

COLLOQUIA RUSSICA
SERIES II, VOL. 2

VIDURIO RYTŲ EUROPA
MŪŠIO PRIE MĒLYNŲJŲ
VANDENŲ METU

COLLOQUIA RUSSICA. SERIES II, VOL. 2

KAUNAS – KRAKÓW
2013

**VIDURIO RYTŲ EUROPA
MŪŠIO PRIE MĒLYNŪJŲ
VANDENŲ METU**

COLLOQUIA RUSSICA

Series II, vol. 2

VIDURIO RYTŲ EUROPA MŪŠIO PRIE MĒLYNŲJŲ VANDENŲ METU

Mokslinė redakcija

Vytas Jankauskas ir Vitaliy Nagirnyy

Kaunas – Kraków

2013

Recenzavo:

Prof. dr. Vaida Kamuntavičienė (Kaunas),

Habil. dr. Lidia Korczak (Kraków)

Kalbos redaktoriai:

Rūta Bagdanavičiūtė, Rasa Knyza, Magdalena Frączek,

Halina Poslavska (Галина Пославська)

Maketo paruošimas:

Barbara Żurek, Jovita Jankauskienė

Grafikos darbai:

Barbara Żurek

Viršelio iliustracijos: priekyje – Artūro Orlenovo (Артур Орленов) paveikslo
„Kunigaikštis Danielius Ostrogiškis Mėlynųjų Vandenų mūšyje” fragmentas (2012 m.);
galiniame viršelyje – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapis (Lithva://:NIA, Gerard Mercator, 1595).

© Copyright Vytauto Didžiojo universitetas

© Copyright Krokuvos Jogailaičių universitetas

ISSN: 2353–2203

uriny

Pratarmės vietoje	7
Zigmantas Kiaupa, <i>Trumpas žodis 1362 m. mūšio prie Mėlynių vandenių šiuolaikiniam karžygiui Feliksui Šabuldo atminti</i>	11
Феликс Шабульдо, <i>К итогам изучения битвы у Синих Вод 1362 г.</i>	15
Marius Ščavinskas, „ <i>Saracėnai–mongolai totoriai</i> “: <i>vienodi įvaizdžiai, bet skirtingi vaidmenys XIII a. Kryžiaus karų procese</i>	27
Алексей Мартынюк, <i>Татары в средневековой миниатюре: враги, соседи, союзники</i>	45
Vitaliy Nagirnyy, <i>Lietuva Haličo–Voluinės kunigaikštystės užsienio politikoje paskutiniaisiais Danieliaus Romanovičiaus valdymo metais</i>	59
Леонтий Войтович, <i>Литовская политика князя Льва Даниловича</i>	65
Dariusz Dąbrowski, <i>Nim doszło do Sinych Wód. Księstwa ruskie wobec Litwy w pierwszych dziesięcioleciach po najeździe mongolskim</i>	81
Romas Batūra, <i>Šaltiniotyrimiai Mėlynių Vandenių mūšio aspektai</i>	89
Сергей Полехов, <i>Летописная Повесть о Подолье как исторический источник</i>	95
Laima Vucevičiūtė, <i>Mėlynieji Vandenyys istorinės kartografijos kontekste</i>	117
Олена Русина, <i>Синьоводська битва в сучасній українській історіографії</i>	127
Борис Черкас, <i>Синьоводська битва 1362 р. в контексті політичної історії західних улусів Золотої Орди (Крило Мувала) під час „Великої Замятні”</i>	137

Ярослав Пилипчук, <i>Сепаратизм в Золотой Орде: европейский вектор (XIV–XV вв.)</i>	151
Андрей Любый, <i>Татарская „война” князя Андрея Ольгердовича Полоцкого</i>	169
Vytas Jankauskas, <i>Karijotaičių valdžios pobūdis Podolėje XIV a. antrojoje pusėje</i>	179
Rimvydas Petrauskas, <i>Gediminaičių pasaulis: tarptautinės politikos ir diplomatinės veiklos formos bei galimybės XIVa. antrojoje pusėje</i>	187
Андрей Федорук, <i>Литовские князья из династии Гедиминовичей и распространение огнестрельного оружия в русских землях (конец XIV – первая половина XV вв.)</i>	199
Jan Tęgowski, <i>Olgierdowicze, Druccy i Holszańscy, czyli jeszcze w sprawie pochodzenia Zofii Holszańskiej i o rodzinie Korybuta Olgierdowicza</i>	217
Stephen C. Rowell, <i>LDK ir totorių santykiai Katalikų Bažnyčios akimis XV a.: prielaidos ir poveikis</i>	227
Informacija apie autorius	235

ratarmės vietoje

2012 metų gegužės 24–26 dienomis Vytauto Didžiojo universiteto istorikai kartu su partneriais iš Lietuvos istorijos instituto ir Krokuvos Jogailaičių universiteto surengė mokslinę konferenciją, skirtą mūšio prie Mėlynųjų Vandenių 650–osioms metinėms paminėti¹. Konferencija, globojama Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministro Audroniaus Ažubalio, buvo turininga ir pakili. Štai kaip savo kalboje teigė ministras: „Sakoma, kad tautos save įtvirtina tik istoriškai. Bet neužmirškime, kad tai įmanoma tik tuomet, kai pati istorija yra įtvirtinta tautos atmintyje. Lietuvių sąmonėje labiausiai žvilga mūsų karaliaus Mindaugo karūna, Durbės mūši menančios kuršių ir žemaičių pelkės, Gedimino laiškų antspaudai, o ypač – Žalgirio mūšis. Tačiau Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinė raida kupina ir kitų reikšmingų įvykių, tokių kaip Chotyno, Salaspilio, Oršos mūšiai. O šiandien istorikai nuplėšia užmaršties skraistę nuo dar vieno legendinio mūšio – Mėlynųjų Vandenių.

Pabrėšiu tai, kad ano meto įvykiai lėmė tolesnę Vidurio Rytų Europos istorijos tėkmę. Sakau tai pakiliai. Ir ne todėl, kad po mūšio Lietuva tapo didžiausia Europos valstybe. Svarbiau yra tai, kad pergalingame mūšyje Algirdui laimėjus Ukrainą, Ukraina laimėjo Europą, laisvę toliau skleisti ukrainiečių savimonei, išsaugoti tikėjimą ir europietišką civilizacinę kryptį. Ne veltui laikus, kai Ukrainos žemės priklausė LDK, metraščiai ir istoriografijos mena kaip tolerancijos ir kultūrinių bei politinių laisvių erą. Viliuosi, kad „lietuviškas“ istorijos etapas Ukrainai buvo ne tik istorinis atokvėpis, bet ir įkvėpimas niekad neištirpti svetimose despotijose ir liudyti visam pasauliui savo europietišką prigimtį bei pasirinkimą.

Kai kalbame apie Mėlynųjų Vandenių mūšį (1362/1363), kalbame apie Ukrainos civilizacinį svyravimą, apie laikotarpį „ant slenksčio“ į europietišką raidą ir kultūrą. Labai apmaudu, bet tai kažkuo primena tą slenksčių, ties kuriuo Ukraina rizikingai susvyravo šiandien. Nebūkime naivūs ir neapsigaukime. Mūšiai tęsiasi ir šiais laikais. Lietuva tiek istoriškai, tiek ir dabar yra viena artimiausių ukrainiečių partnerių. Mūsų užduotis, kaip ir kadaise, Mėlynųjų Vandenių epochos įvykių sukuryje, – padėti savo partneriams atsispirti autoritarizmo traukai ir apginti garbingos istorinės Europos tautos vardą. Bet tik padėti, nes pagrindinė atsakomybė, pagrindiniai ginklai bei skydai šiandien – suverenios Ukrainos rankose”.

¹V. Jankauskas, *Konferencija „Vidurio Rytų Europa mūšio prie Mėlynųjų Vandenių metu“*, „Lietuvos istorijos metraštis“, 2012, t. 1, p. 201–202; А. У. Любы, *Шлях да Синій Воды (Науковоя конференция, присвячана 650–годою битви на Синіх Водах ...)*, „Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы“, вып. 5, 2012, с. 231–235; Б. В. Черкас, *Міжнародна наукова конференція „Центрально–Східна Європа у часи Синьоводської битви“*, „Український історичний журнал“, 2013, № 1, с. 219–220;

Ši konferencija paskatino mokslinę komunikaciją ir tarpusavio mediaciją tarp Lietuvos, Ukrainos, Lenkijos, Baltarusijos, Rusijos bei Moldovos istorikų. Tai, kas buvo aptarta, jau aprašyta ir išguldyta šiuose puslapiuose. Dabar belieka tik versti toliau einančius lapus ir skaityti, ginčytis, polemizuoti, o taip pat dirbti toliau. Štai kaip teigė profesorius Zigmantas Kiaupa: „Reikia pasakyti, jog, nors susikaupė gausi žemių tarp Baltijos ir Juodosios jūrų istorijos viduramžiais istoriografija, dar daug dalykų, taip pat galėsiančių padėti tiesiogiai ar netiesiogiai nušviesti anksčiau aptartas problemas, laukia savo tyrėjų. Tai rodo ir tas faktas, jog į konferenciją „Vidurio Rytų Europa mūsų prie Mėlynųjų vandenų metu“ gausiai susirinko dalyvių iš Lietuvos, Ukrainos, Baltarusijos, Lenkijos, Moldavijos, Rusijos, ir plati jų pranešimuose aptartų temų erdvė, ir suformuluotos išvados. Konferenciją palydinti išplėtotų, diskusijose patikrintų straipsnių knyga bus vertingas indėlis į Vidurio Rytų Europos viduramžių istorijos tyrinėjimus”.

Turiningą ir prasmingą darbą konferencijos metu sudrumstė tik viena skaudi žinia – kad mirė vienas iš svarbiausių šios temos tyrinėtojų, nuoseklus idėjos palaikytojas Feliksas Šabuldo, taip ir nesulaukęs konferencijos pradžios. Vis dėlto šis istorikas, kaip pareigingas žmogus, buvo atsiuntęs straipsnį ir pranešimą iš anksto, likus keliems mėnesiams iki mirties. Tyrinėtojas, nors kankinamas ligos, laikėsi įsipareigojimų, kuriuos buvo prisiėmęs. Pradėdami konferenciją, dalyviai pagerbė Feliksą Šabuldo tylos minute, o Jo bičiulis Zigmantas Kiaupa tarė kelis žodžius apie šį Šviesų Asmenį.

Todėl, atiduodant šitą ilgai ir kruopščiai rengtą straipsnių rinkinį Skaitytojui į rankas, norėtusi pasakyti, jog jis skirtas ne tik mūšiui ir jo epochai tyrinėti, bet – pirmiausia – šviesiam Felikso Michailovičiaus Šabuldo atminimui. Simboliška, kad Jo straipsnis yra pirmasis tarp visų tekstų. Nauji tyrinėjimai turi atsispirti nuo šio mokslininko atliktų apibendrinimų bei suformuluotų problemų.

*

Šis straipsnių rinkinys įeina į seriją *Colloquia Russica*, kurią sudaro dvi dalys. Pirmojoje (*Series I*) spausdinami tekstai iš tarptautinių mokslinių konferencijų, kuriose dalyvauja studentai, doktorantai ir moksliniai darbuotojai (spausdinami pranešimų tekstų pagrindu parengti straipsniai, atvirų paskaitų tezės ir apvalių stalų stenogramos)². Iš šios serijos jau išspausdinti trys tomai: *Rus' średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII w.)*³, *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in 11th–14th c.*⁴ ir *Rus' during the era of Mongol invasions (1223–1480)*⁵. Antroji serija (*Series II*) yra rengiama pranešimų, perskaitytų siaura tema vykusiose tarptautinėse mokslinėse konferencijose, pagrindu, išgaujant iš jų mokslinio straipsnio lygio tekstus. Pirmasis šios serijos tomas – *Przemysł i ziemia*

² Plačiau žr.: Porozmawiajmy o Rusi: wywiad z dr. Vitalijem Nagirnym, pracownikiem Zakładu Historii Europy Wschodniej Instytutu Historii UJ. Rozmawiał Łukasz Wiater, „Societas Historicorum”, t. 47 (1), 2011, p. 3–6; A. Jusupovič, *Zaproszenie na konferencję „Rus' w epoce najazdów mongolskich (1223–1480)”*, „Mówią wieki”, t. 12 (633), 2012, p. 33.

³ *Rus' średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII w.)*. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Kraków 24–26 listopada 2010 r., pod red. V. Nagirnego, Kraków 2011.

⁴ *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in 11th–14th c. Publication after 2nd International Conference, Ivano–Frankivsk, 20– 22th October, 2011*, ed. V. Nagirnyy, Kraków 2012.

⁵ *Rus' during the era of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15–17th November, 2012*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2013.

*przemyska w strefie wpływów ruskich (X – połowa XIV w.)*⁶. Dabar parengtas straipsnių rinkinys – antrasis tomas iš šios serijos.

Tiek konferencija, tiek straipsnių rinkinio sudarymas buvo puiki proga dar kartą pasikalbėti apie Rusiją ir jos likimus, darsyk pamąstyti, kas nulėmė, jog Ukraina tapo tuo, kas ji dabar yra.

Vytas Jančiauskas, Vitaliy Nagirnyy

⁶ *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich (X – połowa XIV w.)*, pod red. V. Nagirnego i T. Pudlockiego, Kraków 2013.

Zigmantas Kiaupa
(Kaunas)

TRUMPAS ŽODIS 1362 M. MŪŠIO PRIE MĒLYNŪJŲ VANDENŲ ŠIUOLAIKINIAM KARŽYGIUI FELIKSUI ŠABULDO ATMINTI

Besiruošiant rašyti knygos, kuri skirta mūšio prie Mėlynųjų vandenų 650 m. sukakčiai paminėti, įvadinį žodį vaizduotėje nuolat susipindavo du reginiai: miglotas, nutolęs amžių glūdumoje, neleidžiantis istorikui iki galo suvokti visų su juo susijusių aplinkybių bei pasekmių 1362 m. mūšis prie Mėlynųjų vandenų ir gyvenimo jėgą bei šilumą skleidusio, kartu nuolat primygtinai, netgi skausmingai vis savęs klaususio, ar teisingu keliu per praeities tyrinėtoją viliojančias erdves eina, Felikso Šabuldo (Феликс Михайлович Шабульдо, 1941.04.21–2012.05.05) kresna figūra.

Dabar, netekus šio žmogaus ir atidžiau pažvelgus į jo nuveiktus darbus, galimas tik vienas atsakymas į tyrinėtoją kankinusių klausimą. Istoriko darbo pradžioje pasirinkęs Pietvakarių Rusios, t. y. būsimosios Ukrainos, žemių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sudėtyje, tyrinėtojo kelią ir ejęs šiuo keliu visą mokslui skirtą gyvenimo dalį, F. Šabuldo suarė didelį minėtų žemių istorijos tyrimų lauką ir išaugino gausų bei labai geros kokybės derlių. Algirdas ir Mamajus, Vytautas ir Tamerlanas, Karijotaičiai ir totorių chanai, Rusios stačiatikių bažnyčios hierarchai buvo svarbiausi Jo darbų veikėjai.

Kiekvienas šio istoriko darbas, studija ar straipsnis buvo pastebimas didelio regiono tarp Baltijos bei Juodosios jūrų viduramžių tyrinėtojų, kurstė diskusijas ir skatino imtis naujų tyrinėjimų, kitais žodžiais, juokaudami pasakykime, stūmė istorijos mokslą į priekį. Deja, kaip dažnai nutinka, kai nutrūksta kūrybinių jėgų pakilimą patiriančio tyrinėtojo gyvenimo siūlas, F. Šabuldo paliko nebaigtų ar nepaskelbtų darbų. Teko ne kartą kalbėti su Juo apie XIV–XVI a. totorių chanų jarlykų Lietuvos didiesiems kunigaikščiams rinkinį ir išgirsti, kad šis rinkinys parengtas spaudai. Buvau supažindintas su nemažos apimties studijos apie metropolitą Kiprijoną dalimis. F. Šabuldo mokslinio palikimo tvarkytojų – tikėkime, jog tokių atsiras, – laukia didelis bei atradimų nestokojantis darbas.

Bene daugiausia dėmesio savo tyrinėjimuose F. Šabuldo skyrė 1362 m. mūšiui prie Mėlynųjų vandenų. Šis mūšis buvo plačiai analizuotas 1987 m. paskelbtame Jo pirmajame didesniame darbe „Pietvakarių Rusios žemės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sudėtyje“¹.

¹ Ф. М. Шабульдо, *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского*, Киев 1987.

Tačiau apibendrinant darbą 1362 m. mūšis prie Mėlynųjų vandenų neminimas, neišryškinta jo išskirtinė reikšmė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bei totorių chanų santykiuose, taigi ir būsimosios Ukrainos istorijoje. Numanau, kad autorių riboja sovietinio istorijos mokslo atmosfera, kai Lietuvos kunigaikščiai privalėjo būti feodalai grobikai. Būtina pažymėti, jog šiame F. Šabuldo darbe paminėti kunigaikščiai dar buvo feodalai, bet ne užkietėję grobikai, greičiau viena iš Rusios žemes vienijančių jėgų.

F. Šabuldo akimis, šis apibūdinimas visų pirma buvo skirtas Lietuvos didžiajam kunigaikščiam Algirdui (1345–1377), kuris, esą, siekė sujungti Rusios žemes į vieną valstybę. Šių eilučių autorius minėtam teiginiui bandė priešpriešinti tezę, jog Algirdas, būdamas Lietuvos valstybės valdovas, stengėsi pajungti Rusios žemes. Karštai ginčydami iki išnaktų prie ukrainietiškomis vaišėmis nukrauto stalo F. Šabuldo bute Kijeve, šių nesutarimų dėl Rusios žemių neišsprendėme.

1362 m. mūšis prie Mėlynųjų vandenų tapo bene svarbiausia Istoriko paskutinių gyvenimo dešimtmečių darbo tema. Tyrinėtojas vis sugrįždavo prie jos, keldamas vis naujus klausimus apie praeitį, ginčydamas dalyko historiografiją, plėsdamas į svarstymus įtraukiamų įvykių ir reiškinių ratą, telkdamas apie mūsų visą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, Pietvakarių Rusios žemių, totorių chanatų santykių istoriją, nuo Lietuvos kunigaikščių pasirodymo stepių bei miško stepių srityje iki Vytauto ir Tamerlano santykių.

2012 m. gegužės 24 d. Kaune vykusioje konferencijoje „Vidurio Rytų Europa mūsų prie Mėlynųjų vandenų metu“ buvo perskaitytas F. Šabuldo pranešimas *Mėlynųjų vandenų mūšio tyrimų apibendrinimai*². Tėbuvo praėję vos 19 dienų po Istoriko mirties, taigi šis pranešimas nori nenori užbaigė Jo ilgamečius šio mūšio istorijos tyrinėjimus. F. Šabuldo pranešimas skelbiamas pristatomoje knygoje. Nėra prasmės jo atpasakoti, bet pravartu pateikti tris paskutines, apibendrinančias pastraipas: „Pati svarbiausia Algirdo pajėgų karinių–politinių veiksnių Aukso ordos vakariniuose ulusuose abipus Dniepro pasekmė buvo ta, kad Akordos žemės padalytos tarp Algirdo ir Mamajaus, be to, stepėse prie Juodosios ir Azovo jūrų atsirado Mamajaus orda, kuri apie 20 metų politiškai priešinosi likusiai Džučidų imperijos daliai. Tiksliau, LDK atiteko Rusios pietinės žemės Dono ir Okos aukštupiuose bei Dniepro kairiajame krante, apribotos Vorsklos ir Tichaja Sosna vagomis, taip pat visa Aukso ordai priklausiusi Podolė (Didžioji Podolė) dešiniajame Dniepro krante, kurioje buvo įtvirtinta Lietuvos kunigaikščių Karijotaičių valdžia. Tokiu būdu LDK siena pietuose pasiekė Juodosios jūros krantus prie Dniepro žiočių ir Pietinio Bugo, o kairiajame Dniepro krante – Vorsklos vagą. Dniepras tapo natūralia LDK ir Mamajaus ordos riba bei siena („Pradėjus nuo Kijevo ir iki žiočių“, kaip pažymėta chano jarlykuose). Svarbiausias ir betarpiškas sėkmingo LDK karo su Volgos orda rezultatas buvo teisiškai įformintas ir sutvirtintas ypatingu Mamajaus dovanojimo jarlyku. Šį dokumentą neįteisintas Aukso Ordos valdovas Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Algirdui tikriausiai išdavė Naujajame Sarajuje 1362 m. rudenį sau pajungto chano Abdullacho vardu. Mamajaus jarlykas buvo pirmasis tarp panašių jarlykų, kuriuos iš pradžių Aukso ordos chanai iš Tochtamyšo giminės, o XV a. ir XVI a. pirmojoje pusėje Krymo chanato valdovai išduodavo LDK valdovams. Tokiu būdu Gediminaičių dinastija užvaldė ir visiškai pasisavino („su vi-

² Idem, *К итогам изучения битвы у Синих Вод 1362 г.*, plačiau apie tai žr.: p. 15–26.

somis jų žemėmis ir vandenimis, įeigomis ir duoklėmis”) Podolę bei plačią Pietinės Rusios, anksčiau priklausiusios Aukso ordai, žemių juostą, taip pat ir Ukrainos: Voluinę, Podolę, Kijevo, Perejaslavlio ir Černigovo ir Severo žemes. Atsidūrusios LDK sudėtyje Ukrainos žemės gavo didžiojo kunigaikščio domeno statusą, tokiu būdu jų gyventojai išsilaisvino iš politinės bei ekonominės priklausomybės nuo Aukso ordos. Geopolitiškai vertinant, visi šie įvykiai reiškia, jog baigėsi didžiosios Ukrainos–Rusios dalies, daugiau kaip šimtmetį buvusios „Pax Mongolica” sudėtyje, priklausomybė ir pakartotinai persiorientuota į Vakarus. Prisijungusi Podolę ir Pietinę Rusiją, LDK tapo viena iš stambiausių feodalinių valstybių ir viena įtakingiausių Vidurio Rytų Europos politinių jėgų, sugebančių Rytų Europos regione iškelti ir spręsti strateginius geopolitinės reikšmės uždavinius. 1362 m. įvykių rezultatai Aukso ordai tapo pragaištingi – greta kitų vidaus bei išorės faktorių, jie sąlygojo tai, kad XIV a. septintojo dešimtmečio bendravalstybinė politinė krizė peraugo į sisteminę krizę, pakirtusią stepių imperijos gyvavimo pagrindus. Visa tai, kartu paėmus, galų gale nulėmė, jog sunyko ir teritoriškai subyrėjo Džučio ulusas, taip pat panaikintas visos Aukso ordos viešpatavimas Rytų Europoje”.

Sunki liga ir atslinkusi mirtis pačiu kūrybinių jėgų pakilimo metu nesuteikė F. Šabuldo galimybių išplėtoti pranešime išdėstytas mintis, sudėti jas į jau subrandintą didesnę studiją, skirtą 1362 m. mūšiui prie Mėlynųjų vandenių, į tą mūšį atvedusioms aplinkybėms, rodančioms, kad tai buvo ne vienkartinis Lietuvos valstybės bei totorių chanų susidūrimas, o ilgai trukusio karo dėl vyravimo Pietų Rusios žemėse dalis, analizuoti, pagaliau mūšio pasekmėms išaiškinti bei išryškinti.

Феликс Шабульдо
(Киев)

К ИТОГАМ ИЗУЧЕНИЯ БИТВЫ У СИНИХ ВОД 1362 Г.¹

Статья посвящена анализу современного состояния изучения Синеводской битвы. Исследователь проанализировал данные источников, а также украинскую, литовскую и польскую историографии. Автор пришел к выводу, что наиболее важным результатом битвы у Синих Вод был раздел между Ольгердом и Мамаем территории Ак-Орды и образование в азовских степях Мамеевой орды. В свою очередь, инкорпорация Подолья и Южной Руси Великим Княжеством Литовским превратила его в одно из крупнейших государств Центрально-Восточной Европы.

В наши дни, как и более пяти веков назад, в историографии наблюдается принципиальное расхождение взглядов на Синеводскую битву и синеводскую проблему в целом, т. е. на главные события и обстоятельства, связанные с этой битвой. Причины такого состояния – крайняя скудость информации источников, её фрагментарность и тенденциозность, ошибки, допущенные при изучении самой темы, значительные паузы между проявлением интереса к синеводской проблематике, изданием и изученностью основных письменных источников и политических событий эпохи. Например, наиболее тенденциозная и фрагментарная версия о подольском походе великого князя литовского Ольгерда (Альгирдаса) и битвы у Синих Вод в изложении летописной *Повести о Подолье* известна с середины XV в., тогда как более точное и полное описание этих событий в *Никоновской летописи* – с середины XIX в., а в столетием раньше составленном *Рогожском летописце* – только после его издания в 1922 г. Тверское происхождение известий о Литве этого источника доказано Арсением Насоновым в 1930 г., т. е., почти 150 лет после начала научного изучения Синеводской битвы.

В восточнославянских историографиях XIX–XX вв. изучение синеводской проблемы характеризовалось неоправданным предпочтением, отдаваемым летописным источникам и явно недостаточным использованием актового материала. И без того узкий круг нарративных документов историки искусственно сузили, изъяв из него

¹ Текст печатается в авторской редакции Феликса Шабульдо. Анотация подготовлена редакторами сборника – *прим. ред.*

Хронику Мацея Стрыйковского из-за якобы недостоверности её сведений о событиях на Синих Водах.

Изначально на изучение синеводской проблемы сильное влияние оказывала идеологическая борьба правящих кругов Польши и Литвы, а с 30-х гг. XIX в. и России, вокруг „исторических” прав указанных государств на земли Украины. Следствием этого было то, что поход правителя Великого княжества Литовского [далее: ВКЛ] Ольгерда на Подолье и сама битва у Синих Вод как результат определённой политики ВКЛ по отношению Золотой Орды и зависимой от неё Руси до появления работы польского исследователя Стефана Кучинского (1935)² и монографии литовского историка Ромаса Батуры (1975)³ специально и разносторонне не исследовались. Данный вопрос всегда был частью более узких тем – истории средневекового Подолья или присоединения украинских земель к Литве. Ошибки и просчеты как объективного, так и субъективного порядка привели к тому, что синеводская проблема была сведена историками предшествующих поколений только к походу Ольгерда на золотоордынское Подолье в 1362 г., самой Синеводской битве и её последствиям.

Летописные памятники излагают сведения о военно-политических акциях ВКЛ во владениях Золотой Орды в 1362 г. в двух версиях. Первая из них содержится в лапидарных заметках, восходящих к официальному летописанию Тверского княжества. Его правители, как известно, поддерживали особенно тесные политические и династические связи с правящей элитой ВКЛ во второй половине XIV в. Поэтому, надо полагать, тверские заметки являются хронологически наиболее близкими к событиям 1362 г., содержат наиболее полную и адекватную информацию о них. Повторенные под 1671 г. в *Рогожском* (1430–е гг.)⁴, а затем в *Патриаршем*, или *Никоновском* своде (1520–е гг.)⁵, они сообщают, что сначала Литва „взяша Коршеву” (предположительно г. Коршев, существовавший в XIV в. на р. Тихая Сосна, правом притоке Дона, в средней части Днепровско–Донского междуречья). Захват Коршева повлёк за собой „мятежи и тяготи людем по всеи земли”. Только после этого „тое же осени”, т. е. в период с 24 сентября по 25 декабря 1362 г., Ольгерд „повоевал” Синие Воды и Белобережье в Подольской земле, что на правобережье Днепра.

Уникальные сведения *Рогожского летописца* подтверждаются некоторыми известиями поздней и независимой от него *Хроники* Мацея Стрыйковского (изд. 1583), точнее – её золотоордынским источником⁶. Основу последнего составили исторические рассказы потомков татар, живших некогда в Подольской земле, но изгнанных оттуда Ольгердом. Их автор хроники встретил в степях Добруджи возле Дуная и беседовал с ними, о чём он специально упоминает в своём труде. Эта

² S. Kuczyński, *Sine wody*, Warszawa 1935.

³ R. Batura, *Lietuva tautų prieš kovoje Auksa Orda. Nuo antpludžio iki musio prie Melynujų Vandenų*, Vilnius 1975.

⁴ *Рогожский летописец*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: ПСРА], т. 15, вып. 1, Москва 1965, стб. 75.

⁵ *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, [in:] ПСРА, т. 35, Москва 1965, с. 2.

⁶ M. Strzykowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*, т. 2, Warszawa 1846, s. 6–7; Ф. Шабурдо, *Мацей Стрыйковский як історик Синеводської битви*, [in:] Ф. Шабурдо, *Синеводська проблема: можливий спосіб її розв'язання*, Київ 1998, с. 69–84.

в сущности золотоордынская по происхождению информация в изложении автора хроники извещает о катастрофических для татарского населения последствиях наступления войск Ольгерда – изгнании его из степей Днепровско–Донского междуречья („аж за Очаков, от Киева и Путивля аж до устья Дона”), а затем и из Подолья. Ещё более позднего происхождения *Густынская летописная компиляция* (середина 1620–х гг.) содержит известия не только о разгроме Ольгердом трёх татарских князей у Синих Вод и „изгнаний” „власти Татарской” из Подолья, но и о распространении сюзеренитета Ольгерда на другие „Руські держави”. Если первое известие составитель свода позаимствовал то ли прямо, то ли опосредованно, но, в конечном счёте, из *Повести о Подолье*, то первоисточник второго пока невыяснен. Впрочем, из записи нельзя понять, ни какие „державы” имеются здесь в виду, ни время распространения на них верховной власти Ольгерда: то ли это был 1362 г., то ли годы правления Ольгерда в целом.

Вторая летописная версия о походе Ольгерда в южные степи и битве у Синих Вод была создана в самом начале 1430–х гг., в разгар польско–литовской войны из–за Подолья, в государственно–бюрократических кругах, близких к правящей аристократии ВКЛ, что определило её тенденциозность и официозность. Воплотилась она в анонимной *Повести о Подолье*, первоисточнике наших знаний о Синеводской битве, её участниках, исходе и значении⁷. По нашему мнению, основные тезисы версии были озвучены литовскими дипломатами на польско–литовских переговорах 1432 г., завершившихся договором о перемирии между Польшей и Литвой и фактическим разделом между ними Подольской земли⁸. В первую очередь *Повесть о Подолье* сообщает о походе Ольгерда с литовским войском в южные степные просторы и разгроме им у Синих Вод трёх ордынских князей, как она утверждает, наследственных владельцев Подольской земли. Оба события явно трактуются в ней как главная причина изъятия Подолья из–под владычества Золотой Орды и присоединения его к Литве (т. е., изъятия по „праву меча”). Тем не менее, вопреки данному утверждению и нарушая хронологическую последовательность повествования, повесть рассказывает также о приходе в этот край князей Кориатовичей и о овладении ним „со князя великого Олгирдивым презволениемъ и с помочию Литовския земли” (т. е., овладении по „праву займанщины”). Её анонимный автор хронологически обозначил появление Кориатовичей в Подолье временем до Синеводской битвы, указав, что оно произошло ещё при жизни их отца, новгородского (новогородского) князя Кориата Гедиминовича (умер сразу после 1358 г.).

Повесть о Подолье была известна интеллектуалам Польши и ВКЛ уже к середине XV в. В 1520–х гг., почти через столетие после её создания, она была включена в состав литовско–русских летописей. В последующие несколько столетий историки Украины, Литвы, Белоруссии и России черпали из неё сведения преимущественно

⁷ *Летописи белоруско–литовские. Слуцкая летопись*, [in:] ПСРА, т. 35, Москва 1980, с. 74; *Хроники Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного*, [in:] ПСРА, т. 32, Москва 1975.

⁸ Ф. Шабундо, *Наративні джерела й перші дослідники про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя*, [in:] *Україна в Центрально–Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть*, вип. 1, Київ 2000, с. 68.

в изложении периодически переиздаваемой *Хроники* М. Стрыйковского, отдавая им предпочтение перед свидетельствами других источников почти до конца XX в. Именно в те времена летописная версия о Синеводской битве приобрела значение официальной исторической доктрины. Этому не помешало даже осознание в начале прошлого века (М. Грушевский, Т. Сушицкий) того факта, что *Повесть о Подолье* не является полноценным историческим источником по синеводской проблеме, а представляет собой историко–публицистическое произведение, отражающее в виде определённой концепции политические устремления и историческое сознание правящей элиты ВКЛ в 30–х гг. XIV в.

В ответ на литовскую версию правящая элита Короны Польской вскоре предъявила свою доктрину. Её постулаты публично провозгласили польские сенаторы на польско–литовском сейме в Люблине весной 1448 г. По свидетельству Яна Длугоша, они утверждали, что Подолье никогда не принадлежало Литве, поляки его не имели от литвинов, но что польский король получил его частично в наследство по праву родства, а частично отобрав от золотоордынцев⁹. Влияние доктрины сказалось уже на известиях о Подолье знаменитого труда самого Яна Длугоша¹⁰. В 1558 г. Марцин Кромер предпринял попытку обосновать её документально, прежде всего, условиями Кревской (1385) и Городельской (1413) польско–литовских уний¹¹, а в 1583 г. М. Стрыйковский противопоставил его доводам тезис о литовских князьях как непосредственных преемниках Золотой Орды во владении Подольем, подкрепив его известием об изгнании войском Ольгерда татарского населения из этого края и передачу его под управление Кориатовичей¹².

Так началась растянувшаяся на века полемика между адептами и оппонентами обеих официальных исторических доктрин. То вспыхивая, то угасая, она продолжалась на протяжении нескольких последующих столетий и даже тогда, когда после Люблинской унии 1569 г. политическая борьба за Подолье утратила смысл. Страсти, бушевавшие теперь уже вокруг научных споров о Подолье, не только обуславливали повышенную тональность диспутантов, но и полярность их позиций, максимализм защищаемых тезисов. Разумеется, это не способствовало поискам новых методов решения синеводской проблемы, а, наоборот, вело к консервации определённых систем доказательств и выводов. В пылу полемики был обойдён вниманием даже тот факт, что направленность исследований изначально оказалась тематически смещённой – с проблемы реализации политической программы Ольгерда 1358 г. относительно всей Руси и Золотой Орды, производной которой является синеводская проблема, в сторону конкретных вопросов истории постзолотоордынского Подолья и проблемы присоединения украинских земель к ВКЛ.

⁹ J. Długossii, *Historiae Poloniae*, Cracoviae 1878, p. 48; J. Kurtyka, *Podole pomiędzy Polską a Litwą w XIV i I. połowie XV wieku*, [in:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, red. F. Kiryk, Kraków 2000; Ф. Шабульдо, *Наративні джерела*, с. 68.

¹⁰ J. Długossii, *Historiae Polonicae*, p. 519, 523;

¹¹ М. Cromer, *O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach koronnych Polskich ksiąg XXX*, Kraków 1611, ks. 15, s. 322.

¹² М. Strykowski, *Kronika Polska*, s. 6–7, 103.

Данное наблюдение подтверждается историографическим опытом, накопленным в ходе изучения синеводской проблемы. Назову лишь наиболее яркие примеры из этого процесса и тех его фигурантов новейшего времени, которые самостоятельно проанализировали источники и сделали ценные наблюдения и выводы. Хронологические рамки рассматриваемого периода выбраны не случайно: именно последняя треть XIX – середина XX в. характеризуются массовым изданием актового материала по эпохе позднего Средневековья и Нового времени, тогда же усилился интерес историков к синеводской проблематике, ускорился процесс изучения ее определённых аспектов, были получены первые научные результаты.

Но и в новейшее время синеводская проблема изучалась в рамках двух конфронтационных традиционных исторических доктрин. Большинство представителей восточноевропейских историографий признавали летописную *Повесть о Подолье* правдивым источником. Ещё в начале XIX в. Николай Карамзин, вслед за *Никоновской летописью*, определил дату Синеводской битвы 1363 г., а её место – берегами р. Синюха, для чего впервые использовал данные *Книги Большому Чертежу*, историко-географического памятника, восходящего к концу XV в.¹³ На рубеже 70–80-х гг. XIX в. Владимир Антонович, исследуя обстоятельства присоединения к Литве украинских земель, обратил внимание на антиордынский характер военно-политических акций Ольгерда, правильно датируя их 1362 г., и мирный, ненасильственный относительно местного населения, способ утверждения его сюзеренитета над Киевиной и Подольем¹⁴. Ученый считал, что непосредственным результатом самой Синеводской битвы были разгром Подольской орды, присоединение Подолья к Литве и передача власти над ним князьям Кориатовичам. Концепция В. Антоновича не стала доминирующей даже в отечественной историографии, но она обратила на себя внимание учёных, поделив их на её последователей и противников. Среди последних особое место принадлежит Николаю Дашкевичу. Он не признал *Повесть о Подолье* достоверным источником и отрицал связь между тремя, по его мнению, разделёнными временем и разными обстоятельствами событиями: установлением зависимости Киева от Литвы; приходом на Подолье князей Кориатовичей и подчинением его им; разгромом трёх ордынских князей у Синих Вод¹⁵. Тогда же Никандр Молчановский, исследуя историю средневекового Подолья, отрицал влияние битвы у Синих Вод на присоединение этого края к Литве, отдав предпочтение второй версии *Повести о Подолье*, т. е. подчинению его князьями Кориатовичами по праву „займанщины”¹⁶.

¹³ Н. Кармазин, *История государства Российского в 12-ти томах*, т. 5, Москва 1993, с. 14.

¹⁴ В. Антонович, *Очерк истории В[еликого] К[няжества] Литовского до половины XV столетия*, „Университетские известия”, 1878, май, год 18, № 5, с. 360–370; Idem, *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России*, т. 1, Киев 1885, с. 47–58, 120–128; Ф. Шабуйдо, *Концепція Синьоводської битви В. Б. Антоновича і вітчизняна історіографія*, [in:] *Третя Академія пам'яті В. Б. Антоновича. 11–12 грудня 1995 р. м. Київ. Доповіді та матеріали*, Київ 1997, с. 132–142.

¹⁵ Н. Шашкевич, *Литовско-Русское государство, условия его возникновения и причины упадка*, „Университетские известия”, 1882, № 3, с. 45–70; № 8, с. 325–344; № 9, с. 361–376; № 10, с. 419–440; Н. Дашкевич, *Заметки по истории Литовско-Русского государства*, Киев 1885, с. 74–89.

¹⁶ Н. Молчановский, *Очерк известий о Подольской земле до 1434 года*, „Университетские известия”, 1883, № 10, с. 179; Idem, *Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (Преимущественно по летописям)*, Киев 1885.

В 1891 г. концепцию Синеводской битвы В. Антоновича полностью поддержал его ученик Михаил Грушевский. Он заново проанализировал источники проблемы и развил главные тезисы концепции, впервые рассмотрел поход Ольгерда во владения Золотой Орды на широком фоне литовско–польско–ордынских взаимоотношений, высказал ряд важных замечаний, предположений и рабочих гипотез. М. Грушевский впервые связал церковно–политические события в Киеве в 1358–1360 гг. и вокняжение в нём Владимира Ольгердовича с битвой у Синих Вод, а последнюю – с началом междоусобиц и ослаблением ханской власти в Золотой Орде. Вместе с тем учёный признавал присоединение Киевщины к Литве и утверждение князей Кориатовичей на Подолье как результат Синеводской битвы, ошибочно доказывал истинность информации *Повести о Подолье* известием *Никоновской летописи* о Синих Водах, неправильно вторично датировал битву у Синих Вод 1363 г., безосновательно предположил, что местом Синеводской битвы могли быть берега р. Сниводь, которая находится значительно севернее Синюхи на пограничье Киевщины, Волыни и Подолья¹⁷. На протяжении большей части XX в. выводы по синеводской проблеме видного украинского историка признавались как восточнославянскими (в т. ч. советскими), так и многими зарубежными историками, в частности польскими (С.Смоляка, О.Гурка и др.). После отстранения М. Грушевского от научно–академической деятельности и разгрома украинской медиевистики в 1930 г. синеводская проблема не исследовалась в советской историографии более 70 лет.

Исключением является монография Р. Батуры *Литва в борьбе народов против Золотой Орды от нашествия полчищ Бату до битвы у Синих Вод*, изданная в 1975 г.¹⁸, в которой с позиций концепции В. Антоновича и М. Грушевского рассмотрены основные вопросы синеводской проблемы, дан обзор её источников и историографии. С точки зрения количества и степени достоверности информации автор среди летописных источников выделил *Рогожский*, *Тверской* и *Никоновский* своды, а также литовско–русские летописи, но не определил степень их презентабельности. Можно сказать, что труд Р. Батуры является продолжением и своего рода итогом предшествующего этапа научного изучения синеводской проблемы. Вместе с тем попытка автора рассмотреть битву у Синих Вод как неотъемлемую часть спланированного наступления Литвы на подвластные Золотой Орде земли Руси и одновременно в контексте освободительной борьбы зависимых от империи Джучидов народов указывает на новаторство и переходное значение этого исследования.

Тем временем в польской историографии с начала и до середины XX в. начала преобладать традиционная для неё трактовка истории средневекового Подолья и Синеводской битвы. Её сторонники вообще отбросили летописную *Повесть о Подолье* как недостоверный источник. Среди них наиболее жёсткую позицию занял Антоний Прохаска, который в 1895 г. предпринял попытку доказать, что литовского завоевания Подолья не было – его освободил от татар ещё польский король Казимир

¹⁷ М. Грушевський, *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия*, Киев 1981, с. 492–494; Idem, *Барское староство. Исторические очерки*, Киев 1894, с. 20–21; Idem, *Історія України–Руси*, т. 4, Київ–Львів 1907 (перезд.: Київ 1993), с. 74–76, 78, 82.

¹⁸ R. Batura, *Lietuva tautų prieš kovoje Aukso Orda. Nuo antpludžio iki musio prie Melynujų Vandenių*, Vilnius 1975.

мир III, а князя Кориатовичи особой роли в этом крае не играли¹⁹. В 1911 г. Владислав Абрахам утверждал, что князя Кориатовичи появились на Подолье с польской помощью ещё до 1349 г., и тем самым отбросил прямую связь между Синеводской битвой и ликвидацией на Подолье властвования Золотой Орды²⁰. В тот же год Антоний Левицкий поставил под сомнение историчность битвы у Синих Вод, а Казимир Ходиницкий (1927) её откинул вообще²¹. Подобных взглядов придерживались также Александр Яблоновский, Оскар Галецкий, Ян Натансон–Леский, Юзеф Пузына, Генрих Пашкевич, Генрих Ловмянский. Но некоторые польские историки (Иоахим Левелель, Казимир Стадницкий, Кароль Шайноха, Станислав Смолька, Генрих Пашкевич, Людвиг Колянковский и др.) признавали решающее значение Синеводской битвы в освобождении Подолья от золотоордынского владычества во времена великого князя литовского Ольгерда.

В 1930 г. в полемику с М. Грушевским вступил С. Кучинский²². С этой целью польский историк специально рассмотрел основные аспекты синеводской проблемы, проанализировал её источники и историографию. По его мнению, князя Кориатовичи появились на Подолье вероятнее всего в 1345 г. и овладели его северо–восточной частью без помощи ВКЛ; Западное Подолье уже тогда принадлежало Казимиру III, поэтому Кориатовичи были вынуждены поддерживать тесные связи с Польшей и союзной с нею Венгрией. Возможность похода Ольгерда к Синим Водам и самую битву С. Кучинский не отрицал, но считал их незначительными эпизодами во взаимоотношениях ВКЛ и Золотой Орды. Он также высказал предположение, что битва имело место возле замка Синие Воды на р. Синюха, отмеченного в *Книге Большому Чертежу* в 70 верстах от её впадения в Южный Буг.

В последние 20 лет Феликс Шабульдо опубликовал цикл статей, в которых, основываясь на первой летописной версии о событиях, касающихся Синих Вод, предложил новую систему взглядов на синеводскую проблему и Синеводскую битву²³.

¹⁹ A. Prochaska, *Podole lennem Korony. 1352–1430* „Rozprawy Akademii Umiejętności. Seryja 2”, т. 7 (37), 1895, s. 256–257.

²⁰ W. Abraham, *Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamińcu Podolskim*, [in:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250–tej rocznicy założenia uniwersytetu Lwowskiego*, Lwów, 1912, s. 5–7.

²¹ A. Lewicki, [Rec.:] *Prochaska A. Podole lennem Korony. 1352–1430 (RAU.T.VII (XXXVII). 1895)* „Kwartalnik Historyczny”, 1896, s. 688; K. Chodynicki, *Legenda o męczeństwie czterech franciskanów w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie”, R. 4, 1927, s. 57–58.

²² S. Kuczyński, *Sine Wody (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362r.)*, [in:] S. Kuczyński, *Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w.*, Warszawa 1965, s. 154–158.

²³ Ф. Шабульдо, *Концепція Синеводської битви В. Б. Антоновича*, с. 132–142; Idem, *Возвращаясь к синеводской проблеме: о некоторых результатах и последствиях антиордынской кампании Великого княжества Литовского в 1362 г.*, [in:] *Славяне и их соседи. Сборник тезисов 17 конференции памяти В. Д. Королюка: Славяне и кочевой мир. Средние века–раннее Новое время*, Москва 1998, с. 145–146; Idem, *Мацей Стрийковський як історик Синеводської битви*, [in:] Idem, *Синеводська проблема: можливий спосіб її розв'язання*, с. 69–84 (а также в: *Kultury sankirtos. Skiriama doc. dr. Ingės Lukšaitės 60–mečiui*, Vilnius 2000, s. 142–155); Idem, *Наративні джерела і перші дослідники*, с. 57–74; Idem, *Чи був ярлик Мамає на українські землі? (до постановки проблеми)*, „Записки Наукового Товариства імені Шевченка [далее: Записки НТШ]”, т. 243, 2002, с. 301–317; Idem, *Czy istniał jarlyk Mataja na ziemie ukraińskie? (Próba postawienia problemu)*, „Lituanoslavica Posnaniensia”, т. 9, 2003, s. 153–172; Idem, *Про ярлик Мамає на землі України–Руси (постановка і спроба розв'язання проблеми)*, [in:] *Держави, суспільства, культури: Схід і Захід. Збірник на пошану Ярослава Пеленського*, Нью–Йорк 2004, с. 1025–1059; Idem, *Чи існував Ярлик Мамає на українські землі? (до постановки проблеми)*, [in:] *Синеводська проблема у новітніх дослідженнях:*

Последние трактуются им значительно шире и принципиально иначе, чем в обеих традиционных историографических версиях, а именно как полномасштабная война ВКЛ против Золотой Орды (конкретнее: против Волжской Орды кок–ордынских Джучидов) в союзе с Мамаевой Ордой. Таким образом, состояние изучения синеводской проблемы сегодня ещё более усложнилось: теперь оно характеризуется не только традиционным разногласием относительно хода событий, предшествовавших походу на Синие Воды, историчности самой битвы, её места, даты и непосредственных результатов, но и разным пониманием самой проблемы и её источников, разными исследовательскими подходами к ней. Новизна проявилась в первую очередь в представлении об общем ходе военно–политических событий 1362 г. в западной части Золотой Орды и их последствиях.

Концепция Ф. Шабульдо и его выводы были восприняты с большим сомнением, если не сказать неприятием, прежде всего некоторыми украинскими историками, хотя, следует заметить, никто из них не высказал ни одного критического замечания о системе доказательств, на которой она построена²⁴. С целью облегчения им этой задачи, возьму на себя смелость указать на важнейшее из того, что пришлось сделать, чтобы выстроить новую систему взглядов на синеводскую проблему. Во–первых, были даны ответы на не решённые вопросы, которые достались в наследство от старой историографии. К ним относятся:

– Локализация г. Коршев, которым овладел Ольгерд летом 1362 г. Это было сделано при помощи выяснения места и роли „Коршева на Сосне” в киевской рубрике летописного списка *А се города русские дальние и ближние*. Ответ был таков: г. Коршев в XIV в. находился на р. Тихая Сосна, правом притоке среднего Дона, а не на р. Быстрая Сосна, возле Ельца, как его определил ещё в 1950 г. Михаил Тихомиров.

– Установление прямой зависимости между походом Ольгердового войска на Левобережье, взятием Коршева и инкорпорацией в состав ВКЛ перед тем золотоордынской Переяславщины, ставшей частью территории Киевского княжества.

– Определение рассказа *Хроники* М. Стрыйковского как золотоордынского источника информации о территориальных потерях татарского населения по обеим сторонам среднего и нижнего Днепра в 1362 г.

Збірник статей, наук. ред. Ф. М. Шабульдо, упор. О. Д. Брайтченко, Київ 2005, с. 100–122; Idem, *Lietuvos ir Ordos kondominiumas ukrainos žemėse XIV a.*, [in:] *Lietuvos istorijos metraštis 2004 metai*, т. 2, Vilnius 2005, с. 5–26; Idem, *Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації*, [in:] *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*, с. 9–27; Idem, *Ярлык крымских ханов на земли Южной Руси (Украины) XV–XVI вв. как исторический источник*, [in:] *Восточная Европа в древности и средневековье. 17–е Чтения памяти члена–корреспондента АН СССР В. Т. Папуто, 4–е Чтения памяти доктора исторических наук А. А. Зимины*, Москва, 19–22 апреля 2005 г., Москва 2005, с. 285–288; Idem, *Кондомініум в українських землях XIV століття*, Записки НТШ, т. 251, 2006, с. 7–22; Idem, *Кондомініатний статус українських земель у XIV в.: от первых территориальных приобретений Польши и Литвы во владениях Золотой Орды до ярлыка Мамаю*, „Balkanica Poznaniensia”, т. 14, Poznań 2007, с. 157–182.

²⁴ О. Русина, *Синьоводська „Задонщина”: історична першість чи історіографічний гібрид?*, „Український гуманітарний огляд”, вип. 1, 1999, с. 178–189; ответ на эту рецензию см.: Ф. Шабульдо, *Чого не схотіла або не змогла помітити моя Рецензентка (відповідь на рецензію Олени Русиної)*, „Український гуманітарний огляд”, вип. 2, 1999, с. 198–217; К. Кириченко, *Історія Великого князівства Литовського в українській історіографії 1991–2003/4: основні тенденції*, „Ruthenica”, т. 4, 2005, с. 223, 225, 226.

– Определение маршрута войск Ольгерда и Мамая на Левобережье как их продвижения на юг Днепровско–Донского междуречья, от Коршева до Азова. Сделано это было на основании показаний того же золотоордынского источника *Хроники* М. Стрыйковского, заметки *Рогожского летописца* о взятии Ольгердом Коршева и данных летописного списка *А се города русские дальние и ближние*, зафиксировавшего в 1396 г., если не ранее, „Коршев на Сосне” в числе левобережных городов, принадлежавших Киеву.

– Обоснование гипотезы о заключении союза между Мамаем и Ольгердом в 1361 г., а не в середине 1360–х гг., как это до сих пор утверждается в научной литературе.

Во–вторых, был выдвинут ряд рабочих гипотез и предположений, которые также в той или иной степени опираются на известные события, апробированные факты, данные источников и конкретно–исторические обстоятельства. Такими являются, например, локализация замка Синие Воды на месте современного пгт. Торговица на Кировоградщине и отождествление его с Ябгу–городком ханских ярлыков, гипотеза о бегстве Мамая с ханским двором летом–осенью 1361 г. из Нового Сарая под защиту оборонительных сооружений Киева, уже тогда подвластного великому князю литовскому Ольгерду и др. Но наиболее важным представляется доказательство того факта, что дошедшая до нашего времени почти без изменений историко–географическая номенклатура подтвердительных ярлыков крымских ханов XV–XVI вв. берёт начало от Мамаевого жалованного ярлыка, выданного им Ольгерду, и, следовательно, отображает один из главных результатов успешной войны ВКЛ против Волжского царства 1362 г. Только с открытием данного факта оказалось возможным представить масштабность этой войны, её результаты и последствия, сделать окончательный выбор в пользу свидетельств о ней *Рогожского летописца*, *Хроники* М. Стрыйковского и *Густынской летописи*.

В соответствии с новой трактовкой синеводской проблемы военно–политические события в западных улусах Золотой Орды развивались в 1362 г. следующим образом.

Ещё в 1359 г., сразу после смерти хана Бердибека в Золотой Орде началась серия дворцовых переворотов, в ходе которых были физически уничтожены потенциальные претенденты на ханский трон из правящей династии Батуидов, а власть в Новом Сарая захватили царевичи из восточной части Джучиева Улуса (Кок–Орды), среди которых также началась борьба за высшую власть. Вскоре династический кризис перерос в затяжной общегосударственный политический кризис. Это случилось весной 1361 г., когда нечингизид Мамай, темник, князь племени Кият и зять Бердибека, вмешался в междоусобицы Джучидов и предпринял попытку посадить на ханский трон в Новом Сарая своего ставленника. Мятаж не имел успеха: через несколько дней после устранения главного конкурента и провозглашения ханом малолетнего Абдуллаха Мамай вместе с ханским двором своего тестя („а Орда и царицы вси с ним”) вынужден был бежать на правый берег Волги, вероятнее всего, в Киев. Великий князь литовский Ольгерд воспользовался ослаблением Золотой Орды для реализации собственных политических планов, конечной целью которых было устранение главных политиче-

ских противников на пути к созданию в Восточной Европе могущественной империи Гедиминовичей. Он дал приют и убежище темнику Мамаю и его свите в своих южных, пограничных со Степью владениях и заключил с ним договор о союзе против Волжского царства, верховную власть над которым оспаривали в то время несколько кокордынских царевичей. Здесь, на золотоордынской территории Среднего Поднепровья и Подонья, Мамай приступил к формированию своего войска и Орды, что, видимо, вызвало раскол золотоордынского общества (по определению летописца „мятежи и тяготи людем по всеи земли“) на его политических сторонников и противников.

Военные действия начались весной 1362 г. и приняли характер тотального изгнания татарского населения, очевидно, в первую очередь, враждебного Мамаю, из мест его наибольшей концентрации, как правило, находившихся возле пересечения важных путей и магистралей международной торговли. Летом 1362 г. войско Ольгерда захватило г. Коршев, по-видимому, центр значительного золотоордынского региона, расположенный на р. Тихая Сосна, на пересечении древнего Муравского шляха и торгового пути из Нового Сарая на Киев, Подолье и далее на запад. После захвата Коршева союзники начали наступление на юг Днепровско–Донского междуречья, где в июле–августе Мамай овладел г. Азак (Азов), о чем свидетельствует организованная им в городе чеканка монет с именем Абдуллаха. Далее войско Мамаю двинулось в Нижнее Поволжье и в начале сентября овладело столицей Золотой Орды. Тем временем войско Ольгерда начало наступление на золотоордынское Подолье, занимавшее тогда большую часть Днепровского правобережья. Приблизительно в октябре оно „повоевало“ местность вокруг замка Синие Воды (до 1362 г. степной город Ябгу на Черном шляхе возле переправы через р. Синюха, позднее замок Синие Воды) и Белобережье (местность на черноморском побережье между устьями Днепра и Южного Буга), где также пересекались торговые пути международного значения.

Наиболее важным результатом военно–политических акций Ольгердового войска в западных золотоордынских улусах по обе стороны Днепра были раздел между Ольгердом и Мамаем территории Ак–Орды и образование в причерноморских и азовских степях Мамаевой Орды, которая около 20 лет политически противостояла остальной империи Джучидов. В частности, к ВКЛ отошли южнорусские земли в верховьях Дона и по Оке, Днепровское левобережье, ограниченное на юге руслами Ворсклы и Тихой Сосны, а также всё золотоордынское Подолье (Великое Подолье) на Правобережье, в котором утвердилась власть литовских князей Кориатовичей. Таким образом, граница ВКЛ на юге достигла черноморского побережья возле устья Днепра и Южного Буга, а на Левобережье – русла р. Ворскла. Днепр стал естественным рубежом и границей между ВКЛ и Мамаевой Ордой („Почонши от Киева и до устья“, как отмечено в ханских ярлыках).

Главный и непосредственный результат успешной войны ВКЛ против Волжской Орды – его территориальные приобретения – был юридически оформлен и закреплён специальным жалованным ярлыком Мамаю. Вероятнее всего, этот документ фактический, но нелегитимный правитель Золотой Орды выдал великому князю литовскому Ольгерду от имени подставного хана Абдуллаха в Новом Сарая осенью 1362 г. Мамаев ярлык стал первым среди подобных ярлыков, выданных впоследствии

правителям ВКЛ сначала золотоордынскими ханами из рода Тохтамыша, а в XV и в первой половине XVI в. – правителями Крымского ханства. Таким образом под властью и в полной собственности („со всеми их землями и водами, и выходы, и данми“) династии Гедиминовичей оказались Подолье и широкая полоса территории Южной Руси, прежде зависимой от Золотой Орды, в том числе украинской – Вольнь, Подолье, Киевщина, Переяславщина и Чернигово–Северщина. В составе ВКЛ украинские земли получили статус великокняжеского домена, их население таким способом освободилось от политической и экономической зависимости от Золотой Орды. В геополитическом измерении все эти события означали конец более чем столетнего пребывания большей части Украины–Руси в составе „*Rex Mongolica*“ и повторную их переориентацию на запад.

С инкорпорацией Подолья и Южной Руси ВКЛ превратилось в одну из крупнейших феодальных держав и влиятельных политических сил Центрально–Восточной Европы, способной ставить и решать в восточноевропейском регионе стратегические задачи геополитического значения. Для Золотой Орды результаты событий 1362 г. оказались губительными – вместе с другими факторами внутреннего и внешнего характера они стали причиной перерастания общегосударственного политического кризиса 1360–х годов в кризис системный, расшатавший основы существования степной империи. Всё это вместе взятое в конечном итоге вызвало упадок и территориальный распад Джучиевого Улуса, а также ликвидацию всей системы господства Золотой Орды в Восточной Европе.

*

Felix Shabuldo, *The results of the study of the Battle of Blue Waters in 1362*

The article analyzes the current state of the study of Blue Waters Battle. The researcher analyzed data of sources, as well as the Ukrainian, the Lithuanian and the Polish historiography. The author concludes that the most important outcome of the Battle of Blue Waters was a section between Olgerd and Mamay of the Ak–Orda territory and creation of Mamay Horde in the Azov steppes. The incorporation of Podolia and the Southern Rus by the Grand Duchy of Lithuania has turned it into one of the largest countries of the Central–Eastern Europe.

Marius Ščavinskas
(Klaipėda)

„SARACĖNAI–MONGOLAI TOTORIAI”: VIENODI ĮVAIZDŽIAI, BET SKIRTINGI VAIDMENYS XIII A. KRYŽIAUS KARŲ PROCESE¹

Straipsnis skirtas aptarti saracėnų ir mongolų totorių įvaizdžiui krikščioniškosios Europos kultūroje. Pagrindinis dėmesys sukonzentruotas į šio įvaizdžio genezę ir jo sklaidą, formuluojant klausimą, kaip buvo kuriamas Saracėnų įvaizdis, kokiais būdais formavosi sąsajos su mongolų totorių įvaizdžiu ir koks įvaizdžio vaidmuo buvo vykstant Kryžiaus karams. Nepaisant to, jog mongolai totoriai buvo pagony, dėl savo ekspansinių interesų ir natūralaus konflikto su musulmonais, juose Vakarų Europoje buvo stengiamasi išvelgti natūralius sąjungininkus. Tam prirėkė kanonų teisės pokyčių ir performuluoti nuostatą, jog krikščionių sąjungininkais gali būti tik krikščionys. Vidurio Rytų Europoje mongolų pasirodymas reiškė bandymus kurti tvaresnius tarpvalstybinius santykius, tačiau popiežiaus Inocento IV kurta antimongoliškos koalicijos idėja nebuvo realizuota, kadangi pritrūko vidinės konsolidacijos tarp Čekijos, Vengrijos ir Rusijos valdovų. Šie procesai palietė ir Lietuvos valstybę, jos valdovą Mindaugą taip pat bandant įtraukti į antimongolišką koaliciją, kadangi totorių antpuoliai tiesiogiai buvo nukreipti ir prieš Mindaugo valdžią. Visgi, nepaisant tiesioginio susidūrimo su mongolais, Lietuvos valstybė išliko nepriklausoma nuo totorių chanų.

Vietoje įvado

Kryžiaus karų procesas buvo daugiabriaunis, jis nulėmė ne tik kovą, gyvenimą bei sugyvenimą tarp dviejų kultūrų – krikščioniškosios ir musulmoniškosios, – bet ir galutinai subrandino tam tikrus įvaizdžius apie nekrikščionis, jų religijas, papročius, gyvenimo būdą. Kuomet XIII a. pirmojoje pusėje iš Azijos stepių į Europą atklydo mongolai totoriai, skleisdami paniką ir baimą, esamas saracėnų įvaizdis buvo perkeltas ir ant mongolų totorių pečių. Kita vertus, šių įvaizdžių paraštėse matome ir Baltijos rytinės pakrantės XIII a. visuomenes, žvelgiant šių dienų tyrėjo akimis, šalia mongo-

¹ Tyrimą finansavo Lietuvos mokslo taryba pagal projektą „Podoktorantūros (post doc) stažuotių įgyvendinimas Lietuvoje”.

lą, reikėtų laikyti „tikraisiais” pagonimis. Su jais krikščioniškoji Europa susidūrė kur kas anksčiau nei su mongolais totoriais. Tačiau dėl baimės, sėjamos apokaliptinės nuotaikos, taip intensyviai propaguotos viduramžių XIII a. raštijoje, taip pat siekiant tam tikrų politinių tikslų, tarp jų ir išspręsti „saracėnų klausimą”, mongolai totoriai tapo XIII a. teologų, kanoninės teisės teoretikų, politikų, dvasininkų domėjimosi objektu. Šiame tekste ir pabandysime pasiaiškinti, koks turinys buvo priskirtas naujesiems pagonims, kiek jis lėmė kryžiaus karų raidą Šventojoje Žemėje bei įvykius prie Baltijos krantų (Mindaugo Lietuvos kontekste).

Saracėnų įvaizdis viduramžių visuomenėje ir kryžiaus karai

Iki Europai susipažįstant su musulmonais, saracėnais romėnai vadino Arabijos pusiasalio gyventojus – beduinus. Iškilus islamui, taip pradėti vadinti į Europą besiveržiantys musulmonai arabai. Taip jau VII a. viduryje juos įvardijo popiežius Martynas I, kviesdamas į krikščionybę atsiversti Siciliją puolusius arabus². Musulmonams plečiant savo karinių žygių Europoje geografiją ir grasinant pačiai Romai, popiežius Jonas VIII (872–882) saracėnus įvardijo kaip „et Deo odibilibus Saracenis deprædatam cernimus”³. Todėl krikščioniškos Viduržemio jūros visuomenės, susidūrusios su arabais, stengėsi suvokti, kas buvo naujieji atvykėliai⁴. Bizantijos valdomoje Sirijoje bei Mažajoje Azijoje rašę kronikininkai ir teologai (tokie kaip šv. Jonas Damaskietis) pirmieji sukūrė įvaizdžius, su kuriais islamas siejamas Europoje⁵. Juos trumpai nusakyti verta jau vien dėl to, kad vėlesniais amžiais įsisenėję stereotipai buvo labai populiarūs, kai kurie jų taikyti ir Baltijos regiono pagonims bei mongolams totoriams. Be to, jie lėmė ir tam tikrus procesus, susijusius su kryžiaus karais. Viduramžių raštijoje, tiesa, ne tuo pačiu metu, buvo suformuoti du požiūriai į musulmonus bei jų religiją:

1) Islamas esąs pagoniškas tikėjimas, o musulmonai esą netikintieji (infidelis). Tokį požiūrį aiškiai suformulavo pats Jonas Damaskietis savo veikale *De heresibus*, rasdamas ir tai patvirtinančių pavyzdžių: Kaabos juodojo akmens gerbimas buvo įvardytas kaip stabmeldystė⁶. Nuo Jono Damaskiečio laikų išplito nuomonė, esą islamas yra politeistinė religija, kur garbinti dievai Alachas ir stabas Akbaras, juodasis Kaabos akmuo, paskirtas Afroditei,

² B. Z. Kedar, *Crusade and Mission. European Approaches toward the Muslims*, New Jersey 1984, p. 3.

³ *Patrologia cursus completus, series Latina*, vol. 126, ed. J. P. Migne, Paris 1848, p. 949–50.

⁴ Musulmonų kilmės teorijas geriausiai apibūdino XII a. kanonistas Bernardas iš Pavijos, teigęs, kad saracėnai esą Abraomo ir jo žmonos Saros arba Abraomo sūnaus Izmaelio palikuonys, žr.: Bernardi Papiensis Paventini episcopi. *Summa decretalium*, ed. E. A. T. Laspeyres, Graz 1956, p. 210: „Sarraceni vero dicuntur [...], qui non se ab Agar, Abrahæ ancilla [...] sed potius a Sarra, eiusdem uxore et libera, se Sarracenos appellaverunt”. Plačiau apie tai žr.: J. V. Tolan. „A wild man, whose hand will be against all”: Saracens and Ishmaelites in Latin Ethnographical traditions from Jerome to Bede. *Visions of Community in the Post-Roman World. The West, Byzantium and the Islamic World 300–1100*, ed. W. Pohl, C. Gantner, R. Payne, Ashgate 2012, p. 513–529.

⁵ J. Kritzeck, *Moslem – Christian understanding in Mediaeval Time*, „Comparative Studies in Society and History”, 1962, vol. 4, p. 391–395 (perspausdinta iš: *The Expansion of Latin Europe 1000–1500*, vol. 10: *Travellers, Intellectuals and the World Beyond Medieval Europe*, ed. J. Muldoon, Ashgate 2010, p. 68–72). Plačiau apie ankstyvąjį musulmonų įvaizdį Bizantijos raštijoje žr.: J. V. Tolan, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, New York 2002, p. 41–54, 64–67.

⁶ B. Roggema, *Muslims as Crypto-idolaters a theme in the Christian portrayal of Islam in the Near East. Christians at the Heart of Islamic Rule: Church Life and Scholarship in Abbasid Iraq. The history of Christian-Muslim relations*, vol. 1, ed. D. Thomas, Leiden–Boston 2003, p. 5–7.

ir pan⁷. Neabejotinai stabas Akbaras buvo padarytas iš musulmonų maldos kreipinio *Al-lahu akbar* (Alahas yra didis) ir tokio stabo egzistavimu tikėta visą viduramžių laikotarpį⁸. Truputį vėliau Rolando giesmės autorius musulmonams priskyrė islamišką, t. y. šėtonišką, dievų trejybę, į kurią, be Muhamedo, buvo įtrauktas Apolonas (kituose kūriniuose – Jupiteris) ir išgalvotasis Termagantas⁹.

2) Islamas esąs iškraipytas, eretiškas krikščionių tikėjimas¹⁰. Toks požiūris atsirado šiek tiek vėliau, tarp XI ir XII a., nors jau Jonas Damaskietis įtarinėjo, esą islamo tikėjimas kažoks ne toks „krikščioniškas“. Būtent arijono, arba nestoriečio, Sergijaus–Bahiro legenda¹¹ ir tariamas islamo panašumas į arijonų, nestoriečių bei kitas krikščioniškas erezijas turėjo paaiškinti, kaip islamas, esą, tapo eretišku ir „išvirkščiu“ krikščionybei tikėjimu¹². Žinoma, tai daryta remiantis viduramžiais populiariu interpretatio Christiana modeliu,

⁷ Ibidem, p. 6–9; Plg. A. S. Conklin, *Idols in the East. European representation of Islams and the Orient 1100–1450*, Cornell University Press 2009, p. 243–244.

⁸ B. Roggema, *Muslims as Crypto-idolaters*, p. 9, 13–18.

⁹ A. S. Conklin, *Idols in the East*, p. 208–212, 214. Plačiau apie musulmonams priskirtą stambeldystę – J. V. Tolan, *Muslims as Pagan idolaters in Chronicles of the First Crusade*, [in:] *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe. Perception of Other*, ed. D. R. Blanks, M. Frassetto, London: Macmillian Press LTD 1999, p. 97–98, 106–107.

¹⁰ S. H. Griffith, *Disputing with Islam in Syriac: the Case of the Monk of Bêt hâlê and a Muslim Emir*, „Hugoye: Journal of Syriac Studies“, vol. 3, issue 1, 2000, p. 34–53. Vakarų Europoje musulmonų, kaip eretikų, esą, nepripažįstančių Dievo trijuose asmenyse, verčiau garbinančių tris dievus, įvaizdį dar XI a. pirmojoje pusėje išpopuliarino Ademaras Šabanietis. Plačiau apie tai žr.: M. Frassetto, *The image of the Saracen as Heretic in the Sermons of Ademar of Chabannes*, [in:] *Western Views of Islam*, p. 84–88. Plg.: J. Wasilewski, *The „Life of Muhammad“ in Eulogius of Córdoba: some evidence for the transmission of Greek polemic to the Latin west*, „Early Medieval Europe“, nr. 16, issue 3, 2008, p. 333–341, 343–347; L. E. Saurma-Jeltsch, *Saracens: Opponents to the Body of Christianity*, „The Medieval History Journal“, nr. 13, issue 1, 2010, p. 66–73, 83–89; B. Z. Kedar, *De Iudeis et Sarracenis. On the categorization of Muslims in medieval canon law*, [in:] *Studia in honorem Eminentissimi Cardinalis Alphonsi M. Stickler*, ed. R. I. Castillo Lara, Rome 1992, p. 211–212.

¹¹ Plačiau apie šią legendą, susidedančią iš krikščioniškosios (bizantiškosios) ir krikščionių arabų versijų, žr.: B. Roggema *The Legend of Sergius Babirā – Eastern Christian Apologetics and Apocalyptic in response to Islam*. Leiden–Boston 2009, p. 29, 34–35, 37–56, 157–188. Šv. Jono Damaskiečio veikalas *De heresibus* 1150 m. Pizoje buvo išverstas ir į lotynų kalbą. Tai padėjo išpopuliarinti šią legendą Vakarų Europoje. Apie tai žr.: B. Hamilton, *Knowing the Enemy*, p. 376; J. Kritzeck, *Peter the Venerable and Islam*, Princeton–New Jersey 1964, p. 129–131. Šią legendą pateikė ir vienas populiariausių viduramžių veikalas – Jokūbo Voraginietis *Legenda aurea* (XIII a.): Jonas Voraginietis, *Aukso legenda, arba šventųjų skaitiniai*. *Antra knyga*, sud., koment. V. Gerliakienė, S. Narbutas ir kt., Vilnius 2008, p. 592–593.

¹² Šis vaizdinys geriausiai atsispindėjo Embrico iš Mainco traktate (veikiau poemoje, nes šį veikalą sudaro 1149 eilutės, parašytos hegzametru) *Vita Mahumeti*, parašytame XII a. pr. Plačiau apie tai žr.: J. V. Tolan, *Antihagiography: Embri-co of Mainz's Vita Mabumeti*. Žymiausi XII a. teologai Kliuni abatas Petras Garbingasis ir Klervo abatas šv. Bernardas Klervietis, Rogeris Bakonas savo veikalė *Operis majoris* (Opus Maius) ir Dieviškosios komedijos autorius Dantė Aligeris, musulmonus, kartu su eretikais bei schizmatikais, pasmerkęs kentėti pragare. Plačiau: T. Mastnak, *Crusading Peace. Christendom, the Muslim World, and Western Political Order*, Berkeley–Los Angeles–London 2002, p. 169–182. Plačiau apie Muhamedo įvaizdį ir musulmonų religijos „klaidingumą“ galima paskaityti Petro Garbingojo veikaluose: J. Kritzeck, *Peter the Venerable and Islam*, p. 73–114 (kai kurie lotyniškai šaltiniai publikuoti ten pat, p. 204–291). Petras Garbingasis 1143 m. laiške šv. Bernardui Klerviečiui islamo religiją apibūdino kaip „Hoc ego de hoc precipuo errore errorum de hac fece universarum heresum, in quam omnium diabolicarum sectarum quae ab ipso Satuatoris aduentu ortae sunt reliquiae confluerunt, facere volui, ut sicut eius letali peste dimidius pene orbis infectus agnoscitur, ita quam execrandus et conculcandus, detecta eius stulticia et turitudine, a nescientibus agnoscat“. Žr.: PL, 139, Ep. Lib. IV, epistola XVII, col. 339–340. Šv. Tomas Akvinietis, sekdamas Petru Garbinguoju, taip pat manė, kad musulmonų tikėjimas esąs erezija, kurią, reikalui esant, galima išrauti net pasitelkiant fizinę prievartą, žr.: J. Waltz, *Muhammad and the Muslims in St. Thomas Aquinas*, „The Muslim World“, 66, 1976, p. 83–84, 89–92 (perspausdinta iš: *The Expansion of Latin Europe 1000–1500*, vol. 10, p. 97–98, 103–106). Kartais Muhamedas buvo laikomas arba netikru pranašu, arba net vienu iš musulmonų dievų, žr.: V. Tolan, *Sons of Ishmael. Muslims through European Eyes in Middle Ages*, University Press of Florida 2008, p. 1–18.

islamą vaizduojant kaip panašią į krikščionybę, bet „išvirškščią“ jai religiją¹³. XIII a. teologas, dominikonų ordino generolas Humbertas Romietis bene geriausiai išreiškė, kuo krikščionys tikėjo visais viduramžiais: Muhamedas klaidingai krikščionių buvo laikomas Dievu, jis tebuvo tik netikras Dievo pranašas¹⁴. Taigi XII ir ypač XIII a. musulmonai vis dažniau būdavo traktuojami kaip eretikai, tačiau kai kurie kronikininkai, pavyzdžiui, Viljamas iš Tryro, juos neretai įvardydavo standartišku pagonių epitetu, nors patį islamą laikė mono-teistine religija¹⁵.

Ne iš karto saracėnai buvo įvardyti kaip krikščionių tikėjimo priešai, prieš kuriuos reikėtų kelti ginklus¹⁶. Pagal ankstyvuosius įvaizdžius, musulmonai, kaip kadaise hunai arba vandalai, buvo laikomi Dievo už krikščionių nuodėmes siųsti žiaurūs kariai¹⁷. Musulmonus įvardijus kaip pagonis, arba eretikus, pirmiausia juos siekta atversti į krikščionybę¹⁸. Neatsitiktinai Kliuni abatas Hugo taip optimistiškai kalbėjo apie musulmonų atsivertimą, todėl musulmonai čia ir nebuvo įvardyti kaip pikčiausi krikščionybės priešai. Urbonas II, tik tapęs popiežiumi, atsiuntė palijų paskirtam Toledo arkivyskupui Bernardui, kur pabrėžė, kad jo pareiga – rūpintis karalystėje esančių saracėnų atvertimu¹⁹. Taigi Viduržemio jūros baseine saracėno įvaizdis buvo daugialypis²⁰, ne toks „akademiškas“ kaip visuomenėse, esančiose į šiaurę nuo Alpių, kur labiau pažinoti kiti *infidelis* – žydai, ir į rytus nuo Elbės upės, kur apsigyvenę „tikrieji“ pagonys²¹.

¹³ Kartais Muhamedas buvo laikomas arba netikru pranašu, arba net vienu iš musulmonų dievų, žr.: V. Tolan, *Muslims as Pagan idolaters*, p. 99–101, 105. Plg.: B. Z. Kedar, *Crusade and Mission*, p. 87–90.

¹⁴ Humbertus de Romanis, *Opusculum tripartitum*, [in:] *Appendix ad Fasciculum Rerum Expetendarum et Fugiendum*, vol. 1, ed. E. Brown, London 1690, cap. 27, p. 205: „Sunt enim multi non solum laici, sed etiam clerici, qui nesciunt neque de Mahumeto neque de Saracenis quasi aliquid: nisi quod audiunt quod sunt quidam infideles non credentes in Christum, et putant quod isti Saraceni reputent Mahumetum Deum suum, quod tamen falsum est“.

¹⁵ B. Z. Kedar, *De Iudeis et Saracenis*, p. 207–208, 211–212. Ribą tarp saracėno „pagonio“ ir saracėno „eretiko“ viduramžių raštijoje bei ypač ikonografijoje sudėtinga nubrėžti. Petras Garbingasis, šv. Tomas Akvinietis saracėnus laikė eretikais, o dar XII–XIII a. kryžiaus žygių apologetų darbuose ir juose esančiose miniatiūrose saracėnai neretai vaizduojami kaip stabmeldžiai, garbinantys ne tik stabus, bet tarnaujantys ir šėtonui. Plačiau apie tai žr.: D. H. Strickland, *Saracens, Demons, Jews. Making Monsters in Medieval Art*, Princeton–Oxford 2003, p. 166–172.

¹⁶ J. V. Tolan, *Saracens*, p. 40–44; Plg.: N. Housley, *The Crusades and Islam*, „Medieval Encounters“, vol. 13, 2007, p. 200–206.

¹⁷ J. V. Tolan, *Saracens*, p. 41–44.

¹⁸ B. Z. Kedar, *Crusade and Mission*, p. 3–42. Čia autorius pateikia keliolika musulmonų atsivertimo faktų, dažniausiai remdamasis Sicilijos grafystės (vėliau – karalystės), Sevilijos emyrato medžiaga. Musulmonų atvertimo klausimai buvo svarstomi ir visuotiniuose XII–XIII a. bažnytiniuose susirinkimuose, žr.: *Sacrorum Conciliorum Nova, et amplissima collectio*, ed. J. D. Mansi, Romae 1778, col. 230–231; 1058–1068. Plg.: *Conciliorum Oecumenicorum decreta*, ed. G. Alberigo, P. Joannou etc., Freiburg–Romae 1962, p. 199–200, 243–247.

¹⁹ *Ibidem*, p. 46.

²⁰ Antai Sicilijos grafystės (vėliau – karalystės) medžiaga rodo, kad krikščionys valdovai dėl politinių–karinių tikslų ne visada siekė atversti savo pavaldinius pagonis į krikščionybę, kartais šį klausimą palikdavo ateičiai. Pavyzdžiui, taip atsitiko 1098 m., kuomet grafas Rodžeris saracėnų kariams, kovojusiems jo pusėje prieš politinius oponentus, žadėjo nekelti jų krikšto klausimo. Žr.: B. Z. Kedar, *Crusade and Mission*, p. 51; M. Bull, *Views of Muslims and Jerusalem in Miracle Stories*, p. 1000–1200; *Reflections on the Study of First Crusaders' Motivations* [in:] *The Experience of Crusading*, vol. 1: *Western Approaches*, ed. M. Bull, N. Housley, Cambridge 2003, p. 34–36.

²¹ Apie žydų maišymą su saracėnais ir „akademinį“ musulmonų vaizdavimą plačiau žr.: B. Z. Kedar, *De Iudeis et Saracenis*, p. 208–212. Šiuo atveju nekalbu apie Rytų Bažnyčios požiūrį į musulmonus. Vienas iš geriausių „akademinio“ pagonių įvaizdžio pavyzdžių – Magdeburgo atsišaukimas (XII a. pr.). Jo autoriai, ragindami pradėti kovą prieš Paelbio slavus apostatus ir pagonis, pagonybę apibūdino, remdamiesi Šv. Raštu. Plačiau apie tai žr.: M. Dygo, *Crusade and Colonization: yet another response to the Magdeburg charter of 1108 AD.*, „*Questiones medii aevi novae*“, vol. 6, 2001,

Kita vertus, neužmirškime, jog saracėnai tapo ir krikščioniškų baladžių, epų bei kitų kūrinių herojais. Vienuose jie pristatomi tradiciškai, t. y. kaip stabmeldžiai ar eretikai, kraugeriai ir žudikai. Tačiau riteriškoje krikščioniškoje trubadūrų bei minezingerių kultūroje saracėnai neretai vaizduojami kaip riteriškieji priešininkai. Tokie saracėnų herojai kaip Egipto sultonas Saladinas viduramžių *Roman de Saladin* arba *L'Ordene de chevalerie* (XIII–XV a.) pasižymėjo visomis riteriškosiomis savybėmis, tad trubadūrams ir minezingeriams beliko tik apgailestauti, kad jie nesą krikščionys²². Tiesa, kai kuriuose riteriškuose kūriniuose (*L'Ordene de chevalerie*, *Chanson d'Antioche*) Saladinas arba kiti herojai būdavo paverčiami net slaptais krikščionimis, arba, esą, patys tokie tapdavo prieš pat mirtį²³. Bet, grindžiant tezę, jog kryžiaus karai būtini kovojant su musulmonais, tokie literatūriniai pasažai neturėjo didelės reikšmės.

Kanoninės teisės teoretikai nesiryžo skelbti karo prieš pagonis (taigi ir jais laikytus musulmonus) jau vien dėl to, kad jie buvo pagonys. Prieš „tikruosius“ pagonis buvo įmanoma tik gynybinis karas²⁴. Tokia argumentacija matoma jau XII a. vid. Graciano *Decretales* 23 kazuse, bet vargu ar pastebima anksčiau²⁵. Tarp kanonistų nebuvo visiškai vieningos pozicijos, ar karas su musulmonais buvęs gynybinis (todėl ir teisingas), ar vis dėlto tai buvo karas prieš eretikus (dėl šios priežasties taip pat teisingas). Kita vertus tikriesiems pagonims (tai taikyta ir baltų visuomenėms) buvo pripažinta prigimtinė teisė (*ius naturale*) egzistuoti, bent jau iki to momento, kuomet pagonys nepažeidžia krikščionių teisę²⁶. Tačiau musulmonų tariama stabmeldystė, praktikuota poligamija, jų „eretiškas“ požiūris į Jėzų Kristų ir t. t. leido kanonistams imtis prievartos, traktuojant juos kaip eretikus. Tačiau ir čia reikia nepamiršti, kad pirmiausia plėtodami Šventojo karo doktriną kanonistai deklaravo gynybinį prioritetą. Kaip tik tokia retorika išryškėja skelbiant Pirmąjį bei Antrąjį kryžiaus žygius²⁷. Tiesa, apie fizinį musulmonų sunaikinimą XII–XIII a. nekalbėta, radikalesnių balsų prieš filius dyaboli atsiranda tik XIII a. antroje pusėje, visiškai nepasisekus paskutiniams

p. 321–322.

²² J. V. Tolan, *Mirror of Chivalry: Saladin in Medieval European Imagination*, [in:] Idem, *Sons of Ishmael*, p. 86–100.

²³ Idem, *The Dream of Conversion. Baptizing Pagan Kings in the Crusade Epics*, [in:] Idem, *Sons of Ishmael*, p. 66–78. Plg.: B. Hamilton, *Knowing the Enemy*, p. 383–386.

²⁴ Plačiau apie tai žr.: J. Ch. Reid, *The rights of self-defence and Justified Warfare in the Writings of the Twelfth – and Thirteenth – Century Canonists*, [in:] *Law as Profession and Practice in Medieval Europe. Essays in Honor of James A. Brundage*, ed. K. Pennington, M. H. Eichbauer, Ashgate 2011, p. 76–88.

²⁵ J. A. Brundage, A. St. Anzelm, *Ivo of Chartres and Ideology of the First Crusade*, p. 177–182; J. A. Brundage, *Holy: War and the Medieval Lawyers*, p. 106–109. Plačiau žr.: J. Russell, *Just War in the Middle Ages*, Cambridge 1975, p. 55–85. Graciano 23 kazusas ir jo išlygos aptariamoms veikale: *Corpus Iuris Canonici. Decretum Magistri Gratiani*, t. 1, ed. A. L. Richter, Lipsiae 1879, p. 890–965.

²⁶ P. Hedre, *Christians and Saracens at the time of the Crusades. Some Comments of Contemporary Medieval Canonists*, „*Studia Gratiana: vol. XII*“, ed. I. Forchielli, A. M. Stickler, Bononiae 1967, p. 364–368; J. Muldoon, *Popes, Lawyers and Infidels*, Pennsylvania 1979, p. 4–27; Idem, *The Nature of the Infidel: the Anthropology of the Canon Lawyers*, [in:] *Discovering New Worlds: Essays on Medieval Exploration and Imagination*, ed. S. D. Westrem, New York–London 1991, p. 117–119 (perspausdinta iš: *The Expansion of Latin Europe 1000–1500*, vol. 10, p. 57–59). Nuostata, jog nereikia naudoti prievartos atverčiant musulmonus bei kitus pagonis nebuvo tik teoriškai aptarinėjama Apaštalo Sosto misijose – tai buvo realiai veikianti praktika. Šį faktą patvirtina instrukcijos, skirtos misionieriams, bei vienuolių susirinkimų (generalinių kapitulų) nutarimai. Plg.: *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis 1116–1786*, vol. 8, ed. J. M. Canivez, Louvain 1941, p. 4–25.

²⁷ Žr. popiežiaus Eugenijaus III bulę *Quantum praedecessores* analizę: J. Phillips, *The Second Crusade. Extending the frontiers of christendom*, New Haven–London 2007, p. 50–60.

kryžiaus žygiams, puoselėjant viltis susitarti su mongolais dėl bendrų veiksmų Šventojoje Žemėje²⁸. Kaip tik šiame kontekste pradėta įrodinėti, jog karas prieš musulmonus galįs būti ir puolamasis, nebūtinai tik gynybinis.

Taigi, dar nesuformavus kryžiaus karų atleidų sistemos, popiežius Leonas IV (847–855) priešinosi saracėnams (ir kiti nurodyti istorikų pavyzdžiai)²⁹, remdamasis ne Augustino karo teorija, o juo labiau ne ta Šventojo karo koncepcija, kurią XII–XIII a. nusakė vėlesni popiežiai bei kanoninės teisės žinovai³⁰. Turėdami omenyje trumpai aptartus musulmonų įvaizdžius ir jų įtaką kryžiaus karų plėtotei, pažvelkime, kaip panašūs įvaizdžiai kryžiaus žygių kontekste lėmė krikščionių santykius su mongolais totoriais.

Kontroversiškos žinios apie mongolus totorius

Neperpasakodamas visos mongolų atsiradimo Europoje istorijos, tekonstatuosiu, kad mongolai totoriai per trumpą laiką užkariavo didelius Rytų Europos plotus (tiesa, tai įvyko mirus garsiajam Čingischanui (1227 m.) – vadovaujant jo vaikaičiams, tarp jų ir Batijui)³¹. Beje, viena pirmųjų iš Europos krikščioniškų valstybių su mongolais susidūrė vadinamoji Nikėjos imperija, įkurta po IV kryžiaus žygio (nes Konstantinopolis priklausė Lotynų imperijai)³². Vakaruose vieni pirmųjų apie juos užsiminė cistersas Alberikas iš Trois–Fontaines (Šampanė) abatijos, savo kronikoje papasakojęs apie Penktąjį kryžiaus žygį³³, bei Henrikas Latvis, aprašęs pirmąjį Rusios kunigaikštysčių susidūrimą su totoriais 1223 m.³⁴ Popiežius Honorijus III apie totorius sužinojo iš Gruzijos karalienės Rusudanos 1224 m. kovo 12 d. laiško³⁵. Apie juos, kaip nusiaubusius Rusią, savo kronikoje užsiminė Splito (Dalmatija) archidiakonas Fomas (Tomas), bet jis tai padarė vėliau nei Henrikas Latvis ir vienuolis Albe-

²⁸ P. J. Cole, *Humbert of Romans and the Crusade*, [in:] *The Experience of Crusade*, vol. 1: *Western Approaches*, ed. M. Bull, N. Housley, Cambridge 2003, p. 166–169. Plg.: E. T. Breit, *Humbert of Romans. His life and views of Thirteenth century society*, Toronto 1984, p. 167–174; S. Schein, *Fideles Crucis. The Papacy, the West and the Recovery of the Holy Land 1274–1314*, Oxford 1991, p. 22–35.

²⁹ S. Runciman, *Dzieje wypraw krzyżowych*. Warszawa, 1987, p. 86; C. Erdmann, *The Origins of the Idea of Crusading*, p. 95, 114, 116.

³⁰ J. Gilchrist, *The Erdmann Thesis and the Canon Law 1083–1141*, [in:] *Crusade and Settlement. Papers read at the First Conference of the Society for the Study of Crusades and the Latin East and presented to R. C. Smail*, ed. P. W. Edbury, University College 1985, p. 37–41.

³¹ *The Mongol Mission. Narratives and letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, ed. Ch. Dawson, London–New York 1980 (3 ed.), p. XI–XIV. Plačiau apie mongolų užkariavimus Azijoje ir Europoje žr.: P. Jackson, *The Mongols and Europe*, [in:] *The New Cambridge Medieval History*, vol. 5: *1198–1300*, ed. D. Abulafia, Cambridge 1999, p. 705–707.

³² J. S. Langdon, *Byzantium's initial encounter with the Chinggisids: an introduction to the Byzantino–Mongolica*, „Viator. Medieval and Renaissance studies”, vol. 29, 1998, p. 103–138.

³³ *Chronica Alberici monachi Trium Fontium. A monacho novi monasterii Hoiensis interpolata*, [in:] *Monumenta Germaniae Historica. Scriptore*, t. 23, ed. H. Pertz, Hannover 1874, p. 912: „Supra dictus rex David (legendinis kunigo Jono sūnus – M. Š.) et exercitus eius quos Hungari et Comani Tartaros vocabant – et adhuc sequaces eorum in partibus transmarinis Tartar cognominatur – cum audissent Damietam esse perditam, per insulas maris prout melius potuerunt in patriam suam recesserunt et tota fama que de illis sparsa fuit in brevi evanuit”.

³⁴ *Heinrici Chronicon Lyvoniae*, Lib. III, cap. XXVI, §1, p. 186–187.

³⁵ C. Burnett, P. G. Dalche, *Attitudes Towards the Mongols in Medieval Literature The XXII Kings of Gog and Magog, from the Court of Frederick II to Jean de Mandeville*, „Viator. Medieval and Renaissance studies”, vol 22, 1991, p. 159.

rikas iš Trois-Fontaines³⁶. Netrukus totorius paminėjo ir Motiejus Paryžietis³⁷. Mongolams nusiaubus dalį Lenkijos bei Vengrijos, pradėta organizuoti antimongolišką koaliciją. Tačiau 1242 m. mongolai, kilus vidaus vaidų po didžiojo chano Ugedėjaus mirties (1241 m. pab.), pasitraukė iš Rytų Europos į stepes³⁸.

Europoje apie netikėtai pasirodžiusius mongolus totorius faktiškai beveik nieko nebuvo žinoma. Sklandė tik gandai, siejami su įvairiais apokaliptiniais pasakojimais. Pirmųjų konkretesnių žinių apie mongolus buvo gauta iš pirklių bei popiežiaus siųstų misionierių bei pasiuntinių Azijoje. Antai 1245 m. popiežius Inocentas IV pas mongolų didįjį chaną siuntęs net dvi pasiuntinybes: pranciškono Jono Plano di Carpini ir dominikono Ancelino iš Lombardijos. Jonas Plano di Carpini apie šią savo pasiuntinybę parašė net atskirą knygą, pavadintą „Mongolų istorija“. Ši knyga tapo vienu pagrindinių šaltinių Europoje apie mongolų papročius, tikėjimus, karybą ir socialinę struktūrą. Taip pat Ancelino misijos dalyvis Simonas iš Saint-Quentino parašė traktatą apie šią misiją, tačiau jis visas neišliko (kai kurios dalys išliko XIII a. Vincento iš Bovė (Beauvais) knygoje *Speculum Historiale*³⁹. Vėlesnių pasiuntinių, tokių kaip Viljamas iš Rubruko, vykusių pas didįjį chaną, parašyti veikalai papildė Jono Plano di Carpini, Simono iš Saint-Quentino ir Vincento iš Bovė informaciją. Ji dažnai būdavo susiejama su įvairiomis viduramžių legendomis.

Jau pirmieji informatoriai teigė, kad mongolai buvo atėję iš paties pragaro (požemio karalystės) „tartari“⁴⁰ (lot. k. *tartari* – požemio karalystė, pragaras, taip jis buvo vadinamas antikinėje Graikijoje), nors taip pat būdavo nurodoma, jog jie gimtąja kalba save vadino mongolais. Jonas Plano di Carpini „Mongolų istorijoje“ paaiškino, kad dalis mongolų save vadino totoriais pagal vieną upę Mongolijoje, kuri, esą, vadinama *Tatar*⁴¹. Prisimenant viduramžių apokaliptinius siužetus⁴², Motiejus Paryžietis (remdamasis savo įžvalgomis, liudinių pasakojimais (!) ir XIII a. sklandžiusiomis legendomis bei pranašystėmis), „atradęs“ mongolų ir žydų panašumų, teigė, esą mongolai yra kilę iš tų žydų (Gogo ir Magogo), kuriuos, pasak vienos populiarios legendos, Aleksandras Makedonietis ištrėmė prie Kaukazo

³⁶ Apie totorius Tomo iš Splito kronikoje plačiau žr.: Л. Штайндорфф, *Чужая война: военные походы монголов в 1237–1242 г. в хронике Фомы Архидиакона Сплитского*, „Древняя Русь. Вопросы Мединистики“, 2008, № 4, p. 18–29. Apie kitus mongolų paminėjimus informacijos galima rasti misionierių, pirklių ir kitų laiškuose bei asmeniniuose susirašinėjimuose: G. G. Guzman, *European clerical envoys to the Mongols: Reports of Western merchants in Eastern Europe and Central Asia 1231–1255*, „Journal of Medieval history“, vol. 22, no. 1, 1996, p. 54–67.

³⁷ Motiejus Paryžietis savo kronikoje pirmą kartą pamini totorius aprašydamas 1247 m. įvykius: *Chronicles of Matthew of Paris*, ed. R. Vaughan, New York 1984, p. 94.

³⁸ Plačiau žr.: N. Berend, *At the Gate of Christendom. Jew, Muslims and „Pagans“ in Medieval Hungary, 1000–1300*, Cambridge 2001, p. 163–165.

³⁹ Plačiau žr.: G. G. Guzman, *Simon of Saint-Quentin and the Dominican Mission to the Mongol Baiju: A Reappraisal*, „Speculum“, vol. 46, 1971, no 2, p. 236.

⁴⁰ Plačiau žr.: C. W. Conneli, *Western views of the origin of the „Tartars“: an example of the influence of myth in the second half of the thirteenth century*, „The Journal of Medieval and Renaissance studies“, vol. 3, 1973, p. 116–128.

⁴¹ Дживованни дель Пано Карпини, *История монголов*, Москва 1957, p. 37.

⁴² Apie Senojo Testamento pranašystes, skelbiančias apie pasaulio pabaigą, ir jos sąsajas su mongolais plačiau žr.: K. V. Jensen, *Devils, Noble Savages and the Iron Gate. Thirteenth-Century European Concepts of the Mongol*, „Bulletin of International Medieval Research“, vol. 6, 2000, p. 6–9; F. Schmieder, *Nota sectam maometicam atterendam a tartaris et christianis. The Mongols as non-believing apocalyptic friends around the year 1260*, „Journal of Millennial studies“, vol. 1, issue 1, 1998, p. 3–11; F. Schmieder, *Christians, Jews, Muslims and Mongols: fitting a foreign people into the Western christian Apocalyptic scenario*, „Medieval Encounter“, nr. 12, issue 2, 2006, p. 275–278, 281–294.

kalnų⁴³. Tačiau kitoje vietoje kronikininkas teigė, esą mongolų protėvis buvęs Abraomo sūnus Izmaelis, nors tas pats Izmaelis buvo laikomas ir saracėnų protėviu⁴⁴. Panašiai aiškino XIII a. antrosios pusės pranciškonas Rogeris Baconas savo veikle *Opus majus* bei XIII a. dominikonas Rikardas, viską įvilkdami į artėjančios Apokalipsės rūbą⁴⁵. Kadangi 1258 m. mongolai užkariavo Bagdadą ir sužlugdė Abasidų kalifatą, o ši kova buvo vaizduojama kaip Dovydo kova prieš Galijotą (musulmonus, kaip amžinus krikščių priešus), Antikristo atėjimas atrodė neišvengiamas. Tereikia priminti, jog ankstyvojoje bizantiškoje literatūroje bei IX–X a. rekonkistos laikų Iberijos raštijoje musulmonai taip pat sieti su Gogu ir Mago-gu⁴⁶. Taigi pasaulio pabaigos vaidmenų atlikėjai susikeitė vietomis.

Kita vertus, šios pranašystės siejosi su žydų pranašavimais, nes mongolus jie taip pat traktavo kaip Dievo pirštą išganymo istorijoje. Apie 1240–uosius, kuomet garsas apie mongolus Europoje pliste plito, artinosi žydų kalendoriaus 5000–ieji metai. Tad buvo laukiama Mesijo, o pasirodę mongolai buvo laikomi pranašišku ženklu, liudijančiu, kad Europos ir Artimųjų Rytų žydai tuojau būsią išvaduoti iš tironijos ir grįšią į Izraelio žemę⁴⁷.

Tiesa, 1260 m. mongolai pralaimėjo Egipto mameliukams prie Ain Jaluto. Tuomet krikščioniškoji Europa suprato, jog ir mongolai nėra neįveikiami. Padėtį Vakarų Europoje komplikavo tai, kad Nikėjos imperatorius Mykolas Paleologas netrukus po skaudaus mongolų pralaimėjimo užėmė Konstantinopolį, taip likviduodamas Lotynų imperiją ir atkurdamas Bizantijos⁴⁸. Nepaisant to, jau minėtas pranciškonas Rogeris Bakonas perdėtai optimistiškai rašė, esą netrukus mongolai atsiversią ir padėsią kovoti su musulmonais Šventojoje Žemėje.

Mongolai totoriai viduramžiais buvo siejami ir su kitais populiariais pasakojimais bei mokslinėmis laikytomis teorijomis. Pavyzdžiui, Jonas Plano di Carpini konstatavo, jog totoriai atsidangino iš šiaurės⁴⁹. Esą, pagonybė, tamsa, šaltis eina iš šiaurės, taip sudarydami antipodą pietums, iš kur sklinda krikščionybė, šviesa, šiluma⁵⁰. Toks Jono Plano di Carpini totorių siejimas su šiaure buvo visiškai suprantamas, tačiau vargu ar turėjo realų, geografinį

⁴³ *Chronicles of Matthew of Paris*, p. 77–78. Plg.: S. Menache, *Tartars, Jews, Saracens and the Jewish – Mongol „Plot” of 1241*, „History”, vol. 81, 1996, p. 324, 332–333 (perspausdinta iš: *The Expansion of Latin Europe 1000–1500*, vol. 10, p. 252, 260–261); F. Schmieder, *Christians, Jews, Muslims and Mongols*, p. 280–282.

⁴⁴ *Chronicles of Matthew of Paris*, p. 78; S. Menache, *Tartars, Jews, Saracens*, p. 329, 331–332.

⁴⁵ Robert Bacon, *Opus majus*, ed. J. H. Bridges, Oxford 1897, vol. 1, p. 365: „Gog Scythica gens trans Caucasum et maeotim et Caspium mare ad Indiam usque tenduntur; et a principe Gog omnes qui subditi sunt Magog appellantur et Judaei similiter [...] Atque sicut Ethicus scribit, Alexander inclusit viginti duo regna de stirpe Gog et Magog, exitura in diebus Antichristi [...]” Fratrīs Ricoldi de Monte Crucis, *Ordinis Predicatorum Liber Peregrinacionis*, [in:] *Peregrinatores medii aevi quatuor. Burchardus de Monte Sion, Ricoldus de Monte Crucis, Odoricus de Foro Julii, Wilbrandus de Oldenburg*, ed. J. C. M. Laurent, Lipsiae 1864, cap. X, 35–48, p. 118–119. Apie R. Bacono apokalpsinę mongolų sampratą, ją siejant su Joachimo iš Florės pranašavimais apie artėjančią pasaulio pabaigą: K. V. Jensen, *Devils, Noble Savages and the Iron Gate*, p. 10; F. Schmieder, *Christians, Jews, Muslims and Mongols*, p. 279.

⁴⁶ J. V. Tolan, *Saracens*, p. 49, 98–99.

⁴⁷ S. Menache, *Tartars, Jews, Saracens*, p. 334–338.

⁴⁸ J. S. Langdon, *Byzantium’s initial encounter with the Chinggisids: an introduction to the Byzantino–Mongolica*. „Viator. Medieval and Renaissance studies”, vol. 29, 1998, p. 134–138.

⁴⁹ Джиованни дель Пано Карпини, *История монголов*, p. 26.

⁵⁰ Apie tai galima rasti plačiau kitose viduramžių Europos kronikose: D. Fraesdorff, *Der barbarische Norden*, Bd. 5: *Vorstellungen und Fremdkategorien bei Rimbart, Thietmar von Merseburg, Adam von Bremen und Helmold von Bosau*, Berlin 2005, p. 261–272.

pagrindą. Be to, anot Apokalipsės ir Senojo Testamento pranašų, prieš pat pasaulio pabaigą būtent iš šiaurės ateisią žmonės – raiteliai, aplinkui viską siaubdami bei degindami⁵¹. Popiežiaus legatas, aprašydamas Čingischano kovas Azijoje, Indijoje, Kaukaze, nepamiršo pridurti, kad mongolai (pasak patikimų liudininkų Rusioje!) susidūrė su amazonėmis, andro-fagais (žmogėdromis), kinokefalais (žmonėmis su šuns galvomis) ir kitais baisūnais⁵². Maža to, mongolai, esą, valgė arklus, lapas, vilkus ir net žmones, gėrė kraują, pieną bei vandenį, be to, jie buvo didžiausi melagiai, žmogžudžiai ir vagys⁵³. Motiejus Paryžietis, Vincentas iš Bovė ir kiti autoriai taip pat teigė, esą mongolai valgė varles, šunis, žmones, gėrė žmonių bei gyvūnų kraują, buvo labai žiaurūs, laukiniai ir visokie kitokie⁵⁴. Visos šios „etnografinės“ charakteristikos turėjo parodyti ir pačių mongolų priklausymą bei artumą pagoniškajam, antikrikščioniškam, antikristo pasauliui.

Šia prasme mongolai stojo į vieną gretą su saracėnais (ir, beje, žydais), kurie vaizduoti kaip pagonys arba eretikai, veikiami šėtono (*Satani gesta per Saracenos*)⁵⁵. Juk saracėnai irgi buvo įsivaizduojami bevalgantys šliužus, arklus, jie patys veikiau panašėjo į žvėris nei į žmones, buvo kraugeriai ir didžiuliai melagiai⁵⁶. Panašūs, esą, buvo ir žydai – jie kaltinti, jog bendradarbiavo su saracėnais, norėdami pražudyti krikščioniškąjį pasaulį. Nenuostabu, kad, anot Motiejaus Paryžiečio, žydai susidėjo ir su mongolais⁵⁷. Beje, Jonas Plano di Carpini, laikydamasis *interpretatio Christiana* modelio⁵⁸, teigė, esą mongolai tikėjo į vieną dievą, tačiau, kaip tikri pagonys, garbino ir atnašavo aukas visokiems stabams⁵⁹. Taip manė ir kiti viduramžių autoriai, pavyzdžiui, Rogeris Baconas⁶⁰. Kaip jau minėta, viduramžiais tikėta, jog ir saracėnai garbino stabus.

Kita vertus, mongolų pasirodymas buvo laikomas taip pat paties Dievo ženklų: kaip kadaise hunai bei vandalai, o vėliau musulmonai buvo laikomi Dievo rykšte nusidėjėliams pamokyti, taip dabar mongolai tapo ne tik Apokalipsės raiteliais, bet ir Dievo teisingumo įrankiu, baudžiančiu už krikščionių nuodėmes. Tokias nuotaikas geriausiai išreiškė dominikono Rikardo ištarti žodžiai, kad Dievas už nuodėmes į pasaulį atsiuntė mongolus, tačiau dėl savo gerumo suteikė dar vieną galimybę: Dievo žodį pavedė skelbti šv. Dominykui ir šv. Pranciškui Asyžiečiui⁶¹. Čia tik reikėtų paminėti, jog pagonys prie Baltijos jūros taip pat

⁵¹ F. Schmieder, *Christians, Jews, Muslims and Mongols*, p. 279–286.

⁵² Дживованни дель Пано Карпини, *История монголов*, p. 43, 48.

⁵³ Ibidem, p. 34–37. Panašiai apie mongolus rašė ir Motiejus Paryžietis.

⁵⁴ S. Menache, *Tartars, Jews, Saracens*, p. 325–326.

⁵⁵ Plg.: Fratrī Ricoldi de Monte Crucis, *Ordinis Predicatorum Liber Peregrinationis*, cap. X, 14, p. 117: „Posicio autem Tartarorum de resurrectione valde similis et propinqua est errori Sarracenorum et Iudeorum [...] Et sciendum [...] scilicet quosdam pontifices ydolorum”.

⁵⁶ M. Bull, *Views of Muslims and Jerusalem in Miracle Stories*, p. 33–36.

⁵⁷ S. Menache, *Tartars, Jews, Saracens*, p. 338–341.

⁵⁸ Apie šį modelį ir jo taikymą viduramžių autorių darbuose, aprašančiuose vakarų slavų bei baltų pagonybę plačiau: S. Rosik, *Interpretacja chrześcijańska religii pogańskich Słowian, w świetle kronik niemieckich XI–XII wieku (Thietmar, Adam z Bremy, Helmold)*, Wrocław 2000, s. 26–42; M. Brauer, *Die Entdeckung des „Heidentums“ in Preußen. Die Preußen in den Reformdiskursen des Spätmittelalters und der Reformation*, Berlin 2011, S. 200–206.

⁵⁹ Дживованни дель Пано Карпини, *История монголов*, p. 28, 31.

⁶⁰ Plačiau apie Rogerio Bacono požiūrį į mongolų religiją žr.: K. V. Jensen, *Devils, Noble Savages and the Iron Gate*, p. 11–12.

⁶¹ Fratrī Ricoldi de Monte Crucis, *Ordinis Predicatorum Liber Peregrinationis*, cap. X, 31, p. 118: „[...] quo misit Deus Tartaros ad partes orientales, vt occiderent et occiderentur, misit Deus ad occidentales seruos sous fidelissimos, beatos

buvo laikomi Dievo veiklos įrankiais žemėje⁶². Tad apskritai kova su netikinčiais buvo skirta patiems krikščionims pataisyti.

Galiausiai apokaliptinių nuotaių fone viduramžių raštijoje mongolai buvo susieti su dar viena labai populiaria legenda apie neva Indijoje (pagal kitus šaltinius, Etiopijoje) gyvenusį valdovą krikščionį kunigą Joną. Vienas pirmųjų šių legendą išpopuliarino kronikininkas, Freizenburgo vyskupas, artimas kryžiaus žygio dalyvio imperatoriaus Frydricho I Barbarosos giminaitis Otonas Freizenburgietis. Pasak jo, rytuose gyvenęs galingas krikščionių (tiesa, nestorininkų) valdovas Jonas, kuris padėsiąs krikščionims kovoti su saracėnais⁶³. Kad šia legenda buvo tikima, rodo laišakai, adresuoti kunigui Jonui, kuriuos, esą, parašė pats popiežius Aleksandras III (vieno tokio laiško kopiją mini ir Motiejus Paryžietis)⁶⁴. Kronikininkas Alberikas iš Trois–Fontaines taip pat manė, kad mongolai esą kunigo Jono ar jo sūnaus Dovydo kariai⁶⁵. Bet remiantis kitomis pozicijomis, mongolai nebuvo siejami su kunigu Jonu⁶⁶. Kiti viduramžių autoriai (pavyzdžiui, Vincentas iš Bovė, sekęs Simonu iš Saint–Quentino) teigė, esą Čingischanas vedė kunigo Jono sūnaus Dovydo dukterį, kuri buvo krikščionė⁶⁷. Tokie „įrodinėjimai“ turėjo skatinti dialogą su mongolais, viliantis, kad „pusiau krikščionys“ mongolai greitai atsiversią į krikščionybę ir tapsią natūraliais sąjungininkais kovoje su musulmonais. Visa tai lėmė, jog mongolai, nors ir būdami tokie patys *infidelis*, vis dėlto buvo išskirti iš jų tarpo, jiems priskiriant kitokį vaidmenį pasaulio istorijoje ir kryžiaus karų fronte.

Kryžiaus karai, mongolai ir Mindaugas

Tai, kad aptartos apokaliptinės nuotaikos ir minėti gandai darė įtaką Vakarų politikos reiškėjams, rodo Prancūzijos karaliaus Liudviko IX pavyzdys. Jis, tikėdamas kunigo Jono legenda, be to, asmeniškai Kipre susitikęs su mongolų pasiuntiniais, iš Antiochijos 1248 m. pas didįjį chaną pasiuntė pasiuntinius, vadovaujamus dominikonų vienuolio Andriaus iš Longjumo, kuris mokėjo persų kalbą ir kartą jau buvo vykęs pas mongolų valdovą⁶⁸.

Dominicum et Franciscum, vt illuminarent, instruere et edificarent”.

⁶² Pavyzdžiui, žr.: 1218. 05. 07 popiežiaus Honorijaus III bulė, kur sakoma, kad „Dievas leidžia savuosius iš išorės prispausti [...]“, palieka savo tikintiesiems priešius [...], idant tie, kurie štai kovoja su daugeliu, galėtų įvairiais būdais atsilyginti [...]” (žr.: *Popiežių bulės dėl kryžiaus žygių prieš prūsus ir lietuvius XIII a.*, sud. E. Gudavičius, A. Nikžentaitis, Vilnius 1987, p. 67–68).

⁶³ Ottonis episcopi Frisingensis, *Chronica sive Historia de Duabus Civitatibus*, [in:] *Scriptores rerum Germanicarum*, ed. A. Hofmeister, lib. 7, Hannoverae et Lipsiae 1912, cap. 33, p. 365–366: „Narrabat etiam, quod ante non multos annos Iohannes quidam, qui ultra Persidem et Armeniam in extremo oriente habitans rex et sacerdos cum gente sua Christianus est, sed Nestorianus [...]”. Presbyter Iohannes – sic enim eum nominare solent – tandem versis in fugam Persis cruentissima cede victor exitit. Post hanc victoriam dicebat predictum Iohannem ad auxilium Hierosolimitanae ecclesiae provincinctum movisse [...]”. Plačiau apie kunigo Jono legendos susiejimą su mongolais žr.: Richard J. *The Relatio de Davide as a source for Mongol history and the Legend of Prester John*. *Prester John, the Mongols and the Ten Lost Tribes*, ed. Ch. F. Beckingham, B. Hamilton, Hampshire 1996, p. 139–149.

⁶⁴ S. Menache, *Tartars, Jews, Saracens*, p. 328. Aleksandro III laiškas kunigui Jonui publikuotas: *Prester John, the Mongols and the Ten Lost Tribes*, p. 109–112.

⁶⁵ *Chronica Alberici monachi Trium Fontium*, p. 911: „[...] quod rex David, qui presbiter Iohannes appellatur, vir timens Deum, in manu potenti Persidem ingressus et soldano Persidis bello campestri devicto [...]”.

⁶⁶ Дживованни дель Пано Карпини, *История монголов*, p. 41; *Вильгельм де Рубрук*, p. 114.

⁶⁷ G. G. Guzman, *Simon of Saint–Quentin*, p. 233.

⁶⁸ *The Mongol Mission*, p. XIX–XXI. Istoriografijoje vis dar manoma, kad Andrius iš Longjumo kartu su Ancelinu vykęs pas mongolų chaną tarp 1245 ir 1248 m. G. G. Tačiau, Guzmano tyrimas rodo, jog, nors abu pasiuntiniai vyko panašiu metu,

Ankstesnėse misijose, inspiruotose Apaštalo Sosto, mongolai buvo kviečiami priimti krikščionybę ir draugiškai sugyventi su krikščionimis. Prancūzijos karalius suformavo kitokią politinę programą: Liudvikas IX siekė taikos ir pagalbos kovojant su musulmonais. Kaip tik ši kova buvo ne gynybinė, bet puolamoji (siekiant pirmiau įsitvirtinti mameliukų valdomame Egipte, o tik po to susigrąžinti Šventąją Žemę). Kita vertus, Vakarų pasaulyje formavosi *passagium particulare* nuostata ne tik organizuoti brangius bei grandiozinius kryžiaus žygius į Levantą, tačiau imtis ir kitokios taktikos – kurti musulmonų valdomoje Šventojoje Žemėje nuolatinis karinius garnizonus⁶⁹. Šiame kontekste mongolai galėjo atlikti nuolat puolančiųjų funkciją.

Kita vertus, Liudvikas IX, siekdamas sąjungos su pagonimis mongolais, iš esmės rizikavo prasilenkti su to meto kanoninės teisės aiškinimais, jog krikščionys karo metu negali bendradarbiauti su pagonimis. Bet toks prasilenkimas su kanonine teise buvo to meto karo realybė⁷⁰. Tai rodo anksčiau išvardyti Sicilijos grafo Rogerio santykiai su savo kariais saračėnais, taip pat Vengrijos karalių santykiai su pagonimis kumanais⁷¹, galiausiai šią tendenciją iliustruojančių pavyzdžių randama ir Baltijos regiono aplinkoje (kai pagonys prūsai tapdavo kariniais sąjungininkais lenkų kunigaikščiams kovojant dėl sosto arba pagonys žemgaliai dalyvaudavo bendrose ekspedicijose su Livonijos ordino riteriais prieš kitus pagonis)⁷². Be to, santykius su mongolais kaip tik turėjo palengvinti aplinkybė, esą jie tuoj atsiversią⁷³. Antai popiežius Urbonas IV apie 1264 m., pritardamas karinei sąjungai su mongolais, ragino jų chaną Hulagu krikštytis⁷⁴. Greito atsivertimo iliuziją palaikė ir pirmųjų misionierių liudijimai, esą artimiausia didžiojo chano aplinka palanki krikščionybei, nes tarp karinio-politinio sluoksnio narių sukiojosi nestoriečių krikščionių dvasininkai, o kai kurios paties chano arba jam artimų žmonių žmonos buvo krikščionės⁷⁵. Tokia iliuzija buvo palaikoma

vis dėlto jie buvo skirtingose pasiuntinybėse. Plačiau apie tai žr.: G. uzman G. G. *Simon of Saint-Quentin*, p. 240–242.

⁶⁹ Apie tai plačiau žr.: S. Schein, *Fideles Crucis*, p. 16–17. Tepridursime, kad tokie pastovūs garnizonai jau buvo įkurti kovoti su baltų pagonimis.

⁷⁰ Tiesa, kai kada vis dėlto būdavo laikomasi kanoninės teisės. Pavyzdžiui, mongolams aktyviai veržiantis į Siriją 1259 m., su jais sąjungą prieš musulmonus sudaręs Antiochijos kunigaikštis Bohemundas VI buvo ekskomunikuotas Jeruzalės patriarcho, žr.: J. Phillips, *Holy Warriors. A Modern history of the Crusades*, London 2009, p. 263.

⁷¹ Antai 1239 m. Vengrijai, kaip ir Portugalijai, buvo suteikta teisė samdyti nekrikščionis karius, nors vėliau, 1279 m., Budos bažnytinis sinodas vėl grįžo prie draudimo samdyti nekrikščionis. Plačiau apie tai žr.: N. Berend, *At the Gate of Christianity*, p. 153–161, 196–199. Kita vertus, Vengrijai kovojant su Čekija dėl Austrijos kunigaikštystės, Vengrijos karaliaus Belos IV rėmimasis pagonimis kumanais sukėlė Apaštalo Sosto nepasitenkinimą, kurį karalius Bela IV atrėmė motyvuodamas tuo, kad čekai ir vokiečiai, užuot jam padėję kovoti su totoriais, užpuolė Vengriją, dėl to jis buvo priverstas gintis padedant savo pavaldiniams kumanams.

⁷² Apie pagonių prūsų pagalbą krikščionims lenkų kunigaikščiams, pastariesiems kovojant dėl valdžios, plačiau žr.: J. Powierski, *Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. Ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego*, Toruń 1968, p. 104–105, 108–109, 112–113 ir kt. Plg. K. Zielińska–Melkowska, *Stosunki polsko-pruskie w X–XIII wieku*, [in:] *Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów*, ed. K. Zielińska–Melkowska, Toruń 1997, s. 181–184. Charakteringomis aplinkybėmis kronikininkas Henrikas Latvis mini pagonio, žiemgalių didžiūno Viestarto pasiūlymus Vokiečių ordino riteriams kartu puldinėti pagonis lietuvius. Apie tai žr.: *Heinrichs Livländische Chronik*, [in:] *Scriptores rerum Germanicarum*, ed. L. Arbusow, A. Bauer, lib. 3, Hannover 1955, cap. IX, §2, p. 26.

⁷³ Kaip tik pasirodžius mongolams, sklendant būsimos pasaulio pabaigos nuotaikai, popiežius Grigalius IX (paskelbęs garsiąją bulę *Cum hora undecima*) ir ypač Inocentas IV ėmėsi energingai įgyvendinti netikinčiųjų atvertimo programą, į kurią buvo įtraukti ir Livonijos bei Prūsijos pagonys. Apie tai žr.: J. Muldoon, *Popes lawyers and infidels*, p. 37.

⁷⁴ P. Jackson, *The Mongols and the West 1221–1440*, Pearson Education Limited 2005, p. 166.

⁷⁵ Plg.: Вильгельм де Рубрук, p. 136–137, 143–144, 148.

ir mongolų chanų laiškuose Vakarų Europos valdovams bei popiežiui⁷⁶. Krikščionių siekis drauge su pagonimis mongolais kovoti prieš musulmonus taip pat buvo naujas reiškinys kryžiaus karų praktikoje.

Pirmosios mongolų lyderių pasiuntinybės didelės politinės naudos neatnešė. Didžiojo chano Gūyūko atsakymas, datuojamas 1246 m., popiežiui Inocentui IV buvo vienareikšmiškas: chanas nesupranta, kodėl turėtų priimti krikščionybę ir siekti taikos su krikščionimis. Jeigu krikščionys nenorį paklusti jo valdžiai, jie esą mongolų priešai⁷⁷. Kiek palankesni vėjai ėmė pūsti mirus Gūyūkui (1248 m.), tačiau iki pat pralaimėto Ain Jaluto mūšio Egipto mameliukams mongolai nebuvo labai linkę siekti karinės sąjungos su krikščionimis⁷⁸. Todėl Liudvikas IX, pradėjęs Šeštąjį kryžiaus žygį, mongolų pagalbos faktiškai nesulaukė⁷⁹. Tačiau po Ain Jaluto mūšio Persiją valdantys mongolų chanai patys ėmėsi iniciatyvos koordinuoti bendrus karo veiksmus su krikščionimis. Jau 1262 m. Liudviką IX pasiekė mongolų pasiuntinybė su laišku, kviečiančiu kartu kovoti prieš musulmonus⁸⁰. Aukščiausias šių iniciatyvų pakilimo taškas – mongolų pasiuntinių atvykimas į II Lijono bažnytinį susirinkimą (1274 m.), kuriame labai aktyviai diskutuota dėl kryžiaus žygio prieš Egipto mameliukus⁸¹. Beje, popiežius Grigalius X, skirtingai nei Urbonas IV, siekdamas sudaryti sąjungą su mongolais, nekėlė jiems sąlygos priimti krikštą. Tai kryžiaus karų kontekste taip pat buvo nauja, nors jo įpėdinis Mikalojus IV vėl atsižvelgė į Urbono IV reikalavimą⁸².

Per tą laiką kryžininkų valdų Sirijoje padėtis tapo tragiška: Egipto sultonas Baibarsas, kuris, beje, atėjo į valdžią nužudęs savo pirmtaką, naudodamasis mongolų susiskaldymu, 1265 m. užėmė didžiąją Galilėjos miestų: Cezarėją, Haifą, Arsufą. O dar po kelerių metų tas pats sultonas užgrobė Antiochiją bei Jafą⁸³. Beje, tokių žingsnių sultonas ėmėsi baimindamasis, kad Šventosios Žemės krikščionys, jei sulauks pagalbos iš Europos, susivieniję su Persijos mongolais, įsiverš į Egiptą. Siekdamas pagerinti krikščionių politinę situaciją, Liudvikas IX antrą kartą išsiruošė į kryžiaus žygį, tačiau dėl savo brolio Sicilijos karaliaus Karolio I Anžujiečio įgeidžių, užuot išsilaipinęs arba Egipte, arba Šventojoje Žemėje, kaip buvo planuota, savo ginklus nukreipė prieš Tuniso emyrą. Galiausiai Tunise Prancūzijos karalius ir mirė (1270 m.), nepasiekęs jokių reikšmingesnių laimėjimų⁸⁴.

Po pasiuntinybės Lijone ėjo kita: mongolų pasiuntiniai 1277 m. atvyko pas Anglijos karalių Eduardą I. Tačiau rezultatų davė ne ši, o 1286–1287 m. mongolų pasiuntinybė, apsilankiusi Romos popiežių, Prancūzijos karalių Pilypą IV Gražųjį bei Anglijos karalių Edu-

⁷⁶ Plačiau žr.: D. Aigle, *The Letters of Eljigidei, Hülegü and Abaqa: Mongol Overtures or Christian Ventriloquism?*, „Inner Asia“, vol 7, issue 2, 2005, p. 145–157.

⁷⁷ Žr. Gūyūko laišką Inocentui IV: *The Mongol Mission*, p. 85.

⁷⁸ G. G. Guzman, *Christian Europe and Mongol Asia: First Medieval Intercultural Contact Between East and West*, „Essays in Medieval Studies“, vol. 2, 1985, p. 232–234.

⁷⁹ Apie tai, kodėl nesulaukta pagalbos, plačiau žr.: A. Ruotsala, *The Crusaders and the Mongols. The Case of the First Crusade of Luouis IX (1248–1254)*, [in:] *Studia Fennica. Historica 9: Medieval History Writing and Crusading Ideology*, ed. T. M. S. Lehtonen, K. V. Jansen, J. Malkki, K. Ritari, Helsinki 2005, p. 304–305.

⁸⁰ P. Jackson, *The Mongols and Europe*, p. 714.

⁸¹ S. Schein, *Fideles Crucis*, p. 20–44.

⁸² A. Leopold, *How to Recover the Holy Land. The Crusade Proposals of the Late Thirteenth and Early Fourteenth centuries*, Ashgate 2000, p. 117.

⁸³ N. Housley, *Late Crusade*, p. 9–10. Plg.: P. Jackson P. *The Mongols and Europe*, p. 714–715.

⁸⁴ N. Housley, *Late Crusade*, p. 10.

ardą I. Vis dėlto bendrų karo veiksmų prieš saracenus taip ir nebuvo imtasi, nors Eduardas I ketino vykti į Šventąją Žemę. Nepaisant to, chano Argunchano sūnus Oljaitu netrukus popiežiaus Mikalojaus IV garbei buvo pakrikštytas Mikalojumi – tai turėjo akivaizdžiai liudyti, kad mongolai yra linkę bendradarbiauti dėl bendrų interesų, nukreiptų prieš musulmonus. Viena paskutinių diplomatinių pasiuntinybių, kuriai vadovavo būsimasis pirmasis Chanbaliko (Pekino) arkivyskupas pranciškonas Jonas iš Monte Corvino, 1289 m. išvyko iš Romos su misija ne tik palenkti į krikščionybę didįjį chaną Kubilajų, bet ir suderinti bendrus karinius veiksmus, siekiant išgelbėti paskutinius Jeruzalės karalystės likučius Šventojoje Žemėje. Tačiau atvykęs į Chanbaliką (tuometinę didžiųjų chanų rezidenciją), arkivyskupas didįjį chaną rado mirusį, o jo įpėdinis apie krikščionybę nebuvo linkęs kalbėti. Nors Jonui iš Monte Corvino pavyko apkrikštyti vieną iš chano giminei priklausiusių asmenų, pasisėkė net įsteigti pranciškonų vienuolyną Pekine⁸⁵, vis dėlto tai nepadėjo išgelbėti Akros. XIV a. pirmojoje pusėje į tolimąją Kiniją Avinjono popiežių nelaisvės metais dar buvo inicijuotos kelios pasiuntinybės ir misijos, tačiau jos nedavė jokių apčiuopiamų rezultatų tvirtinant sąjungą su mongolais. Kita vertus, minėtasis Oljaitas–Mikalojus, kai tik mirė tėvas (tais pačiais Akrai lemtingais 1291 m.!), perėjo į islamą⁸⁶, taip palaidodamas viltis, jog Persijoje gyvenantys mongolai atsivers į krikščionybę.

Visi šie trumpai išsakyti faktai rodo, kad Apaštalų Sostas ir Vakarų valdovai siekė pasinaudoti mongolų totorių karta kryžiaus karų dėlionėje. Deja, ši dėlionė neretai būdavo paremta ne tikromis diplomatinėmis žiniomis, lemiančiomis karinių sąjungų susidarymą, o išankstinėmis nuomonėmis, gandais bei apokaliptiniais vaizdiniais. Dabar trumpai pažvelkime, kokį vaidmenį šioje dėlionėje galėjo suvaidinti priėmęs krikščionybę Lietuvos valdovas Mindaugas.

Nėra abejonų, kad Mindaugas, kaip naujasis krikščioniškas karalius, viena vertus, bandė pateisinti į jį dėtas paties Inocento IV viltis, kita vertus, siekė pasinaudoti naujomis galimybėmis išplėsti savo valdžią⁸⁷. Kuomet mongolai nusiaubė Haličo ir Voluinės kunigaikštystę, Lenkiją, Vengriją, Mindaugas dar nebuvo krikščionis, taigi iš esmės priklausė tai pačiai netikinčiųjų kategorijai, kaip ir musulmonai bei mongolai. 1242 m. kilus vidaus karui, mongolai pasitraukė iš Europoje užimtų teritorijų, taigi atsirado reali galimybė imtis tam tikrų veiksmų, nukreiptų prieš mongolus. Ko gero, vaidmuo, vienijant koaliciją prieš mongolus, atiteko Vengrijos karaliui Belai IV, kuris dar 1241 m. pagalbos kreipėsi į popiežių Grigalių IX bei imperatorių Frydrychą II. Tačiau ginčas tarp popiežiaus ir imperatoriaus trukdė iš karto imtis konkrečių veiksmų, neleido nė vienam iš universaliosios galios reiškėjų adekvačiai reaguoti į Belos IV pagalbos šauksmą⁸⁸. Tik 1243 m. naujasis popiežius Inocentas IV paliepė Vokietijos bažnytinėse provincijose ir Vengrijoje skelbti kryžiaus žygį prieš mongolus. Tačiau sušauktame I Lijono susirinkime daugiausia dėmesio skirta Jeruzalės karalystės reikalams: tepriminsiu, kad, praėjus penkiolikai metų po paliaubų su krikščionimis,

⁸⁵ *The Mongol Mission*, p. XXXII–XXXIII.

⁸⁶ *Ibidem*, p. XXXI.

⁸⁷ E. Gudavičius, *Mindaugas*, Vilnius 1996, p. 230–232, 252–255.

⁸⁸ N. Berend, *At the Gate of Christendom*, p. 164. Tiesa, dar 1241 m. vasarą Vengrijoje buvo paskelbtas kryžiaus žygis prieš mongolus, žr.: *Acta Pontificia juris Gentium usque ad annum MCCCIV (1304)*, nr. 173–176, ed. G. B. Pallieri, G. Vismara, Milano 1946, p. 581.

sudarytų dar imperatoriaus Frydrycho II, 1239 m. Egipto mameliukai vėl susigrąžino Jeruzalę.

Inocentas IV, pasinaudojęs mongolų paliktais padariniais Kijevo Rusioje, 1248 m. bule, kvietė Rusios kunigaikščius sudaryti sąjungą prieš mongolus ir susitarti dėl Vakarų bei Rytų Bažnyčių unijos. Lygiagrečiai derybos dėl bažnytinės unijos vyko ir su Niekijos imperatoriumi. Kadangi Mindaugas dar nebuvo priėmęs krikščionybės (tai įvyko vėliau, 1251 m. pr.), ištraukti į šią sąjungą jis neturėjo galimybės. Tačiau, dar nespėjęs tvirtai sulipdyti šios sąjungos, iš jos, siekdamas mongolų prielankumo bei trokšdamas gauti didžiojo Vladimiro kunigaikščio titulą, išstojo (jeigu apskritai buvo įkalbėtas įstoti) Novgorodo kunigaikštis Aleksandras Nevskis⁸⁹. Mat 1251 m. Aleksandro Nevskio brolis Andriejus, didysis Vladimiro kunigaikštis, sukilo prieš mongolus, o pastarieji 1252 m. nusiaubė Vladimiro žemę (pats Andriejus pabėgo pas švedus). Po šių įvykių Aleksandras Nevskis kuo skubiausiai išvyko pas chaną rodyti jam nuolankumo, tapo didžiuoju kunigaikščiu ir ištikimu mongolų pavaldiniu. Nors vėliau Andriejus grįžo į Vladimirą ir atgailavo prieš mongolų chaną (1257 m.), vis dėlto didžiojo kunigaikščio postas jam nebuvo grąžintas⁹⁰.

Kaip atsaką į Vladimiro žemės nusiaubimą Inocentas IV 1253 gegužės 14 d. paskelbė naują bulę, ja raginanantis kovoti prieš mongolus. Bulėje minimas Rusios karalius – Haličo ir Voluinės kunigaikštis Danilas. Popiežius, baimindamasis naujų mongolų totorių antpuolių, kuriuos galėjo sukelti Andriejaus nepaklusnumas, bandė suburti naują koaliciją. Atsižvelgtina į tai, kad minėta bulė buvo adresuota visai buferinei zonai, susijusiai su mongolų siaubimais 1240–1242 m.: Čekijai, Moravijai, Pomeranijai, Sebijai, o po metų – ir Vokiečių ordinui⁹¹. Analogiška bulė buvo išsiųsta ir į Lenkiją, o Vengrijos karalius Bela IV taip pat susirašinėjo su popiežiumi dėl kovos su mongolais⁹². Tačiau vertėtų atkreipti dėmesį į tai, kad Bela IV prašė popiežiaus pagalbos kovojant ir su bulgarais, kurie, esą, taip pat yra eretikai, bei Rusios kunigaikščiais (išskyrus Haličo ir Voluinės kunigaikštystę, kurią į savo globą jau buvo paėmęs Apaštala Sostas ir su kurios kunigaikščiu Bela IV buvo susigiminiavęs). Taigi jau reaguota į 1252 m. įvykius Rusioje. Kita vertus, Vengrija kovojo su Čekija dėl Štirijos kunigaikštystės, o Čekijos karalius Pšemislav II Otokaras spaudė Lenkijos kunigaikščius kovojant dėl Štirijos palaikyti jo, o ne Vengrijos karaliaus pusę. Kai tarp potencialių sąjungininkų kovojant prieš mongolus tvyro antagonizmas, vargu ar galima kalbėti apie plačiai buriamą sąjungą prieš totorius.

Ar į šią buriamą koaliciją buvo bandoma įtraukti ir Mindaugą – nežinia. Istoriografijoje tradiciškai manoma, jog taip⁹³. Aišku tik tiek, kad 1255 kovo 6 d. naujasis popiežius Aleksandras IV suteikė Mindaugui teisę užkariauti Rusios žemes⁹⁴. Tačiau neužmirškime,

⁸⁹ J. H. Lind, *Mobilisation of the European Periphery against the Mongols. Innocent IV's All-European Policy in its Baltic Context – A Recantation*, [in:] *Reception of Medieval Europe in the Baltic Sea Region. Papers of the XIIth Visby Symposium held at Gotland University, Visby 2009*, p. 77–83.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 83.

⁹¹ *Acta Innocentii P. P. IV*, p. 151–152.

⁹² Tai rodo Vengrijos karaliaus Belos IV susirašinėjimas su Inocentu IV dėl pagalbos kovojant su totoriais prieš pat popiežiaus mirtį, 1254 lapkričio 11 d.: *Acta Innocentii P. P. IV*, p. 191.

⁹³ Plg.: M. Jučas, *Krikščionybės kelias į Lietuvą. Etapai ir problemos*, Vilnius 2000, p. 29.

⁹⁴ *Acta Alexandri P. P. IV (1254–1261). E regestis Vaticanis aliisque fontibus collegerunt notisque adornarunt*, fontes series III,

jog tokią koncesiją užgrobti Rusios žemes 1247 m. gavo ir Haličo ir Voluinės kunigaikštis Danilas⁹⁵.

Lietuvių istoriografijoje yra išreikšta nuomonė, kad 1255 m. Danilo Haličiečio ir Mindaugo bendrą žygį į Vozviaglį reikėtų vertinti kaip 1253 m. popiežiaus skelbtą kryžiaus žygį prieš mongolus totorius. Atsakomasis mongolų smūgis – karvedžio Burundajaus siautėjimas Lietuvoje 1258–1259 m. žiemą⁹⁶. Šiuo atveju, atrodo, vertėtų kalbėti apie vakarykščio pagonio Mindaugo dalyvavimą kryžiaus žygyje prieš mongolus. Tačiau abejotina, ar paprasčiausias plėšiamasis žygis į Vozviaglį traktuotinas kaip kryžiaus žygis.

Pirma, krenta į akis tai, kad lietuviai, pavėlavę ir negavę haličiečių prisiplėšto turto Vozviaglyje, supyko. Bet, žinoma, ne tai svarbiausia. Reikšmingiau tai, jog lietuviai savo pyktį nukreipė į Lucko apylinkes, tačiau ten jie buvo sumušti ir išvyti iš tų vietų – tai gerokai apkartino buvusių sąjungininkų draugystę⁹⁷. Kad žygis į Vozviaglį buvo ne kryžiaus, o plėšiamasis, rodo faktas, jog lietuviai toliau skverbėsi į Rusios žemę. Neabejotinai naudotasi ta sudėtinga padėtimi, kuri įsivyravo Rusią nuniokojus mongolams totoriams. Po žygio į Vozviaglį ir nusiaubus Lucko apylinkes, rengti kiti lietuvių žygiai Smolensko (1258 m.) bei Polocko kryptimi (1262 m. buvęs Mindaugo konkurentas Tautvila minimas jau kaip Polocko kunigaikštis, Mindaugo vasalas). Greičiausiai šie karo žygiai, o ne lietuvių (ne)dalyvavimas nusiaubiant Vozviaglį ir lėmė mongolų totorių atsaką – 1258–1259 m. žiemą mongolų kariuomenė, vadovaujama Burundajaus, dalyvaujant ir Haličo ir Voluinės kunigaikščių (kaip mongolų pavaldinių) atsiųstai kariuomenei, įsiveržė į Lietuvos karalystę⁹⁸. Kita vertus, nepamirškime, kad Burundajaus įsiveržimas buvo sudedamoji naujo mongolų puolimo Rytų Europos (kaip, beje, ir Sirijos) kryptimi dalis, kai mongolai įsiveržė ir į Lenkiją (1259–1260 m. žiemą)⁹⁹. 1258 m. užėmę Bagdadą, mongolai nesustojo, o mūšis prie Ain Jaluto įvyko vėliau, 1260 m.

Visame šiame kontekste neužmirškime, kad Inocentui IV kur kas labiau rūpėjo, jog Italijoje neįsitvirtintų 1250 m. pab. mirusio politinio priešininko imperatoriaus Frydricho II sūnus Manfredas bei jo brolis Konradas IV, Vokietijoje išrinktas karaliumi. Prieš juos buvo skubiai šaukiamas kryžiaus žygis Italijoje ir Anglijoje (Anglijos karaliaus Henriko III brolis Ričardas, Konvalio grafas, puoselėjo viltis užimti Sicilijos karalystės sostą)¹⁰⁰. Beje, Frydricho II ir Apaštalų Sosto kovoje pastebimas ir mongoliškas šešėlis: jeigu tikėsime Motiejumi Paryžiečiu, popiežius kovoti prieš Frydrichą II kvietėsi net mongolus¹⁰¹.

Visos šios pastabos rodo, kad Mindaugo, kaip kryžininko, vaidmuo kovojant su mongolais totoriais yra perdėtas. Neabejotina, kad Mindaugas, iš popiežiaus gaudamas užka-

vol. 4, t. 2, ed. T. Haluscynckij, M. Wojnar, Romae 1966, p. 7–8. Tuo pačiu metu datuotinos dvi popiežiaus Aleksandro bulės – pirmoji dėl katalikybės platinimo Mindaugo užimtoje Rusios žemėse, antrąja patvirtinama Mindaugo teisė užkariauti Rusios žemes. Pirmosios bulės lietuvišką vertimą galima rasti *Mindaugo knygoje*, p. 78.

⁹⁵ *Acta Innocentii P. P. IV*, p. 89–90.

⁹⁶ D. Baronas, *Miškų lietuvių ir stepių totorių susidūrimas Mindaugo laikais*, [in:] *Lietuvių katalikų mokslų akademijos metraštinis*, t. 30, Vilnius 2007, p. 34.

⁹⁷ Plačiau žr.: E. Gudavičius, *Mindaugas*, p. 257–258.

⁹⁸ Nepamirškime, kad Aukso ordos (arba Kipčiakų chanato) įkūrėjas Batijus mirė apie 1256 m., ir jo įpėdinis brolis Berkė ne iš karto buvo pripažintas valdovu.

⁹⁹ P. Jackson, *The Mongols and the West*, p. 121–123.

¹⁰⁰ J. Riley-Smith, *The Crusades. A Short History*, p. 168.

¹⁰¹ S. Menache, *Tartars, Jews, Saracens*, p. 324.

riaujamų Rusios žemių patvirtinimą, suvokė savo, kaip krikščioniško valdovo, teigiamybes. Tad, pasinaudojęs tuo, jog Rusios žemės nusilpusios bei susiskaldžiusios, Mindaugas (kaip ir Haličo ir Voluinės kunigaikštis) siekė plėsti savo valdžią kitų sąskaita. Kadangi Mindaugo interesai susikirto su mongolų interesais, pastariesiems teko nusileisti.

Išvados

Mongolams priskirdami ypatingą vaidmenį būsimoje Apokalipsėje, Vakarų Europos krikščionys susidūrė su paradoksaliu dvilypumu: viena vertus, mongolai, vertinti kaip pagonys, taigi, kaip ir visi kiti, *infidelis*; kita vertus, krikščionys, priskirdami mongolams ypatingą vaidmenį Apokalipsėje, buvo linkę siekti bendradarbiavimo su jais. Šis bendradarbiavimas, paremtas įvairiomis „klimato teorijomis“, kunigo Jono ir jo įpėdinių legenda, skirtingais gandais apie mongolų valdovų palankumą krikščionims ir pan., skatino Vakarų krikščionis imtis atversti mongolus į krikščionybę. Kita vertus, į mongolus buvo pradėta žiūrėti kaip į natūralius sąjungininkus kovojant prieš musulmonus. Tokiu būdu įvaizdžiai, kurie lėmė mongolų išskirtinumą iš kitų netikinčiųjų, lėmė ir tai, kad atsirado nauja kryžiaus karų strategija bei pakito kanoninė teisė. Kadangi mongolai buvo pagonys, o pagonys, remiantis kanonine teise, negalėjo būti kariniai sąjungininkai prieš krikščionių priešus, juos reikėjo apkrikštyti. Dėl šios priežasties krikšto ir karinės–politinės sąjungos klausimas buvo neatskiriama to paties proceso dalis. Tačiau popiežiaus Grigaliaus X atveju sąjunga su mongolais galėjo būti sudaroma, nekeltant jų krikšto klausimo, atidedant tai ateičiai. Dėl savo būdo ir siekio užkariauti visą jiems žinomą pasaulį mongolai, pakliuvę į naują Artimųjų Rytų erdvę, natūraliai tapo musulmonų priešininkais. Todėl nenuostabu, kad krikščionys stengėsi išnaudoti naujai susidariusią situaciją, tačiau šia situacija tinkamai taip ir nepasinaudojo.

Šiame kontekste galima teigti, jog 1240–1259 m. įvykiai Kijevo Rusioje (mongolų įsitvirtinimas, Haličo kunigaikščio Danilo siekis nusikratyti mongolų valdžios, stengiantis sudaryti sąjungą su Apaštalu Sostu ir kitais Vakarų krikščioniškais karaliais, antimongoliškų koalicijų organizavimas, galiausiai kryžiaus karų prieš mongolus skelbimas) buvo periferinio pobūdžio. Nors popiežiaus Inocento IV užmojai, kuriant antimongolišką koaliciją, ir buvo dideli, tačiau dėl Kijevo Rusios kunigaikščių, Čekijos bei Vengrijos nesutarimų šiems planams nebuvo lemta išsipildyti. Kita vertus, 1242 m. mongolams liovusis mėginti užkariauti Europą, taip pat dinamiškai keičiantis padėčiai Šventojoje Žemėje bei Persijoje, išliko poreikis imtis prevencinių veiksnių prieš mongolus, tačiau tie veiksmai neįgavo pagreičio. Galbūt tai lėmė ne tik popiežiui svarbesni įvykiai Artimuosiuose Rytuose, bet ir su mongolais sietos viltys. 1258 m. prasidėjęs naujas mongolų veržimosi etapas (pirmiausia Persijoje) periferiškai (žvelgiant iš kryžiaus karų Šventojoje Žemėje perspektyvos) paveikė ir Mindaugo valdas. Galima sutikti su pastaruoju metu išsakoma nuomone, jog Burundajaus smūgis sudrebino Lietuvos valstybingumo pamatus, tačiau lieka akivaizdus faktas, kad Lietuvos valstybė išliko ir netapo priklausoma nuo mongolų Kipčiakų chanų malonės.

*

Marius Ščavinskas: *Saracens, Tartars, Mongols: The Identical Images but Different Roles in the Crusades of the 13th Century*

The article presents the image of the Saracens and the Mongols Tatars in the Christian European culture. The attention is focused on the genesis and the spread of the image. The author tries to answer the questions how the image of Saracens was created, how the links with the Mongols Tatars were formed and what the function of the image was during the Crusades. Despite the fact that the Mongols Tatars were pagans, for their expansionist interests and natural conflict with Muslims, they were treated as allies in Western Europe. It was necessary to change the Canon law and reformulate the idea that allies of Christians can only be Christians. The occurrence of Mongols in Middle East Europe meant to create more sustainable cross-border relations. The idea of Pope Innocent IV to create coalition against Mongols was not realized, because of the lack of internal consolidation among Czech, Hungarian and Russian rulers. These processes affected the Lithuanian state and its ruler Mindaugas who was also invited to join coalition against Mongols. Especially that the attacks of Mongols were directed against Mindaugas. However, Lithuania remained independent of the Tatar Khans.

Алексей Мартынюк
(Минск)

ТАТАРЫ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ МИНИАТЮРЕ: ВРАГИ, СОСЕДИ, СОЮЗНИКИ

*В статье рассматриваются средневековые миниатюры XIII–XVI вв. с изображением татар, которые являются важным визуальным источником по истории взаимоотношений европейских государств с Золотой Ордой. Анализ содержания миниатюр позволяет проследить эволюцию восприятия татар: от первоначальной демонизации в качестве *homines monstrosi et inhumani* до их включения в картину мира средневековой Европы. Отдельное внимание уделено циклу миниатюр Лицевого летописного свода, посвященного истории взаимоотношений Великого княжества Литовского с татарами. В миниатюрах нашли свое отражение основные этапы политической истории ВКЛ и Золотой Орды, в том числе такие знаковые события как битвы на Синих водах в 1362 г. и на Ворскле в 1399 г. Обращение к средневековым миниатюрам позволяет увидеть (увидеть в прямом смысле слова) события так, как их видели люди Средневековья.*

„Итак, выехав из Солдаии, на третий день мы нашли татар. Когда я вступил в их среду, мне совершенно представилось, будто я попал в какой-то другой мир”, – так описывал свою первую встречу с татарами в 1253 г. францисканский монах Вильгельм де Рубрук. И чуть дальше он продолжал, обращаясь к французскому королю Людовику IX: „я все нарисовал бы вам, если бы умел рисовать”¹.

Таким образом, уже в середине XIII в., при первом появлении монголов (здесь и далее, в соответствии с устоявшейся историографической традицией, применительно к событиям XIII в. используется этноним „монголы”, к периоду XIV–XVI вв. – „татары”) в Восточной Европе, информация о них стала фиксироваться не только в письменных источниках, но и в визуальных памятниках, прежде всего в средневековой книжной миниатюре. Данные изображения являются важными визуальными источниками по истории Золотой Орды и других государств, возникших после рас-

¹ Джованни дель Плано Карпини, История монгалов. Гильом Рубрук. Путешествие в Восточные страны. Книга Марко Поло, Москва 1997, с. 92–93.

пада Монгольской империи XIII в. Изучению этих миниатюр, созданных в таких разных культурно–исторических регионах как мусульманская Передняя Азия, католическая Европа и православная Русь, было посвящено диссертационное исследование автора данных строк, выполненное на кафедре истории Средних веков Рурского университета (г. Бохум, Германия) и изданное в виде монографии². Цель проведенного исследования заключалась в том, чтобы показать значение средневековых визуальных источников для изучения истории Монгольской империи XIII в. и государств, возникших после ее распада, и на их основе провести анализ ряда конкретных вопросов историографии монголов. Средневековые изображения монголов были рассмотрены как целостная и обладающая своей спецификой группа исторических источников, которая позволяет нам исследовать такие темы, как: основные этапы политической истории Золотой Орды, придворный церемониал и функционирование ставки татарских ханов, вооружение и тактика татарских воинов, детали быта и хозяйственной деятельности кочевников и т. д. Сопоставление информации, полученной в результате анализа средневековой миниатюры, с данными письменных, археологических и других источников, показало в большинстве случаев высокую достоверность визуальных источников, материал которых нередко носит уникальный характер. В рамках данной статьи будут рассмотрены два проблемных комплекса: эволюция восприятия монголов в западноевропейских миниатюрах и взаимоотношения Великого княжества Литовского с татарами, нашедшие отражение в миниатюрах *Лицевого летописного свода*.

Западноевропейские миниатюры

Монгольское нашествие 1241–1242 гг. и последующие контакты Европы с монгольскими государствами обусловили возникновение потребности в определении места доселе неизвестного народа в средневековой европейской картине мира – с политической, географической, этнической, эсхатологической (представление о монголах как о предвестниках конца света) и иных точек зрения. Процесс поэтапного накопления знаний о монголах и эволюции их восприятия в странах Европы нашел свое отражение, как в письменных, так и изобразительных памятниках. Данной проблематике уделяется значительное внимание в современной историографии, предметом научного анализа при этом становятся и изображения монголов в средневековой европейской традиции³.

Обращаясь к конкретным памятникам миниатюрной живописи, содержащим визуальный материал по теме исследования, следует назвать такие известные иллюстрированные манускрипты из собраний библиотек и музеев Европы и США, как: *Хроника Матфея Парижского* (*Chronica Maiora*, Англия, середина XIII в.), *Кодекс Манессе* (*Codex Manesse* или *Manessische Liederhandschrift*, Южная Германия, конец XIII – начало XIV в.), *Кодекс Ядвиги* (*Hedwigs-Codex*, Силезия, 1353 г.), *Венгерская иллюстрированная хроника* (*Chronicon Pictum*, Венгрия, 1358 г.) и др. Особое место в ряду европейских визуальных источников занимают портоланы (от итал. *portolano*

² A Martyniuk, *Die Mongolen im Bild*, Hamburg 2002.

³ См., например: G. Bezzola, *Die Mongolen in abendländischer Sicht (1220–1270)*, Bern 1974; F. Reichert, *Begegnungen mit China. Die Entdeckung Ostasiens im Mittelalter*, Sigmaringen 1992; A. Klopprogge, *Ursprung und Ausprägung des abendländischen Mongolenbildes im 13. Jahrhundert*, Wiesbaden 1993; F. Schmieder, *Europa und die Fremden. Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert*, Sigmaringen 1994.

– „описания портов”) – средневековые итальянские и испанские карты побережий Средиземного и Черного морей. Наряду с чисто картографическими сведениями портоланы содержат большой массив визуальной информации по прилегающим к этим морям государствам, в том числе и по исторической географии Золотой Орды (см. ниже).

Первые изображения монголов появились в средневековой европейской миниатюре практически синхронно с вторжением войск Бату–хана в Центральную Европу в 1241–1242 гг. Яркой иллюстрацией той паники, которая охватила Европу во время монгольского нашествия (была даже сложена специальная молитва: „Господи, избавь нас от ярости татар”), является миниатюра из *Великой хроники* Матфея Парижского (Миниатюра 1; Кембридж, библиотека *Corpus Christi College*). В левой части миниатюры изображены три монгольских воина, застигнутые наблюдателем в момент совершения своих зверств; в правой мы видим ожидающего своей участи пленника. Представление о монголах как о *homines monstruosi et inhumani* быстро стало топосом европейской традиции⁴. Многие современники повествовали и об особой склонности монголов к каннибализму, например, маркграф Генрих Тюрингский, письмо которого было известно Матфею и вошло в его хронику⁵. Несомненно, под влиянием такого рода сообщений и было создано рассматриваемое изображение. Миниатюра выполнена в условной манере, в ней трудно выделить что–нибудь специфически монгольское. Ее ценность заключается в том, что перед нами одно из наиболее ранних изображений монголов, сделанное современником событий под непосредственным впечатлением от нашествия. Миниатюра может рассматриваться как начало процесса рецепции татар в европейской традиции.

Венгрия была страной, наиболее сильно пострадавшей в ходе монгольского нашествия в 1241–1242 гг. После разгрома венгерского войска на реке Шайо (11 апреля 1241 г.), отдельный монгольский отряд был выделен для преследования венгерского короля Бела IV: в соответствии со своей стратегией завоеватели стремились уничтожить вражеского правителя и таким образом обезглавить сопротивление. Монголы преследовали Бела IV вплоть до побережья Адриатического моря, и лишь с большим трудом королю удалось оторваться от них и укрыться на одном из далматинских островов. Именно этот драматический эпизод выбрали создатели *Венгерской иллюстрированной хроники* для изображения событий монгольского нашествия (Миниатюра 2; Будапешт, Венгерская национальная библиотека). Группа конных монголов (слева) преследует Бела IV, узнаваемого по золотой короне, действие разворачивается в гористой местности перед укрепленным замком. В отличие от Матфея Парижского, венгерский миниатюрист середины XIV в. сделал попытку изобразить не условных „восточных варваров”, но именно монголов: азиатские черты лица, заплетенные в косицы волосы, длиннополые халаты (запахнутые по монгольскому обычаю под правое плечо, в отличие от изображений куманов/половцев в той же хронике), кривые сабли и т. д. Очевидно, что пограничное положение Венгрии предопределило хорошее знакомство создателей хроники со степными народами. Образ монголов в данной

⁴ G. Bezzola, *Die Mongolen in abendländischer Sicht*, s. 63–72.

⁵ *Ibidem*, s. 72.

миниатюре не лишен демонических черт, однако главный акцент сделан на попытке передать исторические реалии события. Таким образом, можно отметить определенную динамику в развитии образа монголов в европейской традиции: от демонизации к фиксации информации, отображающей исторические реалии.

События, представленные на миниатюре *Кодекса Манессе*, не поддаются точной идентификации (Миниатюра 3; Гейдельберг, университетская библиотека). Однако нам известно имя изображенного на миниатюре рыцаря – это Кристан фон Луппин, прозванный „Тюринг“, автор нескольких стихотворных произведений, представленных в *Кодексе Манессе*⁶. Миниатюра является своеобразным архетипом средневековых представлений о европейском рыцаре и его азиатском противнике: рыцарь преследует врага с поднятым забралом и копьем наперевес, татарский всадник спасается бегством и при этом стреляет из лука, полуобернувшись в седле, – традиционный прием степных воинов, который воспринимался в Европе как недостойный. Можно отметить наличие как элементов демонизации при изображении татарского воина (особенно непривлекательные, „демонические“ черты лица), так и стремление к передаче исторических реалий (например, остроконечная войлочная шапка, традиционная для изображения татар в европейской миниатюре XIV–XVI вв.; вполне реалистичное изображение оружия и тактики боя и т. д.). Таким образом, и на этой миниатюре можно проследить постепенную эволюцию образа татар в европейской миниатюре.

Прагматика дипломатических и торговых отношений вела к постепенному накоплению в средневековой Европе фактических знаний о своих восточных соседях. Важным источником, отражающим этот процесс, являются карты–портоланы XIV в. На портоланах широко представлены сведения географического и политического характера, вынесенные купцами, прежде всего итальянскими (Венеция, Генуя, Пиза) и испанскими (Арагон), из восточной торговли. В сфере интересов картографов и их заказчиков оказываются акватория и побережье Средиземного и Черного морей, а затем и более удаленные области Восточной Европы и Передней Азии. Однако значение портоланов как исторического источника шире, нежели только как памятника картографии и свидетельства о географических знаниях своего времени. По своему исполнению портоланы представляют собой синтез практического предназначения и свойственного Средневековью стремления к декоративности. Их отличительной чертой является наличие дополнительной информации: схематичных изображений городов под флагами различных династий (имеющих вполне очевидную практическую цель – обозначить территорию и границы соответствующих государств), изображений могущественных правителей, представителей экзотических народов, важных исторических событий и т. п. Наличие такого рода визуальной информации позволяет рассматривать портоланы в качестве исторического источника, в том числе и по истории восточноевропейского региона.

Как наиболее яркий пример можно привести фрагмент *Каталонского атласа* 1375 г. (*Atlas Catalan*) с изображением Золотой Орды и ее правителя (Миниатюра

⁶ I. Walther, *Codex Manesse. Die Miniaturen der Grossen Heidelberger Liederhandschrift*, Frankfurt am Main 1985, s. 151.

4; Париж, Национальная библиотека Франции). *Каталонский атлас* не имеет себе равных среди картографических памятников XIV в. по количеству картографической, текстовой и визуальной информации. Атлас содержит изображения всех четырех монгольских улусов, возникших после распада Монгольской империи, – Золотой Орды, Ильханата, Чагатайского улуса, империи Юань⁷. На представленном фрагменте изображен стержень владений Золотой Орды – „lo gran flum Edil” („великая река Итиль”) и регион Поволжья (эта часть *Каталонского атласа* ориентирована таким образом, что север находится в нижней части изображения). На Итиле расположены важнейшие города Золотой Орды: Borgan (Булгар, на месте слияния Камы и Волги), Sarra (Сарай), Agitarcam (Астрахань) и другие (правая часть фрагмента, снизу вверх). В верхней части миниатюры изображено Каспийское море („mar des Sarra i de Basu” – „море Сарая и Баку”). Рядом со столицей Орды Сараем расположена фигура татарского правителя: он изображен в тюрбане, с жезлом и золотым шаром в руках, восседающий на красном ковре, украшенном такими же золотыми шарами. Пояснительная надпись сообщает, что это Jambesch (Джанибек, хан Золотой Орды в 1342–1357 гг.), „император северных областей”. Интересно отметить, что именно Джанибек ввел в Орде ношение тюрбана⁸. Даже если здесь идет речь о простом совпадении, то следует отметить, что фигура хана Золотой Орды имеет больше индивидуальных черт, свидетельствующих о некотором знакомстве создателей атласа с ордынскими реалиями, чем схематичные изображения правителей других монгольских государств (Ильханата, Чагатайского улуса, империи Юань). Все это позволяет говорить о том, что во второй половине XIV в. в Европе хорошо знали географические и политические реалии Золотой Орды. В целом европейские миниатюры дают обширный и разнообразный материал по татарской тематике, позволяя взглянуть на Золотую Орду с точки зрения стороннего наблюдателя и проследить процесс эволюции представлений о татарах в средневековой Европе.

Великое княжество Литовское и татары в миниатюрах *Лицевого летописного свода*

История взаимоотношений Великого княжества Литовского с татарами системно представлена в русской средневековой миниатюре, а именно – в *Лицевом летописном своде*. Он создавался в третьей четверти XVI в. по повелению царя Ивана Грозного как официальная иллюстрированная летопись мировой и русской истории. Свод сохранился до наших дней в виде нескольких томов, находящихся на хранении в различных библиотеках и музеях Москвы и Санкт–Петербурга; в 2008 г. было завершено его факсимильное издание⁹. Уникальный характер *Свода* (событиям русской истории в период с 1114 по 1567 гг. посвящено более 10 000 (!) миниатюр) обеспечил ему в российской историографии почетное наименование

⁷ См.: А. В. Мартынюк, *Каталонский атлас 1375 г. как источник по истории Золотой Орды и других монгольских государств XIV века*, [in:] *Труды международных нумизматических конференций „Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII–XV веков”*, Москва 2008, с. 79–83.

⁸ В. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223–1502*, Wiesbaden 1965, s. 449.

⁹ *Лицевой летописный свод. Факсимильное издание рукописи XVI века в 10 книгах*, Кн. 1–10 [в 19 переплетках], Москва 2008.

„иллюстрированной энциклопедии русского Средневековья”. Спецификой миниатюр *Свода* является их тесная связь с сопутствующим летописным текстом: как правило, миниатюра последовательно переводит сообщение летописи в визуальные образы, нередко расставляя при этом собственные смысловые акценты. Массовый иллюстративный материал позволяет в хронологическом порядке осветить основные этапы взаимоотношений восточноевропейских государств с Золотой Ордой. В рамках данной статьи мы остановимся на тех миниатюрах *Свода*, которые посвящены взаимоотношениям Великого княжества Литовского и Золотой Орды¹⁰.

Рассмотрим миниатюру, изображающую начало правления в Золотой Орде хана Бердибека в 1357 г. (Миниатюра 5; Первый Остермановский том; Санкт–Петербург, Библиотека Академии наук). Текст: „Сын же его Бердибек по нем сяде на царстве, и уби братьев своих 12, окаянным князем и учителем своим доброхотом Товлубием наставляем, отца своего уби и братью свои поби, и помале паки и сам погибе и з думцы своими”. Композиция миниатюры состоит из двух частей. Вверху молодой Бердибек сидит на престоле в окружении своих советников, их жестикация отражает процесс совещания. В нижней части композиции Бердибек отдает приказ о казни своих братьев, у его ног лежат двенадцать поверженных царевичей в разнообразных золотых коронах. Жестокость не спасла Бердибека: уже через два года (в 1359 г.) он сам пал жертвой заговора, после чего в Золотой Орде наступила эпоха многолетних смут, которая вошла в историю как „Великая Замятня” (1359–1380 гг.). Рассматриваемая миниатюра является замечательной иллюстрацией к этой исторической эпохе и создает яркий визуальный образ междоусобных браней в Орде. Ослабление Золотой Орды открыло путь экспансии ВКЛ на подвластные татарам земли, наиболее важными вехами которой были битвы на Синих Водах в 1362 г. и на Ворскле в 1399 г.

Битва на Синих Водах стала знаковым событием в истории Великого княжества Литовского и привела к значительным изменениям политической ситуации в Восточной Европе. В результате битвы в состав ВКЛ вошли обширные земли на территории современной Украины. Примечательно, что это событие, не имеющее прямого отношения к истории Московского государства, нашло свое отражение в миниатюре *Лицевого летописного свода* (Миниатюра 6; Первый Остермановский том; Санкт–Петербург, Библиотека Академии наук). Летописный текст краток: „Того же лета Литва взяша Коршеву. Того же лета князь великий Литовьский Ольгерд Гедиманович Синюю воду и Белобережье повоева”. В рамках одной миниатюрной композиции изображена вся военная кампания Ольгерда: вверху войско ВКЛ захватывает Коршеву, внизу воины избивают безоружных людей – „воюют” Синюю Воду и Белобережье. Вся кампания представлена как военный поход и разорение земель, изображения самой битвы на миниатюре нет. Таким образом, миниатюра и летописный текст отражают ранний взгляд на события 1362 г., восходящий к сообщению *Рогожского летописца*, где поход Ольгерда описывался в самых общих чертах и еще не был расцвечен живописными

¹⁰ Подробнее о миниатюрах *Лицевого свода* и их значении как исторического источника для изучения восточноевропейского Средневековья см.: А. Martyniuk, *Die Mongolen im Bild*; Idem, *Русь и Золотая Орда в миниатюрах Лицевого летописного свода*, [in:] *Проблемы отечественной истории: Источники, историография, исследования*, Санкт–Петербург–Киев–Минск 2008, с. 141–150; Idem, *История Великого княжества Литовского в миниатюрах Лицевого летописного свода XVI века*, „Lietuvos pilys. 2010”, nr. 6, 2011, s. 149–163.

подробностями о ходе битвы¹¹.

Долгое правление великого князя Витовта (1392–1430 гг.) нашло свое отражение в большом числе миниатюр *Свода*. В Москве внимательно следили за планами Витовта и не преминули отметить отдельной серией миниатюр битву на Ворскле в 1399 г., ставшую кульминацией восточной политики литовского великого князя. Битве на Ворскле посвящен обширный цикл (около двадцати изображений) миниатюр *Свода*, иллюстрирующий сбор литовского войска, поход, знамения, разные этапы самой битвы. Рассмотрим миниатюру, изображающую центральный эпизод битвы (Миниатюра 7; Второй Остермановский том; Санкт–Петербург, Библиотека Академии наук). Текст: „И бяше тамо видети страшно обе силы велики снимающесе на кровопролитие и смерть. И преже всех поиде со своею силою князь велики Ординьский Едигей и съступися с Витофтом, и обоим стреляющимся, татаром и литве, самострелы и пищалими. Но убо в поле чисте пушки и пищали недействени бываху, но аще и недействены, но убо литва крепко боряхуся, и идяху стрелы, аки дождь силен”. Миниатюра следует летописному тексту: литовское войско (слева) ведет, при поддержке полевой артиллерии, наступление на татар (справа). Воины обеих сторон изображены в сходной манере, литовцев можно идентифицировать по плоским шлемам и их вооружению (пушки, пищали, самострелы). В левой части миниатюры дважды изображен Витовт в золотом сферическом венце. Ему противостоит Едигей – как „князь Ординьский”, не являющийся потомком Чингисхана; он не имел в глазах миниатюриста права на золотую корону и вынужден довольствоваться простой шапкой с прямыми отворотами. На миниатюре отсутствует третье действующее лицо события – сам ордынский „царь” Темир–Кутлуг: он в это время осуществлял обходной маневр, который принес татарам победу в сражении и, тем самым, перечеркнул планы Витовта.

Завершим рассмотрение „татарской” тематики *Лицевого летописного свода* миниатюрой, которая иллюстрирует победу крымского хана Менгли–Гирея над последним правителем Большой (Золотой) Орды, Ших–Ахматом, в 1502 г. (Миниатюра 8; Шумиловский том; Санкт–Петербург, Российская национальная библиотека). Миниатюрное изображение так же лаконично, как и сопутствующий летописный текст: „О взятии Орды от Крымскаго царя Менли–Гирея. Того же лета Крымский царь Менли–Гирей побил Шиахмата царя Болшиа орды и Орду взял”. В верхней части изображения войско Менгли–Гирея наносит поражение Ших–Ахмату; внизу крымские воины берут Орду (изображенную в виде города, окруженного стенами). Миниатюрист поместил фигуру последнего хана в правом верхнем углу: он как бы готовится покинуть пространство миниатюры и сойти с исторической сцены. Потерпев поражение, хан Ших–Ахмат оказался в ВКЛ, где и провел около 25 лет в качестве почетного пленника (большей частью в Ковно (Каунасе))¹². С разгромом Ших–Ахмата в 1502 г. завершилась политическая история Большой (Золотой) Орды и начался новый этап в истории Восточной Европы.

¹¹ Подробнее см.: Ф. Шабунько, *Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації*, [in:] *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*, Київ 2005, с. 9–27.

¹² В. А. Варонін, *З гісторій взаємадносін Вялікага Княства Літоўскага з татарами ў канцы XV – першай трэці XVI стст.: хан Шыг–Ахмат*, [in:] *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*, вып. 4, Минск 2011, с. 127–149.

Заключение

Проведенное исследование позволяет сделать некоторые выводы и обобщения. Уже в XIII в., при первом появлении монголов на исторической арене, информация о них стала фиксироваться не только в письменных источниках, но и в визуальных памятниках, прежде всего в средневековой книжной миниатюре. Эти изображения являются важными визуальными источниками по истории Золотой Орды, которые существенно дополняют данные, полученные в результате анализа других групп источников – письменных, археологических, нумизматических и др. На протяжении XIII–XIV вв. можно проследить эволюцию восприятия монголов в европейской традиции: от первоначальной демонизации в качестве „*homines monstruosi et inhumani*” до их включения в картину мира средневековой Европы. Миниатюры такого уникального памятника, как *Лицевой летописный свод*, позволяют нарисовать комплексную картину взаимоотношений Великого княжества Литовского с татарами на протяжении XIV–XVI вв. В средневековых миниатюрах нашли свое отражение как военные столкновения ВКЛ с татарами (например, битвы на Синих Водах в 1362 г. и на Ворскле в 1399 г.), так и мирные и даже союзнические отношения (участие татар в военных походах Витовта). Обращение к средневековым миниатюрам позволяет увидеть („увидеть” в прямом смысле слова) события так, как их видели люди Средневековья.

*

Aleksey Martyniuk, *Tatars in epy mediaeval miniature: the enemies, neighbours, allies*

The article deals with medieval miniatures of the 13th–16th c. with the image of Tatars, which are the important visual source for the history of relations of European states with the Golden Horde. Analysis of the miniatures content allows us to trace the evolution of the perception of Tatars: from the original demonization as *homines monstruosi et inhumani* prior to their inclusion into the view of the medieval European world. Special attention is paid to the cycle of miniatures of the Litsevoy chronicle dedicated to the history of relations between the Grand Duchy of Lithuania and the Tatars. The main stages of the political history of GDL and the Golden Horde, including such iconic events as the Battle of Blue Waters in 1362 and on the Vorskla River in 1399 are reflected in the miniatures. The appeal to the medieval miniatures let us to see (to see in the truest sense of the word) events as they were seen by the people of the Middle Ages.

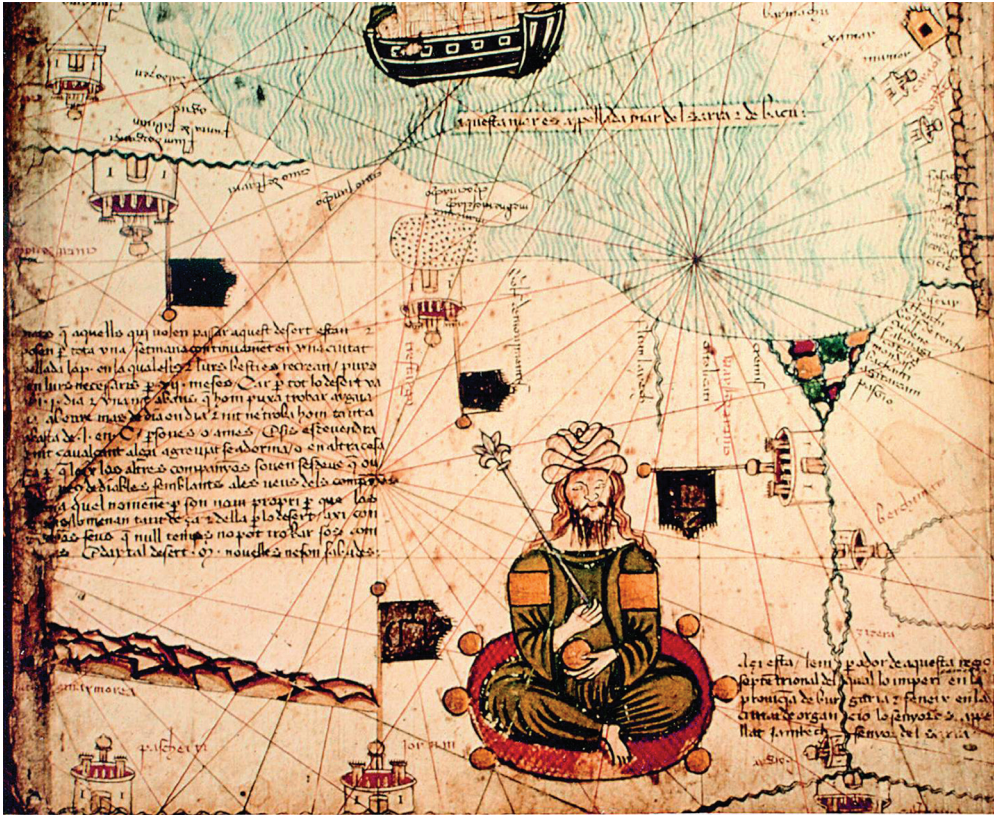
↑ Миниатюра 1. Монгольские войны, миниатюра *Великой хроники* Матфея Парижского, XIII в.

↑ Миниатюра 2. Монголы преследуют венгерского короля Белу IV, миниатюра *Венгерской иллюстрированной хроники*, XIV в.

↑ Миниатюра 3. Европейский рыцарь и татарский лучник, миниатюра *Кодекса Манессе*, XIV в.

↑ Миниатюра 4. Хан Золотой Орды Джанибек, фрагмент *Каталонского атласа*, XIV в.

→ Миниатюра 5. Начало „Великой Замятни” в Орде, миниатюра *Лицевого летописного свода*, XVI в.

↑ Миниатюра б. Битва на Синих водах в 1362 г., миниатюра *Лицевого летописного свода*, XVI в.

↑ Миниатюра 7. Битва на Ворскле в 1399 г., миниатюра *Лицевого летописного свода*, XVI в.

ѿпоздѣтїи ѿ рдѣи кримскаго црѣмєнїи
 гирѣи . Того же лѣта кримскїи
 царь менїи гирѣи повнїлѣ шна хмѣта
 црѣко шїа ѿ рдѣи . и

Миниатюра 8. Победа Менгли-Гирея над Ших-Ахматом, миниатюра *Лицевого летописного свода*, XVI в.

Vitaliy Nagirnyy
(Kraków)

LIETUVA HALIČO–VOLUINĖS KUNIGAİKŠTYSTĖS UŽSIENIO POLITIKOJE PASKUTINIAIS DANIELIAUS ROMANOVIČIAUS VALDYMO METAIS¹

Straipsnyje nagrinėjami Haličo–Voluinės kunigaikščių Romanovičių santykiai su Lietuvos valdovu Mindaugu nuo XIII a. 6-ojo dešimtmečio pabaigos iki 1264 m. Pagrindinis dėmesys buvo sutelktas į 1259 ir 1262 m. konfliktus. Autorius daro išvada, jog Danieliaus Romanovičiaus žygis į Valkovyska 1259 m. buvo organizuotas siekiant persekioti Vaišelgą ir Tautvilą, tam jog būtų išlaisvintas jo sūnus Romanas, taip pat tikintis neišleisti Volkovysko kunigaikščio iš savosios įtakos sferos. Autoriaus nuomone, 1262 m. konfliktas kilęs Romanovičiams siekiant susigrąžinti įtaką Juodojoje Rusijoje. Antilietuviškos politikos vektoriumi laikytinas ir Romanovičių sąjungų sudarymas su Černigovo kunigaikščiu Andriejumi ir Briansko kunigaikščiu Romanu.

Savo darbo pradžioje norėusi pažymėti, kad lietuviškoji kryptis, kaip ir apskritai šiaurinis vektorius, Haličo–Voluinės kunigaikščių užsienio politikoje XIII a. pirmojoje pusėje ir viduryje, vargu ar galėtume įvardinti kaip Romanovičių prioritetą. Tai galima paaiškinti pirmiausiai tuo, jog ir Romanas Mstislavovičius, ir Danielius Romanovičius su savo broliu Vasilka, didžiausias pastangas turėjo nukreipti priešinga kryptimi – sureguliuoti santykius su Vengrijos karalyste ir Lenkijos kunigaikštystėmis. Ne mažesnė problema buvo ir Rusios žemių kunigaikščiai. Nepaisant aukščiau išsakytos pastabos, ne mažiau svarbu yra pabrėžti ir tai, jog galima išskirti Romanovičių šiaurės krypties užsienio politikos ryškius suaktyvėjimo momentus (ypatingai santykiuose su Lietuvos valstybe). Būtina taip pat pažymėti ir tai, jog Romanovičių ir Lietuvos kunigaikščių, pirmiausiai Mindaugo, santykiai įvairavo nuo glaudžių sąjungų iki atvirų karinių konfliktų².

¹ Pateiktas straipsnis yra papildytas ir pataisytas fragmentas, spausdintas monografijoje: W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264*, Kraków 2011.

² Detaliau: E. Gudavičius, *Mindaugas*, Vilnius 1998, p. 199–203, 207, 209–210, 213–216, 226, 233–237, 241–242, 257–260; W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna*, s. 211, 221–222, 265–267, 277–280, 284–285.

Kas tiesiogiai liečia Haličo–Voluinės kunigaikščių santykius su Lietuvos valstybę paskutiniaisiais Danieliaus Romanovičiaus valdymo metais (XIII a. 6-ojo dešimtmečio pabaigoje – 1264 m.), priešingai nei ankstesni santykiai, nėra labai detalios nušviesti istoriografijoje. Šis laikotarpis, ir jo problematika, buvo paliesta tik Edvardo Gudavičiaus³, Dariuszo Dąbrowskio⁴, Mariusza Bartnickio⁵, Leoncijaus Voitovičiaus⁶ darbuose. *Haličo–Voluinės metraščio* informacija, laikytina pagrindiniu šaltiniu Haličo–Voluinės valstybės istorijai pažinti XIII a., todėl Rusios ir Lietuvos santykiai, Romanovičių ir Mindaugo santykių kontekste, buvo pakankamai gerai nušviesti šiame šaltinyje aptariamuoju laikotarpiu. Todėl yra pakankamai realu pabandyti rekonstruoti santykius tarp Danieliaus Romanovičiaus ir Mindaugo paskutiniaisiais Rusios ir Lietuvos karalių valdymo metais.

Didelę įtaką santykių dinamikai ir jų pobūdžiui tarp Romanovičių ir Mindaugo turėjo mongolų–totorių žygis į Lietuvą 1258–1259 metų sandūroje. Kaip žinoma, šiame žygyje dalyvavo Vasilka Romanovičius ir Levas Danilovičius ir tai tapo viena iš staigausių santykių su Mindaugu paastrėjimu priežasčių. Dar daugiau, iš karto po Haličo–Voluinės kunigaikščių prisijungimo prie mongolų–totorių pulkų, Mindaugas išsiuntė savo sūnų Vaišelgą į Naugarduką. Pastarasis ten sugavo kunigaikštį Romaną Danilovičių ir pradėjo tiesiogiai kontroliuoti šio valdas Juodojoje Rusioje⁷. Šioje situacijoje Danielius Romanovičius reagavo pakankamai greitai. Rusios karalius negalėjo susitaikyti su tuo, jog sūnus tapo lietuvių belaisviu, o tuo pačiu jis prarado savo įtaką Juodojoje Rusioje. Kai tik totorių pulkai paliko Juodąją Rusią ir patraukė į jotvingių žemės gilumą, Danielius Romanovičius surengė žygį į Valkovyską, kurį paėmė ir tuo pačiu sučiupo vietos kunigaikštį Glebą⁸. *Haličo–Voluinės metraščio* informacija suteikia pagrindą manyti, kad šis Danieliaus Romanovičiaus žygis buvo rengiamas su tikslu persekioti Vaišelgą ir Tautvilą, tam jog išvaduotų iš lietuvių nelaisvės savo sūnų Romaną. Tai buvo savarankiška, niekaip nesusijusi su totorių žygiu į lietuvių žemes, karinė kampanija⁹. Visgi, kaip išplaukia iš šaltinio, mėginimas išlaisvinti Romaną pasibaigė nesėkmingai. Po šių įvykių apie Danieliaus Romanovičiaus sūnų žinių šaltiniuose nebėra. Tai leidžia sutikti su D. Dąbrowskio prielaida, kad Romanas Danilovičius veikiausiai buvo nužudytas Vaišelgos iš karto po to, kai pateko į nelaisvę, ne vėliau negu 1259 metų lapkritį¹⁰. Savo ruožtu labai įdomi situacija susidarė, kuomet Danielius paėmė į nelaisvę savo sūnaus Romano uošvį, Volkovysko kunigaikštį Glebą. Tokio Danieliaus žingsnio priežasčių metraštininkas neaprašė.

³ E. Gudavičius, *Mindaugas*, p. 258–260.

⁴ D. Dąbrowski, *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wolyńskich*, Poznań–Wrocław 2002, s. 116–124, 190–193; Idem, *Polityka koligacyjna Daniela i Wasylka Romanowiczów*, [in:] *A se ego srebro. Zбірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя*, Київ 2002, s. 155.

⁵ M. Bartnicki, *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*, Lublin 2005, s. 141, 179.

⁶ Л. Войтович, *Остання еміграція короля Данила Романовича*, „Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки”, 2009, № 13, с. 89–96; Idem, *Тевтонский Орден в политике Галицко–Волынского княжества*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana”, 2010, № 2 (8), с. 3–16; Idem, *Війна з монголами на Волині у 1258–1260 роках*, „Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки”, 2010, № 22, с. 9–13.

⁷ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, изд. А Шахматов, Санкт–Петербург 1908, стб. 847; J. Latkowski, *Mendog* [in:] *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno–Filozoficzny. Seria 2*, т. 3 (28), Kraków 1892, s. 377–378.

⁸ *Ипатьевская летопись*, стб. 847.

⁹ Tokią hipotezę buvo iškėlęs Edvardas Gudavičius. Žiūrėti plačiau: E. Gudavičius, *Mindaugas*, p. 259.

¹⁰ D. Dąbrowski, *Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV w.)*, Kraków 2008, s. 359.

Galima tik numanyti, kad Glebas kažkokiu būdu buvo susijęs su Romano patekimu į nelaisvę. Negalima atmesti ir prielaidos, jog tokių būdu Danielius stengėsi nesuteikti galimybės Glebui ir kitiems vietos kunigaikščiams pereiti į Mindaugo pusę, kas galėjo sudaryti sąlygas pilnam Romanovičių įtakos praradimui Juodojoje Rusioje. Žinoma, priežastys galėjo būti ir visiškai kitos. Šiuo atveju tenka konstatuoti, kad su turima šaltinių baze yra įmanoma tik hipotetiškai bandyti formuluoti klausimus, neturint pretenzijų pateikti galutinį atsakymą.

Po Valkovysko užėmimo, sekantis Danieliaus Romanovičiaus žingsnis – žygio į Gardiną organizavimas. Tuo metu kai karvedžio (?) Michailo pulkai plėšė žemes Zelvos upės apylinkėse, karalius Danielius buvo apsistojęs Melniko apylinkėse (dabartinis kaimas *Mielink*, esantis Semiatičių pavieta, Palenkės vaivadijoje, Lenkijoje), kur laukė kol atvyks jo sūnus Levas Danilovičius. Visgi planas užimti Gardiną nebuvo realizuotas, kadangi Melniko apylinkėse pasirodė totorių pulkai, kurie tuo metu kaip tik traukė atgal iš jorvingių žemės¹¹. Tai buvo priežastimi, dėl kurios Danielius buvo priverstas nutraukti tolesnius karo veiksmus Juodosios Rusios teritorijoje¹².

Visgi tai, jog buvo atsisakyta toliau aktyviai tęsti karo veiksmus, netapo Danieliaus Romanovičiaus pasyvumo priežastimi šioje užsienio politikos kryptyje. Susidariusioje situacijoje Rusios karalius buvo priverstas ieškoti sąjungininkų prieš Lietuvą. Dėl šios priežasties buvo kreiptasi į rytinį kaimyną – Černigovo kunigaikštį Andriejų Jaroslavovičių. Sąjunga su Černigovo kunigaikščiais buvo sutvirtinta dinastine santuoka – Vasilkos Romanovičiaus dukra Olga buvo atiduota į žmonas Andriejui. Remiantis D. Dąbrowskio tyrimais, galima teigti, jog didelė tikimybė, jog šios santuokos laikas buvo 1259 m. lapkričio pirmoji pusė¹³. Minėtas istorikas taip pat išsakė įdomią hipotezę, teigdamas, jog šios santuokos sudarymas turėjo antimongoliškos veiklos kryptį ir sudarė prielaidas Romanovičiams sukurti savotišką „avanpostą“ prieš Ordą¹⁴. Neatmetant galimybės, jog pagrindinė sąjungos sudarymo priežastis buvo nukreipta prieš totorius, išlieka tikimybė, kad sąjunga galėjo būti nukreipta ir prieš lietuvius. Iš *Haličo–Voluinės metraščio* sužinome, jog lietuviai dažnai puldinėdavo kalbamuojų laikotarpiu Černigovo žemę¹⁵. Kita vertus, tuo pačiu metu lietuvių kariaunos pakankamai aktyviai buvo kreipiamos ir į Voluinės žemę¹⁶. Tai liudija, jog Romanovičių sąjunga su kunigaikščiu Andriejumi Jaroslavovičiu prieš lietuvius yra ne mažiau tikėtina. Kas liečia praktinę šios sąjungos išdava, turimi šaltiniai nepateikia jokios faktinės medžiagos, galinčios bent kiek tvirtiau paremti išvadą, susijusias su pačios sąjungos funkcionalumu.

Bronislawas Włodarskis teigia, jog į koaliciją prieš Lietuvos valstybę Romanovičiai

¹¹ *Ипатьевская летопись*, стр. 847–848.

¹² Nuo to laiko Romanas Danilovičius šaltiniuose nebefigūruoja. E. Gudavičius teigia, jog jis galėjo būti vėliau paleistas už išpirką. Žr.: E. Gudavičius, *Mindaugas*, p. 299. Visgi labiausiai tikėtina, kad Romanas Danilovičius žuvo iškart po susirėmimo su lietuviais. Apie tai žiūrėti: D. Dąbrowski, *Rodowód Romanowiczów*, s. 116–124; Idem, *Genealogia Mściłauowiczów*, s. 358–359 (tarp 1258 m. ir 1259 m. lapkričio mėnesio); А. Войтович, *Князья доба на Русі: портрети еліт*, Біла Церква 2006, с. 501 (apie 1261 m.).

¹³ *Ипатьевская летопись*, стр. 848. Pastabas dėl datavimo klaidų žiūrėti: D. Dąbrowski, *Rodowód Romanowiczów*, s. 183–184.

¹⁴ D. Dąbrowski, *Polityka koligacyjna*, s. 155.

¹⁵ *Ипатьевская летопись*, стр. 840.

¹⁶ *Ibidem*, стр. 855–856.

taip pat norėjo įtraukti ir Vokiečių ordiną bei Mazovijos kunigaikštį Ziemovitą¹⁷. Kas liečia Vokiečių ordiną, tai čia vargu ar galima daryti kažkokią konkrečią išvadą, tačiau galima neabejotinai teigti, jog Mazovijos kunigaikščiai ilgą laiką buvo strateginiai Romanovičių sąjungininkais, o sąjunga nukreipta prieš Lietuvą tikrai turėjo funkcionuoti, kadangi tiek Romanovičių, tiek Mazovijos kunigaikščių valdos buvo lietuvių kariaunų ir jų plėšiamųjų žygių akiratyje. Visgi realūs karo veiksmai atskleidė visiškai kitokią situaciją: lietuviai pirmieji sudavė smūgį Mazovijai – 1262 m. liepą buvo užimtas Ujazdovas, kuriame buvo paimtas į nelaisvę, o paskui ir nužudytas pats kunigaikštis Ziemovitas, o su juo kartu į nelaisvę buvo paimtas ir jo mažametis sūnus, o tuo pačiu ir įpėdinis Konradas¹⁸.

Sėkmingas lietuvių žygis į Mazoviją turėjo bent kelis svarbius padarinius: Mazovijos kunigaikščio Ziemovito mirtis ne tik paskatino antilietuviškos koalicijos iširimą, bet taip pat sudarė prielaidas Romanovičių įtakos Mazovijoje sumažėjimui, ar net visiškam jos praradimui. Dar daugiau, Danielius Romanovičius neteko paskutinio savo sąjungininko tarp tuo metu veikusių Lenkijos kunigaikščių (būtina pažymėti, jog santykiai su Krokuvos kunigaikščiu Boleslovu Gėdinguoju buvo priešiški nuo 1259–1260 m. žiemos). Po Romanovičių valstybės susilpnėjimo (ryšium su antruoju mongolų–totorių žygiu) ir susiformavus aplinkybėms, kurios vedė į atvirą konfliktą su Mindaugu¹⁹ Danielius ir Vasilka taip pat buvo priversti smarkiai susirūpinti vakarinių savo valdų apsauga. Visa tai privertė Danielių atlikti reikšmingas korekcijas vadinamojoje „lenkiškoje politikoje“ ir ieškoti galimybių, kaip atnaujinti santykius, o tuo pačiu ir sukurti sąjungą su Krokuvos kunigaikščiu. Ryšium su tuo, jau 1262 m. rudenį, Rusijos karaliaus iniciatyva Tarnavę, Liublino žemėje, įvyko Romanovičių (Danieliaus, Vasilkos, Levo ir Švarno) susitikimas su Boleslovu Gėdinguoju. Šis susitikimas buvo aktyviai palaikomas ir Danieliaus sąjungininko, Vengrijos karaliaus Belos IV²⁰. Šio monarchų susitikimo metu buvo atnaujinti santykiai ir suformuota Rusijos ir Lenkijos atstovų sąjunga: „положиша радѣ межѣ собою . в землю Русскоую и Ладѣскоую“²¹. Tarnavo susitikimo rezultatu buvo vakrinių Romanovičių valdų apsauga ir galimybė visas pajėgas nukreipti į kovą su Mindaugu.

Kitas svarbus Mindaugui veiksnys, susidaręs po sėkmingo lietuvių įsiveržimo į Ujazdovą – galimybė surengti karinę akciją prieš Voluinės kunigaikščius. Dar tais pačiais metais (1262 m.) buvo suorganizuotas didelis žygis į Kamenio apylinkes. Kaip rašoma *Haličo–Voluinės metraštyje*, Vasilka (Danielius tuo metu buvo pakeliui į Vengriją) sugebėjo organizuoti sėkmingą pasipriešinimą lietuviams ir juos sumušė²². Egzistuoja didelė tikimybė, jog būtent šiuo metu Romanovičiams pavyko susigrąžinti įtaką Juodojoje Rusijoje, o gal net

¹⁷ B. Włodarski, *Alians rusko–mazowiecki z drugiej połowy XIII wieku. Kartka z dziejów Konrada II Mazowieckiego*, [in:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938, s. 61.

¹⁸ *Ипатьевская летопись*, cr6. 855; *Nadaawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, ed. Z. Kozłowska–Budkowa, [in:] *Monumenta Poloniae historica. Nova series*, t. 5, Warszawa 1978, s. 89; Atrodo pakankamai įtikinama prielaida, kad lietuvių įsiveržimas į Mazoviją buvo nulemtas pirmiausiai Ziemovito artimo bendradarbiavimo su Romanovičiais. Žr.: H. Paszkiewicz, *Z życia politycznego Mazowsza w XIII wieku (rządy Ziemowita Konradowicza)*, [in:] *Księga ku czci Oskara Haleckiego wydana w XXV–lecie jego pracy naukowej*, Warszawa 1935, s. 172.

¹⁹ Būtent šiame laikotarpyje užfiksuotas itin didelis lietuvių aktyvumas Voluinėje. Žr.: *Ипатьевская летопись*, cr6. 855–856.

²⁰ *Ibidem*, cr6. 857–858.

²¹ *Ibidem*, cr6. 858.

²² *Ibidem*, cr6. 855–856. Žr.: E. Gudavičius, *Mindaugas*, p. 299.

pradėjo ją dalinai kontroliuoti. Pirmiausiai šios įtakos didėjimas fiksuojamas Pinsko kunigaikštystėje. Tokią išvadą galima daryti iš metraštinės informacijos, kurioje teigiama, kad po Vasilkos pergalės prieš lietuvius, trys Pinsko kunigaikščiai (Teodoras, Demidas ir Jurgis) atvyko pas Vasilką: „се же оуслышавъше князи Пиньскии . Федоръ и Демидъ и Юрьи . и приѣхаша к Василкови с питьемь”²³.

Nežiūrint į šią pergalę prieš lietuvius, Romanovičių konfliktas su Mindaugu tęsėsi toliau. Susidariusioje situacijoje Haličo–Voluinės kunigaikščiai nukreipė savuosius žvilgsnius į Briansko kunigaikštį Romaną Michailovičių Senąjį, kuris buvo jų tolimas giminaitis²⁴. Jų pasiuntiniai buvo išsiųsti į Romano dvarą, o jau 1263 m. buvo sudaryta sąjunga, kurios sutvirtinimui buvo pasitelkti dinastinių saitų atnaujinimai: Vladimiras Vasilkevičius vedė Romano dukrą Olgą. Kaip rodo L. Voitovičiaus ir D. Dąbrowskio genealoginiai tyrimai, vedybos turėjo įvykti tų pačių metų (1263 m.) rudenį²⁵.

Ši sudaryta sąjunga, nesitikint to nei vienai pusei, iš karto davė konkrečius praktinės politikos rezultatus. Mindaugas nutarė suduoti išpėjimą smūgi, o jau 1263 m., rudenį buvo surengtas didelis žygis prieš Briansko kunigaikštį. Ši karinė akcija pasibaigė tuo, jog lietuvių kariaunos buvo sumuštos Briansko kunigaikščio pajėgų²⁶. Visgi žymiai didesnį rezonansą sukėlė tuo pačiu metu Lietuvoje susiklostę įvykiai: tuo, jog nebuvo pagrindinių karinių pajėgų, pasinaudojo Mindaugo oponentai, kuriems vadovavo kunigaikštis Daumantas. Buvo surengtas sėkmingas suokalbis prieš Lietuvos karalių, o tuo pačiu – svarbiausią Romanovičių konkurentą dėl įtakos ir valdžios Juodojoje Rusijoje²⁷. Mindaugo nužudymas, be jokių abejonių, sustiprino Haličo–Voluinės kunigaikščių pozicijas Juodojoje Rusijoje. Tuo pačiu metu, įvykiai Lietuvoje rutuliojosi dėsningai – kilusi vidinė suirutė trukdė aktyviai veikti tarptautinėje arenoje. Tik po to, kai Lietuvos valdovu tapo Mindaugo sūnus Vaišelga, kuris buvo glaudžiai susijęs su Romanovičiais²⁸, pradėjo klostytis sąjunga tarp Haličo–Voluinės ir Lietuvos valdovų, o tarpvalstybiniai santykiai pasiekė tam tikrą stabilizaciją²⁹. Dar daugiau, Romanovičiams atsivėrė neblogos galimybės įsitvirtinant šiauriau nuo pagrindinio Haličo–Voluinės valdų komplekso. Visgi reikia pažymėti, jog tolesni veiksmai šiame regione nebebuvo susiję su Danieliaus Romanovičiaus asmeniu, kadangi šis mirė pirmojoje 1264 metų pusėje³⁰.

²³ Taip pat žiūrėti: А. Войтович, *Княжа доба на Русі*, с. 363.

²⁴ Briansko kunigaikštis Romanas Michailovičius buvo susijęs su Romanovičiais per savo motiną Elena, kuri buvo Danilo ir Vasilkos vyresnioji sesuo.

²⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 861–862. Detaliau apie tai žiūrėti: D. Dąbrowski, *Rodowód Romanowiczów*, s. 190–193 (ten pat galima susipažinti ir su šios problemos istoriografija). L. Voitovičius (А. Войтович, *Княжа доба на Русі*, с. 421, 503) mano, kad kunigaikštienė buvo vardu Elena. Istorikas nedetalizuoja, kokiais šaltiniais remdamasis suformulavo šį teiginį, tuo tarpu *Haličo–Voluinės metraštyje* nurodomas Olgos vardas. *Ипатьевская летопись*, стб. 862.

²⁶ *Ibidem*, стб. 860, 862.

²⁷ *Ibidem*, стб. 860.

²⁸ *Ibidem*, стб. 861.

²⁹ Detaliau apie tai žr.: А. Дубонис, *Литва после смерти короля Миндаугаса: борьба за литовский престол в 1263–1268 гг.*, [in:] *Тезисы международной научной конференции „Литва эпохи Миндаугаса и ее соседи: исторические и культурные связи и параллели. 11–12 декабря 2003 г.”*, Москва 2003, с. 20–22; Idem, *Traidenis, Monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje (1268–1282)*, Vilnius 2009, p. 35–60.

³⁰ Istoriografijoje įsitvirtinęs Michailo Gruševskio pasiūlytas Danieliaus Romanovičiaus mirties datavimas, nurodant antrąjį 1264 m. pusę: М. С. Грушевський, *Хронологія подій Галицько–Волинської літописи*, „Записки НТШ”, т. 41, 1901, с. 44–45; D. Dąbrowski, *Rodowód Romanowiczów*, s. 61–62 (čia pateikiama ir polemika šiuo klausimu);

Kaip ir Lietuvos istorijoje po Mindaugo mirties, taip ir Haličo–Voluinės Rusioje po Danieliaus Romanovičiaus mirties prasidėjo naujas įvykių raidos klostimosi etapas, kuris pasižymėjo Haličo–Voluinės kunigaikščių užsienio politikos pokyčiais, neišskiriant iš šio tarpo ir santykių su Lietuvos valstybe. Tačiau šių santykių pobūdis išsina už šio straipsnio chronologinių rėmų.

Vertimas iš lenkų kalbos Vytas Jankauskas

*

Vitaliy Nagirnyy, *Lithuania in the foreign policy of the Galician–Volynian princes in the last years of Daniel Romanovich (the end of 1250–ies – 1264)*

The relationship of the Galician–Volynian Romanovichi with the Lithuanian ruler Mendog from the late 1250's to 1264 are overlooked in the article. The main attention is paid to the conflicts of 1259 and 1262. The author concludes that the campaign of Daniel Romanovich on Volkovysk in 1259 was organized with the purpose of prosecuting of Voishelk and Tovtivil, release of Roman and driven by the desire to prevent the output of the Volkovyskii Prince from the influence of the Russian king. According to the author, during the conflict in 1262 the main objective, pursued by Romanowich, was returning of the Black Russia to their control. Anti–Lithuanian policy also explains the alliances of Romanovichi with the Chernigiv Prince Andrew and the Bryansk Prince Roman.

Idem, *Genealogia Mściślawowiczów*, s. 310 ir 1289 išpaša; А. Войтович, *Княжа доба на Русі*, с. 492. Pastaruoju metu D. Dąbrowskis iškėlė mintį, jog Danielius Romanovičius galėjo mirti ir 1264 m. pavasarį. Žr.: D. Dąbrowski, *O zgonie Daniela Romanowicza i jego następstwach dla Rusi halicko–wołyńskiej*, [in:] *Actes Testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича*, відп. ред. М. Литвин, Львів 2011, с. 289–305 (žr. с. 289–296).

Леонтий Войтович
(Львов)

ЛИТОВСКАЯ ПОЛИТИКА КНЯЗЯ ЛЬВА ДАНИЛОВИЧА

Статья посвящена неисследованным проблемам литовской политики князя Льва Даниловича, образ которого, как и великого князя литовского Тройдена, сознательно искажен волинскими редакторами второй половины Галицко–Волинской летописи. Рассмотрены первые контакты Льва Даниловича с литовскими князьями в ходе поддержки князя Товтивила и первого этапа „борьбы за Австрийское наследство”, совместных походов против ятвягов и подготовки к походу на Киев. Сделан анализ причин и обстоятельств гибели Войшелка, показаны проявления и результаты союза Льва Даниловича с Тройденом. Рассмотрены причины и ход войны с Литвой в 1275 – начале 1280-х гг., создание Слонимского княжества и восстановление литовско–галицкого союза до 1285 г.

Наиболее ценный источник о событиях XIII в. – *Галицко–Волинская летопись*, дошедшая до нас в составе *Ипатьевской летописи*, дает противоположные оценки деятельности князя Льва Даниловича. В первой части памятника Лев Данилович выступает как ближайший сподвижник своего отца и участник всех его воинских походов. Этот „князь думен и хоробор на рати, немало бо показа мужество свое во многих ратех”¹. Во второй же части летописи нарисован негативный образ „безчесного князя”. В чем причины такой подачи информации? Возможно, князь, который почти всю свою долгую жизнь провел в седле, с мечем в руках, не позаботился о собственном летописце, а волинские редакторы, перенесли неприязнь своих князей ко Льву на страницы *Галицко–Волинской летописи*, как считает польский исследователь Мариуш Бартницкий², или Лев Данилович пережил резкую трансформацию в зрелом возрасте под воздействием ужасных реалий тогдашних событий?

Историки исследовали жизнь и деятельность князя Льва Даниловича только

¹ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: ПСРА], т. 2, Санкт–Петербург 1908, стб. 935.

² M. Bartnicki, *Wizerunek „bezczesnego князя” w Kronice Halicko–Wołyńskiej*, [in:] *Actis testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича* (серія: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, т. 20), Львів 2011, с. 93–100.

фрагментарно³, поєтому на эти вопросы ответа не нашли, следуя преимущественно за текстами летописи. Более поздние хронисты, тексты, которых частично привлекались к этим исследованиям, в основном отзывались о князе Лье позитивно⁴.

По этим причинам историки вообще не рассматривали проблем политических взаимоотношений этого князя с соседними странами, считая Лье Даниловича не заслуживающим подобного внимания или вообще пренебрежительно называя его „княжичем”⁵. Многие исследователи не хотели отрываться от магии богатейшей информации *Галицко–Волинской летописи*, поєтому на данные других источников просто не обращали внимания. К этому кругу письменных памятников, в первую очередь, принадлежат латиноязычные хроники, которые с XVIII в. публикуются и вводятся

³ М. Грушевський, *Чи маємо автентичні грамоти князя Лева*, „Записки Наукового Товариства Шевченка” [далее: Записки НТШ], т. 45, 1902, с. 1–22; И. Линниченко, *Грамоты Галицкого князя Лева и значение подложных документов как исторического источника*, „Известия Отделения Русского Языка и Словестности”, т. 9, кн.1, 1904, с. 80–102; А. Генсьорський, *З коментарів до Галицко–Волинського літопису (волинсько–галицькі грамоти XIII ст.)*, „Історичні джерела та їх використання”, т. 4, Київ 1964, с. 171–184; О. Маркевич, *Невідома грамота князя Лева Даниловича*, „Архіви України”, 1968, № 5, с. 23–29; О. Купчинський, *Дослідження та публікації грамот Галицко–Волинського князівства у XVIII ст.*, [in:] *Київська Русь: Культура, традиції*, Київ 1982, с. 129–149; Idem, *Акти та документи Галицко–Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть*, Львів 2004, с. 7–19, 21–24, 26–31, 37, 41, 43, 62–72, 79–82, 94, 103, 119–122, 125–131, 134, 136, 174–176, 208–286, 291–322, 331–366, 381–416, 450–749, 822–875, 903–969, 1013–1094, 1102–1136; В. Інкін, *Чи є історична основа в фальсифікатах грамот Лева Даниловича?*, „Вісник Львівського університету. Серія історична”, т. 24, 1988, с. 60; Л. Войтович, *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів XII–XVI ст.*, Львів 1996, с. 89–97; Idem, *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.)*. Склад, суспільна і політична роль, Львів 2000, с. 26, 62, 90, 98, 185, 227, 230, 284–288, 376, 417–418, 425, 438, 441–442, 445–446, 450, 454, 457, 467, 499, 514; Idem, *Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми)*, [in:] *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*, т. 1, Київ–Львів 2004, с. 712–720; Idem, *Військове мистецтво Галицко–Волинської держави: князь Лев Данилович*, „Вісник Національного університету „Львівська політехніка”, т. 502, 2004, с. 13–18; Idem, *Штрихи до портрету князя Лева Даниловича*, „Україна в Центральній–Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)”, вип. 5, 2005, с. 143–156; Idem, *Княжа доба на Русі: Портрети еліти*, Біла Церква 2006, с. 497–501; Idem, *Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст.*, „Вісник національного університету „Львівська політехніка”, т. 571, 2006, с. 89–93; Ibidem, *Князь Лев Данилович – полководець і політик*, [in:] *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича* (серія: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, т. 15), Львів 2006–2007, с. 115–124; Idem, *Улус Ногай і Галицко–Волинське князівство*, [in:] *Україна – Монголія: 800 років у контексті історії*, Київ 2008, с. 71–78; Idem, *Галицко–Волинські етюди*, Біла Церква 2011, с. 289–318, 326–341; І. Мицько, *Про початки Святооуфрїївського монастиря у Лаврові*, [in:] *Лавра*, т. 6, Львів 1999, с. 31–34; Idem, *Історія Галицко–Волинської держави у генеалогічних сюжетах*, „Знак”, вип. 20, 2000, с. 2–3; Idem, *Королевич Лев Данилович та давній Львів (сторінки з книги)*, „Львівська брама”, 2001, № 9–10 (№ 81–82), с. 18–23; Idem, *Де ж могила князя Лева?*, „Старосамбірщина”, т. 2, 2002, с. 46–48; Idem, *Найшановніші християнські святі краю*, „Старосамбірщина”, т. 2, 2002, с. 86–109; Idem, *Край обителів*, „Старосамбірщина”, т. 2, 2002, с. 120–144; Idem, *Феномен грамот князя Лева*, „Старосамбірщина”, т. 2, 2002, с. 187–194; Роман, ерм., *Могила князя Лева і Лаврський некрополь*, [in:] *Лавра*, т. 4, Львів 1999, с. 44–47; Д. Домбровський, *Матримоніальна політика князя Лева Даниловича*, „Записки НТШ”, т. 240, 2002, с. 195–218; Idem, *Stosunki polityczne Leva Daniłowicza z sąsiedzami zachodnimi w latach 1264–1299/1300 r.*, [in:] *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. Історичні та культурологічні студії*, т. 3: *До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*, Львів 2001, с. 42–69; Idem, *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*, Poznań–Wrocław 2002, s. 101–114; Idem, *Romanowicze w rosznikach polskich*, [in:] *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*, т. 1, Львів 2004, с. 487–497; Idem, *Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*, Kraków 2008, s. 352–357.

⁴ См. наприм.: J. V. Zimogowicz, *Opera quibus res gestae urbis Leopoli illustrantur*, ed. C. Heck, Leopoli 1899, p. 54.

⁵ См., наприм.: Д. Хрусталеv, *Северные крестовосцы. Русь в борьбе за сферы влияния в Восточной Прибалтике XII–XIII вв.*, Санкт–Петербург 2012, с. 455.

в научный оборот, но не используются исследователями истории Руси, за исключением тех источников, которыми пользовался еще Михаил Грушевский. В некоторых восточных памятниках, значительная часть которых опубликована, также помещена информация, касающаяся галицко-волынської тематики. Привлечение массива этих источников позволяет по-другому взглянуть и оценить множество эпизодов из жизни князя Льва Даниловича, особенно второй половины его жизни, которые до сих пор остаются либо неизвестными, либо дискуссионными. Это позволяет получить информацию, отсутствующую в летописи, а также лучше понять некоторые аспекты из поданной в летописях информации.

К менее всего исследованным аспектам внешнеполитической деятельности князя Льва Даниловича, который с 1240 г. держал Перемышльское княжество, присоединив к нему Белзское и Галицкое княжества, а с 1269 г. и до 1300 г. был сюзереном *королевства Руси*⁶ (как в латиноязычных источниках именовалось Галицко-Волинское государство), при котором государство Романовичей достигло наибольших территориальных размеров, принадлежат его отношения с соседними литовскими князьями, собственно литовская политика этого князя.

Впервые с литовской проблемой перемышльско-белзский князь Лев Данилович столкнулся в 1249 г. Отец пользовался его военными талантами и вынуждал воевать далеко за пределами Перемышльської земли. В 1249 г. видим князя Льва в ходе участия галицко-волинских войск в литовской усобице на стороне Товтивила, когда отец поручил ему самостоятельный поход на Слоним⁷. Князь Товтивил был старшим сыном великого князя литовского Довспрунка, на дочери которого вторым браком женился Даниил Романович. В 1245 г. Товтивил был изгнан из Литвы дядей великим князем Миндовгом и нашел убежище при дворе Даниила Романовича, потом получил удел в Полоцкой земле, но зимой 1248/1249 гг. бежал в Жемайтию к князю Викинту, с которым поднял восстание против Миндовга, охватившее половину края⁸. Получив поддержку галицких войск, Товтивил окружил Миндовга в замке Вурута, но не смог взять эту крепость.

Война продолжалась долго и Лев Данилович получил хорошую возможность познакомиться лично и хорошо разобраться в сложных взаимоотношениях между князьями из литовской династии потомков Живинбуда и жемайтскими князьями – потомками Швинторога (обе династии происходили от Китавраса). Зимой 1251/1252 гг. он снова, вместе с пинскими князьями, принимал участие в походе против литовских войск Миндовга в поддержку Товтивила, был участником битв на озере Зьяте и р. Щарье⁹.

Боевое содружество продлилось в конце весны – начале лета 1253 г., когда Лев Данилович принял участие в „борьбе за австрийское наследство”, поддерживая претензии младшего брата Романа Даниловича. Возле города Козлий (ныне Козле на бе-

⁶ См.: А. Войтович, *Лев Данилович и загадки „австрийского узла” (1272–1278)*, „Rossica Antiqua”, 2011, т. 2 (4), с. 120–139; Idem, *Границы Галицко-Волинского государства*, „Русин”, 2011, № 3 (25), с. 5–26.

⁷ *Ипатьевская летопись*, стб. 816.

⁸ В. Пашуто, *Образование литовского государства*, Москва 1959, с. 492.

⁹ *Ипатьевская летопись*, стб. 818–819.

регу Одры в Опольском воеводстве Польши) Лев Данилович, с дружинами литовских князей Товтивила и Едивила (младшего брата Товтивила, удельного жемайтского князя) и полком дворского Андрея, отделился от основных сил и стал опустошать чешские земли, отвлекая силы чешского короля от похода в Австрию. Потом он вовремя подошел под Опаву, осажденную Даниилом Романовичем и поляками¹⁰. Подход галицко-литовского войска содействовал взятию этого важного пункта.

Зимой 1253/1254 гг. Лев Данилович уже был далеко от Чехии, возглавляя поход в ятвяжскую землю против князя Стекинта. И снова в союзе с литовскими князьями. В 1253 г. дошло до завершения литовской усобицы. Союз с королем Миндовгом был закреплен свадьбой дочери Миндовга с Шварном Даниловичем¹¹. Посодействовал здесь, несомненно, и папа Иннокентий IV, заинтересованный в создании антимоногольского барьера. Возможно, поэтому князь Роман Данилович, возвратившись из Австрии и отказавшись от дальнейшей борьбы за австрийский престол, получил в лен от Миндовга Новогрудское княжество. После этого около 1255 г., закрепляя свое новое положение, он женился на Елене, дочери волковыского князя Глеба¹².

Зимой 1255/1256 гг. на помощь Роману под Новогрудок была спешно переброшена из Болоховской земли дружина Льва Даниловича. Перемышльский князь принял участие в войне с ятвягами, где летописец отметил его исключительное мужество¹³. Союз с Литвой был очень важным. Литовские союзники готовились прийти на помощь: „прислаша Миндовгъ к Данилоу: пришлоу к тобѣ Романа и Новгородцѣ а бы пошелъ ко Възъваглю втоуда и къ Киевоу”¹⁴. И этот запланированный поход на Киев должен был возглавить все тот же князь Лев Данилович, также спешивший к Звягелю.

Принятие королевской короны и титула короля Руси (а не Галичины и Владимировича, как у предыдущих королей из династии Арпадов) означало разрыв отношений из Золотой Ордой и неминуемую войну, разгоревшуюся уже в 1254 г. Пока в самой Орде шла борьба за власть, король Даниил при активном участии сына Льва успешно отбил все попытки ординцев и готовился к походу на Киев. Победа Берке коренным образом изменила ситуацию. Берке прислал сильное войско, возглавляемое одним из лучших полководцев – Бурундаем. Последний в 1258 г. захватил князей неожиданно и нарочно заставил принять участие в походе на Литву. Участие вольных войск Василька Романовича в войне с Литвой решило судьбу князя Романа Даниловича, державшего Новогрудское княжество: „ѿ Вышелгъ сѣна его Романа”¹⁵. Обстоятельства плена и гибели князя Романа Даниловича неизвестны. Из одного из наиболее действенных союзников Литва превратилась на врага. Берке, заинтересованный в скорейшем восстановлении ордынского владычества (обострялись его отношения с владетелем Ирана Хулагу), в следующем году снова послал Бурундая. Последний сместил короля Дании-

¹⁰ Ibidem, стрб. 827–828.

¹¹ Ibidem, стрб. 830.

¹² Ibidem, стрб. 831.

¹³ Ibidem, стрб. 831–835.

¹⁴ Ibidem, стрб. 838.

¹⁵ Ibidem, стрб. 848.

ла, заставил князей уничтожить укрепления своих городов, инспирировал восстание пруссов под руководством Геркуса Мантаса, чем связал силы Тевтонского Ордена, и, взяв Сандомир, сдержал польских князей от выступления на помощь королю Даниилу¹⁶. Чтобы удержать венгров, Берке еще в конце 1259 г. прислал венгерскому королю Беле IV требование немедленного заключения мира с монголами, скрепленного династическим браком, и выступления вместе с монголами против латинских соседей (то есть союзников Даниила Романовича), угрожая вторжением в Венгрию¹⁷. Кроме того, Берке позаботился о том, чтобы напугать всех возможных христианских союзников короля Даниила, послав после взятия Сандомира посольство к французскому королю Людовику IX с требованием немедленного подданства монголам¹⁸. Не случайно ж Эд де Шатори (1190–1273), кардинал–епископ Фраскати, декан Коллегии кардиналов и профессор Парижского университета в своей проповеди в 1261 г. обратил внимание на отсутствие единения между христианскими государствами, открывающее дорогу монголам к новым завоеваниям¹⁹.

Даниил Романович вынужден был выехать в эмиграцию в Венгрию и вернулся лишь в конце 1262 г., когда Берке с Хулагу сцепились на Кавказе в борьбе за Азербайджан²⁰. Уже после возвращения короля в Тернаве состоялся княжеский снем при участии Даниила и Василька Романовичев, краковского князя Болеслава Стыдливого, Льва и Шварна Даниловичей и Владимира Васильковича, на котором „положиша рѣдь межи собою в землю Роускою и Лядскоу оутвердивъшеса кртмь чтныимъ”²¹. На этом княжеском съезде дошло до конфронтации между Романовичами. Исполненный надежд, король Даниил Романович хотел продолжить реализацию своей программы восстановления Руси, независимой от монголов. Его поддержали Шварн и Мстислав Даниловичи, пребывавшие с отцом в эмиграции. Лев Данилович и Василько Романович, лучше знакомые с реальным положением, были против такой политики. В результате Василько Романович был вынужден отдать Луцкое княжество Мстиславу Даниловичу, а Галич, на который Лев Данилович получил ярлык от Берке, должен был быть отданым Шварну. Всегда послушный старшему брату, Василько его волю выполнил. Лев тянул время, пользуясь болезнью отца²².

Теперь перемишльский князь спешил укрепить свой союз с венгерским королем

¹⁶ См.: Л. Войтович, *Остання еміграція короля Данила Романовича*, „Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки”, вип. 13, 2009, с. 89–96; Idem, *Війна з монголами на Волині у 1258–1260 роках*, „Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки”, вип. 22, 2010, с. 9–13.

¹⁷ *Vetera monumenta historica Hungarum illustrantia*, t. 1, ed. A. Theiner, Romae 1859, p. 239–240.

¹⁸ *Chronica minor auctore Minorita Erphordiensis*, [in:] *Monumenta Germaniarum Historica. Scriptores* [далее: MGH. SS], t. 24, Hannoverae 1879, p. 202; P. Jackson, *Mongolowie i Zachód*, Warszawa 2007, s. 166.

¹⁹ „discordie inter christianos parent viam tartaris”. *Eudes de Châteauroux. Sermo in consilio*, [in:] A. Ruotsala, *Europeans and Mongols in the Middle of the Thirteenth Century: Encountering the Other*, Helsinki 2001, p. 160.

²⁰ Л. Войтович, *Останні роки короля Данила Романовича*, „Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук”, вип. 10, 2011, с. 100–106.

²¹ *Ипатьевская летопись*, стб. 857.

²² Л. Войтович, *Чи був галицьким князем Шварн Данилович?*, „Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць”, вип. 2, Кам’янець–Подільський, 2011, с. 51–58.

Белой IV, которому приходился зятем. Сразу после смерти Даниила Романовича 5 октября 1264 г. на свадьбе сына Белы IV славонского герцога Белы и Кунегунды, дочери маркграфа бранденбургского Оттона III, возле города Потенбург, в числе гостей со стороны венгерского короля присутствовал *der kunic von Râzen*²³, которым, по хорошо аргументированной версии сербского историка Дюры Гарди, был именно Лев Данилович²⁴. Свадьбу, являвшуюся фактически съездом владетелей Центрально-Восточной Европы, Лев Данилович использовал для укрепления своих связей. Известно также, что австрийский хронист назвал его королем, а это может быть свидетельством того, что в Европе уже трактовали Льва Даниловича как легитимного наследника Даниила Романовича и сюзерена королевства Руси. Об этом свидетельствует и место среди гостей, которое он занимал на свадьбе. Понятно, что Лев Данилович не был коронован, ибо коронационные регалии находились в Холме. Кроме того, он не хотел раздражать золотоордынского хана Берке, особенно после успешного похода монголов на Константинополь. И, наконец, был жив владимирский князь Василько Романович – после смерти Даниила старший среди Романовичей.

В апреле 1268 г. жена галицкого князя – Констанция – также находилась при дворе Белы IV, где она встречалась со своими сестрами – Кунегундой (женой Болеслава Стыдливого) и Йоланой (женой калишского князя Болеслава Побожного)²⁵. Через тестя и жену Лев Данилович поддерживал союзные отношения с польскими князьями. Все три дочери венгерского короля поддерживали между собой дружественные отношения и влияли на позицию своих мужей. Не случайно же, если еще в 1265 г. Шварн Данилович рассматривал Болеслава Стыдливого как союзника²⁶, то уже в 1266 р. дошло до откровенной войны²⁷. Волынским князьям не удалось склонить на свою сторону краковского князя.

В последний год жизни короля Даниила Василько Романович и Шварн Данилович выступили на помощь Войшелку Миндовговичу в борьбе за литовский престол после гибели короля Миндовга. После победы Войшелк уступил литовский престол шурина Шварну²⁸ и вернулся в монастырь, выполняя ранее данное обещание. Этот шаг превратил Шварна Даниловича на мощного владетеля. В результате Лев Данилович получил против себя сильную коалицию в составе младшего брата Шварна и дяди Василька при неясной позиции другого брата, Мстислава. В этих условиях признание верховенства Ногая, владевшего Причерноморьем, было разумным политическим шагом. Как показали последующие события, Лев Данилович блестяще разыграл ордынскую карту, используя ее полностью.

У галицкого князя в этой ситуации и не было другого выхода. Чтобы удержать Галицкую землю, кроме Ногая, он опирался на союз с тестем – венгерским королем

²³ *Ottokars österreichische Reimchronik*, ed. von J. Seemüller, [in:] *MGH, Deutsche Chroniken*, т. 5, р. 1, Hannover 1890, p. 106.

²⁴ Д. Гарді, *Хто був der kunic von Râzen на весіллі герцога Белы, молодшого сина угорського короля Белы IV і Кунігунди Бранденбургської, яке відбулося біля міста Pottenburg 1264 року*, „Княжа доба. Історія і культура”, т. 5, 2012, с. 199–208.

²⁵ *Ibidem*, с. 203.

²⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 864.

²⁷ *Ibidem*, стб. 864, 867.

²⁸ *Ibidem*, стб. 868.

и польскими князьями—шуринами. Теперь самым важным было не дать Шварну укрепиться в Литве и использовать литовские силы в борьбе за Галич, а также разрушить тандем Шварна Даниловича с Васильком Романовичем. В любом другом случае Лев Данилович должен был бы удовлетвориться ролью мелкого удельного князя при младшем брате, который явно оттеснял Василька Романовича от роли, пускай номинального, сюзерена *королевства Руси*.

Войшелк, легитимный наследник короля Миндовга, призванный после его гибели частью литовской элиты, при помощи Василька Романовича и Шварна Даниловича сумел овладеть литовским престолом и передал его волинским князьям: „и поча житии в манастыре тако река се ми зде близъ мене сынъ мои Шварно а другии ꙗкъ мои оць князь Василко”²⁹. За летописцем, передавая литовский престол шурина Шварну, князь Войшелк при этом признавал вместе с последним старшинство Василька Романовича как сюзерена *королевства Руси*, в состав которого таким образом входила Литва. Не случайно ж Василько назван *отцом*, тогда как Шварн — только *братом*. Николай Котляр, анализируя этот фрагмент, пришел к выводу, что волинские редакторы летописи пытались поднять роль Василька Романовича, в общем—то, не очень деятельного князя, при этом признавая, что такой шаг должен был привести к созданию сильного русско—литовского государства во главе с Романовичами³⁰. Перспективы выгоды такой литовско—русской унии первым оценил еще М. Грушевский³¹. И действительно, сильное объединенное государство Литвы с королевством Руси, сохраняя выгодные союзы с западными соседями, могло бы реально противостоять Золотой Орде.

Причины такого решения Войшелка, на первый взгляд странные, кроются в самой личности этого прекрасно образованного князя—монаха: жестокая реальность земной жизни в его глазах не могла пересилить значение будущей жизни вечной³². И эта будущая вечная жизнь была мерилем его земных поступков. Поэтому он решил отказаться от продолжения борьбы за корону с неизбежными потоками крови и подступов и передать литовский престол мужу своей сестры Шварну Даниловичу³³ („Воишелк да княжение свое зятю своему Шварнови”³⁴), который как холмский князь после смерти отца остался вассалом Василька Романовича.

Но, став великим князем литовским, Шварн Данилович не оставался бы вассалом дяди дальше, а после его смерти без проблем был бы сюзереном королевства Руси и отнял бы у Льва Галицкое княжество, может и с Белзским. Все сыновья Даниила Романовича были достаточно амбициозными и умели бороться до конца, преодолевая трудности. Но до реального овладения литовским престолом еще было далеко. Литовский исследователь Артурас Дубонис убедительно показал, что, кроме Тройдена и его окружения, на литовский престол с 1264 г. реально претендовал чешский король

²⁹ Ibidem, стб. 867.

³⁰ Н. Котляр, *Галицко—Вольнская летопись (Источники, структура. Жанровые и идейные особенности)*, [in:] *Древнейшее государство Восточной Европы. Материалы и исследования 1995 г.*, Москва 1997, с. 147—149, 154.

³¹ М. Грушевський, *Історія України—Руси*, т. 3, Львів 1905, с. 93—94.

³² А. Дубонис, *Борьба за литовский престол после смерти короля Миндаугаса (1264—1268 гг.)*, „Україна в Центрально—Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)”, вип. 4, 2004, с. 125—126.

³³ E. Gudavičius, *Mindaugas*, Vilnius 1998, p. 299.

³⁴ *Ипатьевская летопись*, стб. 867.

и австрийский герцог Пшемисл II Оттокар³⁵. Претендовали на литовское наследство и тевтонские рыцари, сфабриковавшие дотационную грамоту от июня 1260 г., которой Миндовг вроде-бы даровал Литву Ордену в случае отсутствия прямых наследников³⁶. Эти претензии Ордена были поддержаны папой римским, о чем свидетельствует папская булла от 4 июня 1264 г., в которой отмечалась активность русских и татар в Литве и ставилось требование к чешскому королю не нарушать прав крестоносцев и других католиков в Литве³⁷. Орден не имел сил для того, чтобы встрянуть в эту борьбу, так как и далее продолжалась война с пруссами и их вождем Геркусом Мантасом. Но и папе не было выгодно, чтобы Литва перешла под верховенство Романовичей, вышедших к этому времени из унийных договоренностей короля Даниила. Поэтому папа подталкивал католических претендентов к компромиссу, достигнутому 19 сентября 1267 г., когда за помощь против пруссов Орден отказался от своих „прав” на Литву, Галиндию и Ятвятию в пользу чешского короля³⁸.

Пшемисл II Оттокар был в прибалтийских делах далеко не новичком. Участвуя в крестовом походе против пруссов в январе 1255 г., на месте взятого прусского городка Тувангсте он вместе с великим магистром Тевтонского Ордена Поппо фон Остерном заложил замок Кенигсберг. В 1263 г. чешский король передал этот замок, освобожденный от пруссов, державших его в длительной осаде, Тевтонскому Ордену³⁹. Бронислав Владарский считал, что Пшемисл II Оттокар пытался восстановить литовское государство и передать его в лен польским князьям как своим вассалам, взамен получив архиепископию в Оломоуце, не зависимую от Майнца⁴⁰. Литовские историки с этим выводом соглашаются, считая, что, оставаясь сюзереном Литвы, Ятвятии и Галиндии и передав эти земли в лен мазовецким, куявским и краковскому князьям, Пшемисл II Оттокар решал многие проблемы, в первую очередь склонив на свою сторону польских князей, ориентирующихся на венгерского короля Белу IV⁴¹.

А. Дубонис выдвинул гипотезу, что одним из факторов, побудивших чешского короля принять участие в борьбе за литовский престол, мог быть галицкий князь Лев Данилович, указывая на их возможные контакты в 1266 г. через венгерский двор⁴². Наконец, женившись на Кунегунде Ростиславне, Пшемисл II Оттокар стал шурином Льва Даниловича.

Если бы Шварну Даниловичу удалось полностью утвердиться на литовском престоле, Лев Данилович самое меньшее вынужден был бы отдать младшему брату Галич. Поэтому привлечение амбитного чешского короля к этой борьбе, действительно, было одним из факторов, позволяющих хотя бы затянуть время. Главным заданием для Льва Даниловича было не допустить утверждения на

³⁵ А. Дубонис, *Борьба за литовский престол*, с.136–140.

³⁶ *Ibidem*, с.137.

³⁷ *Ibidem*, с.136–137.

³⁸ *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, т.1: 1217–1409, ed. A. Theiner, Romae 1860, nr. 155.

³⁹ D. Seward, *The Monks of War: The Military Religious Orders*, London 1995, p. 107; S. Tumbull, *Crusader Castles of the Teutonic knights*, [in:] *The red-brick castles of Prussia 1230–1466*, Oxford 2003, p. 13.

⁴⁰ B. Włodarski, *Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250–1306)*, Lwów 1931, s. 52–53.

⁴¹ См.: А. Дубонис, *Борьба за литовский престол*, с. 138.

⁴² *Ibidem*, с. 139.

литовском престоле брата Шварна. Тогда, опираясь на поддержку Ногая, союз з венгерским королем Белой IV и краковским князем Болеславом Стыдливым, он мог рассчитывать на первенство после смерти Василька Романовича. Старший Данилович прекрасно понимал, что самое простое решение проблемы было бы просто договориться с Войшелком, который был его кумом – крестным отцом Юрия Львовича.

Войшелк жил в монастыре на Волыни, но встретиться с ним было не так легко. Войшелк побаивался Льва Даниловича, понятно, не из-за своей причастности к гибели Романа Даниловича, как считал Владимир Пашуто⁴³ (прошло почти десять лет, изменились политические обстоятельства), но из-за явного нежелания отдавать в руки Льва Литву (Шварн Данилович все-таки был его шурином; кроме того, литовский князь хорошо знал своего кума: если при потребности у Шварна можно было бы забрать назад литовский престол, то вырвать что-либо у Льва Даниловича было бы делом безнадежным).

Такую встречу мог организовать только Василько Романович, как старший среди князей. Но последний тоже не мог желать подобной встречи, понимая, что речь там пойдет о литовском престоле. Даже, если ему уже не нравилось поведение Шварна, холмский князь его устраивал больше, нежели Лев, имеющий мощных союзников и дальше контролирующий всю Галицкую землю. Кроме того, Шварн, как шурин Войшелка и зять Миндовга, все-таки имел определенные династические права на литовский трон, что в глазах литовской элиты не могло не иметь значения.

Чем же смог заинтересовать Василька Романовича его племянник Лев? Может, он пообещал Васильку фактически признать его верховенство в обмен на поддержку в литовском вопросе? А может, убедил дядю в необходимости изменить решение Войшелка в пользу Владимира Васильковича? Для него это было бы значительно лучшим вариантом, чем передача Литвы Шварну. Или вернее, что в ситуации, которая сложилась, Василько Романович сам боялся Льва Даниловича и не мог ему отказать либо уклониться от этой встречи, названной летописцем *снемом*, то есть зъездом князей, на которых обычно решались важнейшие проблемы? Этот вопрос останется риторическим. Источники не позволяют дать на него однозначный ответ. Стоит обратить внимание, что Василько Романович гарантировал безопасность Войшелку, то есть сделал все, чтобы эта встреча состоялась, притом в его столичном Владимире⁴⁴. Еще одна интересная особенность этой встречи состояла в том, что князья пировали не в палатах Василька Романовича, а приняли приглашение „мистича” Марколта, толи одного из виднейших бюргеров города, толи владимирского войта. Может, и сама встреча носила конфиденциальный характер и была организована в тайне от Шварна Даниловича? У любом случае сам факт встречи, организованной Васильком Романовичем, был очередным свидетельством нерешительности этого политика. Риск такой встречи и возможность договоренности Льва с Войшелком были для владимирского князя явно более опасными, чем возможные выгоды.

Исследователи обратили внимание на особенно тщательное редактирование

⁴³ В. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950, с. 114.

⁴⁴ *Ипатьевская летопись*, стб. 868.

в летописи эпизодов, связанных с Войшелком⁴⁵. Все же, рассказ о гибели Войшелка содержит слишком много реалистических деталей, выдающих современника, хорошо знакомого с происшедшими событиями. Реализм этого рассказа местами разрушает образ идеального князя–монаха. Лев убил Войшелка в ссоре на пиру, когда князья разошлись „со снѣма”, а Лев с Войшелком решили выпити еще по чаре⁴⁶.

Гибель Войшелка Миндовговича на встрече во Владимире между 18–23 апреля 1267 г.⁴⁷, исходя из летописного рассказа, все-таки была случайной. Слишком много выпили оба диспутанта. Понятно, что во время пьяной стычки воин Лев, привыкший к тяжелым доспехам и ударам, имел безусловный перевес над монахом Войшелком, истязавшим себя постами и в любом случае не обладавшим опытом Льва в рукопашных стычках. Удар тяжелого кулака галицкого князя легко мог свалить с ног Войшелка. Падая, последний мог неудачно удариться головой обо что-нибудь и умереть сразу. Лев Данилович приехал на эту встречу с явным намерением убедить Войшелка отказаться от передачи литовского престола Шварну Даниловичу. И волынский летописец прямо отметил, что Лев „оуби Воишелка завистью вже башеть даль землю Литовскоую брату его Шварнуви”⁴⁸. Но характерно, что даже враждебный Льву волынский летописец не решился прямо обвинить его в заранее спланированном убийстве: „дьяволь же исконѣ не хота добра члѣвкому родоу и вложи во срѣце Лвови”⁴⁹.

Войшелк, погибший в пьяной стычке, оказался стойким и последовательным. Он не дал себя уговорить отступить от ранее принятого решения, невзирая на количество выпитого алкоголя. Мы никогда не узнаем до конца деталей этой трагедии. Возможно, что такой результат переговоров стал неожиданным для современников. Это, конечно, никак не оправдывает Льва Даниловича, как не оправдывает его и то, что похожие случаи не были единичными в эти времена.

Если оценивать последствия гибели Войшелка, то, очевидно, выиграл от этого только Лев Данилович. Гибель Войшелка лишила Шварна поддержки значительной части литовской знати, и он проиграл противостояние Тройдену⁵⁰. Васильку Романовичу и его наследнику Владимиру Васильевичу, не сумевшим вместе с Шварном использовать перспективы литовско–волынской унии, досталась долгая конфронтация с литовскими князьями.

Лев Данилович сразу же стал союзником Тройдена⁵¹. Тройден был сыном Скирмонта и братом Тройната, старшим среди жемайтских князей. Возможно, что Лев завязал с ним отношения еще во время своего похода на поддержку Товтивила в 1249 р. Одним из свидетельств тесного союза Тройдена с Львом Даниловичем можна счи-

⁴⁵ Т. Віакул, *Дублі в літописах XI–XII століть: походження текстів*, „Записки НТШ”, т. 252, 2006, с. 7–28; Idem, *Галицько–волинський літопис про постриження литовського князя Войшелка*, „Український історичний журнал”, 2007, № 4, с. 26–37.

⁴⁶ Т. Віакул, *Дублі в літописах*, с. 16.

⁴⁷ А. Краўцэвіч, *Войшалк (1264–1267). Інтэлігент на троне (2008)*, [in:] [www//pawet.net/library/history/bel_history/krausewicz/29/](http://pawet.net/library/history/bel_history/krausewicz/29/) [21.09.2013].

⁴⁸ *Ипатьевская летопись*, стб. 868.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Э. Гудавичюс, *История Литвы с древнейших времен до 1569 года*, т.1, Москва 2005, с. 69.

⁵¹ А. Дубонис, *Борьба за литовский престол*, с.139–141.

тать рассказ из легендарной части литовских летописей о сыне Тройдена Римонте, который яко–бы изучал язык русичей и принял христианство при дворе князя Льва во Львове⁵². Анализ бумаги, на которой написана старейшая из этих летописей (т. н. *Летопись Археологического общества*), и почерка позволяют датировать памятник концом XVI в. В рассказе много легендарного, есть явные неточности: Тройден не был женат на мазовецкой княжне – наоборот, его дочь Гаудемунда–София была выдана замуж за мазовецкого князя Болеслава II Земовитовича. Однако известие хорошо вписывается в контекст политических событий. И у летописца не было никаких мотивов, чтобы придумывать мифическое пребывание сына литовского князя во Львове. Он просто взял готовый материал из *Жития* либо устной традиции Римонта–Василия–Лавриша.

После утверждения Тройдена на литовском престоле (1270) его войска также принимали участие в походах Льва Даниловича на поддержку венгерского короля⁵³. Понятно, что других интересов у великого князя литовского в венгерско–чешском противостоянии не могло быть. Он просто исполнял союзные обязательства относительно Льва Даниловича.

Союз Литвы и *королевства Руси* неожиданно оборвался в 1275 г., когда в сердце Европы еще ту же затягивался „австрийский узел” при активном участии Льва Даниловича. Союз Льва и Тройдена был мотивирован жизненно важными для обеих сторон обстоятельствами и политическими интересами⁵⁴. О причинах его разрыва можно только догадываться.

Возможно, что причины разрыва скрывались не столько в выросшем могуществе Тройдена как в отношениях обеих сторон с Тевтонским Орденом, продолжавшим борьбу за Пруссию. Лев Данилович оставался союзником Ордена и этот союз также был вигоден для обеих сторон. В 1259 г. королевна София Даниловна, родная сестра Льва, была выдана за графа Генриха V Бланкенбург–Шварцбурга⁵⁵. С того времени дальнейшие контакты с Орденом происходили через это семейство, представители которого пребывали в числе орденской элиты⁵⁶. Если бы не потребность в более тесном союзе с Тевтонским Орденом, эта свадьба не имела бы никакого политического смысла. После смерти отца Лев Данилович до конца использовал старые связи отца.

Кроме проблем военно–политических, обе стороны сближали и проблемы торгово–экономические. Это в первую очередь касалось возрождения древнего Янтарного пути по Висле, Западному Бугу и Днестру от Балтики до Чорного моря через Торунь, Владимир и Львов. Наличие тесных контактов Льва Даниловича з Ногаем содейство-

⁵² *Летопись Археологического общества*, [in:] *ПСРА*, т. 35, с. 94, 150, 198, 219; *Летопись Рачинского*, [in:] *ПСРА*, т. 35, с. 94; *Румянецкая летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 35, с. 198; *Евреиновская летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 35, с. 219.

⁵³ *Schlesisches Urkundenbuch*, т. 4, ed. Winfried Irgang, Köln–Wien 1988, nr. 124–127.

⁵⁴ А. Дубонис, *Борьба за литовский престол*, с. 141.

⁵⁵ O. Balzer, *Genealogia Piastów*, Kraków 1895, s. 345; N. Baumgarten, *Généaloges et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X–e au XIII–e siècle*, Roma 1927, p. 49 (серия: *Orientalia Christiana*, vol. 35.); *Archiv für sippenforschung*, XVIII *jabr.*, Bd. 6, Görlitz 1941, p. 19; K. Isenburg, *Stammtafeln zur Geschichte der Europäischen Staaten*, т. 1, Marburg 1953, taf. 157; D. Dąbrowski, *Rodowód Romanowiczów*, s. 155–166; А. Войтович, *Княжа доба на Русі*, с. 501.

⁵⁶ О. Масан, *Середньовічна Україна і Німецький Орден: недосліджені проблеми взаємовідносин*, [in:] *Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія*, т. 1, Одеса–Київ–Львів 1999, с. 75.

вало розвитку черноморсько–средиземноморської торгівлі⁵⁷. Розвитку цих зв'язей содействовало и немецкие колонисты, переселение которых стимулировал Лев Данилович, пытаясь поднять торгово–ремесленные города после монгольского погрома. Этим путем шел импорт тканей, ремесленных изделий, сырья (в первую очередь стальных заготовок – штаб, ибо болотные и озерные руды из Центрально–Восточной Европы непригодны для прозводства мечей, вследствие чего львовские мечники, например, вынуждены были использовать в качестве заготовок даже старое непригодное оружие⁵⁸) и само оружие (судя из изображения на печатях, археологических находок и других материалов, во второй половине XIII–XIV в. в галицко–волинских землях получило распространение рыцарское западноевропейское защитное вооружение, арбалеты и разные типы алебард⁵⁹). Львовские купцы, торгующие через Нижнее Подунавье с Византией и балканскими землями, занимались и реэкспортом сукна из Фландрии⁶⁰. Для городов Тевтонского Ордена также было важно сбывать на юг янтарь, привозя взамен шелк, пряности и другие богатства Востока. Благодаря этой торговле, Львов, по мнению немецкого историка Ф. Людге, уже в начале XIV в. стал одним из важнейших торговых городов тогдашней Европы⁶¹. Собственность Ордена во Львове оценивалась в 3200 прусских марок. Великий янтарный склад во Львове было продано аж в 1400 г., когда эти земли уже пребывали в составе Польши. Только за год за перепродажу янтаря на львовском рынке прибыль составляла около 1000 прусских марок⁶². Кроме предметов восточного и византийского реэкспорта, с галицко–волинских земель орденские и ганзейские купцы вывозили традиционные товары местного экспорта: пушной товар, воск, мед, соль, хлеб и заготовки из дерева⁶³.

Прямим свидетельством о союзе Льва Даниловича з Тевтонским Орденом служит упоминание в грамоте галицко–волинского князя Болеслава–Юрия Тройденевича к великому магистру Тевтонского Ордена Людеру фон Брауншвейгу от 11 февраля 1334 г.: „мы и блаженной памяти наши дражайшие предшественники, а именно Роман, Даниил, Лев... привыкли укладывать и укреплять союз постоянного, разного возможного мира и согласия, что видно из документов этих же наших предшественников, так и ваших, составленных в деле достижения и выполнения упомянутых соглашений”⁶⁴. Из текста этого документа, автентичность которого не вызывает со-

⁵⁷ Л. Войтович, *Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів–Джучидів*, Львів 2004, с. 189–191.

⁵⁸ О. Голесдренко, *Львівський цех мечників*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник”, вип. 9, 2005, с. 194–201.

⁵⁹ О. Микитишин, *Обладунки та озброєння українського лицаря XIV–XV ст.*, „Народознавчі зошити”, вип. 2, 2001, с. 38–42; Idem, *Організація князівського війська у другій половині XIV – першій половині XV ст.*, „Актуальні проблеми державного управління”, вип. 5, 2001, с. 295–298.

⁶⁰ А. Котипко, *З історії економічних зв'язків Північного Причорномор'я і Західної Волині з країнами Балтійського регіону (X–XIII ст.)*, „Наукові зошити історичного факультету Львівського національного ун–ту імені Івана Франка”, вип. 3, 2000, с. 13–18; Idem, *Інфраструктура зовнішньоекономічних зв'язків Галицької та Волинської земель (XIII – перша половина XIV ст.)*, [in:] *Король Данило та його доба*, Львів 2002, с. 26–41.

⁶¹ F. Lüdge, *Strukturwandlungen im ostdeutschen und osteuropäischen Fernhandel des 14. bis 16. Jahrhunderts*, München 1964, s. 16.

⁶² P. Dollinger, *The German Hanza*, London 1970, p. 231–232.

⁶³ Л. Войтович, *Торгівля, ремесло, рільництво*, [in:] *Історія Львова*, т. 1: 1256–1772, Львів 2006, с. 87.

⁶⁴ „nos et pi[i]e memo(r)aminis n(ost)ri pr(a)edecessores c(a)ri(ssi)mi, scilicet Romanus, Daniel, Leo, Geogrgius et Andreas ... aut incolis, p(er)petu[a]e omnimodeq(ue) pasis et concordia[ae] unionem fac(er)e c(on)suevim(us) et f(ir)mavim(us), s(ecundu)m quod in cor(um)dem pr(a)edecessor(um) n(ost)ror(um) et litt(er)es n(ost)ris alias sup(er) dictate c(on)cor-

мнений⁶⁵, выходит, что княжеская канцелярия в 1334 г. сохраняла соответствующие соглашения с Орденом, подписанные в том числе и Львом Даниловичем.

Для Тройдена, который, поддерживая тайно пруссов и принимая у себя эмигрантов из завоеванных Орденом земель, с тревогой следил за расширением завоеваний Тевтонского Ордена в Прибалтике, такой союз последнего с *королевством Руси* был опасным. Возможно, что имели место и другие причины, установить которые через отсутствие источников уже не представляется возможным.

На Пасху 14 апреля 1275 г. Трид, воевода великого литовского князя Тройдена, взял Дорогичин, истребив его жителей. Лев Данилович сразу отреагировал на такой шаг вчерашнего союзника. Он обратился к золотоордынскому хану Менгу–Тимуру. Внук Бату, сменивший на престоле бездетного Берке, не вмешивался в дела Правобережья, где продолжал набирать силы Ногай⁶⁶. Лев Данилович, будучи сюзереном *королевства Руси*, не принимал официально королевского титула, чтобы не дразнить монголов, и остался вассалом Ногая⁶⁷. Вероятно с помощью Ногая галицкий князь получил значительную ордынскую помощь, возглавляемую братом хана огланом Ягурчином (Угачи, Яукаджи). Хан также заставил взять участие в походе брянского князя Романа Михайловича с сыном Олегом и смоленского князя Глеба Ростиславовича. К походу присоединились и волынские князья Владимир Василькович и Мстислав Данилович. Дорогичин был возвращен и союзные войска вторглись в земли Великого Княжества Литовского. Видя, что князья–союзники действуют без энтузиазма, Лев Данилович взял окольный град Новогрудка с одними татарами, демонстрируя волынским князьям свое пренебрежение⁶⁸. Все свое негодование по поводу старшего родственника Владимир Василькович перенес на страницы летописи, редактируя её текст⁶⁹.

Противостояние с Литвой затянулось. В 1276 г. Владимир Василькович вынужден был осуществить поход на Слоним, куда Тройден начал переселять пруссов, которые убегали, терпя поражения в войне с Тевтонским Орденом. В 1277 г. Ногай прислал помощь против литовцев и с ордынцами выступили снова Владимир Василькович, Мстислав Данилович и Юрий Львович⁷⁰, которому отец передал Холмское и Белзское княжества. Оба волынских князя вынуждены были идти в поход с ордынским улусбеком. И поэтому сам поход в изображении отредактированной Владимиром Васильковичем летописи подается как инициатива Ногая, вдруг захотевшего пройти литовскими лесами. Однако вполне понятно, что этот поход являлся продолжением конфронтации Льва Даниловича с Тройденом. Война про-

dial habenta p(rac)fectis patet, evident(er)”. Цит. за: О. Купчинський, *Акти та документи*, с. 178.

⁶⁵ Оригінал, який зберігається у Кенігсберзькому державному архіві (Staatsarchiv Königsberg), нині у Таємному державному архіві пруської спадщини у Берліні (CSPK, Berlin, 81, лт 4). Опис оригіналу і бібл. див.: О. Купчинський, *Акти та документи*, с. 176–178.

⁶⁶ *Четвертая Новгородская летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 4, Санкт-Петербург 1901, с. 54.

⁶⁷ Л. Войтович, *Галицько-Волинське князівство і монгольські улуси у XIII столітті*, „Наукові зошити Історичного факультету Львівського університету”, вип. 11, 2010, с.151–170.

⁶⁸ *Ипатьевская летопись*, стб. 872–873.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ *Ibidem*, стб. 876–878.

тив Литвы была жестокой. Черная Русь так и осталась за Литвой. Волынские князья в этой войне не проявляли никакой активности, невзирая на то, что Тройден был их давним врагом. В борьбе с ними погибли братья Тройдена Борза, Лесий, Свелкений⁷¹ и Серпутий⁷². Литовская война продемонстрировала все противоречия внутри династии Романовичей. Начал складываться союз Владимира Васильковича з Мстиславом Даниловичем против Льва Даниловича. Видимо, что угроза такой конфронтации и заставила Льва Даниловича передать сыну Юрию Холмское и Белзское княжества, а также посадить в Слониме князя Василька Романовича⁷³. Последний был сыном Романа Даниловича⁷⁴. Впервые этот князь упомянут в трактате Стефана V с Пшемислом II Оттокаротом от 14 июля 1271 г. Тогда он еще не имел собственного удела. Слоним был волостью, когда—то принадлежащей его деду по матери князю Глебу. Его мать Елена Глебовна, вдова Романа Даниловича, была монахиней в одном из волынских монастырей. Создание Слонимского княжества стало возможным после отвоевания этой территории в 1277 г. Судя с последующих событий, Василько Романович оставался непосредственным вассалом Льва Даниловича, исполняя его распоряжения.

И все же, можно утверждать, что Льву Даниловичу таки удалось восстановить союзные отношения с Тройденом (либо уже с его сыном Пукувером, так как смерть Тройдена можна отнести ко времени между 1282 и 1289 гг.⁷⁵). В ходе долгой войны Льва Даниловича с краковским князем Лешком Черным⁷⁶, когда в феврале 1285 г. мазовецкий князь Болеслав Земовитович разорил окрестности Щекарева, Лев Данилович соединился с дружиной слонимского князя Василька Романовича и вторгся в земли плоцкого князя, дойдя до Вышгорода. Потом он вовлек и литовцев, разоривших Люблинщину⁷⁷.

В противовес волынским князьям, сопротивляющимся его верховенству, Лев Данилович стремился постоянно найти взаимопонимание с литовскими правителями. Все эти попытки во второй части *Галицко–Волынской летописи* опущены, а характеристика Тройдена сознательно искажена, частично из—за этого, что он длительное время был надежным союзником Льва Даниловича. В целом же литовская политика Льва Даниловича отличалась присущим ему прагматизмом и была успешной.

⁷¹ Ibidem, стб. 869, 871.

⁷² Ibidem, стб. 869, 874.

⁷³ Ibidem, стб. 882–887.

⁷⁴ Н. Баумгартен, *Вторая ветвь князей Галицких. Потомство Романа Мстиславича*, „Летопись Историко–Родословного общества в Москве”, 1909, № 1 (17), с. 34–37; А. Войтович, *Князья доба на Русі*, с. 509.

⁷⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 869, 871, 878, 882, 933.

⁷⁶ В. Włodarski, *Polska i Rus. 1194–1340*, Warszawa 1966, s. 202–205.

⁷⁷ *Ипатьевская летопись*, стб. 888–889.

*

Leontiy Voytovych, *The Lithuanian policy of Prince Leo Danylovych*

The article is devoted to the unexplored problems of the Lithuanian policy of Prince Leo Danylovych, whose image, as the image of Grand Prince of Lithuania Troyden, deliberately distorted by the Volynian editors of the second half of the Galician–Volynian chronicle. The first contacts of Leo Danylovych with the Lithuanian princes in the support of Prince Tovtivil and the first phase of the struggle for the Austrian succession, joint campaigns against Yatvingians and preparing to march on Kiev are considered. The causes and circumstances of the Voishelk death, shows and the displays and the results of Leo Danylovych and Troyden union are analyzed. The reasons and course of the war with Lithuania in 1275 – early 1280–ies, creation of Slonim principality and restoration of the Lithuanian–Galician union before 1285 are examined.

Dariusz Dąbrowski
(Bydgoszcz)

NIM DOSZŁO DO SINYCH WÓD. KSIĘSTWA RUSKIE WOBEC LITWY W PIERWSZYCH DZIESIĘCIOLECIACH PO NAJEŹDZIE MONGOLSKIM.

Autor konstatuje, że można mówić o trzech, a właściwie nawet czterech modelach relacji litewsko–zachodnioruskich w XIII w.: 1) opór przeciw litewskiej ekspansji, często z pomocą silniejszych sąsiadów; 2) przyjmowanie do siebie litewskiego pochodzenia władcy; 3) uznanie zwierzchności litewskiej przy pozostawieniu na miejscowym tronie lokalnego Rurykowicza; 3a) uznanie zwierzchności litewskiej i równocześnie silniejszego ruskiego sąsiada. Model ten reprezentuje wyłącznie Roman Daniłowicz, który na mocy porozumienia pokojowego między Danielem Romanowiczem i Mendogiem otrzymał tzw. Czarną Ruś, pozostając równocześnie w zależności od ojca i króla Litwy. Materiał źródłowy wykorzystany w artykule świadczy, że dla Rusinów z pogranicza rusko–bałtyjskiego przyjęcie zwierzchnictwa litewskiego często było korzystniejsze niż opieranie się i korzystanie z pomocy silniejszych Rurykowiczów. Ta postawa okazała się jedną z głównych przyczyn sukcesu Wielkiego Księstwa Litewskiego w jego rywalizacji z Ordą o panowanie nad rozległymi obszarami zachodniej i południowej części ekumeny Rurykowiczów.

Swoje spostrzeżenia co do początkowych relacji w trójkącie Litwa–Ruś–Mongolowie¹,

¹ Spośród licznych prac poruszających na różne sposoby relacje Litwy z Rusią od lat 40. do 60. czy nawet 70. XIII w. szczególnie warto wymienić: J. Latkowski, *Mendog król litewski*, Kraków 1892; H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 2, Wilno 1932; H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1: *Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku*, Warszawa 1933; В. Т. Пашуто, *Образование литовского государства*, Москва 1959; А. Н. Хохлов, *Новгородско–литовско–тверские отношения в третьей четверти XIII в.*, „Новгород и Новгородская земля. История и археология”, вып. 9, 1995, s. 244–253; E. Gudavičius, *Mindaugas*, Vilnius 1998; A. Dubonis, *Traidenis. Monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje (1268–1282)*, Vilnius 2009. Natomiast, jeśli chodzi o stosunki Rusi z Mongołami wspomnijmy z kolei następujące monografie: А. Н. Насонов, *Монголы и Русь. История татарской политики на Руси*, Санкт–Петербург 2002; Г. В. Вернадский, *Монголы и Русь*, Тверь–Москва 1997; Ю. В. Кривошеев, *Русь и Монголы. Исследование по истории Северо–Восточной Руси XII–XIV вв.*, Санкт–Петербург 2003; Д. Г. Хрусталева, *Русь: от нашествия до „Ига” 30–40гг. XIII в.*, Санкт–Петербург 2004; Ю. В. Селезнев, *Русско–ордынские конфликты XIII–XV веков*, Москва 2010; Р. П. Храпачевский, *Армия монголов периода завоевания Древней Руси*, Москва 2011, s. 184–245.

chciałbym zacząć od przytoczenia doskonale znanej historii kunigasa nalszczańskiego Dowmonta, który zmuszony do opuszczenia swej włości podczas wojny domowej o spuściznę po Mendogu, udał się do Pskowa wraz z grupą około 300 zwolenników oraz ich żon i dzieci. Jak doskonale wiadomo, dzięki życzliwej postawie księcia Jarosława, uciekinierowi szczęśliwie udało się przełamać początkową niechęć Nowogrodzian, którzy – zapewne inspirując przynajmniej część Pskowian – planowali przybyszy pozabijać². W rezultacie Dowmont ochrzcił się, przyjmując imię Timofiej i zasiadł na tronie jednego z najsilniejszych wówczas ruskich państw państwowych, jakim była „Republika” Pskowska³. Zaznaczmy przy tym, że – co istotne z naszego punktu widzenia – Psków nie ucierpiał w wyniku najazdu mongolskiego.

Z czasem Dowmont–Timofiej zyskał na Rusi północnej wielki mir, skutecznie walcząc z pobratymcami, z Inflantczykami, broniąc niezawisłości swego państwa wobec innych ruskich księstw. Zasługi zarówno na polu politycznym, jak i religijnym spowodowały, że władca ten został uznany świętym ruskiej Cerkwi prawosławnej⁴.

Dowmont–Timofiej jest więc symbolem niezwykle złożonych, a nie do końca zbadanych relacji litewsko–ruskich w epoce, gdy ekumena Rurykowiczów w swej większości wpadła pod władzę mongolską. Na czym owo symboliczne znaczenie księcia polega? Otóż, po pierwsze, był on władcą ruskiego udziału, z jednej strony, graniczącego z Litwą, z drugiej zaś, niepodbitego przez Orde. Istniał cały szereg takich państw państwowych, rozciągających się właśnie od Pskowa na północy, poprzez Połoczczyznę, aż do Rusi Czarnej na południu. Do wspomnianego zbioru można też w jakimś stopniu zaliczyć pograżającą się od początku lat 30 XIII w coraz głębszym kryzysie Smoleńszczyznę⁵ oraz dawną dzielnicę

² Zob. np. opowiadanie *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* (*Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* [dalej: *НПЛ*], [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [dalej: *ПСРЛ*], т. 3, Москва 1950, с. 85, 314). Por. np.: *Псковская вторая летопись*, [in:] *ПСРЛ*, т. 5/2, Москва 2000 [reprint wydania: *Псковские летописи*, вып. 2, изд. А. Н. Насонов, Москва 1955], с. 16, 82–83; *Московский летописный свод конца XV века*, [in:] *ПСРЛ*, т. 25, Москва 2004 [reprint wydania: Москва–Ленинград 1949], с. 145–146.

³ Psków pozostawał w owym czasie w skomplikowanych relacjach z Nowogrodem (nawet w pewnej formie zależności). Zdołał jednak już na początku lat 50. XIII w. odbudować niezależność i znaczącą pozycję polityczną (А. В. Валеров, *Новгород и Псков. Очерки политической истории северо-западной Руси XI–XIV веков*, Санкт–Петербург 2004, с. 180–184).

⁴ Źródła na temat Dowmonta–Timofieja, w tym związane z jego kanonizacją wydane zostały w: В. И. Охотникова, *Повесть о Довмонте. Исследования и тексты*, Ленинград 1985, с. 188–231; Eadem, *Псковская агнография XIV–XVII вв.*, т. 1: *Жития князей Всеволода–Гавриила и Тимофея–Довмонта (исследования и тексты)*, Санкт–Петербург 2007, с. 351–570. Według Andreja Kuźmina Dowmont być może już latem 1265 r. podjął rokowania z Pskowem i Nowogrodem Wielkim, a uciekł wraz z otoczeniem do pierwszego z wymienionych ruskich państw rok później, zob.: А. В. Кузьмин, В. И. Охотникова, А. С. Преображенский, *Довмонт*, [in:] *Православная энциклопедия*, т. 15 [http://www.pravenc.ru/text/178701.html (21 III 2012)].

⁵ Niezwykle wymowne są występujące w trzech nieco różniących się redakcjach informację latopisów, że w 1239 r. Jarosław Wsiewołodowicz bronił Smoleńszczan przeciw Litwie (*Тверская летопись*, [in:] *ПСРЛ*, т. 15, Москва 2000 [reprint wydania: Санкт–Петербург 1863], стб. 373; *Львовская летопись*, [in:] *ПСРЛ*, т. 20, Москва 2005 [reprint wydania: Санкт–Петербург 1910], с. 158; *Лаврентьевская летопись*, [in:] *ПСРЛ*, т. 1, Москва 2001 [reprint wydania: Ленинград 1926–1928], стб. 469; *Московский летописный свод конца XV века*, с. 130; *Ермолинская летопись*, [in:] *ПСРЛ*, т. 23, Москва 2004 [reprint wydania: Санкт–Петербург 1910], с. 77; *Летописный свод 1497 г.*, [in:] *ПСРЛ*, т. 28, Москва–Ленинград 1963, с. 54; *Летописный свод 1518 г.*, [in:] *ПСРЛ*, т. 28, Москва–Ленинград 1963, с. 212; *Летопись по Воскресенскому списку*, [in:] *ПСРЛ*, т. 7, Москва 2001 [reprint wydania: Санкт–Петербург 1856], с. 144. Najgłębsza faza kryzysu, jak słusznie zauważył już P. Golubovskij zaczęła się w 1230 r. od wielkiego moru, który pochłoniął prawie 24 tys. ofiar i podważył potencjał demograficzny księstwa (П. В. Голубовский, *История Смоленской*

turowsko – pińską⁶. Typowym dla wyżej określonego obszaru zjawiskiem było jego znaczne rozbitcie dzielnicowe. Możemy przecież wymienić cały szereg znajdujących się tam drobnych księstw⁷. Wynikiem tego stanu rzeczy, co oczywiste, był ich nieduży potencjał (demograficzny, militarny, gospodarczy, finansowy itp.) i co za tym idzie niewielkie znaczenie poszczególnych, siedzących w nich władców oraz ściśle z tym związana konieczność niemal permanentnej obrony swej niezależności wobec zakusów silniejszych sąsiadów. Wśród tych licznych organizmów państwowych Psków należał, jak się wydaje, do jednostek najsilniejszych. Inną cechą charakterystyczną omawianego obszaru – i tutaj Dowmonta dla odmiany możemy uznać za jeden z wyjątków – jest pewne, nader kłopotliwe z perspektywy historyków zjawisko z pogranicza historiografii i dziejów politycznych. Chodzi o niemal kompletny brak danych na temat lokalnych władców, z reguły wzmiankowanych sporadycznie, przy okazji opisywania przez źródła działań sił trzecich.

Po drugie, symboliczne znaczenie Dowmonta polega na tym, że reprezentuje on jeden z trzech czy właściwie nawet czterech stosowanych wówczas przez społeczeństwa/elity społeczne ruskich księstw leżących na interesującym nas obszarze modeli podejścia do litewskich kunigasów i ich planów politycznych.

Oto one:

Opór przeciw litewskiej ekspansji, często z pomocą silniejszych sąsiadów. Model ten w omawianym okresie reprezentowali między innymi książęta turowsko–pińscy. Trudno przy tym ustalić, na ile była to ich własna inicjatywa, na ile zaś działanie wymuszone przez Romanowiczów, w mniej lub bardziej ścisłej zależności od których pozostawali ci Rurykowicze od 1228 r. W każdym razie w źródłach, szczególnie w *Kronice halicko–wołyńskiej*,

земли до начала XV ст., Киев 1895, с. 300). Równocześnie zachodził, niestety bardzo słabo odbity w źródłach, proces drobnienia tego udziału i rozpad dotychczas wzorcowej solidarności Rościsławowiczów. Znakomitym przejawem tego zjawiska było zdobycie Smoleńska, niewątpliwie na jakimś rodowcu, przez Światosława Mścisławowicza i Poloczczan w 1232 r. (*НПА*, с. 72: „[6740 г.] В то же лето взя Святослав Смоленск на щитс полочани на Борись день, исече смоляныя, а сам сяде на столе”, s. 281: „[6740 г.] В то же лето взя Святослав Мстиславич, внук Романов, Смоленск на щит с полочаны, на память святых мученик Бориса и Глѣба, исече смолян много, а сам сяде на столе”; *Владимирский летописец*, [in:] *ПСРА*, т. 30, Москва 1965, с. 87: „[6740 г.] Того же лета Святослав Мстиславич, внук Романов, взя Смоленск на Борись день и много исече Смолен, и сам сяде на столе в Смоленске”; *Тверская летопись*, стб. 360: „[6741] Того же лѣта Святослав Мстиславич, внукъ Романовъ, взя Смоленск на щить, съ Полочаны, на святую мученику Бориса и Глѣба: и съче Смоляны много, а самъ сѣде на столѣ”; *Густынская летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 40, Санкт–Петербург 2003, с. 117: „[6741] Святослав Мстиславич, внукъ Ростиславича, взять силоу Смоленск на день святыхъ мученикъ Глѣба и Бориса и много изби смоляны, а самъ сѣде на княжении отчемъ”. Jeśli przypomniemy, że jeszcze dwa lata wcześniej w grodzie tym panował reprezentant innej linii rodu, Mścisław Dawidowicz, uzyskamy wymowny obraz głębokiego konfliktu nękającego Rościsławowiczów. Poza cytowaną pracą P. Golubowskiego o dziejach księstwa smoleńskiego w interesującym nas czasie pisał m.in. A. В. Алексеев, *Смоленская земля в IX–XIII вв.: очерки истории Смоленщины и Восточной Белорусии*, Москва 1980, с. 230–235; Idem, *Западные земли домонгольской Руси. Очерки истории, археологии, культуры в двух книгах*, кн. 2, Москва 2006, с. 41–43.

⁶ Historia tych ziem jest słabo opracowana, czemu zresztą nie ma się co dziwić, bo przekazów źródłowych ich dotyczących jest wyjątkowo mało. Przykładowe, dość ogólne informacje można znaleźć w pracach: М. Грушевський, *Історія України–Руси*, т. 2: *XI–XIII вік*, Львів 1905 [reprint: Київ 1992], с. 300–311; А. А. Горский, *Русские земли в XIII–XIV веках. Пути политического развития*, Москва 1996, с. 54–55 и др.; Д. Н. Александров, *Феодалная раздробленность Руси*, Москва 2001, с. 118–126; А. В. Алексеев, *Западные земли домонгольской Руси*, кн. 1, Москва 2006, с. 163–183; кн. 2, с. 22–31. Там inna literatura i odniesienia źródłowe.

⁷ Stolicami księstw były na przykład Stepań, Dubrowica, Pińsk, Turów, Słonim, Nowogródek, Sluck, Świsłocz, Nieśwież, Izjaślawi, Mińsk, Łochoźsk, Druck, Witebsk.

mamy kilka wzmianek o walkach toczonych przez nich z Litwą, często ze wsparciem Romanowiczów, choć – z drugiej strony – widać, że Pińszczanie czasami wcale nie mieli ochoty stawać po stronie halicko–wołyńskich protektorów⁸. Chyba w podobnym kontekście mieści się sytuacja, gdy Włodzimierz piński pozostawiony w 1229 r. przez Daniela i Wasylka w celu obrony państwa przed ewentualnymi napadami Bałtów, działając na czele oddziałów z Brześcia i Uhruska rozbił zagon litewski wracający z wyprawy na ziemie polskie i liczący na swobodne przepuszczenie przez Wołyń⁹. Dodać tutaj wypada, że czymś jednak innym było zjawisko walk z najazdami litewskimi księstw położonych w głębi ekumeny Rurykowiczów, choćby różnych udziałów czernihowskich czy włodzimiersko–suzdalskich i wreszcie samego Nowogrodu Wielkiego oraz państwa Romanowiczów. Wszystkie te organizmy państwowe leżały w mniejszym lub większym oddaleniu od ziem litewskich. Najazdy Litwinów miały więc głównie rabunkowy charakter i w czasie, który nas interesuje, nie były skierowane na podbój tych terytoriów. Nie było więc alternatywy: poddam się i uniknę niszczących najazdów, albo będę ciągle z nimi walczył. Pozostawało zwalczanie łupieżczych zagonów, co też zresztą z różnym skutkiem Rusini z tych księstw robili¹⁰.

Przyjęcie do siebie litewskiego pochodzenia władcy. Wariant ten reprezentuje właśnie w interesującym nas czasie Dowmont–Timofiej. Oczywiście nie był to jedyny taki wypadek. Pamiętajmy o Wojsielku Mendogowicu, panującym nad Rusią Czarną w okresie bezpośrednio przed 1254/1255 r.¹¹, o Tewtywile, odnotowanym w kilku źródłach jako książę połocki w latach 1258–1263¹² oraz o Gerdenie, również władającym w Połocku¹³. Jeśli chodzi o przejście władzy przez litewskiego dynastę w danym ruskim udziale, mogło ono przybrać dwojaki charakter, dobrowolny lub siłowy. W wypadku Dowmonta–Timofieja, jak widać wyraźnie z przytoczonych wyżej relacji, mamy do czynienia z pierwszym z wymienionych modeli¹⁴. Na drodze pokojowej osiągnął swą władzę według wszelkiego prawdopo-

⁸ *Ипатьевская летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 2, Москва 2001 [reprint wydania: Санкт–Петербург 1908], стб. 797–798 (była radość wielka w Pińsku z powodu zwycięstwa Romanowiczów nad Ajszwnem Riuszkowiczem), стб. 798 (cieszono się w Pińsku z powodu zwycięstwa Romanowiczów nad Lingwenem), стб. 818 (książęta pińscy „имѣяхоу леств” wobec Romanowiczów, ale zostali zmuszeni do wzięcia udziału w wyprawie na Nowogródek), стб. 856 (książęta pińscy Fiodor, Demid i Jerzy przyjeżdżają „с питьем” do obozu Wasylka, który pokonał oddział Kowdizada Tiudaminowicza, radując się widząc swych wrogów pobitych. Można odnieść wrażenie, że oprócz wołyńskich, w bitwie z Litwinami uczestniczyły również oddziały pińskie).

⁹ *Ипатьевская летопись*, стб. 754.

¹⁰ Zob. choćby sytuacje wymienione w obu poprzednich przypisach. Poza tym zob. też przykładowo: *НПЛ*, с. 79, 80, 82; *Ипатьевская летопись*, стб. 819–820, 828–829, 860; *Лаврентьевская летопись*, стб. 471, 472; *Московский летописный свод конца XV века*, с. 141; *Новгородская четвертая летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 4, ч. 1, Москва 2000, с. 229, 230. Właściwie pełen wykaz informacji o stosunkach litewsko–ruskich w interesującym nas czasie znajduje się w: *Regesta Lithuaniae ab originibusque ad Magni Ducatus cum Regno Poloniae unione*, vol. 1: *Temporibusque ad annum 1315 complectens*, ed. Henryk Paszkiewicz, Varsaviae 1930.

¹¹ *Ипатьевская летопись*, стб. 858–859. Z przytoczonej relacji widać, że Wojsielk zrezygnował z władzy nad Nowogródkiem w związku z przyjęciem chrześcijaństwa. Jednak z innego ustępu *Kroniki halicko–wołyńskiej* dowiadujemy się, że panowanie to skończyło się po zawarciu pokoju litewsko–ruskiego w 1254/1255 r., gdy Wojsielka zamienił w Nowogródku Roman Daniłowicz (*Ibidem*, стб. 830–831).

¹² *НПЛ*, с. 83, 84.

¹³ *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв.*, вып. 1, изд. А. А. Хорошкевич, Москва 1977, №1 (dokument wystawiony 28 XII 1263 r.).

¹⁴ Zob. przyp. nr 2 i 4.

dobieństwa również Wojsielk¹⁵. Ze względu na całkowite milczenie źródeł nic nie da się za to powiedzieć o sposobie objęcia księstwa przez Tewtywiła. Niewątpliwie jednak zdarzały się też wypadki zbrojnego zajmowania przez Litwinów poszczególnych ruskich ośrodków. Tak stało się na przykład ze Smoleńskiem najpewniej w 1239 r.¹⁶ oraz – prawdopodobnie z Połockiem po zabójstwie Tewtywiła¹⁷.

Uznanie zwierzchności litewskiej przy pozostawieniu na tronie lokalnego miejscowego Rurykowicza. Znajdujemy w źródłach szereg świadectw potwierdzających dla – w przybliżeniu – połowy XIII w. funkcjonowanie tego modelu. Tak więc widzimy w Połocku i Witebsku dwóch Izjasławów podległych, jak sami to określili, woli Wojsielkowej¹⁸. Kryterium imionowe dość jednoznacznie przy tym wskazuje, że byli to Rurykowicze. Wysoce prawdopodobna jest także jakaś forma zależności od Litwy, konkretnie zaś od Mendoga, wzmiankowanego przez *Kronikę halicko-wołyńską* jako uczestnika wyprawy na Mazowsze, Izjasława nowogródzkiego¹⁹, a także Izjasława świsłockiego, przyprowadzonego przez władającego wówczas Czarną Rusią Romana Daniłowicza na pomoc ojcu²⁰. Znow kryterium imionowe pozwala uznać, że chodzi o przedstawicieli ruskiej przyrodzonej dynastii. Nie jest przy tym możliwe do wiarygodnego określenia czy ci Izjasławowie albo któryś z nich tożsami byli z imiennikami wystawiającymi gramotę odpowiednio ponad 20 i około 10 lat później lub przynajmniej z jednym ze wspomnianych książąt.

Można powiedzieć, że wariant, który teraz przedstawię, był związany z modelem poprzednim. Chodzi o jedyną taką znaną mi sytuację, kiedy to doszło do objęcia władzy nad jednym z księstw leżących w interesującym nas pasie, przez nie wywodzącego się z lokalnej dynastii Rurykowicza, na mocy porozumienia z władcą Litwy. Na myśli mam naturalnie kazus Romana Daniłowicza, który został na przełomie 1254/1255 r. księciem Czarnej Rusi (Nowogródka) w wyniku układu pokojowego zawartego przez jego ojca z Mendogiem²¹. Specyfikę prawnego położenia tego przedstawiciela rodu Romanowiczów ukazuje dobrze informacja *Kroniki halicko-wołyńskiej* o tym, że gdy Daniel Romanowicz organizował wyprawę przeciw Bołochowcom, „ludziom tatarskim” i grodom pogranicza swego państwa z obszarem podległym bezpośrednio władzy mongolskiej, Mendog skierował do

¹⁵ Sprawa okoliczności objęcia władzy nad Nowogródkiem przez Wojsielka, czy szerzej, w ogóle przez Litwinów jest okryta tajemnicą i z powodu braku źródeł nigdy zapewne nie zostanie rozwiązana. Przecież, jak wiemy, jeszcze w 1238 r. wystąpił jako współpracownik Mendoga Izjasław nowogródzki (zob. przyp. 19). Tymczasem niezbyt przecieź przyjaźnie nastawiona wobec Litwinów i pogan *Kronika halicko-wołyńska* w opowieści o Wojsielku zaznacza: „Воишелкъ же нача княжити . в Новѣгородѣ . в поганьствѣ боудѣ” (*Ипатьевская летопись*, koł. 858). Pojawiają się w dalszej części tej relacji informacje o srogości Mendogowicza, za to nie ma – co wymowne – ani słówka o zbrojnym charakterze przejścia przez niego władzy.

¹⁶ Zob. przyp. 5.

¹⁷ *НПД*, s. 84: „Тогда Литва посадиша свои князь в Полоцьскѣ; а полочанъ пустиша, которыхъ изъимали с княземъ яхъ, а миръ взяша”. Niezaprzeczalnym faktem jest tylko to, że część Połocczan opowiedziała się po stronie syna Tewtywiła Konstantyna. On zaś pod presją litewską uciekł ze swymi ludźmi do Nowogrodu. Czy więc osadzenie nowego kniazia odbyło się w wyniku zbrojnej wyprawy z całą pewnością stwierdzić nie możemy.

¹⁸ *Полюцкие грамоты XIII – начала XVI вв.*, вып. 1, № 2: „Слов(о) Изаслав(а), княз(я) полочког(о) [...] Полотескъ Видьбескъ одно естъ, а воли есми б(о)жи и въ Молшлагове. А Изаславъ со мною однь”.

¹⁹ *Ипатьевская летопись*, стб. 776.

²⁰ *Ibidem*, стб. 831.

²¹ *Ibidem*, стб. 830–831.

króla ruskiego posłów, obiecując, że „przyśle mu Romana i Nowogródczan”²². Interesujący nas obszar był więc wówczas rodzajem kondominium, nad którym panował książę z rodu Romanowiczów, pozostający jednak w zależności od króla Litwy.

Zatrzymajmy się na chwilę przy przedstawionym przykładzie, gdyż zawiera on w sobie niezwykle ważną dla studiów nad zależnością między polityką litewską i mongolską ruskich księząt XIII w. informację. Otóż dowiadujemy się z *Kroniki halicko-wołyńskiej*, że gdy doszło do najazdu Burundaja na Litwę²³ zimą 1258/1259 r., na Rusi Czarnej błyskawicznie uległa likwidacji władza Romana Daniłowicza. Źródło w dość mglistej – co prawda – relacji wspomina o zaangażowaniu przeciw temu księciu syna Mendoga Wojsiłka i Tewtywiła. Mieli oni go uwięzić i uprowadzić²⁴. Zwraca jednak uwagę łatwość, z jaką najwyraźniej zrzucano panowanie Romanowiczów w Nowogródku i okolicznych grodach, łącznie z Grodnem. Nie było to – jak się wydaje – możliwe bez bliskiego współdziałania z Litwinami miejscowej, ruskiej ludności. Co jednak mogło ją skłonić do wystąpienia przeciw pobratymcom i współbraciom w wierze po stronie bałtyjskich pogan? Jak sądzę, choć to oczywiście wyłącznie przypuszczenie, główne powody były dwa, naturalnie splecione ze sobą. Po pierwsze, najwyraźniej panowanie litewskie było mniej uciążliwe pod względem nakładanych na ludność obciążeń, w tym związanych z podległością Ordzie (na przykład tak zwana *tatarszczyzna*), co więcej równocześnie oznaczało zaprzestanie niszczących, rabunkowych najazdów ze strony Bałtów. Po drugie, poważny sprzeciw ludności/elit, mogła budzić konieczność podporządkowania się „obcej”, znanej z dość agresywnej polityki wobec miejscowych dynastów linii Rurykowiczów. Nie zagrała tutaj zaś, jak się można domyślać, roli niechęć wobec pośredniego podporządkowania się władzy mongolskiej.

Jeszcze słowo o samym najeździe Burundaja na Litwę. Była to pierwsza tego typu akcja zbrojna Mongołów. Mimo dramatycznych w wymowie stwierdzeń latopisów północnoruskich²⁵, nie podważyła ona podstaw funkcjonowania państwa Mendoga i nawet nie zahamowała jego ekspansji, co szczególnie doskonale widać na podstawie obserwacji wydarzeń z lat 1260–1263. Z drugiej strony, władze ordyńskie przekonały się zapewne, że organizowanie takich wypraw nie ma większego sensu z punktu widzenia militarnego. Litewskie puszcze nie były chyba dobrym celem ekspansji. Nawiasem mówiąc, wiele wskazuje na to, że zaatakowanie Litwy samo w sobie było w gruncie rzeczy dla Mongołów zadaniem drugorzędnym, a w rzeczywistości przede wszystkim wygodnym pretekstem do zrealizowania ruskich planów. Po pierwsze, chodziło o rozbitcie istniejącego wówczas, a niekorzystnego dla Saraju, sojuszu Romanowiczów z Mendogiem, po drugie zaś, o ukazanie wszystkim dookoła, zdecydowanej dominacji Ordy, nawet nad tymi księstwami, które mogły uchodzić za ogniska oporu przeciw jej rządóm. Była to więc akcja skierowana przeciw Rusi halicko-wołyńskiej i swój doraźny cel strategiczny spełniła.

²² Ibidem, cr6. 838.

²³ W wydanej niedawno biografii Daniela Romanowicza przedstawiłem wnioskowanie wskazujące, że do wyprawy Burundaja doszło zimą 1258/1259 r., zapewne przed 1 III 1259 r. (D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201 – 1264). Biografia polityczna*, Kraków 2013 (= *Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi UKW w Bydgoszczy*, t. 1), s. 407–409).

²⁴ Ibidem, cr6. 847.

²⁵ Zob. np.: *НПЛ*, с. 82: „Тои же зимы взяша Татарове всю землю Литовьскую, а самъ Гъхъ избиша”.

Wnioski

Przedstawione przykłady pokazały wyraźnie, że poddanie się władzy litewskiej było dla społeczeństwa pogranicza rusko–bałtyjskiego całkiem atrakcyjną alternatywą wobec podporządkowania przez Rurykowiczów z innych niż własna gałęzi, nie mówiąc już o wejściu w zależność od Ordy.

Trwały podbój olbrzymich obszarów ruskich, jak się wydaje, nie byłby możliwy, gdyby nie sprzyjająca Litwinom postawa społeczeństwa/elit społecznych wielu księstw.

Oczywiście sytuacje zbrojnego opanowywania danego obszaru też zdarzały się, lecz były chyba one rzadsze niż dobrowolne podporządkowywanie się (w którejś z dwóch wymienionych postaci).

O przychylnym wobec Litwinów stosunku ludności/elit decydowały zaś następujące czynniki: 1) łatwość przyjmowania przez nowych władców religii i kultury ruskich poddanych (tutaj znów wzorcowym przykładem dla interesujących nas czasów jest Dowmont–Timofiej, a wcale nie ustępuje mu pod tym względem Wojsielk); 2) najwyraźniej korzystniejsze warunki bytowe, jakie zapewniali poddanym litewscy władcy. Nie chodzi tu przy tym wyłącznie o uniknięcie niszczących najazdów, lecz również najprawdopodobniej o znacznie mniejszą skalę obciążeń, nakładanych na ludność, w stosunku do powinności obciążających te księstwa, które znajdowały się w strefie wpływów mongolskich, a nawet czysto ruskich. Przedstawione wnioski potwierdza zaangażowanie, z jakim ruscy poddani potrafili opowiadać się po stronie Litwy w jej konfliktach z władztwami Rurykowiczów, choćby Romanowiczów, na których przykładzie najlepiej to widać. Przecież wojska Daniela i Wasylka niejednokrotnie spustoszyły obszar Czarnej Rusi (a więc nie tylko o unikanie najazdów chodziło), a mimo wszystko napotykali na opór miejscowych²⁶; 3) prawdopodobną niechęć wobec konieczności poddania się reprezentantom innej niż lokalna linia Rurykowiczów (co wiązało się z czynnikiem poprzednim).

Zamiast epilogu, można powiedzieć, że opisana wyżej postawa Rusinów wobec ekspansji litewskiej, stała się jedną z zasadniczych przyczyn wytworzenia się w XIV w. sytuacji, w której Wielkie Księstwo Litewskie zmierzyło się ze Złotą Ordą o dominację nad całą olbrzymią ekumeną Rurykowiczów. Początki tej imponującej pod względem zakresu akcji, przypadające na lata 40 XIII w. były skromne i dotyczyły tylko, określonego przez nas wyżej, pasa ziem pogranicza rusko–litewskiego. Z czasem jednak, zjawisko nabierało coraz szerszego zasięgu terytorialnego, nie zmieniając swego charakteru. Jednym zaś z kroków milowych tego procesu było wchłonięcie przez Wielkie Księstwo, niedługo przecież przed Sinymi Wodami, znacznej części państwa Romanowiczów, przez długie lata głównego i skutecznego rywala w walce o dominację nad południową częścią wspomnianego pogranicza.

²⁶ Szczególnie dobrze widać to na przykładzie wojny z lat 1249–1254.

*

Dariusz Dąbrowski, *The Battle of Blue Waters. Ruthenian principalities in the presence of Lithuania – first decade after the invasion of the Golden Horde*

There are three or even four models of Lithuanian relations with western Ruthenian principalities in 13th century according to the author: 1) resistance to the Lithuanian expansion with the stronger neighbours' support, 2) recognition of the Lithuanian superior ruler, 3) recognition of the Lithuanian superior ruler who ruled with the inferior help of the local Rurikovich prince, 3a) recognition of the Lithuanian superiority and in the same time the submission to a stronger Rurikovich neighbour. The last model is typical exclusively for Roman Danylovich, who as the Prince of Black Ruthenia (Navahradak) was in the same time under the control of his father Danylo of Halych, and Mindaugas, the King of Lithuania. Due to the sources author came to the conclusion that for the Ruthenians from the borderland it was much better to be submitted to the Lithuanians instead of putting up resistance to them with the Rurikovich princes' support. This attitude was one of the Grand Duchy of Lithuania's keys to success in her rivalry with the Golden Horde over the submission of the Western and Southern lands ruled by the Rurikovichs.

Romas Batūra
(Vilnius)

ŠALTINIOTYRINIAI MĖLYNUJŲ VANDENŲ MŪŠIO ASPEKTAI

Straipsnyje analizuojami šaltiniai, susiję su Mėlynujų Vandenių mūšiu. Didžiausias dėmesys buvo skirtas metraštinės tradicijos susiformavimui ir jos sklaidai, siekiant atsekti, kaip ir kokiomis aplinkybėmis žinios apie šį šaltinį pateko į Rusios metraščius. Ne mažiau svarbu peržvelgti Lietuvos metraštinės tradicijos susiformavimą, jos raidą ir pokyčius. Trečias svarbus aspektas yra Motiejaus Strijkovskio žinios apie mūšį, keliant klausimą, ar galėjo jos būti papildytos verbalinę tradicija. Paskutinis punktas – pažvelgti kaip žodinė tradicija yra užfiksuota XIX–XX a. tautosakoje. Apibendrinant galima teigti, jog nėra abejonių, dėl šaltinių patikimumo, kurie iš principo atspindi realijas kalbant apie lietuvių kovas su Aukso Orda. Šiuos šaltinius nuosekliai papildo net ir šiuolaikinė tautosaka.

Vietoj įvado

Mėlynujų Vandenių mūšio ir karinės kampanijos šaltiniai, kaip žinoma, nėra gausūs, be to, jie problematiški, tačiau svarbūs. Vienas iš šio straipsnio tikslų – išryškinti kai kuriuos šaltiniotyrimus aspektus, susijusius su mūšiu. Pirmiausia atkreiptinas dėmesys į metraštinės informacijos patikimumą, jos sklaidą. Ne mažiau svarbu peržiūrėti ir žodinę tradiciją. Šis tyrimas atrodo itin reikšmingas, turint omenyje, jog naujausioje historiografijoje apskritai abejojama, ar vyko Mėlynujų Vandenių mūšis. Todėl vertinga dar kartą pabandyti sugrįžti prie šaltinių, nušviečiančių šiuos įvykius.

1. Iš rytų Rusioje rašytų metraščių tik Tverės sąvade, taip pat Rogožos ir Nikono metraščiuose pateikiama problemai svarbių, unikalių žinių, ties 6871 m. nuo pasaulio sukūrimo –1363 m. pažymint, kad Lietuva paėmė Korševą ir visoje žemėje kilo maištai. Čia pat akcentuojama, jog tą patį rudenį Algirdas nukariavo Mėlynuosius vandenis ir Baltąją pakrantę: „Синю воду и Белобережје повоевал”¹. Rogožos metraštis baigiamas 1412 m. įvykiais. Išlikęs rankraštis rašytas apie 1440 m.² Panaši informacija užfiksuota ir Nikono metraštyje, kuris yra vėlesnis (rašytas XVI a. viduryje)³.

¹ *Рогожский летописец*, подг. А. Н. Лихачев, [in:] *Полное Собрание Русских летописей* [далее: ПСРА], т. 15, ч. 1, Петроград 1922, стб. 75.

² А. Н. Лихачев, *Предисловие*, [in:] ПСРА, т. 15, ч. 1, с. I–VIII.

³ *Летописный сборник, именуемый Патриархическо или Никоновскою летописью*, подг. А. Ф. Бычков, [in:] ПСРА,

Taigi kodėl tik šiuose Rusios sąvaduose užfiksuotos minėtos LDK žinios, kiek jos patikimos? Esame atkreipę dėmesį į tai, kad abiejuose sąvaduose pateikiama ir daugiau XIV a. lituanistinių faktų, kurie visai neminimi kituose rusų metraštinuose sąvaduose, o jeigu ir paminimi, tai šiuose sąvaduose įvykiai nušviečiami gerokai detaliau⁴.

Rusų metraščiuose apytiksliai 1347–1348 m. minimas Vokiečių kariuomenės puolimas prieš Lietuvą ir didelis mūšis vasario mėnesį⁵, detaliau nurodant mūšio vietą prie Strėvos upės, kalbama Naugarde⁶, Smolensko⁷ ir kt. sąvaduose. Tačiau tik *Nikono metraštis* prie 1348 m.⁸ pateikiama duomenų apie Strėvos mūšį bei kunigaikščio Narimanto žūtį – tai patvirtina ir XIV a. vokiečių šaltiniai: *Hoeneke*s ir *Vartberg*ės kronikose Narimantas įvardijamas kaip žuvęs⁹. Apie 1361 ir 1362 m. Kęstučio kovas su kryžiuočiais bei Kęstučio sūnaus patekimą į nelaisvę paimant Kauną bylojama Tverės sąvade – jame galima rasti daug duomenų apie Lietuvos įvykius¹⁰. Tai vėlgi koreliuoja su žiniomis iš vokiškų šaltinių – plačiau šie įvykiai buvo aprašyti Vygando iš Marburgo kronikoje¹¹.

Apie 1369 m. kovas prie Nemuno ties Naujuoju Kaunu užsimenama kai kuriuose Maskvos sąvaduose, tačiau smulkiausiai tai nušviečiama Tverės sąvade: „Vokiečiai paėmė iš Lietuvos Kauno pilaitę ir pastatė mūrą. Atėjo Algirdas ir vėl jį atėmė iš jų“¹². Apie šias kovas prie Gotesverderio (jis žinomas iš Vokiečių ordino šaltinių) Tverės sąvade pateikiama autentiškų faktų, kurių nėra kituose Rusios metraščiuose. 1369–1370 m. Algirdo puolimai į Prūsiją ir Livoniją fiksuojami taip pat vien Tverės sąvade bei *Nikono metraštyje* (aprašomi mūšiai prie Rūdavos ir Ašradės). Tik šiuose dviejuose sąvaduose atspindima ir 1374 m. Lietuvos kova su totoriais¹³. Panašiai ir kitais atvejais. Metraščiuose plačiai kalbama apie Algirdo mirtį, išvardijami Gedimino sūnūs. Vieninteliame Tverės sąvade teisingai išskaičiuojami visi Algirdo sūnūs¹⁴. Tik *Nikono metraštyje* pasakojama, kad Algirdas turėjo dukterį Teodorą (Feodorą), kurią pagimdė jo antroji žmona, Tverės kunigaikštystė Julijona¹⁵.

Lietuvos ir Tverės suartėjimas atspindimas trijuose metraščių sąvaduose (*Tverės, Ro-*

т. 11, Санкт Петербург 1897, с. 2.

⁴ R. Batūra, *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą: Nuo Batu antplūdžio iki mūšio prie Mėlyniųjų Vandenų*, Vilnius 1975, p. 50.

⁵ М. Д. Приселков, *Троицкая летопись: Реконструкция текста*, Москва–Ленинград 1950, с. 368; *Летопись по Типографскому списку*, подг. С. П. Розанов, [in:] *ПСРА*, т. 24, Петроград 1921, с. 119; *Владимирский летописец. Новгородская вторая (Архивская) летопись*, подг. М. Н. Тихомиров и др., [in:] *ПСРА*, т. 30, Москва 1965, с. 108 ir kt.

⁶ *Новгородская четвертая летопись*, подг. Ф. И. Покровский и А. А. Шахматов, [in:] *ПСРА*, т. 4, вып. 1, Петроград 1915, с. 276; *Соборная 1-я летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 5, Санкт Петербург 1851, с. 225.

⁷ *Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки*, подг. А. Ф. Бычков и К. Н. Бестужев–Рюмин, [in:] *ПСРА*, т. 16, Санкт Петербург 1889, стб. 78.

⁸ *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, подг. А. Ф. Бычков, [in:] *ПСРА*, т. 10, Санкт Петербург 1885, с. 220.

⁹ *Die jüngere livländische reimechronik des Bartholomäus Hoeneke, 1315–1348*, Leipzig 1872, p. 31; Hermanni de Wartberge, *Chronicon Livoniae*, hrsg. E. Streblke, [in:] *Scriptores rerum Prussicarum: Die Geschichtsquellen der preussischen*, Bd. 2, Leipzig 1863, p. 76.

¹⁰ *Рогожский летописец*, стб. 71–73.

¹¹ Vygasdas Marburgietis, *Naujoji Prūsijos kronika*, vertė R. Jاسas, įvadą ir paaiškinimus parengė K. Gudmantas ir R. R. Trimonienė, Vilnius 1999, p. 115–119.

¹² *Рогожский летописец*, стб. 91.

¹³ *Ibidem*, стб. 106; *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, т. 11, с. 21.

¹⁴ *Летописный сборник, именуемый Тверской летописью*, подг. А. Ф. Бычков, [in:] *ПСРА*, т. 15, Санкт Петербург 1863, стб. 436.

¹⁵ *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, т. 11, с. 26.

gožos ir *Nikono*), nušviečiant 1375 m. Tverės kunigaikščio Michailo sūnaus Ivano vedybas su Kęstučio dukterimi Marija¹⁶. Tverės sąvade nurodomas ir jos pirmasis lietuviškas vardas – Miklause¹⁷. Tik *Tverės* ir *Nikono* metraščiuose, papildančiuose vienas kitą, prie 1390–1391 m. pateikiama ir kitų vienalaikių šaltinių patvirtintų faktų – apie kovas prie Vilniaus, paminint detales, apibūdinant nuo patrankų patirtus nuostolius.

Taigi Tverės sąvaduose galima rasti daug autentiškų Lietuvos istorijos faktų. Tai lėmė glaudūs santykiai tarp Lietuvos ir Tverės XIV–XV a. Visa tai leistų patvirtinti, kad Tverės sąvadų perteikiama žinia apie Algirdo įvykdytą Mėlynųjų Vandenių ir Baltosios pakrantės užkariavimą turi tvirtą autentišką pagrindą.

Lietuviškų žinių gausą *Nikono metraštyje* papildomai galėjo lemti sąvado ryšys su kunigaikščiais Bielskiais – Algirdo palikuonimis. Kaip pažymėjo A. Ziminas, XVI a. penktojo dešimtmečio pradžioje Bielskiai buvo viena svarbiausių giminių Maskvoje. Tuo metu jie formavo pagrindinius užsienio politikos prioritetus. Teigiama, kad, iškilus Dimitrijui Fiodorovičiui Bielskiui, paastrėjo kova su Kazane ir Krymu, kartu pastebimas bandymas taikiai sugyventi su Lietuva¹⁸. Kiek tai galėjo paveikti *Nikono metraščio* turinį – atskiras klausimas, tačiau neabejotina, jog susidarė gana geros sąlygos lietuviškai medžiagai įterpti.

2. Lietuvos metraščiai, kuriuose nušviečiami mus dominantys įvykiai, užrašyti XV–XVI a. Ši metraščių dalis beveik visuose nuorašuose yra panašaus turinio, taip pat prasideda ir baigiasi. Tai užbaigtas pasakojimas apie Podolę, pradedamas nuo to momento, kai totoriai buvo sumušti ir išvyti iš šios vietovės, ir tęsiamas iki Vytauto mirties bei jo pavaldumo pakeitimo. Šie faktai rodo, jog tai atskiras kūrinys, kuris vėliau buvo įvairiai įterptas į metraštinį tekstą (nuo XIX a. pabaigos tai tvirtinama istoriografijoje): po 1396 m. įvykių, ties 1418 m., 1431 m. bei kitose vietose. Kai kuriuose nuorašuose pasakojimui suteikiamas pavadinamas „Apie Podolės žemę“. Jis byloja apie Algirdo pergalę prieš totorius prie Mėlynųjų Vandenių, apie Karijotaičių įsitvirtinimą Podolėje, apie šios žemės gynimą nuo totorių, taip pat vėlesnius įvykius. „Kai Lietuvos žemės valdovas buvo didysis kunigaikštis Algirdas, jis su Lietuvos kariuomene prie Mėlynojo vandens sumušė totorius, tris brolius kunigaikščius Chačebejų, Kutlubugą ir Dmitrijų. Tie buvo Podolės žemės tėvovys... Kai Karijotaičiai, leidus didžiajam kunigaikščiui Algirdui ir padedant Lietuvos žemei, įžengė į Podolės teritoriją ir susidraugavo su atamanais, jie ėmė ginti šią teritoriją nuo totorių, pastatė Smotričo, Bakotos, Kameneco pilis, užvaldė visą Podolės žemę“. Tokia informacija pateikiama *Uvarovo*, *Supraslio*, *Slucko* metraščiuose ir kitur¹⁹.

Šis pasakojimas išliko *pirmosios Lietuvos metraščių* redakcijos seniausiam *Slucko–Uva-*

¹⁶ *Рогожский летописец*, стб. 118; *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, т. 11, с. 24.

¹⁷ *Летописный сборник, именуемый Тверской летописью*, стб. 435.

¹⁸ А. А. Зимин, *Реформы Ивана Грозного: Очерки социально-экономической и политической истории России XVI в.*, Москва 1960, с. 258.

¹⁹ *Уваровский список*, подг. С. А. Птащницкий и А. А. Шахматов, [in:] *ПСРА*, т. 17: *Западнорусские летописи*, Санкт Петербург 1907, стб. 99–100; *Супрасльский список*, подг. С. А. Птащницкий и А. А. Шахматов, [in:] *ПСРА*, т. 17, 1907, стб. 81–84; *Слуцкая летопись*, подг. Н. Н. Улащик, [in:] *ПСРА*, т. 35: *Летописи белорусско-литовские*, Москва 1980, с. 74.

rovo metraščio nuoraše, pabaigiamame 1446 m. įvykiais²⁰. Taigi pasakojimas apie Podolę yra XV a. pirmosios pusės šaltinis. Seniausiųjų Lietuvos metraščių pirmosios redakcijos nuorašuose kalbama apie Algirdo valdymo laikotarpį (taip pat apie tai užsimenama ir plačiojoje redakcijoje – *Bychoveco kronikoje*)²¹. O antrosios redakcijos tekstuose aprašyti įvykiai perkelti į Vytauto laikus. Šie metraščiai atsirado žymiai vėliau, XV–XVI a. sandūroje, kai kurie nuorašai datuojami XVI a. viduriu. Kadangi šiuose metraščiuose pasakojimas apie Podolę mechaniškai įterptas į tekstą, kuriame kalbama apie Vytautą, gali būti, kad vėlesnieji redaktoriai, stengdamiesi susieti šį pasakojimą su bendru turiniu, jo tekstą perredagavo, įvykius priartindami prie Vytauto laikų (pavyzdžiui, Račinskio nuoraše Algirdo vardas buvo pakeistas į Vytauto).

Dar daugiau dirbtinių pakeitimų randame Krasinskio nuoraše – remiantis šiuo tekstu išeity, kad, Vytautui valdant, didysis kunigaikštis Algirdas ėjo į žygį prieš totorius, o Karijotaičiams padėjo taip pat kunigaikštis Algirdas²². Taip dirbtinai keičiant tekstą, XVI a. kitose kronikose, vėlesnėje istoriografijoje imta traktuoti, jog žygis ir mūšis įvyko Vytauto laikais, tapatinti jį su XIV a. pabaigos įvykiais. Greta egzistuoja istoriografinė tendencija mėginti šį mūšį apskritai paneigti dėl nepatikimų šaltinių.

Apmaudu, kad į tai neatkreipta dėmesio, referuojant šias sampratas pagal nihilistinę koncepciją ir atliekant naujausią Lietuvos istorijoje sintezę²³. Akcentuojame, jog, analizuojant įvykius, būtina remtis seniausiais, XV a. pirmąją pusę siekiančiais, nuorašais, kuriuose kalbama apie Algirdo epochą ir Mėlynųjų Vandenių pergalę.

3. Žodinė istorinė tradicija Motiejaus Strijkovskio *Kronikoje* laikytina svarbiu šaltiniu, papildančiu metraštinę tradiciją. Nors ši kronika buvo parengta XVI a. pabaigoje, o išleista tik 1582 m., žodinės istorinės tradicijos apraiškos joje yra neabejotinos. Pavyzdžiui, M. Strijkovskio *Kronikoje* galima išvelgti kovų su Vokiečių ordinu atspindžius, taip pat rasti informacijos apie 1366 m. mūšį Ariogalos žemėje, prie Dubysos intako Akmenynės²⁴. Tik šis autorius pateikia svarbų faktą, matyt, taip pat perimtą iš lietuviškos žodinės tradicijos, – Gedimino dukters Aldonos vardą²⁵. Ji 1325 m. išleista už būsimojo Lenkijos karaliaus Kazimiero III. Istoriografijoje sutariama, kad pagoniškas Gedimino dukters vardas yra autentiškas²⁶.

Ryškus žžodinės tradicijos pavyzdys – M. Strijkovskio 1362 m. Kauno pilies gynybos aprašymas, kuriame minima dar XVI a. lietuvių dainuota daina apie Giedraičių kunigaikštį ir žūstančius pilies gynykus²⁷. Pasak Danutės Krikštopaitės, tai galėjo būti lietuvių karinių

²⁰ Увароский списокъ, стб. 110; Случкая летопись, с. 79.

²¹ Lietuvos metraštis: Bychovco kronika, vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė R. Jاسas, Vilnius 1971, p. 74.

²² R. Batūra, *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą*, p. 261.

²³ D. Baronas, A. Dubonis, R. Petrauskas, *Lietuvos istorija*, t. 3: XIII a. – 1385 m.: valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų, Vilnius 2012, p. 474.

²⁴ *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Stryjkowskiego*, Wydanie nowe, będące dokładném powtórzeniem wyd. pierwotnego królewieckiego z roku 1582 poprzedzone Wiadomością o życiu i pismach Stryjkowskiego, przez M. Malinowskiego oraz przez I. Daniłowicza, t. 1, Warszawa 1846, s. 360–362.

²⁵ Ibidem, s. 378.

²⁶ J. Wolff, *Ród Gedimina: dodatki i poprawki do dzieł K. Stadnickiego: „Synowie Gedymina”, „Olgierd i Kiejstut” i „Bracia Władysława Jagielly”*, Kraków 1886, s. 7; S. Zajączkowski, *Przymierze polsko-litewskie 1325 r.*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 40, 1926, z. 4, s. 573; I. Jonynas, *Lietuvos didieji kunigaikščiai*, sudarė V. Merkys, Vilnius 1996, p. 30–31.

²⁷ *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej*, t. 2, s. 36–37.

istorinių dainų – „Sudaičio“ sutartinių atspindys²⁸. Akivaizdu, jog M. Strijkovskis, fiksuodamas žodinę tradiciją, praplėtė savo darbo šaltinių bazę.

M. Strijkovskis, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorikas, karys bei diplomatas, betarpiškai pažino ir pietryčių kovų su totoriais teritorijas. Keliaudamas link Turkijos už Dunojaus per Dobrudžą, jis bendravo su ten gyvenančiais totoriais, kurie, be kita ko, „klausiami sakė, kad jų protėviai iš Podolės buvo Lietuvos išvyti“. Čia prisimenamas Karijotaičių įsitvirtinimas Podolėje. Iš panašių šaltinių M. Strijkovskis galėjo semtis žinių ir kitais atvejais, apibūdinamas Algirdo kariuomenės kelią iki Mėlynųjų vandenų vietovės, tolesnių įvykių eigą, nusakydamas sumuštų totorių persekiojimo, vijimo link Dono, Volgos ir Krymo kryptį²⁹. Tai reikia laikyti ne tik naujos informacijos gavimu, bet ir patvirtinančiu argumentu, jog Lietuvos metraštinėje tradicijoje pateikiama autentiškų duomenų, užfiksuotų *Pasakojime apie Podolę*.

4. Turint omenyje pastarojo meto istoriografijoje keliamą mintį apie Algirdo ir totorių Mamajaus ryšius Mėlynųjų Vandenų įvykių metu³⁰, atkreiptinas dėmesys į rusų bylinų tradiciją, kur teigiama, kad „caras Kalinas arba Mamajus siuntė į Kijevą pasiuntinį“. Galbūt tai galima laikyti žodinės tradicijos, kurioje pažymimi teigiami santykiai tarp Lietuvos ir totorių po Mėlynųjų Vandenų mūšio, tąsa. Tyrinėtojų pastebėjimu, negatyvūs santykiai neatspindimi daugelyje rusų bylinų, kuriose minima Lietuva. Dažnai vietoj šaltiniuose pasitelkiamo epiteto „pagonis“ liaudies dainiai vartoja idealizuotą meninį apibūdinimą „narsi Lietuva“ arba „šlovinga Lietuva“. Nuolat aptinkamas epitetas „narsi“, charakterizuojant kitas kaimynines šalis (netgi krikščioniškas, nekalbant jau apie islamiškas) ir tautas, Rusios epe nebuvo vartojamas³¹. Tokia „narsi“, „šlovinga“ yra tik Lietuva. Užfiksuotas pozityvus požiūris į Lietuvą išlieka ir XX–XXI a. etnografinėje medžiagoje. Reikšmingas legendinis pasakojimas, užrašytas per 1997–2003 m. rengtas ekspedicijas po Ukrainą, Padnieprės Čerkasų regioną, Talnojės rajoną prie Česnopolės kaimo. Jame apžvelgiami įvykiai prie Siniuchos upės, pasakojama apie tris totorių vadus, vadinamus chanais, sumuštus lietuvio. Štai šis pasakojimas:

„Senai tai buvo. Kentėjo šis kraštas totorių junge jau daugiau negu šimtą metų. Totoriai duoklę ėmė duona, medumi, kailiais, ypač sunki duoklė buvo krauju: ėmė vaikus, merginas ir vaikus. Sunku Kazokui buvo mokėti tokią duoklę, tada nuo žiemos jis pradėjo ruošti skydą, kardą, lanką ir strėles. Nusipirko pas pirkklį kalaviją ir ietį... Ruošė žirgą. Kai tik atėjo pavasaris, pasirodė totorių chanas, o Kazokas jį puola iš pasalų, muša ir bėga į stepes (orig. Дике поле), arba už Dniepro. Ir taip vaikėsi visą pavasarį ir vasarą. Tačiau rudenį totorių chanas jau buvo visai įširdęs, pasitelkė dar du chanus, užpuolė Kazoką. Šis jau neturėjo kur atsitraukti. Užnugaryje Siniuchos upė, o anapus krante neprieinama uola.

– Kaimyne Lenke, padėk, – bet šie tylėjo, nenorėjo pykinti chano, tikėjosi, kad chanui nužudžius Kazoką, galės jo žemes užimti.

²⁸ D. Krištopaitė, *Lietuvių liaudies kavinės–istorinės dainos. Feodalizmo epocha*, Vilnius 1965, p. 23, 25–27.

²⁹ *Kronika polska, litewska, žmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego*, t. 2, s. 7.

³⁰ Plg.: Šabuldo F., *Lietuvos ir Ordos kondominiumas Ukrainos žemėse XIV a.* [in:] *Lietuvos istorijos metraštis 2004*, t. 2, Vilnius, 2005, p. 5–23.

³¹ Ю. Новиков, *Эпическая память о Великом Княжестве Литовском. Литва и литовцы в русском фольклоре* [in:] *Senoji Lietuvos literatūra*, t. 6: *Senosios raštijos ir tautosakos saveika: kultūrinė Lietuosa didžiosios kunigaikštystės patirtis*, Vilnius 1998, p. 31.

– Broli Maskvėne, padėk, – Tylėjo ir maskvėnas, bijojo totorių.

Prisiminė Kazokas, kad prie Šaltosios jūros, gyvena lietuvis, kuris tik tą ir veikė, kad vijo nuo savo namų vokiečių riterius.

– Lietuvi. Nors tau ir sunku, bet padėk man.

Sudrebėjo žemė, sušvilpė danguje. Ant ugninio žirgo, atskriejo lietuvis – karys ir puolė tris chanus. Įmušė juos giliai į žemę ir paniro pats kartu su žirgu.

Stovi žiemą ir vasarą, stovi metais, stovi amžiais, neišleisdamas iš po žemių totorių chanų, kad neimtų jie duoklės, kad neskleistų nelaimių mūsų žemėje”.

Legendoje aiškinama trijų akmenų kilmė: iki juosmens į žemę įaugusi stovyla, o greta jos – skydas ir kalavijas. Istoriografijoje taip pat funkcionuoja XX a. pabaigoje užrašytas pasakojimas apie prie Česnopolio kaimo vykusį mūšį su totoriais³². Taigi legendiniame pasakojime kova su trimis totorių vadais siejama su Siniuchos upe ir prie jos esančia Targovica. Tai papildoma sakytinė istorinė tradicija. Aptartame pasakojime minimas lietuvis – karys, įveikiantis bendrą priešą. Targovicos piliakalnis – aukštas, status Siniuchos krantas, kuriame, pasitelkiant archeologinius duomenis (monetas ir keramikos radinius), galima identifikuoti buvus vieną iš ordos centrų. Tai gali padėti ne tik patvirtinti mūšio faktą, bet ir nusakyti tikslesnę jo vietą.

Apibendrinimas

Šiaip ar taip, aptariant istorinę tradiciją, pabrėžiamas svarbus LDK vaidmuo toje epochoje, kovojant su Aukso orda. Vadinasi, unikalūs rusų metraščių faktai ir *Lietuvos metraščiuose* įrašytas *Pasakojimas apie Podolę* yra gana patikimi. Kartu su M. Strijkovskio ir kita žodine istorine tradicija jie įgalina susidaryti gana platų vaizdą apie Mėlynyųjų Vandenių epochą bei konkretesnius įvykius.

*

Romas Batūra: *The Battle of Mėlynieji Vandenys (Blue Waters) in Historical Sources*

The paper presents the sources associated with the battle of Mėlynieji Vandenys. The focus is to analyse the development and the spread of the chronicle tradition in order to trace how and under what circumstances the information about the battle entered the chronicles of Rus. It is important to look at the formation, evolution and change of the Lithuanian chronicle tradition. The third important aspect is Martynas Strijkovskis' knowledge about the battle and the question of whether it could have been supplemented by the verbal tradition. The last aspect of the paper is to look at how the verbal tradition is recorded in the 19-20th centuries folklore. Summarising, there is no doubt about the reliability of the sources, which reflect the reality of the Lithuanian battles with the Golden Horde. These sources are complemented by the contemporary folklore.

³² О. Д. Брайтченко, *Синьоводська проблема: перспективи комплексних краєзнавчих досліджень*, [in:] *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*, наук. ред. Ф. М. Шабульдо, Київ 2005, с. 31–32.

Сергей Полехов
(Москва)

ЛЕТОПИСНАЯ ПОВЕСТЬ О ПОДОЛЬЕ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

В статье исследовано Повесть о Подолье – памятник публицистики Великого княжества Литовского, посвящённый подтверждению его прав на Западное Подолье. Обоснована датировка Повести началом 30–х гг. XV в., её известия сопоставлены с независимыми источниками, что позволяет определить их достоверность. В результате выясняется, что автор Повести не пользовался документальными источниками, а конструировал историю Подолья на основе устной традиции и Летописца великих князей литовских.

Споры о месте и значении битвы „на Синей Воде” не утихают многие годы. Краеугольным камнем решения „синеводской проблемы” является текст, сохранившийся в составе летописных сводов Великого Княжества Литовского¹ (далее: ВКЛ) и посвящённый судьбе Подолья середины XIV – первой трети XV в. В науке его принято называть *Повестью о Подолье*, хотя заголовок *О Подольской земли* появляется лишь в некоторых списках *Второго летописного свода* ВКЛ, а в рукописях *Первого свода* он отсутствует. Именно в этом произведении Синеводская битва впервые представлена как событие с далеко идущими последствиями. Как ни странно, этот небольшой текст (в печатном виде в 17, 32 и 35 томах *Полного Собрания Русских Летописей* он занимает в среднем одну страницу) никогда не был предметом специального исследования, несмотря на то, что и истории Подолья, и истории летописания ВКЛ посвящено множество трудов. В данной статье будет рассмотрен вопрос о времени и месте создания *Повести о Подолье*, её источниках и достоверности сообщаемых ею сведений².

Эти проблемы, тесно связанные между собой, привлекали учёных с момента пу-

¹ В разных историографических традициях эти летописи называются по-разному – литовскими, западнорусскими, русско-литовскими, белорусско-литовскими. Во избежание анахронизмов, неудачных конструкций и двусмысленности здесь и далее они именуются летописями Великого княжества Литовского.

² Историографические произведения XVI–XVII вв., авторы которых (М. Кромер, М. Стрыйковский и др.) пользовались *Повестью о Подолье* как источником, в статье не рассматриваются.

бликации *Повести*. Однако её изучение в XIX–XX вв. велось в рамках других, более обширных сюжетов (Синеводская битва, история Подолья, история летописания ВКЛ), а задача специального источниковедческого изучения памятника не ставилась. Уже первый издатель летописи ВКЛ Игнатий Данилович отметил, что *Повесть* была создана после смерти Витовта с целью доказать права Литвы на Подолье в споре с Польшей³. В дальнейшем были высказаны две версии датировки памятника – началом 30-х гг. XV в. (её разделяет большинство учёных) или серединой того же столетия (1449–1451)⁴. Создание *Повести* связывали, как правило, с великокняжеской канцелярией⁵. Ряд авторов допускал наличие у автора *Повести* неких оригинальных документов, которые он положил в основу повествования⁶. Одни учёные акцентировали внимание на тенденциозности и недостоверности изложения истории Подолья (наиболее последовательно это сделал Антоний Прохаска⁷); другие, хотя и признавали пролитовскую тенденцию, не отмечали, в чём именно она проявлялась, считали *Повесть* в целом достоверным произведением⁸, если же автор изложил тот или иной сюжет неправильно, то не намеренно, а из-за нехватки источников. Интерес к памятнику создавал объективные предпосылки для его специального изучения, однако они не были реализованы в достаточной мере (в частности, из-за разобщённости сюжетов и национальных историографических традиций⁹). В последнее время интерес к *Повести* возрос, как в связи с историей Подолья¹⁰, так и в контексте изучения летописания ВКЛ¹¹. С другой стороны, даже среди историков, берущихся писать об

³ *Latopisiec Litwy i kronika ruska*, Wilno 1827, s. 8, 9, 14–16.

⁴ А. Прохаска, *Latopis litewski. Rozbiór krytyczny*, Lwów 1890, s. 52–55. Я. Куртыка датирует серединой XV в. *Летописец великих князей литовских* в целом, к которому, очевидно, относит и *Повесть о Подолье* (J. Kurtyka, *Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku*, [in:] J. Kurtyka, *Podole w czasach jagiellońskich*, Kraków 2011, s. 98, 117, 125).

⁵ А. Прохаска, *Latopis litewski*. О подольском сюжете в особенности см. s. 24–32, 36, 51–55; В. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы як помнікі літаратуры*, Мінск 1969, с. 97–101; Ф. Шабульдо, *Наративні джерела й перші дослідники про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя*, [in:] *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, вип. 1, Київ 2000, с. 59–61.

⁶ А. Прохаска, *Latopis litewski*, с. 31; В. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы*, с. 97–101; Ф. Шабульдо, *Наративні джерела*, с. 59.

⁷ А. Прохаска, *Latopis litewski*, passim; Idem, *Podole lennem Korony (1352–1430)*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny”, ser. 2, t. 7 (32), Kraków 1895. М. С. Грушевский счёл общие выводы А. Прохаски недоказанными (см. его рецензию: „Записки НТШ”, т. 13, 1896, Библиография, с. 8–14).

⁸ Например: S. Smolka, *Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa litewsko-ruskiego. Rozbiór krytyczny*, Kraków 1889, s. 25–26; М. Грушевський, *Історія України–Руси*, т. 4: XIV–XVI віки – відносини політичні, Київ 1993, с. 79–81, 87–88, 91–94, 171–172, 456–457; R. Batūra, *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą. Nuo Batu antplūdžio iki mūšio prie Mėlynių Vandens*, Vilnius 1975, p. 258–262.

⁹ Так, знаменитая работа С.М. Кучиньского о Синеводской битве, впервые вышедшая в 1935 г., в плане анализа данных *Повести* представляет собой шаг назад по сравнению с книгой Ф. Сушицкого о летописании ВКЛ, появившейся несколькими годами ранее. См.: S. Kuczyński, *Sine Wody. Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.* [in:] S. Kuczyński, *Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w.*, Warszawa 1965, s. 147–151, 157, 159–160, 169–170; Т. Сушицкий, *Західньо-руські літописи як пам'ятки літератури*, Київ 1930, с. 305–311.

¹⁰ J. Tęgowski, *Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku*, „Teki Krakowskie”, т. 5, 1997, s. 157–176; Idem, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań–Wrocław 1999; J. Kurtyka, *Podole w czasach jagiellońskich*, Kraków 2011.

¹¹ E. Gudavičius, *Žinutės apie Žalgirį atsiradimo Bychowco kronikoje aplinkybės*, „Lietuvos istorijos studijos”, т. 26, Vilnius 2010; J. Nikodem, *Wiarygodność Latopisu wielkich książąt litewskich*, [in:] *Antyk, prawda i fałsz w Średniowieczu. Materiały Seminarium Mediewistycznych im. Alicji Karłowskiej-Kamzowej*, Poznań 2011, s. 151–152, 165–166;

истории Подолья, продолжает существовать не критичный подход к *Повести*, в рамках которого её сообщения изначально рассматриваются как достоверные, а списки – как равноправные¹².

В виде, наиболее близком к первоначальному, *Повесть о Подолье* сохранилась в двух списках первого летописного свода ВКЛ – *Слуцком (Уваровском)* и *Супрасльском*. Феокист Сушицкий отметил близость к ним рассказа о Подолье в единственном известном тогда списке третьего летописного свода ВКЛ – *Хроники Быховца*¹³. *Супрасльская* и *Слуцкая* рукописи – древнейшие, в которых сохранился текст *Повести*: первая была переписана 8 октября 1519 г.; примерно тогда же, между 1498 и 1542 гг., была создана и вторая, отразившая *Новую редакцию Первого летописного свода* ВКЛ, возникшую в конце XV – начале XVI в.¹⁴ Поскольку эти списки содержат ряд разночтений, необходимо определить, какие из чтений точнее передают первоначальный вид *Повести*. Важнейшие разночтения двух древнейших списков, влияющие на понимание смысла текста, представлены в таблице ниже; к ним добавлены разночтения *Хроники Быховца*, поскольку её автор пользовался первым летописным сводом ВКЛ; в тех случаях, когда сопоставление текстов позволяет установить чтения, более близкие к первоначальным, они выделены полужирным шрифтом (пунктуация в ряде случаев изменена по смыслу текста).

<i>Супрасльский список (ПСРА, т. 35, с. 66–67)</i>	<i>Слуцкий список (ПСРА, т. 35, с. 74–75)</i>	<i>Список Быховца (ПСРА, т. 17, стб. 496–497)</i>
А то си три брaты, татарскыа князи...	А тыи трии брaты Татарское земли...	...a tyie try braty u Orde panowali...
И тогда тые княжата Корятовичи пришли в Подольскую землю от татар, и боскакомъ выхода не почали давати.	Тогда тыи княжата Корятовичи, пришед в Подольскую землю, и вошли у приязнь со атаманы, почали боронити Подольскую землю от татар и боскаком выхода не почали давати.	Tohdy tyie kniazata, przyszedszy w Podolskuiiu zemlu, y wozhli wo przyiazń so atamany y poczali boronity Podolskuiiu zemlu od tatar, y bayskakom wychoda poczali ne dawaty.

А. Ліцкевіч, *Атручэнне князя Скіргайлы ў Кіеве (1395 год). Гістарычны каментарый і праблема аўтарства другой часткі „Летапісца вялікіх князёў літоўскіх”*, „Arche Пачатак”, 2012, 3, с. 31–32.

¹² Т. Trajdos, *Kościół katolicki na ziemiach Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434)*, т. 1, Wrocław 1983, s. 117–119, 121–122, 125–128; А. Кузьмин, *Фамилии, потерявшие княжеский титул в XIV – первой трети XV в.*, ч. 1: Всеволож Заболоцкие, Волынские, Дипятини, [in:] *Герменевтика древнерусской литературы*, т. 11, Москва 2004, с. 721–724; Й. Кобаль, *Федір Корятович у світлі нових джерел*, „Carpatica–Карпатика”, т. 32: *Науковий збірник, присвячений світлій пам’яті педагога і вченого Томаша Сопка*, Ужгород 2005, с. 76–77.

¹³ Ф. Сушицкий, *Західньо–руські літописи*, с. 305–308, 310–311. Ср.: R. Batūra, *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą*, р. 61, 258–262.

¹⁴ Н. Улащик, *Предисловие*, [in:] *ПСРА*, т. 35, с. 5–7; В. Чамярцькі, *Беларускія летапісы*, с. 125–126. Нижняя хронологическая граница создания *Слуцкой рукописи* определяется упоминанием в перечне великих князей Дмитрия Ивановича, внука Ивана III (коронован в 1498 г., отстранён от власти в 1502 г. – *ПСРА*, т. 35, с. 79), верхняя – записью о смерти кн. Юрия Семёновича Слуцкого, сделанной на нижнем поле. По водяным знакам Н. Улащик датировал рукопись временем ок. 1524 г.

И на первое нашли себе твержю на реце на Смотричи...	И напервей нашли себе твержю на реце на Смо- тричи, тут пак себе наря- дили город Смотрич...	Nayperwey naszli sobie tweržu na rece na Smotryczy, y tut sobi naradyli horod Smotrycz.
...а ис того вси подолски горо- ды умуровали...	...а с того вси города по- лоцкия умуровали...	...a z toho wsi horody podolskija podetalali...
И затымь полскы король Казимир Локотковичь**, што их три браты Корятовичи на Подольской земли, а люди мужьнии...	И затымь польский король Казимир Локотковичь, што их 3 браты Корьятовичи на Подольской земли, а люди мужны...	A zatym korol polski Kazimir Łokietkowicz dowiedalsia , szto ich trzy braty Korjatowicz na Podolskoy zemli ludy silnyi...
А умыслив тое себе и своими паны...	А умыслив тое себе и со всими паны...	... a wmyslił toie sobi zo wsimi pany...
...захотель за него дочку дати.	...и хотел за него дочку дати, а по своемь животе королеми осадити.	...chotiaczy za neho doczku daty, a po swoim żywote korolom osadyty.
...и опять на тых же листех оте- хал до Подольской земли и на своём господарстве умер.	...и опять на тых же ли- стех отехал до Подоль- ском (!) земли, до своего господарства. И туту буда на Подольской земли, на своемь господарстве, умерь.	...y opiat na tych że glejtech odiechał z Polskoie zemli do swoieho gospodarstwa, y tam na Podolu umer.
А zde брат четвертый, князь Федор Корятовичь, Новгоро- док держал.	А zde брат их 4, князь Феодорь Корятовичь, Новгород держаль.	A brat ich czetwerty, kniaz Fedor Korjatowicz, w Litwe Nowhorodok derzał.
...и он, шед во Подольскую зем- лю, засел Подольскую землю.	...и он, шедь, Подольскую землю засель.	...a on szedszy y Podolskuii zemlu zasel.
...князь великий Витовт го- сподаремь стал...	...князь Витовть господа- ремь сталь...	—
...как же пред тым послушна была.	...как же и передь тымь послушна не была.	—
И воеводу князя Федора, што на тых городех, на имя Нестиса, вынял...	И воеводу князя Феодоро- ва, што ж на тых городех, на имя Нестака, вынял...	...y wojewodu kniazia Fedorowa, szto na tych horodech był, na imia Nestana, poymał...
А добыл литовскими силами...	А то было добыто литовь- скими силами...	—
...и тогды пана Спытка убили татарове...	...и тогды пана Спытка убили татарове на томь бои...	—

...а городаы опять побери за себе.	...а городаы побери за себе.	—
И князь великий послал королю сорок тысячи...	И князь великий послал королю 40 тысячи пенезей...	—
...а под паномь Петром дал пану Дидикгоилду.	...а под Петром даль пану Дедикголду...	—
...самого иняли и ограбили, и Каменец засели, и все тое забрали, што Подольской земли держать.	...самого иняли и ограбили, што Поидольское земли держать.	—

¹⁵ Здесь вместо трёх братьев названы четыре и заложено внутреннее противоречие, касающееся датировки прибытия Фёдора Кориатовича на Подолье. По-видимому, эта описка возникла ещё на этапе работы автора *Повести*.

¹⁶ В издании Н. Улащика далее явно ошибочная конъектура „[узнал]” (*Супрасльський список*, с. 66; *Слуцкий список*, с. 74).

Со времён Алексея Шахматова принято считать, что *Повесть о Подолье* в *Супрасльской рукописи* обрывается и дошла до нас в неполном виде. Но, во-первых, сама *Супрасльская рукопись* не даёт никаких оснований для такого утверждения. *Повесть* кончается на л. 108, а уже на обороте того же листа начинается предисловие к русскому переводу *Вислицкого статута* Казимира Великого¹⁵, т. е. кодикологических признаков „обрыва” нет. Во-вторых, в том же объёме *Повесть* отразилась в списках всех трёх летописных сводов ВКЛ, а значит, именно в таком виде она бытовала, по крайней мере, в 10–20-е гг. XVI в., когда были переписаны *Супрасльская* и, возможно, *Слуцкая* рукописи с *Первым летописным сводом* ВКЛ и когда создавались *Второй* и *Третий* своды. В-третьих, гипотеза о несохранившемся окончании *Повести* попросту избыточна, поскольку и в том виде, в каком она дошла до нас, *Повесть* представляет собой законченное произведение¹⁶.

В начале XVI в. был создан *Второй летописный свод* ВКЛ, и в нём *Повесть о Подолье* претерпела существенные изменения. Очевидно, сводчик пользовался рукописью, близкой к *Супрасльской*. Поскольку там *Повесть о Подолье* помещена после описания встречи Витовта с Василием I в 1396 г. в Смоленске, а сводчик начала XVI в. стремился сделать повествование более связным, он неудачно „интегрировал” *Повесть* в летописный текст, поместив Ольгерда в эпоху Витовта. Первоначальный этап изменений отразился в *списках Красинского*, который наиболее близок к *Слуцкому*¹⁷, *Патриаршем* и *Ольшевском*: рассказ о Подолье помещён между событиями 1396 и 1399 гг., так что одновременно действуют „князь вѣликий Витовт” и „князь вѣликий

¹⁵ По нумерации XIX в. это страницы 211 и 212 (Н. Улащик, *Предисловие*, с. 5; А. Шахматов, *О Супрасльском списке Западнорусской летописи*, „Летопись занятий Археографической комиссии”, т. 13, 1901, с. 6, 8). О русских переводах *Вислицкого статута* в *Супрасльском сборнике* см.: J. Bardach, *O przekładach ruskich polskich statutów ziemskich XIV i początku XV w. dla Wielkiego Księstwa Litewskiego i Chełmszczyzny*, [in:] J. Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Białystok–Warszawa 1970, s. 342–350 (там же указана литература).

¹⁶ R. Batūra, *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą*, p. 259.

¹⁷ В. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы*, с. 137; R. Petrauskas, *Tautinė ir istorinė savimonė XVI a. pradžios Lietuvos metraštiniose*, „Metai”, 1995, nr 11, p. 113.

Олькирда¹⁸; названо место битвы – „на Синей Водѣ”¹⁸. В языковом плане списки *Красинского* и *Патриарший* ещё близки к протографу, хотя и подверглись модернизации, тогда как в *Ольшевском списке* язык претерпел очень сильную полонизацию. В целом, во второй свод перешли верные чтения, отмеченные выше, но текст подвергся стилистической правке с целью сделать повествование более сжатым. Из-за этого в некоторых местах изменился смысл текста. Так, было опущено упоминание о баскаках, и получилось, что три татарских „князя” сами приезжали к атаманам и брали у них дань; добавилось уточнение о местонахождении Бакоты на р. Смотрич. Был сильно сокращён рассказ о поездке Константина Кориатовича к Казимиру Великому: последний из польского короля стал „угорским”, был опущен рассказ о сватовстве Константина к дочери Казимира, и получилось, что Константин умер, находясь у короля. К рассказу о Фёдоре Кориатовиче добавилось замечание, что в Литве он держал не только Новогрудок, но и „к тому ещё Гомей” (хотя не исключено, что это чтение сохранилось во *Втором своде* как более исправное, пропущенное в *Слуцкой* и *Супрасльской* рукописях)¹⁹. Сообщая о занятии Подолья Фёдором Кориатовичем, сводчик объяснил, что он „засел” его „к Литве” „з литовским войском”. Было уточнено время занятия Каменца Витовтом – „порану”. „Пенези”, в которых рассчитывались между собой Витовт и Ягайло, были заменены на копы грошей, а сумма 40 тысяч, заплаченная Витовтом за Западное Подолье, – на 20 тысяч. Претерпела изменения судьба Довгирида: если в *Первом своде* поляки его грабят и арестовывают, то во *Втором* – грабят и убивают. В *Ольшевском списке* появляется черта, в дальнейшем присутствующая в списках *Румянцевском*, *Евреиневском*, *Тихонравова* и *Рачинского*: слова о Витовтовом завоевании Подолья „литовскими силами” вкладываются в уста Ягайла²⁰. В *Румянцевском* и *Евреиневском* списках²¹ (и, по-видимому, в списке *Тихонравова*²²), отразивших следующие этапы редактирования *Второго летописного свода* ВКЛ, место битвы уже не называется, но „интеграция” действия в эпоху Витовта всё ещё носит механический характер, поскольку оно начинается с победы над татарами князя Ольгерда, без всякой прямой отсылки к эпохе Витовта. Кроме того, в *Евреиневском списке* опущено окончание *Повести*, повествующее о занятии Западного Подолья поляками. Близкая версия *Повести*, по-видимому, читалась в *списке Археологического общества*, где сохранилось лишь её начало, аналогичное началу в *Румянцевском* и *Евреиневском* списках²³. Нако-

¹⁸ ПСРА, т. 17, стб. 170–173; Т. 35. С. 138–139, 186–187 (цитата на с. 138).

¹⁹ В *Третьем летописном своде ВКЛ (Хронике Быховца)*, автор которого пользовался *Первым сводом*, о Гомеле ничего не говорится.

²⁰ E. Gudavičius, *Žinutės apie Žalgirį*, p. 40; ОР РГБ, ф. 299 (Собрание Н. С. Тихонравова), № 408, л. 334 об.

²¹ ПСРА, т. 35, с. 207–208, 228–229.

²² В целом этот список близок к *Румянцевскому*. Рассказ о Подолье в *списке Тихонравова* читается в дефектном виде: пропущено его начало (подольский сюжет начинается с просьбы Ягайла передать ему Подолье, т.е. фактически соответствует разделу *Румянцевского списка*, озаглавленному *О полском короле Ягкоиль, как просил Подолья*), во втором обращении Ягайла к Витовту отсутствует собственно предложение вернуть Подолье в обмен на деньги, имеются и описки (Дмитрий Васильевич вместо луцкого назван московским боярином). Вместе с тем список Тихонравова восходит к несколько более исправному списку, чем *Румянцевский*, поскольку в нём, в отличие от последнего, при перечислении подольских старост не пропущен Пётр Монтигирдович. См.: ОР РГБ, ф. 299 (Собрание Н. С. Тихонравова). № 408, л. 334 об. – 335.

²³ ПСРА, т. 35, с. 102.

нец, в *списке Рачинского* редактор попытался заменить Ольгерда на Витовта, но сделал это непоследовательно: получилось, что Витовт совершает поход против трёх татарских „князей” и помогает Кориатовичам утвердиться на Подолье, но Кориат назван „брат князя Олькиридов”²⁴.

Автор *Третьего летописного свода* ВКЛ (*Хроники Быховца*) вернулся к тому варианту *Повести*, который читается в списках первого свода²⁵. Рассказ датирован 1351 г. Поскольку в недавно открытом Вавельском отрывке, по сведениям Кейститис Гудмантиса, этой даты нет, следует думать, что она появилась уже в списке котроым пользовался Теодор Нарбут или который ему предшествовал. Всё повествование вплоть до изгнания Фёдора Кориатовича помещено в рамки правления Ольгерда, так что отбирает Подолье у Фёдора тоже Ольгерд. После этого следует оригинальный рассказ о том, как Ольгерд дал Каменец в держание своему боярину Гаштольту Гаштольтовичу, который вскоре ради женитьбы на дочери польского пана Бучацкого крестился по католическому обряду и стал первым католиком в Литве. Возникновение этого рассказа объясняется тем, что заказчиком третьего свода был виленский воевода и канцлер (с 1522 г.) Альберт Гаштольд, всячески подчёркивавший заслуги своего рода перед Литовским государством и его правителями²⁶. Возможно, его дружеские отношения с влиятельным подольским родом Бучацких, с которыми у Гаштольда был один герб – „Авданец”, завязались ещё в годы службы при литовском дворе великого князя Александра (1492–1506), который в 1501 г. занял и польский престол²⁷.

Чтобы определить, когда было создано произведение, необходимо обратиться к истории польско–литовского конфликта из–за Подолья. *Повесть* завершается упоминанием об аресте поляками подольского старосты Довгирда и занятии ими Каменца и других замков Западного Подолья. Эти события произошли после того, как на юге ВКЛ стало известно о смерти Витовта, наступившей 27 октября 1430 г., значит, и *Повесть* была создана не раньше этого срока, а скорее несколько позже: по замечанию автора, поляки „до сего дня держат” захваченное, – так имело смысл писать спустя некоторое время после захвата. Достигнутое вскоре соглашение Свидригайла и Ягайла о временном (до 15 августа 1431 г.) возвращении Западного Подолья Литве выполнено не было. Проблему не решило ни Чарторыйское перемирие, завершившее Луцкую войну²⁸, ни запланированный на 2 февраля 1432 г. несостоявшийся

²⁴ Ibidem, с. 160–161.

²⁵ ПСРА, т. 32, с. 139. Ср.: Б. Флоря, О „Летописце Быховца”, [in:] *Источники и историография славянского Средневековья*, Москва 1967, с. 137. К. Gudmantas, *Lietuvos metraščių Vavelio nuorašas (fragmentas)*, „Senoji Lietuvos literatūra”, т. 34, 2012, р. 121–151.

²⁶ Б. Флоря, О „Летописце Быховца”, с. 137; R. Jansas, *Bychovo kronika ir jos kilmė*, [in:] *Lietuvos metraščių. Bychovo kronika*, Vilnius 1971; E. Gudavičius, S. Lazutka, *Albertas Goštautas ir Lietuvos istoriografija*, „Lietuvos istorijos studijos”, т. 24, 2009; E. Gudavičius, *Žinutės apie Žalgirį*, р. 45–57.

²⁷ R. Petrauskas, *Lenkijos – Lietuvos unija ir lenkų – lietuvių diduomenės ryšiai: realios unijos link*, [in:] *Lietuvių – lenkų santykiai amžių tekėjyje: Istorinė atmintis. Stosunki polsko–litewskie na przestrzeni wieków: Pamięć historyczna*, Vilnius 2009, р. 70–71.

²⁸ J. Kurtyka, *Podole pomiędzy Polską i Litwą*, s. 128–132, 141–142.

съезда двух монархов и их советников²⁹. После того, как Свидригайло отверг польское предложение владеть ВКЛ на тех же правах, что и Витовт, польская сторона вернулась к подоляскому вопросу. Прибыв в конце мая 1432 г. в Гродно, где тогда находился Свидригайло, послы от имени короля потребовали Подолье. По-видимому, речь шла об окончательном признании его принадлежности Польше, поскольку предварительно это было сделано в Чарторыйском перемирии, заключённом на срок до 24 июня 1433 г. В ответ Свидригайло заявил, что Подолье истари принадлежит Литве, а не Польше³⁰. Проблема решилась лишь со свержением Свидригайла с литовского престола: занявший его Сигизмунд Кейстутович уже 15 октября 1432 г. в акте унии с Польшей официально отказался от претензий на всё Подолье. Правда, в конце октября его посол к великому магистру Тевтонского ордена Георгий Бутрим ещё высказывал такие претензии: по словам Бутрима, уступка Подолья Польше будет иметь силу лишь в том случае, если поляки окажут Сигизмунду вооружённую помощь против Свидригайла³¹. Однако дальнейшего развития эти претензии не получили: Сигизмунд сосредоточил свои силы на борьбе со Свидригайлом, а поляки прочно закрепились в Западном Подолье с центром в Каменце, где не позже 1433 г. началось введение польского права и администрации.

Спор о принадлежности Западного Подолья возобновился после того, как великий князь литовский Казимир Ягеллончик занял польский престол в 1447 г. На этот раз полемика шла в основном на съездах польских и литовских вельмож, а единственное вооружённое столкновение в 1447 г. носило локальный характер. На съезде в Люблине в мае 1448 г. литовские послы просили вернуть ВКЛ Подолье и некоторые близлежащие замки, ссылаясь на то, что им в своё время владел Витовт, после смерти которого оно было захвачено. На это поляки ответили, что всем известно, что Подолье отвоевал у татар Казимир Великий, построивший там множество замков. После его смерти Подольем непрерывно владели польские короли, передавая его в лен разным лицам. Если Ягайло на какое-то время великодушно пожаловал Подолье Витовту, то это не означает, что оно принадлежит ВКЛ, тем более что Сигизмунд Кейстутович письменно отказался от претензий на Подолье. По словам Яна Длугоша, литовские послы не нашлись, что возразить. Те же аргументы повторил Збигнев Олесницкий на польско-литовских съездах в Парчове в конце сентября – начале октября 1452 г. и в июне 1453 г.³² После 1453 г. литовская сторона периодически возвращалась к теме Подолья, пока этот спор не угас в 1464 г.³³

Большинство исследователей датировали *Повесть* 1430–1432 гг. Однако приво-

²⁹ Специально к этому съезду был подготовлен транссумпт документа Ягайла 1394 г. о передаче Витовту Каменца Подоляского (J. Tęgowski, *Sprawa przyłączenia Podola*, s. 174–176, aneks VI).

³⁰ Об этих переговорах сообщается в послании братеанского фогта Генриха Хольта, присутствовавшего при них, великому магистру Тевтонского ордена Паулю фон Русдорфу от 31 мая 1432 г.: *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, XX. Hauptabteilung: Königsberger Archiv, Ordensbriefarchiv* [далее: *GStAPK, OBA*] 6115.

³¹ *GStAPK, Ordensfoliant* [далее: *OF*] 14, S. 705–706.

³² Подробнее см.: G. Błaszczuk, *Dzieje stosunków polsko-litewskich*, т. 2: *Od Krewa do Lublina*, cz. 1, Poznań 2007, s. 812–849.

³³ *Ibidem*, s. 865–872; L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, т. 1: 1377–1499, Warszawa 1930, s. 296.

дившиеся ими аргументы – связь „историографического движения” в ВКЛ с митрополитом Герасимом и молчание о событиях конца 1432 г. и последующих – не имеют обязательной силы: во–первых, как справедливо отметил уже Ян Якубовский³⁴, *Повесть* писалась где–то в Литве, а не в Смоленске, к тому же Герасим вернулся из поезда в Константинополь лишь в 1433 г.; во–вторых, события же 1432 г. ничего не дали в плане возвращения Западного Подолья ВКЛ, а значит, описывать их в середине столетия не имело смысла. Чтобы установить, когда и где была написана *Повесть о Подолье*, какими источниками располагал её автор и какова была его творческая манера, обратимся к анализу её текста с точки зрения идейного содержания и соответствия излагаемых фактов независимым источникам.

Исходным пунктом повествования служит поход Ольгерда „в поле” и разгром „отчицей и дедичей” Подольской земли – татарских „князей” Хачибя, Кутлубуги и Дмитрия „на Синей воде”, который, по мнению автора, открыл литовским князьям Кориатовичам путь на Подолье. Этот рассказ породил обширную историографию, но решение вопроса о времени появления и утверждения Кориатовичей на Подолье не входит в задачи данной статьи. Отмечу лишь некоторые моменты. Современные событиям источники подтверждают историчность фактов сражения у Синей Воды³⁵, существования Хачибя, Кутлубуги и Дмитрия³⁶, присутствия в южнорусских землях баскаков³⁷, участвовавших, как и в Северо–Восточной и Северо–Западной Руси, в сборе дани³⁸. О самих фактах взимания татарами дани с Подолья (или, по меньшей мере, такой возможности³⁹) и существования там атаманов (правда, уже в качестве сельской администрации)⁴⁰ ретроспективно свидетельствуют позднейшие сведения. Трёх татарских „князей” автор *Повести* называет „отчицами и дедичами” Подольской

³⁴ J. Jakubowski, *Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią Lubelską*, Warszawa 1912, s. 25–26.

³⁵ ПСРА, т. 15, вып. 1, Петроград 1922, стб. 75. Эта запись восходит к тверскому летописанию второй половины XIV в. (А. Насонов, *Летописные памятники Тверского княжества. Опыт реконструкции тверского летописания с XIII до конца XV в.*, Известия Академии наук СССР, 1930, № 9, с. 709–738.)

³⁶ См. подробнее: S. Kuczyński, *Sine Wody*, s. 162–166; R. Batūra, *Lietuva tautų kovoję prieš Aukso Ordą*, p. 271–279; G. Vrătianu, *Deux études historiques. II. Demetrius princeps tartarorum (ca. 1360–1380)*, „Revue des Études roumaines”, т. 9–10, 1965, p. 39–46; В. Мыц, *Битва на Синей Воде в 1363 г. турмарх Хуйтатни мангупской надписи 1361/62 гг. или мнимый князь Феодоро Дмитрий*, „Античная древность и средние века”, т. 32, 2001; О. Галенко, *Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р.*, [in:] *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*, Київ 2005, с. 136–143.

³⁷ F. Šabuldo, *Lietuvos ir Ordos kondominiumas Ukrainos žemėse XIV a.*, „Lietuvos istorijos metraštis”, т. 2, 2004, p. 10–11; А. Лаврентьев, *После Куликовской битвы. Очерки истории Окско–Донского региона в последней четверти XIV – первой четверти XVI в.*, Москва 2011, с. 28–29.

³⁸ О баскачской организации и её функциях в этом регионе см.: А. Насонов, „Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. Историко–географическое исследование. Монголы и Русь. История татарской политики на Руси, Санкт–Петербург 2002, с. 226–231; С. Маслова, *Баскачская организация на Руси: время существования и функции*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 2013, № 1, с. 27–40.

³⁹ Обзор историографии вопроса и полемику с ней см.: F. Šabuldo, *Lietuvos ir Ordos*, p. 18–22.

⁴⁰ М. Грушевський, *Історія України–Руси*, т. 5: *Суспільно–політичний і церковний устрій і відносини в українсько–руських землях XIV–XVII в.*, Львів 1905, с. 367; Н. Łowmiański, „*Lustracja ziemi kijowskiej z 1471 r.*” o stosunkach społeczno–gospodarczych na kresowej Ukrainie, [in:] *Spoleczeństwo–gospodarka–kultura. Studia ofiarowane Marianowi Malowistowi w czterdziestolecie pracy naukowej*, Warszawa 1974, s. 190. Если в источниках XV в. атаманы фигурируют в качестве сельской администрации, то в *Повести о Подолье* они, – если принимать чтение *Слуцкоги* и *Супрасльскога* списков, – начальствуют над баскаками: „А то си три брати, татарскыя князи, отчици и дедѣчи Подолскои земли, а от них завѣдали втамони, а боискаки, приездяючи от них, утамоньв, имывали ис Подольскои земли дань” (ПСРА, т. 35, с. 66. Знаки препинания изменены по смыслу).

земли, чтобы подчеркнуть их исконные права на эту землю: в конце XIV – первой половине XV в. концепция „отчины”, „отцовского наследия” была важнейшим элементом легитимации прав Гедиминовичей на престол и владения⁴¹. Занятие Подолья автор связывает не просто с крупным сражением, которое выиграл литовский правитель Ольгерд. Этим он лишь создал там вакуум власти, но этим его роль в занятии Подолья не исчерпывается: после его победы Кориатовичи идут в Подольскую землю не просто с его санкции („со князя великого Олгирдивым презволением”), но и „с помощью Литовския земли”. Это позволяет им закончить освобождение Подолья от татарской власти („выхода не почали давати”) и по соглашению с местной администрацией (атаманами) вокняжиться там. Последовательность повествования подчёркивает причинно–следственную связь между этими событиями⁴². Примечательно упоминание „Литовской земли”, т. е. деперсонализированного понятия государства: автору *Повести* важно было доказать принадлежность Подолья не какому–либо конкретному правителю или ветви Гедиминовичей (ведь польский король Владислав Ягайло – тоже Гедиминович, сын Ольгерда), но именно Великому княжеству Литовскому. Уже анализ начальной части *Повести* заставляет думать, что её автор более или менее ориентировался в подольских реалиях, хотя допускал и ошибки: согласно его утверждению, у Кориата было четверо сыновей, тогда как современные источники сообщают, по меньшей мере, о семерых – Юрии, Льве, Александре, Борисе, Константине, Фёдоре и Василии⁴³. При этом известие о держании Кориатом Новгородка автор *Повести* мог позаимствовать из рассказа *Летописца великих князей литовских* о Гедиминовой раздаче уделов сыновьям.

Согласно *Повести*, Подольская земля не была освоена татарами: об этом говорит даннический характер её отношений с „князьями” и отсутствие там крепостей. Кориатовичи же не только освобождают Подольскую землю от власти татар, но осваивают её, строя там „города” (крепости) – опорные пункты литовской власти. При этом названы замки лишь западной части Подолья, являвшейся предметом конфликта с Польшей, – Смотрич, Бакота и Каменец. Этот рассказ имеет под собой реальные основания, но трактует их в пользу Кориатовичей. Скажем, как показали археологические исследования XIX–XX вв., неподалёку от города Бакоты действительно находился скальный монастырь („были черницы в горе”), возникший не позднее XII в., а на некотором отдалении от древнерусского города и детинца, пришедшего в упадок в XIII в., в следующем столетии был построен каменный дворцовый комплекс⁴⁴. Возможно, тогда же, в XIV в., на новом месте была отстроена крепость, разрушенная

⁴¹ Скажем, на переговорах с верховным маршалом Ордена в 1413 г. Витовт заявил, что Пруссия вплоть до р. Оссы – это его „отчина” (veterlich erbe), и спросил, какова „отчина” Ордена (*Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae*, ed. A. Prochaska, Cracoviae 1882 [далее: *CEV*], п. 529, р. 257). Здесь важны не сами претензии Витовта, в которых учёные уже не склонны видеть его реальную внешнеполитическую программу, а способ аргументации.

⁴² Попытка Ф. М. Шабульдо отрицать её неубедительна (Ф. Шабульдо, *Наративні джерела*, с. 60–61).

⁴³ J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, s. 166–188. Отнесение Д. М. Боброка–Волынского к сыновьям Кориата проблематично (А. Кузьмин, *Фамилии*, с. 720–729).

⁴⁴ I. Винокур, П. Горішній, *Бакота. Столиця давньоруського Пониззя*, Кам’янець–Подільський 1994, с. 150–244. В начале 80–х гг. при строительстве Могилёв–Подольской ГЭС значительная часть территории древней Бакоты была затоплена, что делает невозможным дальнейшее археологическое изучение соответствующих памятников.

в ходе Луцкой войны 1431 г.⁴⁵ С другой стороны, те же археологические исследования показали, что в Каменце крепость, возведённая на рубеже XII–XIII вв., не была разрушена в середине XIII в., а сохранялись и реконструировалась во второй половине века⁴⁶.

Историки неоднократно отмечали несоответствия между сведениями *Повести* о княжении Кориатовичей и сообщениями других источников. Первый такой момент – рассказ о поездке Константина Кориатовича к польскому королю Казимиру III Великому и несостоявшемся браке князя с королевской дочерью. На мысль о возможных документальных источниках этого сообщения наводит упоминание „клеитовных листов” „со великою твердостью”, то есть проезжих („опасных”) грамот, скреплённых печатями: теоретически после возвращения Константина эти „листы” сохранились и попали в архив великокняжеской канцелярии⁴⁷. Однако в данном отрывке говорится лишь об использовании этих „листов” в прошлом, но не об их содержании; никак не объясняется, почему речь идёт о „листах” во множественном числе, а не в единственном⁴⁸, а этого недостаточно, чтобы утверждать, что автор *Повести* знал их не понаслышке.

Красочному рассказу *Повести о Подолье* о сватовстве Константина практически не оставляют места и обширные сведения о потомстве и династической политике Казимира. Когда и к кому мог свататься Константин? У Казимира было пять законнорожденных дочерей: от первого брака, с дочерью Гедимины Анной⁴⁹, – Эльжбета и Кунегунда, от четвёртого, с Ядвигой Глоговской (Жаганской), – Анна, Кунегунда и Ядвига⁵⁰. Если воспринимать рассказ *Повести* дословно, то в несостоявшейся невесте Константина пришлось бы видеть Эльжбету или Анну, а переговоры о браке относить ко времени, соответственно, до 1343 г. или 1366–1367 гг. (к этому времени обе дочери Казимира от первого брака уже умерли, так что Анна действительно было единственной его дочерью). Но в первом случае нет уверенности, что Кориатовичи уже появились на Подолье, во втором – брак Казимира, в котором родилась Анна, ещё не считался законным, поскольку не был официально расторгнут его предыдущий, третий брак с Кристиной Рокичаной; соответственно, незаконнорожденной считалась и Анна,

⁴⁵ Б. Бучинский, *Кілька причинків до часів вел. князя Святиригайла (1430–1433)*, „Записки НТШ”, т. 76, 1907, с. 132.

⁴⁶ С. Пламеницька, *Про час заснування Кам'янець–Подільського замку–фортеці*, [in:] *Слов'яно–руські старожитності*, Київ 1969, с. 124–144.

⁴⁷ „Твердость” – это обычное выражение русскоязычных актов ВКЛ этого времени, часть их корроборации: „на твердость”, то есть для утверждения документа, к нему прикладывалась печать (А. Груша, *Насколько полным должно быть описание печати при издании актовых источников эпохи Средневековья?*, „Сфрагістичний щорічник”, т. 1, Київ 2011, с. 262, 264–265). В издании Н. Улащика здесь неверно расставлены знаки препинания. Следует читать: „...и он прислал к князю Костентину клеитовныи листы со великою твердостью, и прося его, шитобы к нему приехал”.

⁴⁸ Выдача проезжей грамоты в Польше XIV в. принадлежала к числу регалий – королевских прерогатив. Королевскому документу мог сопутствовать отдельный документ его вельмож, но они могли дополнительно удостоверить и главную грамоту (А. Szweđa, *Organizacja i technika dyplomacji polskiej w stosunkach z zakonem krzyżackim w Prusach w latach 1386–1454*, Toruń 2009, s. 88–114).

⁴⁹ Её языческое имя Альдона впервые появилось у М. Стрыйковского во второй половине XVI в. и укоренилось в историографии благодаря труду О. Бальцера о генеалогии Пястов (J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, s. 233–234).

⁵⁰ O. Balzer, *Genealogia Piastów*, wyd. 2, Kraków 2005, s. 682–696, 713–723, 970–971.

так что непонятно, какой смысл имело вести переговоры о браке с ней⁵¹. Однако главное даже не в этом, а в том, что вопрос о наследнике Казимира на польском престоле все годы его правления регулировали периодически возобновляемые польско-венгерские соглашения, начало которым, согласно выводу Ежи Вырозумского, положил ещё Владислав Локетек. Уже в 30–е гг. XIV в. была достигнута договорённость, впоследствии периодически повторявшаяся, о переходе польского престола в руки Анжуйской династии, правившей в Венгрии, в случае отсутствия у Казимира мужского потомства (сестра Казимира Эльжбета была женой венгерского короля Карла Роберта). Поэтому дочери Казимира могли претендовать на польский престол не в первую очередь, а лишь в случае каких-то экстраординарных обстоятельств⁵². Подчеркну, что об этом уже должно было быть известно к моменту появления Кориатовичей на Подолье, каким бы временем ни датировать это событие. Попытки обеспечить право наследования польского престола дочерям Казимира в 1369 г. не принесли успеха⁵³. На наследование престола решающее влияние оказывали взаимоотношения Казимира с Анжуйской династией и Люксембургам, правившими в Священной Римской империи. Всё это не позволяет воспринимать рассказ *Повести о Подолье* дословно. Можно строить разные более или менее убедительные предположения о реальной основе этого рассказа, – например, о том, что брак Константина с одной из дочерей Казимира планировался уже при его премнике Людовике Венгерском (1370–1382)⁵⁴ или что какое-то время рассматривалась возможность его женитьбы на одной из дочерей самого Людовика, которые за отсутствием мужского потомства действительно рассматривались как его наследницы⁵⁵ – но всё это будут лишь допущения, слабо соотносимые с независимыми источниками. Дополнительным аргументом против достоверности данного рассказа (сообщение об исключительной приверженности Константина православию) может служить обращение Константина и Бориса Кориатовичей к папе римскому с просьбой учредить в Каменце католическое епископство, на которое сохранился ответ папы Урбана VI (1378–1389)⁵⁶.

Ошибка историков, стремившихся увидеть рациональное зерно в рассказе о сватовстве Константина, состоит в том, что они искали в нём отражения того, „как было на самом деле”, и не пытались посмотреть на этот рассказ с литературной точки зрения, выяснить его происхождение и идейное содержание. Между тем ещё А. Прохаска справедливо отметил параллель между сообщением *Повести о Подолье* о сватовстве Константина Кориатовича к дочери Казимира Великого и рассказом *Летописца великих князей литовских* о сватовстве Ягайла к Ядвиге. В обоих случаях один из Гедиминови-

⁵¹ В этой связи предлагались и другие варианты датировки переговоров о браке Константина – до 1345 г. с Эльжбетой (О. Balzer, *Op. cit.*, s. 688–694) или 1368–м г. (J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, s. 178).

⁵² J. Wyrozumski, *Kazimierz Wielki*, Wrocław 1986, s. 202–221; J. Śliwiński, *Powiązania dynastyczne Kazimierza Wielkiego a sukcesja tronu w Polsce*, Olsztyn 2000; J. Nikodem, *Jadwiga król Polski*, Wrocław 2009, s. 30–35, 48–59.

⁵³ J. Śliwiński, *Powiązania dynastyczne Kazimierza Wielkiego*, s. 102–103.

⁵⁴ В этой связи Я. Тенговский вспоминает сообщение хроники Иоганна Андрея Регенбургского об обручении Людовиком дочери Казимира Ядвиги „ad paganismum”, хотя к кандидатуре Константина относится весьма сдержанно (J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, s. 178–179).

⁵⁵ J. Dąbrowski, *Ostatnie lata Ludwika Wielkiego (1370–1382)*, Kraków 1918, s. 318–371.

⁵⁶ W. Abraham, *Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim*, [in:] *Księga pamiątkowa Uniwersytetu Lwowskiego*, Lwów 1912, s. 12–13.

чей рассматривает перспективы женитьбы на единственной дочери польского короля Казимира Великого, не имеющего сыновей, и занятия польского престола при условии принятия католицизма (автор *Летописца* ошибочно считал отцом Ядвиги Анжуйской Казимира Великого, а не Людовика Венгерского). Отсюда А. Прохаска заключал, что *Повесть* и *Летописец* написаны одним и тем же автором⁵⁷. Однако эта мысль польского историка вскоре была справедливо отвергнута, а вместе с ней забылось и его наблюдение, и теперь историки видят в рассказе о Константине лишь отражение приверженности книжника к православию⁵⁸. Между тем оно справедливо, но свидетельствует о другом – о знакомстве автора *Повести* с текстом *Летописца* и заимствовании из него с целью провести параллель, понятную и очевидную читателям *Повести*. Какой бы ни была реальная основа рассказа о сватовстве Константина, в нём отчётливо видно идейное содержание, выраженное путём противопоставления этого князя Ягайлу. Отвергая предложение перейти в католицизм, Константин Кориатович отказывается не только от польского престола, но и от присоединения Подолья к Польше. С другой стороны, Ягайлу противопоставляется и Казимир, не лишённый положительных черт: он выдаёт Константину „клеитовные листы” – письменное подтверждение безопасного проезда, скреплённое печатью, и до конца соблюдает его: это подчёркнуто замечанием, что Константин „опять на тех же листех отехал до Подольской земли и на своем господарстве умер”. Здесь опять – так читается упрёк в адрес Ягайла и „ляхов”: последние после смерти Витовта вызывают Довгирда к себе „на раду” без всяких письменных гарантий, но не допускают до неё, а вместо этого арестовывают, грабят и занимают Каменец и Западное Подолье, тогда как польский король никак не препятствует неправомерным действиям собственных подданных. Из современных источников известно, что в моменты наибольшего обострения отношений правящие круги ВКЛ относились к своим польским контрагентам с сильным недоверием, и одним из таких моментов было начало 30–х годов XV века, когда вероломство поляков всячески акцентировалось Свидригайлом и его окружением⁵⁹.

Отказавшись от предложения руки польской королевы в обмен на переход в католицизм, Константин, согласно *Повести*, возвращается на Подолье, правителем которого спокойно умирает. Между тем его брат Юрий, принявший предложение занять молдавский престол и покинувший свою землю, оканчивает свои дни трагически, отравленный „волохами”. До конца не ясно, следует ли здесь видеть некую реальную основу⁶⁰, ещё одну параллель поведению Ягайла (незавидная судьба правителя, оставившего свою землю во имя престола другой) или и то, и другое. Известия о гибели Александра

⁵⁷ А. Prochaska, *Latopis litewski*, s. 26.

⁵⁸ А. Кузьмин, *Фамилии*, с. 722–723; J. Nikodem, *Wiarygodność Latopisu wielkich ksiąząt litewskich*, s. 152, przyp. 6.

⁵⁹ R. Petrauskas, *Lenkijos – Lietuvos unija*, p. 66. Менее известный пример этого сохранился в послании Свидригайла великому магистру Тевтонского ордена 1431 г., где он жаловался, что не может доверять польскому королю, своему родному брату, намекая на эпизод полувековой давности, когда Ягайло вызвал Витовта для переговоров и арестовал его (*GSŁAPK, OF* 14, s. 644).

⁶⁰ Обзор историографии, в частности румынской, см.: I. Czamańska, *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV w.*, Poznań 1996. s. 42–50. Критическая точка зрения: P. Panaitești, *Iourij (Iourg) Koriatovič prince Lituanien et la Moldavie*, [in:] *Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності*, т. 1, Київ 1928, с. 462–465.

Кориатовича в борьбе с татарами независимые источники не подтверждают, но и не опровергают.

После смерти Константина, Юрия и Александра Кориатовичей Подольем, согласно *Повести*, завладел их брат Фёдор, до этого державший Новгородок. В этом сообщении Ян Тенговский отмечает два несоответствия современным источникам: во-первых, после смерти Кориата Новгородок перешёл к Кейстуту, поскольку им владели его сыновья Войдат и Товтивилл; во-вторых, известно совместное пожалование Константина и Фёдора Кориатовичей от 19 сентября 1388 г.⁶¹ Впоследствии же Фёдор Кориатович действительно некоторое время правил в одиночку, о чём свидетельствует его грамота 1391 г. – подтверждение пожалования пану Гриньку г. Сокольца⁶². Изложение дальнейших событий – занятия Подолья Витовтом в 1394 г. – содержит ряд достоверных элементов: сообщается о бегстве Фёдора Кориатовича в Венгрию, о помощи, оказанной им молдавским господарем Романом (согласно выводу Я. Тенговского, он был женат на Анастасии – сестре Фёдора)⁶³. Правильно названы подольские замки, не вызывает возражений маршрут похода Витовта. При этом данный рассказ практически не содержит общих данных с *Летописцем великих князей литовских*, за исключением самого факта похода на Подолье. Эти события изложены в *Повести* с „провитовтовой” точки зрения, отражённой и в *Летописце великих князей литовских*. Согласно ей, Фёдор Кориатович не захотел быть послушен „Литовской земле”, которую в данном случае воплощает в себе Витовт, ставший „господарем”. Между тем в 1392 г. Витовт получил от Ягайла лишь свою „отчину” – Трокское и Луцкое княжества и, как принято считать, должность наместника на литовских (в широком значении) землях. Его дальнейшие действия, в том числе поход на Подолье, были подчинены цели устранить с политической арены наиболее сильных игроков, которых ему мог противопоставить Ягайло. Тот, по-видимому, вынужден был смиряться с ростом влияния своего наместника, который уже в 1395 г. начал титуловаться великим князем. В случае Подолья эти сложные отношения облегчались тем, что коалиция Фёдора Кориатовича, венгерского короля Сигизмунда Люксембургского и молдавского господаря Романа была фактически направлена против Ягайла. В конце 1394 г. тот санкционировал занятие Витовтом Каменца и, по-видимому, оказал ему военную помощь⁶⁴ (что также пытается отрицать автор *Повести*). Таким образом, роль Витовта в *Повести* явно преувеличена. Не соответствует истине и утверждение, будто Подольская земля до вокняжения Витовта „послушна была” „Литовской земле”, поскольку тесные (в том числе вассально–ленные) отношения связыва-

⁶¹ J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, s. 182–183.

⁶² А. Груша, *Невядомая грамата Фёдора Карыятавіча 1391 г.*, „Беларускі гістарычны агляд”, т. 8, 2001, № 1–2, с. 123–135; J. Kurtyka, *Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 roku*, [in:] J. Kurtyka, *Podole w czasach jagiellońskich*, s. 340–341.

⁶³ J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, s. 182–187; Idem, *Powiązania genealogiczne wojewodów moldawskich Bogdanowiczów z domem Giedyminowiczów w XIV–XV wieku*, „Genealogia. Studia i Materiały Historyczne”, т. 3, 1993, s. 55. О пребывании Фёдора в Венгрии см.: Й. Кобаль, *Федір Корятівич*, с. 79–106. К тому же дочь Гедимины Анна, жена Казимира Великого, приходилась прабабкой Сигизмунду Люксембургскому, и тот в своих грамотах называл бывшего подольского князя своим дядей – avunculus (Ibidem, с. 79, 109).

⁶⁴ J. Tęgowski, *Sprawa przyłączenia Podola*, s. 163–168.

ли Кориатовичей с Казимиром Великим и Людовиком Венгерским⁶⁵.

Рассказ о передаче Западного Подоля Витовтом Ягайлу и обратно на первый взгляд внушает доверие, поскольку в нём приводятся точные цифры: Витовт отдал Ягайлу половину Подоля за 20 тысяч „пенезей”, тот передал её в залог за ту же сумму Спытку Мельштынскому, а после его гибели в сражении на Ворскле попросил Витовта вернуть ему указанную сумму в обмен на возврат Западного Подоля, после чего великий князь литовский отправил Ягайлу в два раза больше, чем тот просил, – 40 тысяч „пенезей”. Указание точных сумм, а также историчность по меньшей мере одного из бояр, упоминаемых в этом эпизоде, – Немиры⁶⁶ – наводит на вопрос: не пользовался ли автор *Повести* документальными источниками? Акции, подобные описанной, в XV в. действительно оформлялись документами⁶⁷. Но в данном случае подобные документы до нас не дошли, и не остаётся ничего иного, как искать подтверждения или опровержения данных *Повести* в независимых источниках. Цифра 40 тысяч коп грошей, названная литовским послом на польско–литовском съезде 1453 г., доказывает лишь то, что этот посол был знаком с версией, изложенной в *Повести о Подолье*⁶⁸. Несколько загадочно выглядят „пенязи”, в которых Витовт и Ягайло рассчитывались между собой. Мечисловас Ючас считал, что речь идёт о золотых (*auksiniai*), а Януш Куртыка вслед за Яном Длугошем видел в „пенязях” копы грошей, на которые обычно вёлся денежный счёт в ВКЛ в XV в.⁶⁹ Между тем слово „пенязи” в XV в., как правило, обозначало деньги вообще; пенязем также назывался литовский денарий – мелкая монета, чеканившаяся несколько лет в конце XIV в. и не получившая большого распространения (вскоре денарий был вытеснен из обращения пражским грошем)⁷⁰. Иное дело – первая половина XVI в., к которой восходят древнейшие списки летописей ВКЛ, содержащие *Повесть*: в это время в Литве массово чеканили денарии–„пенязи”, и счёт вёлся в основном на них. Однако счёт на копы грошей также сохранялся⁷¹, и это не позволяет думать, что „пенязи” возникли под пером переписчиков этого времени с целью устранить непонятный термин. Излишний энтузиазм в оценке этого отрывка *Повести* устраняют современные документы: сохранилась грамота Ягайла для Спытка Мельштынского, и из неё выясняется, что Винницу, а также Меджибож и Божск король оставил в своём распоряжении⁷², так что Витовт мог там „посажать” своих старост разве что в результате пересмотра этого

⁶⁵ J. Kurtyka, *Podole pomiędzy Polską i Litwą*, s. 104–111; В. Михайловський, *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI століття*, Київ 2012, с. 47–63.

⁶⁶ *Ibidem*, с. 44.

⁶⁷ Так, сохранился документ Ягайла от 25 ноября 1417 г. о займе у Витовта: *Дополнения к Актам историческим, относящимся к России*, Санкт–Петербург 1848, № 215. с. 512–513.

⁶⁸ J. Kurtyka, *Podole pomiędzy Polską i Litwą*, s. 116–117.

⁶⁹ M. Jučas, *Lietuvos metraščių ir kronikos*, Vilnius 2002, p. 00; J. Kurtyka, *Podole pomiędzy Polską i Litwą*, s. 116–117. Копя – счётная единица, 60 пражских грошей, составлявших основу денежного обращения ВКЛ.

⁷⁰ В. Рябцевич, *К вопросу о денежном обращении западнорусских земель в XIV–XV вв.*, „Нумизматика и сфрагистика”, т. 2, 1965, с. 127–128, 133–134; *Idem*, *Нумизматика Беларуси*, Минск 1995, с. 148–149; *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, вып. 24: *Папрыца–Побужоньні*, Мінск 2005, с. 80–81. По мнению Э. Ремецаса, такие монеты (с надписью „ПЕЧАТ”) чеканил Витовт в 1392–1396 гг. (E. Remecas, *Vilniaus Žemutinės pilies pinigų lobis*, Vilnius 2003, p. 43–49).

⁷¹ В. Рябцевич, *Нумизматика Беларуси*, с. 159–167.

⁷² *CEV*, № 115, s. 38; J. Kurtyka, *Repertorium podolskie*, № 32, s. 346.

решения. Возможно, с этим как-то связана выплата вдове Спытка Эльжбете 2000 коп грошей с Подолья, произведённая его старостой Рафалом⁷³.

Следы использования документальных источников автором *Повести* А. Прохаска видел в обращениях Ягайла к Витовту: сначала польский король просит у великого князя заложить ему Западное Подолье, затем возвращает его. Однако и этот аргумент неубедителен: обращения Ягайла оформляются словом „рекучи”, т. е. именно как прямая речь, что вовсе не обязательно подразумевает наличие у летописца каких-то документов (иначе почему он не отметил их существования?)⁷⁴. Такие подробности, как упоминание „малых детей” Спытка из Мельштына, оставшихся без отца после его пропажи без вести, – как выяснилось впоследствии, гибели – в сражении на Ворскле в 1399 г.⁷⁵, и необходимость защищать Подолье от татарских набегов, переданы автором *Повести* верно. Однако их не получается объяснить заимствованиями из каких-то других литературных произведений, в частности летописей: в летописных рассказах Спытко Мельштынский именуется „князь Спытко краковский”, в *Повести* – „пан Спытко”; летописи называют место сражения – Ворсклу, тогда как в *Повести* говорится просто о „татарском побоище”⁷⁶. Это заставляет думать, что данные подробности *Повести* восходят к устной традиции.

Всё встаёт на свои места, если задуматься над целями, которые преследовал автор *Повести* в данном случае, и средствами, которыми он стремился достичь этих целей. Рассказ о судьбе Подолья в конце XIV в. показывает великодушие и могущество Витовта: хотя он „добыл” Подолье „литовскими силами, а никто ему ни с которых сторон не помогал”, он откликается на просьбу короля и передаёт ему половину Подолья, а впоследствии отправляет ему вдвое больше денег против запрашиваемой суммы (40 тысяч „пенязей” вместо 20)⁷⁷ и берёт на себя тяжёлую задачу обороны этой земли от татар. При этом Бог помогает Витовту, а не просто „попускает” его действия („Милый брате, дал тобѣ бог, добыл еси Подольской земли”, – говорит Ягайло), что санкционирует его права на Подолье. Не случайно в конце этого отрывка говорится, что Витовт „города своя опять поимал за себе” (курсив мой. – С. П.), – этим подчёркивается временный характер их передачи Ягайлу. Витовт живёт в согласии с Ягайлом, по его просьбе оказывает ему „честь”, т. е. проявляет уважение к нему, – однако Ягайло сам не справляется с задачей обороны Подолья от татар, и Витовт соглашается взять её на себя.

Сообщив о возвращении Ягайлом Западного Подолья Витовту, автор *Повести* перечисляет лиц, последовательно занимавших должность подольского старосты: это „дворянин Витовта” Грановский, литовские паны Георгий Гедигольд,

⁷³ W. Dworzaczek, *Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego, wiek XIV–XV*, Warszawa 1971, s. 140; J. Kurtyka, *Podole pomiędzy Polską i Litwą*, s. 117.

⁷⁴ См. об этом Я. Дашкевич, *Спорные вопросы дипломатической практики Древней Руси*, „История СССР”, 1991, № 4, с. 100–111.

⁷⁵ W. Dworzaczek, *Leliwici Tarnowscy*, s. 119, 138 i nast.; A. Strzelecka, *Melsztyński Spytek (Spytek z Melsztyna) h. Leliwa (zm. 1399)* [in:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 20/3, zes. 86, Wrocław i in, 1975, s. 414–415; F. Kiryk, *Melsztyński Spytek h. Leliwa (1398–1439)*, [in:] *Ibidem*, s. 415–417.

⁷⁶ См., например: *Новгородская четвёртая летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 4, ч. 1, вып 2, Ленинград 1925, с. 384–386.

⁷⁷ По этому поводу Я. Никодем замечает, что „w taki sposób zachowywać mogli się jedynie bardzo silni i bardzo pewni siebie władcy” (J. Nikodem, *Wiarygodność Latopisu wielkich książąt litewskich*, s. 166, przyp. 59).

Петраш Монтигирдович и Ян Довгирд. В „Грановском” учёные справедливо видят Винцентия из Гранова, который в Польше последовательно занимал должности калишского подстолия, накальского каштеляна и генерального старосты Великой Польши. С этим регионом его связывало происхождение и владения, а с Подольем – брак с племянницей Спытка из Мельштына и наследницей богатого состояния Эльжбетой, заключённый в 1397 г.⁷⁸ Какое-то время Винцентий действительно находился на Подолье: его имя фигурирует в нескольких документах, относящихся к этому региону⁷⁹. Однако для оценки достоверности *Повести о Подолье* существенно, что Винцентий умер во второй половине 1410 г., а значит, быть подольским старостой Витовта никак не мог, поскольку Витовт получил Западное Подолье лишь в 1411 г.⁸⁰ Не фигурирует он в сохранившихся документальных источниках и как придворный Витовта⁸¹. Известие *Повести* можно попытаться объяснить разными способами, – например, тем, что Винцентий успел побывать Витовтовым старостой Восточного Подолья, или выполнял какие-то разовые поручения Витовта в этом регионе, или произошло смешение нескольких лиц, – но все эти объяснения так и останутся в сфере гипотез. Важнее отметить интенцию автора *Повести*, вложенную в упоминание Грановского, – подчеркнуть его связи не с польским королём или его вельможей, а с великим князем литовским. Последующие старосты Подолья – Гедигольд, Петраш Монтигирдович и Довгирд – хорошо известны по другим источникам, а двое из них – Гедигольд и Довгирд – упоминаются в них с этой должностью, что подтверждает сообщение *Повести*⁸². Заключительный эпизод с арестом Довгирда и захватом поляками Подолья призван продемонстрировать их вероломство, о котором речь шла выше.

Когда же была написана *Повесть о Подолье*? Это произошло до мая 1448 г., и именно поэтому литовские послы на состоявшемся тогда съезде в Люблине оставили аргументы поляков без ответа⁸³. О выступлении литовцев на этом съезде Длугош говорит очень кратко, но из сравнения польских аргументов с *Повестью о Подолье* видно, что сами эти аргументы были сформулированы как возражение на литовскую версию истории региона. Если бы *Повесть* была создана в 1449–1451 гг., как считал А. Прохаска, то у её автора должны были бы найтись возражения на такой веский, выдвигаемый раз за разом аргумент польской стороны, как документ Сигизмунда Кейстутовича об уступке Подолья Польше 1432 г. Как уже говорилось, *Повесть* была адресована читателям из ВКЛ, знавшим *Летописец великих князей литовских*. Это, очевидно, объяснялось намерением подготовить общественное мнение к возможной войне за Подолье. Но в начале правления Казимира всё ограничилось локальной стычкой, а сами правящие

⁷⁸ После смерти Винцентия Эльжбета в 1417 г. стала третьей женой польского короля Владислава Ягайла (W. Dworzaczek, *Leliwici Tarnowscy*, s. 34–35).

⁷⁹ J. Kurtyka, *Repertorium*, p. 377, 378.

⁸⁰ Idem, *Podole pomiędzy Polską i Litwą*, s. 124–125; см. также новаторский подход: В. Михайловский, *Еластична спільнота*, с. 97–107.

⁸¹ R. Petrauskas, *Didžiojo kunigaikščio institucinio dvaro susiformavimas Lietuvoje (XIV a. pabaigoje – XV a. viduryje)*, „Lietuvos istorijos metraštis”, t. 1, 2005, p. 24–34.

⁸² J. Kurtyka, *Podole pomiędzy Polską i Litwą*, s. 126–127; R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: Sudėtis–struktūra–valdžia*, Vilnius 2003, p. 319; В. Михайловский, *Еластична спільнота*, с. 104–107.

⁸³ G. Błaszcyk, *Dzieje stosunków polsko–litewskich*, t. 2, s. 818–820.

круги ВКЛ не были заинтересованы в войне с Польшей (и не предприняли никаких усилий для её подготовки) в условиях неурегулированных отношений с Московским великим княжеством, татарами и Михаилом Сигизмундовичем. Напротив, развитие польско–литовских отношений в 1431–1432 гг. вело именно к этому, и именно в этот период звучание *Повести* было наиболее актуальным. Наконец, лишь при жизни Ягайла, т. е. до 1434 г., имели смысл выпады в его адрес, отмеченные выше. Всё это свидетельствует, что *Повесть о Подолье* была написана в 1431–1432 гг., несмотря на нелестный и не всегда точный контекст упоминания тогдашних союзников ВКЛ – Молдавии („волохов”), татар и Сигизмунда Люксембургского.

Проведённый анализ позволяет ответить на вопрос о месте создания *Повести*, источниках и творческой манере автора. В отличие от второй части *Летописца великих князей литовских*, *Похвалы Витовту* или *Смоленской хроники*, в *Повести о Подолье* значительно слабее ощущается религиозная составляющая. Помимо рассказа о Константине Кориатовиче, это лишь слова, вложенные в уста Ягайла, который обращается к Витовту: „Милый брате, дал тобѣ бог, добыл еси Подольской земли...”. Полностью отсутствуют нравоучительные отступления, цитаты из *Священного Писания*. Из этого следует, что автор *Повести* был православным мирянином. Судя по замечанию, что Фёдор Кориатович, в отличие от правивших на Подолье братьев, „зде... Новгородок держал”, произведение было написано в „Литовской земле”, к которой в первой трети XV в. относили Новгородок, а вовсе не в Смоленске, как предполагали некоторые исследователи⁸⁴, и не на самом Подолье.

Можно ли вслед за рядом учёных утверждать, что *Повесть о Подолье* возникла в литовской великокняжеской канцелярии? Известно, что уже в конце XIV – первой трети XV в. у литовских господарей был архив, где хранились важнейшие документы, прежде всего имеющие реальную или потенциальную правовую силу – договоры с соседними государствами, входящая корреспонденция, а отчасти (в черновиках и копиях) исходящая⁸⁵, а также политико–исторические сочинения, такие как *Мемориал (Жалоба)* Витовта⁸⁶. Собираение документов в великокняжеском архиве было строго подчинено актуальным политическим задачам. Так, ничего не известно о хранении в нём копий пожалований великого князя своим подданным, тем более частнопроводных документов. Таким образом, теоретически можно допустить, что книжник, имея доступ к великокняжескому архиву, мог использовать хранящиеся там соглашения правителей, присяжные грамоты, послания, историко–политические сочинения. Другое дело, насколько реальной была такая возможность в условиях пер-

⁸⁴ S. Smolka, *Najdawniejsze rotmiki*, s. 25–26; А. Ліцкевіч, *Атручэнне князя Скіргайлы*, с. 32.

⁸⁵ M. Kosman, *Archiwum wielkiego księcia Witolda*, „Archeion”, т. 46, 1967, s. 129–138; А. Ліцкевіч, *Дагаворы паміж князямі ВКЛ, нобілямі Жамойці і прадстаўнікамі Тэўтонскага ордэна ў Прусіі і Лівоніі (1367–1398 гг.)*, „Arche”, т. 10, 2010, с. 42–45; R. Saraitė, *List, jako narzędzie komunikacji wielkiego księcia litewskiego Witolda*, „Studia Źródłoznawcze”, т. 50, 2012, s. 46–47.

⁸⁶ *Мемориал Витовта* сохранился до наших дней в единственной рукописи в архиве великих магистров Тевтонского ордена (этот архив, получивший по месту своего хранения в XVIII–XX вв. название Кёнигсбергского, в настоящее время находится в Берлине). Дословные совпадения текста *Мемориала* с первой частью *Летописца великих князей литовских* говорят о том, что *Мемориал* оставался в архиве Витовта и после его возвращения в Литву в 1392 г. (K. Alminauskis, *Uytauto skundas*, „Archivum philologicum”, т. 8, 1939, p. 219–224)

вой трети XV в.: с одной стороны, ещё в конце этого и начале следующего столетия документ не имел бесспорного приоритета перед устным свидетельством, а, напротив, сам требовал подтверждения знающими людьми; понятие же о практическом значении, скажем, *Литовской метрики* лишь складывалось⁸⁷, с другой – историками отмечено более быстрое утверждение письменной культуры именно в сфере внешней политики⁸⁸. Практика использования документов в разных сферах жизни ВКЛ в конце XIV – первой половине XV в. – это отдельная тема, которая заслуживает дальнейшего изучения. Как бы то ни было, выше я старался показать, что в *Повести о Подолье* следов использования документальных источников не обнаруживается.

В первой трети XV в. великокняжеская канцелярия не была единственным центром летописания ВКЛ, и, возможно, среду создания *Повести о Подолье* имеет смысл поискать за её пределами. На мой взгляд, такой средой могло быть окружение виленского воеводы Георгия Гедигольда: его карьере уделено повышенное внимание – указано его пребывание в должности не только подольского старосты, но и, впоследствии, смоленского наместника. По-видимому, автор *Повести* был как-то связан с этим вельможей – возможно, ещё с тех времён, когда Гедигольд был подольским старостой⁸⁹. Знакомство с подольскими реалиями – историческими (имена и последовательность местных правителей) и географическими (названия замков и их местоположение) – склоняет к мысли, что автор либо сам происходил с Подолья, либо жил там некоторое время. Более слабым было знакомство автора *Повести* с соседями этого региона: он упоминает татарских „отчичей и дедичей” этой земли, правильно называет польского короля „Казимиром Локотковичем” – сыном Владислава Локетка (этой подробности нет в *Летописце великих князей литовских*), но ошибочно полагает, будто „в него сына не было, толкo была одна дочка” (значит, его знаний было недостаточно, чтобы исправить ошибку *Летописца*); знает о молдавской и венгерской помощи Фёдору Кориатовичу, но полагает, что последнюю оказал „вгорский князь”, а не король, которым с 1387 г. был Сигизмунд Люксембургский (союзник Свидригайла в момент создания *Повести!*); вспоминает о необходимости обороны Подолья от татар, существовавшей в конце XIV в., но путается в реалиях польско–литовских отношений этого времени.

Таким образом, гипотеза об использовании неких достоверных письменных источников, оригинальных документов при создании *Повести о Подолье* не подтверждается. При оценке её достоверности как исторического источника не должно вводить заблуждение и знакомство автора с подольскими реалиями прошлого и современности.

⁸⁷ L. Karalius, *Vieno atvejo tyrimas, arba kam buvo naudojamos Kazimiero Jogailaičio dovanojimų knygos Aleksandro Jogailaičio kanceliarijoje?* [in:] *Praeities pėdsakais. Skiriama Profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65–mečiui*, Vilnius 2007. В этой связи важно отметить, что датировка самого раннего упоминания *Литовской метрики* („ино мы тую грамоту в книги дякови нашему уписати велѣли”) 1431 г., предложенная И. Сулковской–Курасёвой (I. Sułkowska–Kurasiowa, *Metryka Litewska. Charakterystyka i dzieje*, „Archeion”, т. 65, 1977, s. 92, przym. 2), происходит из фальсификата – якобы привился Свидригайла, пергаменный „оригинал” которого переписан почерком второй четверти XVII в. (*Archiwum Państwowe w Krakowie. Oddział III. Zbiór Rusieckich. Perg.* nr 121). За палеографическую консультацию благодарю А. И. Грушу (Минск).

⁸⁸ L. Karalius, *Lietuvos metrikos knygy vaidmuo*, p. 183–184.

⁸⁹ Дополнительное подтверждение этой гипотезы можно видеть в том, что, согласно Р. Петраускасу, Гедигольд при Свидригайле „курировал отношения с поляками” (*Lietuvos istorija*, т. 4: *Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m.*, Vilnius 2009, p. 390).

В произведении не фиксируется историческая традиция какого-либо рода⁹⁰ (при этом, как показывают произведения, созданные в окружении Альберта Гаштольда в начале XVI в., родовая память не была всеобъемлющей и сама подвергалась „редактированию“⁹¹). „Старина“, на которую охотно ссылались и население ВКЛ, и сами великие князья, содержала очень выборочную память о прошлом, имела практическое назначение, „помнила то, что сохранялось неизменным, и должна была подтвердить существующее теперь“⁹². Такая память уходила вглубь на несколько поколений и распределялась очень неравномерно⁹³: в начале XVI в. жители ВКЛ ссылались на порядки великих князей Витовта и Сигизмунда, но „старина“ времён Ольгерда уже забывалась даже в Витебске, где тот княжил в первой половине XIV в.⁹⁴ Конкретные события военной и политической истории прошлого (причём давностью в несколько десятилетий) помнили постольку, поскольку к ним были приурочены те или иные изменения в имущественном положении данного рода⁹⁵. Именно поэтому, думается, автор *Повести* в целом верно

⁹⁰ Правда, в *Повести* упоминаются подольские замки Винница и Соколец, принадлежавшие в 30-е гг. XV в. подольскому старосте кн. Фёдку Несвицкому, а также Брацлав – один из центров его администрации (ср. его присяжную грамоту польскому королю и Короне от 7 августа 1434 г.: В. Розов, *Українські грамоти*, т. 1, Київ 1928, № 71). Однако указание на то, что Витовт „посажал“ на них своих старост, тогда как Винница была частью „вотчины“ Фёдка, а также „отсутствие“ его самого и его предков в произведении свидетельствуют, что автора интересовал не его род, а замки, игравшие важную роль в системе укреплений Подолья.

⁹¹ У. Канановіч, *Вялікая Пруская вайна 1409–1411 гг. у гістарычнай памяці рыцарскага саслоўя Літвы і Русі ў эпоху Рэнесансу*, [in:] *Вялікае княства Літоўскае і яго суседзі ў XIV–XV стст. Саперніцтва, супрацоўніцтва, урокі*, Мінск 2011, с. 140–150.

⁹² А. Груша, *Устныя крыніцы генеалагічнай інфармацыі ў Вялікім княстве Літоўскім у канцы XV – першай трэці XVI вв.*, [in:] *Генеалогія. Зборка навуковых прац*, вып. 1, Київ 2013, с. 41.

⁹³ Ср. данные исследований антропологов: R. Kasperski, *Problem etnogenezy Gotów w ujęciu Herwiga Wolframa: refleksje nad metodą*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 118, 2011, z. 3, s. 416–417.

⁹⁴ В грамоте Казимира Ягеллончика об освобождении вильнян от мыта по всему Великому княжеству имеется ссылка на то, что такой порядок существовал во времена его деда Ольгерда и отца Ягайла (*Собрание древних грамот и актов городов: Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, церквей, и по разным предметам*, ч. 1, Вильна 1843, № 5, с. 6). Существенно, что в аналогичной грамоте Сигизмунда Кейстутовича 1432 г. говорится, что виленские мещане мыта „издавна не давали“, без ссылки на Ольгерда (Ibidem, № 2, с. 2). С другой стороны, пан Василий Микулич из Витебска, где Ольгерд княжил в первой половине XIV в., писал Казимиру Ягеллончику в 1440–1447 гг.: „Што твоя ма. пишеш[ь], г[оспо]д[а]р[ь] мой, до мене ѿ тых людех ѿ Брушанех ѿ пошланях, ино я, г[оспо]д[а]р[ь], Влькырда не помню; помню кн[я]зя великого Витовъта, дядю твоего“ (*Беларускі архіў*, т. 2: (XV–XVI ст.), Менск 1928, № 58, с. 41). См. также: М. Кром, „Старина“ как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – нач. XVII вв.), „Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей“, т. 3, 1994, с. 68–85.

⁹⁵ Приведу лишь несколько примеров. В начале 40–х гг. XV в. рудунские бояре Круповичи, отстаивая своё боярство, ссылались на высылку их деда Крупоса в походе Витовта „в Немцы“ (У. Канановіч, *Вялікая Пруская вайна*, с. 140–141). В 1462 или 1477 г. жемайтійские бояре свидетельствовали, что ведомого человека Гетовта, „отнимавшегося“ от жены боярина Ягмина Дорохны, „дал князь вѣликии Жикгимонтъ Ягкминову ѿтцю ещо Довконту, коли ездѣли ко Метиславу, абы дал деи его Кгоилмин“, т.е. в 1433 г. (*Lietuvos Moksly akademijos Vrublevskij bibliotekos Rankraščių skyrius*, F 37–799). В 1467 г. в ходе тяжбы с паном Олсхном Судимонтовичем пан Юрий Зеновьевич вспоминал, что Сигизмунд Кейстутович отобрал у его дяди Василия Братошича Кревский замок, где тот был державцей, по навету пана Судимонта, „коли великий князь Жикгимонтъ валичалъ зъ Швитриганлом“ (очевидно, в конце 1432 г. – С.П.) (*LM. kn. 25 (1387–1546)*, par. D. Antatavičius ir A. Baliulis, Vilnius 1998, № 215, p. 268). В судебном разбирательстве между двумя ошмянскими боярами 1528 г. упоминается более ранний (очевидно, конца XV в.) „лист“ Станька Нарушевича, „в которомъ же стоит, што жь коли великий князь Жыкгимонтъ ко Бранску тягнуль, тогды с тягое служьбы предка его вызволил, а вселъ ему боярскою служьбою служити“ (*LM. kn. 15 (1528–1538)*, *UzK 15*, par. A. Dubonis, № 7, p. 55; A. Dubonis, *Įdomesni dokumentai apie Lietuvos bajorus: bajorystės atsisakymas, gavimas ir gynimas (XV–XVI a. pirmoji pusė)*, „Lietuvos istorijos metraštis“, 1998 metai, p. 174, 176).

помнил события на Подолье, но не знал их международного контекста. По отношению к потомкам Ольгерда и Кейстута Кориатовичи были боковым ответвлением правящей династии, и в Литве о них пришлось вспомнить постольку, поскольку это отвечало политическим потребностям⁹⁶. Но автор *Повести о Подолье*, в отличие от учёных XIX–XX вв., ставил перед собой задачу не реконструировать истинный ход событий, а доказать права Литвы на южнорусский регион, сконструировав прошлое. Для этого ему было достаточно нескольких опорных точек в виде имён и событий.

Нельзя согласиться с выводом Ф. Сушицкого о быстром забвении *Повести о Подолье* в связи с угасанием польско–литовского спора из–за этой земли⁹⁷. В этом смысле *Повести*, вошедшей во *Второй* и *Третий летописные своды* ВКЛ, а затем перешедшей в исторические труды Мартина Кромера, Мартина Бельского и Мацея Стрыйковского, повезло значительно больше, чем погодным записям общерусского содержания, отброшенным уже при переходе от *Первого* ко *Второму* своду. В этом смысле *Повесть* обладала рядом достоинств: она представляла собой связное, целостное повествование, посвящённое ранней и героической истории ВКЛ, об интересе к которой в начале XVI в. свидетельствует возникновение легендарной части летописных сводов, и хорошо вписывалась в тенденцию героизации Витовта⁹⁸. Поскольку Подольем на протяжении XIV–XV вв. владели князья из разных ветвей династии Гедиминовичей, *Повесть* исходила (хотя и не совсем последовательно) из деперсонализованного понимания государства – „Литовской земли”, и потому она оказалась востребованной в начале XVI в. Банальная истина, которую историки всё ещё нередко забывают, состоит в том, что исторические источники писали не „для историков”, а если говорить об историографических источниках, то их авторы не ставили перед собой задачу установить, „как всё было на самом деле”. *Повесть о Подолье* не просто передаёт некоторые моменты тенденциозно, – она представляет собой целостное произведение, пронизанное идеей доказать права Литвы на Западное Подолье. И если современный историк берётся нарушить эту целостность, кладя то или иное известие в основу своей реконструкции того или иного эпизода, описанного в *Повести* (это относится и к Синеводской битве, и к любому другому сюжету произведения), то такой шаг обязательно должен сопровождаться тщательным обоснованием.

⁹⁶ Ср. ситуацию начала XV в.: в это время Витовт и Ягайло уже не были уверены, существовал ли когда–либо правитель Литвы по имени Миндовг и какой властью он располагал (R. Petrauskas, *Užmirštas karalius: Mindaugas LDK visuomenės savimoneje XVI a. pabaigoje – XVI a.*, [in:] *Mindaugas karalius*, Vilnius 2008, p.?).

⁹⁷ Т. Сушицкий, *Західньо–руські літописи*, с. 311.

⁹⁸ E. Gudavičius, *Žinutės apie Žalgirį*, p. 44.

*

Sergey Polekhov, *The Chronicle Tale about Podolye as the historical source*

The Tale about Podolye – the journalistic monument of the Grand Duchy of Lithuania, dedicated to the reaffirm of its rights on the Western Podolye, is investigated in the article. The dating of *the Tale* by the beginning of the 1430s is substantiated, its news are compared with the independent sources, what allows determining of their authenticity. As a result, it appears that the author of *the Tale* did not use the documentary sources and designed the history of Podolya based on oral tradition and *the Chronicler of the Grand Dukes of Lithuania*.

Laima Bucevičiūtė
(Kaunas)

MĒLYNIEJI VANDENYS ISTORINĖS KARTOGRAFIJOS KONTEKSTE

Straipsnyje analizuojamos 1362 m. vykusio Mėlynujų Vandenų mūšio vaizdavimo tendencijos senojoje kartografijoje. Rašytinių šaltinių informacija apie šį mūšį ir jo istorines aplinkybes yra šykšti ir fragmentuota. Mėlynujų Vandenų mūšio istorija senesiuose XVI–XVIII a. žemėlapiuose atsispindi tik kaip geografinė nuoroda. Fiksuota to paties pavadinimo tiek upė, tiek gyvenvietė, o toponimo variantiškumas santykinai didelis. Šis įvykis nebuvo kaip nors išskirtinai pažymimas senesiuose žemėlapiuose, nėra politinio užsakymo pėdsakų, išskyrus hipotetinę prielaidą, jog B. Wapowskio 1526 m. „Pietų Sarmatijos“ žemėlapyje Mėlynujų Vandenų mūšio vietoje patalpintas užrašas, reprezentuojantis lietuvių kovas su totoriais, raitelių iliustracijos ir charakteringa heraldinė informacija, tikėtina, jog buvo neatsitiktiniai dalykai. Taip pat reikia atkreipti dėmesį į dalį žemėlapių, kuriuose nežymimas nei Mėlynujų Vandenų upės, nei vietovės toponimas, o fiksuojamas Ulanovų toponimas. Tai sietina su tikėtina mūšio lokalizacijos problema. Tačiau siekiant pagrįsti arba atmesti šią hipotezę, būtini kompleksiniai tyrimai.

Įvadas

1362 m. mūšis prie Pietų Bugo kairiojo intako – Mėlynujų Vandenų – buvo reikšmingas įvykis regione. Lietuvos valstybės kariuomenė, vadovaujama didžiojo kunigaikščio Algirdo, sumušė Aukso Ordos kariuomenę, išlaisvino Podolę ir pavedė ją valdyti Karijotaičiams. Ši karinė kampanija ženkliai išplėtė Lietuvos valstybės teritoriją. Algirdo pastangomis suvienyta valstybės erdvė tapo rimtu signalu regione, skelbiančiu, kad susiformavo naujas, savarankiškas galios centras, kuris yra pajėgus daryti įtaką tarptautinėje erdvėje: toliau tęsti kovas su Vokiečių ordinu, teritorine bei politine prasme išbalansuota Aukso Orda ir Maskvos kunigaikštyste. Taigi šis mūšis pagrįstai gali būti vadinamas skirtingų kultūrinių erdvių sankirtos simboliu. Jį įprasmino ne tik šis vienas karinis epizodas, bet ir negrįžtamai pakitusi galios persvara regione: Aukso Orda po šio mūšio daugiau nebeatgavo turėtų teritorijų ir valdžios.

Šis mūšis, jo padariniai yra itin reikšmingi Rytų ir Vidurio Europos tautoms. Nespekuliuojant istorinės sąmonės bei atminties kategorijomis, pasakytina, jog, be jokios abejonės, šių istorinių įvykių atspindžiai laikui bėgant išryškėjo įvairiuose kultūros pamin-

kluose, jie formavo ir tebeformuoja istorinę atmintį, kuria įvairius identiteto pavidalus.

Kartografijoje atsispindi gamtos ir visuomenės reiškinių raida bei dėsniumai. Tai atveria erdvę įvairaus pobūdžio tyrimams. Tad žemėlapiai, kaip ir bet kuris kitas šaltinis, gali būti paverčiami parankia priemone istoriniams įvykiams bei procesams analizuoti. Šiame darbe dėmesys sutelkiamas būtent į senąją kartografiją, aiškinantis, ar Mėlynųjų Vandenų mūšio peripetijos ir su tuo susijęs istorinis kontekstas realiai atsispindėjo senuosiuose žemėlapiuose. Yra žinomas ne vienas atvejis, kai kartografiniai ir grafikos paminklai buvo kuriami kaip tiesioginės vieno ar kito įvykio iliustracijos. Pavyzdžiui, XVII a. vidurio kovas su švedais mena Eriko Jönssono Dahlbergho raižinių ciklas „Šiaurės karas“¹. Žinomi ir Jonušo Radvilos kariuomenės artilerijos kapitono Kristupo Eigirdo sudaryti mūšių su kazokais planai. Taip pat įspūdingos 1709 m. Poltavos mūšio scenos buvo išraižytos Nicolo de Fero², Jacobo Keyserio³ ir kitų graverių darbuose. Nesigilinant į šiuos ir panašius pavyzdžius pasakytina, jog istorinėje tradicijoje įvairius mūšius dažnai siekta iliustruoti, pasitelkiant žemėlapią ar graviūrą. Mėlynųjų Vandenų mūšio istorija laikytina tuo atveju, kurį būtina įvertinti senųjų žemėlapių kontekste.

Čia neminėsime išties gausios istoriografijos, skirtos XIV a. antrosios pusės regiono politinei ir paties mūšio istorijai: įvairių šalių tyrinėtojai skirtingais rakursais analizuoja šiuos reiškinius⁴. Tyrimo specifika reikalauja atsigręžti į kartografijos, istorinės geografijos tyrimus. Atkreiptinas dėmesys į tai, jog XIV a. antrosios pusės įvykiai žemėlapiuose realiai galėjo būti pradėti atspindėti tik maždaug XVI a. pirmosios pusės kartografijoje. Šiuo atveju negalime tikėtis, kad istoriniai procesai bus atspindėti žemėlapiuose tuo pat metu. Paminėtini Ukrainos žemių istorinei kartografijai analizuoti skirti Tatjanos Liutos ir Jaroslavo Daškevičiaus darbai – juose tiesiogiai paliečiama Mėlynųjų Vandenų vaizdavimo senojoje kartografijoje problema⁵. Panašių tyrimų, kuriuose būtų tiesiogiai analizuojamas Mėlynųjų Vandenų mūšis senojoje kartografijoje, daugiau nepavyko aptikti. Tačiau būtina atkreipti dėmesį į Stanislawo Alexandrowicziaus, Karolio Buczeko, Vaclovo Chomskio ir kitų kartografijos istorikų darbus⁶, kurie padeda pažinti kartografijos istorijos raidą, perprasti spe-

¹ Dahlbergh, Erik Jönsson, *Conflictus inter Svecos et Lithvanos dimidio ab Urbe Sandomiria milliari... die 25. Martij Anno 1656*, Vilniaus universiteto biblioteka, Retų spaudinių skyrius, 1K–426 [toliau: VUB RSS]; to paties, Gesta ad Sandomiriam d. 24. Marti 1656, quando Ser. Rex Sueciae structo ponte navali Vistulam traiecit..., VUB RSS, 1K–424; Dahlbergh, Erik Jönsson, Vrbs et Castellum Brestzie Litewski a S.R.M Sueciae die 11 Maiji 1657 obcessum..., [in:] S. Pufendorf, *De rebus a Carolo Gustavo gestis...*, Nurnberg 1696.

² Nicol de Fer, *La journée de//Poltawa//En ukrainne, //le 8 e. juillet 1709...*, VUB RSS, Vinco Mincevičiaus kartografijos kolekcija (XVI–XX a.), Minc 86.

³ J. Keyser, *Полтавская баталия*, Amsterdam 1745, VUB RSS, 1K–421.

⁴ F. Šabuldo, *1362 m. Mėlynųjų Vandenų mūšio šiuolaikinė mokslinė interpretacija*, Vilnius 2012; Idem, *Lietuvos ir Ordos kondominiumas Ukrainos žemėse XIV a.*, [in:] *Lietuvos istorijos metraštis 2004/2*, Vilnius 2005, p. 5–26; Idem, *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*, Київ 1987; R. Batūra, *Lietuva tautų kovoje prieš Auksą ordą: nuo Batu antplūdžio iki mūšio prie Mėlynųjų Vandenų*, Vilnius 1975; Idem, *Mėlynųjų Vandenų mūšio pergalė 1362/1363*, Vilnius 2012; D. Ostrowski, *Muscovy and the Mongols. Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier: 1304–1589*, Cambridge University Press 1998; *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*, наук. ред. Ф. М. Шабульдо, Київ 2005. Ir kt. tyrinėjimai.

⁵ Т. Люта, *Україна на старожитніх мапах*, „Пам'ятки України: історія та культура”, 1996, № 2, с. 54; Я. Дашкевич, *Україна на картах XIV–XVI ст.: стан і проблема досліджень*, [in:] *Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні*, Київ 1988, с. 94–100; Idem, *Східне Поділля на картах XVI ст.*, [in:] *Історико-географічні дослідження на Україні*, Київ 1992, с. 13–21.

⁶ S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, wyd. 2 popr. i uzup.,

cifinius žemėlapiuose užkoduotos informacijos požymius ir suvokti svarbiausius senosios kartografijos principus – kodėl viena informacija buvo žymima ir nuolat kartojama, o kita, nesulaukusi dėmesio, nugrimzdo istorinėn užmarštin.

Rengiant šį straipsnį buvo peržiūrėta per 400 XVI–XVIII a. žemėlapių, atpažinti Mėlynųjų Vandenių istorinį kontekstą kartografavę autoriai ir jų sekėjai. Į tyrimo lauką papuolė Lietuvai, Lietuvos ir Lenkijos valstybėms, Europai, Vidurio ir Rytų Europai, Maskvos valstybei, Ukrainai, totorių ordoms skirti žemėlapiai⁷. Šiuo tyrimu nesiekiami pristatyti visus galimus žemėlapius, kuriuose buvo aptikta su Mėlynaisiais Vandenimis susijusios informacijos, nekeliamas tikslas atlikti detalią tokių duomenų registraciją. Todėl savaime suprantama, jog, vengiant pernelyg išplėsti teksto apimtį, bus nurodomi tik tam tikri žemėlapių pavyzdžiai, iliustruojantys vieną ar kitą teiginį.

Šio tyrimo tikslas – įvertinti Mėlynųjų Vandenių ir su jais susijusio istorinio konteksto vaizdavimo ypatybes senuosiuose žemėlapiuose. Svarbu atkreipti dėmesį į tai, ar šis įvykis buvo kaip nors išskirtinai pažymėtas senuosiuose žemėlapiuose: ar galime atsekti politinio užsakymo pėdsakų, ar apsiribojama tik geografinių objektų kartografavimu. Ne mažiau svarbu išsiaiškinti, ar žemėlapiuose fiksuojamas toponimas Mėlynieji Vandenys ženklina tik upės, ar ir gyvenvietės buvimo vietą. Taip pat keliami klausimai, kokį istorinį regioną vaizduojančiuose žemėlapiuose ši informacija buvo užfiksuota, kokia yra šių objektų fiksavimo žemėlapiuose seka ir chronologija.

Mėlynųjų Vandenių lokalizacijos problema

Mūšio geografinės detales atskleidžiančių rašytinių šaltinių nėra daug. Neatkartojant jau žinomų istoriografinių teiginių pasakytina, jog neretai tuose šaltiniuose tiesiog konstatuojamas paties mūšio faktas, nenurodant platesnio šio įvykio konteksto. Metraščiuose aptinkama informacija yra fragmentiška ir šykšti, kartais tendencinga.

Metraščiuose skelbiama, kad Algirdas nugalėjo tris totorių chanus ir išgelbėjo Podolę nuo totorių valdžios; kai kuriuose šaltiniuose patikslinama, jog Algirdas užkariavo Mėly-

Poznań 1989; wyd. 3 popr. i uzup, Poznań 2012; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Krańów 1963; V. Chomskis, *1613 m. Lietuvos žemėlapis. Jo analizė ir vertinimas Lietuvos kartografinio vaizdo raidoje*, Vilnius 2004 (Išleista remiantis 1948 metais apgintos geografijos mokslu disertacijos pagrindu); O. Maksimaitienė, *Lietuvos istorinės geografijos ir kartografijos bruožai*, Vilnius 1991; M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, Lublin 1999; J. Kovarsky, *The Roles of Old Maps: Linking Lifelong Learning to Special Collections Libraries*, „The LLIRReview”, vol. 3, 2008, p. 29–33;

⁷ Minėtinai žemėlapių rinkiniai, atlasai, kolekcijos, katalogai: *A. Ortelius, Theatrum Orbis Terrarum*, Antwerpen 1570, 1574; *Senieji Lietuvos žemėlapiai, I aplankas iš Joachimo Lelewelio ir kitų rikinių; II aplankas iš Vaclovo Dargužio kolekcijos*, Vilnius 1999, sud., aprašus parengė Alma Braziūnienė [toliau: *SLŽ*] *Lietuva žemėlapiuose*, Lietuvos nacionalinio muziejaus biblioteka, Vilnius 1999 (I leidimas), 2002 (II leidimas), 2011 (III leidimas), sud. A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė [toliau – *LŽ*]; *Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego i w innych zbiorach, Polska akademia nauk instytut geografii i przestrzennego zagospodarowania ossolineum*, t. 1, 1978 [mapy XV–XVI w.] [toliau: *EHC*]; Б. А. Рыбаков, *Русские карты Московии XV – начала XVI века*, Москва 1974; *Vincio Mincevičiaus kartografijos kolekcija (XVI–XX a.)*, VUB RSS; *Jono Norikačio kartografijos kolekcija*, Vytauto Didžiojo universiteto biblioteka, Retų ir senų leidinių skyrius [toliau: *VDUB RSL*]; J. Bzinkowska, *Mapy ziem dawnej Polski od XV do XVIII wieku – wybranych atlasach biblioteki Jagiellońskiej*, Warszawa 1992; Eadem, *Luźne mapy ziem polskich do końca XVIII wieku w zbiorach kartograficznych Biblioteki Jagiellońskiej*, Warszawa 1993; J. Szeliga, *Mapy ziem i Rzeczypospolitej w atlasach Biblioteki Gdańskiej PAN*, Warszawa 1993; K. Szykula, E. Szykiewicz, *Mapy ziem dawnej Polski w wybranych atlasach Biblioteki Uniwersytetu we Wrocławiu*, Warszawa 1993.

nuosius Vandenis ir Baltąją pakrantę⁸. Istorikas Motiejus Strykowski taip pat yra aprašęs Mėlynyų Vandenų mūšio bei istorines peripetijas. Ši atveji yra įvertinęs ukrainiečių tyrinėtojas Feliksas Šabuldo, todėl čia plačiau šio klausimo negvildensime. Pateiktina F. Šabuldo išvada, jog M. Strykowski iš tiesų naudojosi čia minėtų metraščių žiniomis, tačiau jo tekste taip pat gausu specifinių, originalių detalių, kurios neturi analogų kituose rašytiniuose šaltiniuose. Tai skatina manyti, jog *Lenkijos, Lietuvos, Žemaitijos ir visos Rusijos kronikos* autorius buvo susipažinęs ir su žodine totorių istorijos tradicija. Jo didžiausias nuopelnas yra tas, kad surinko ir publikavo unikalias Ordų šaltinių žinias apie šį regioninės reikšmės mūšį⁹. Tačiau ir iš M. Strykowskio *Kronikos* neaišku, ar Mėlynieji Vandenys – tik upė, ar egzistavo taip pat vadinama gyvenamoji vietovė. Mat autorius, kalbėdamas, kad Algirdas prie Mėlynyų Vandenų krantų sumušė totorių kariuomenę, vienareikšmiškai minėjo tik upę. Ne ką daugiau žinių suteikia ir vadinamoji *Bychovco kronika*. Čia taip pat nedetalizuojama Mėlynyų Vandenų geografija. Peršasi prielaida, jog senieji istorikai ir kartografsai itin mažai žinojo apie XIV–XVI a. Dniepro dešiniojo kranto geografiją. Galbūt neatsitiktinai ir ši arealą vaizduojančiuose žemėlapiuose dažnai aptinkamas užrašas „Дике поле“ – jis galėjo reikšti ne tik stepės sinonimą, bet ir objektyvų žinių trūkumą. Tačiau šiame areale vyko mūšiai bei kovos, buvo kuriama pasienio pilių sistema. Taigi kyla klausimas, ar čia egzistavo apgyvendinimo punktas pavadinimu „Mėlynieji Vandenys“? Vienintelis šaltinis, kuriame užsimenama apie tai, jog greta Mėlynyų Vandenų upės gyvavo ir taip pat vadinama gyvenvietė, yra *Didžiojo brėžinio knyga*. Šis XVI–1627 m. šaltinis, pirmą kartą publikuotas 1773 metais, gimė dėl Rusijos pretenzijų sužinoti savo valstybės teritorinį perimetrą ir užfiksuoti šią informaciją raštu. Įdomu tai, kad viena šitos knygos dalių yra skirta būtent pietinių teritorijų geografijai – ji vadinasi „XVI–XVII a. totorių keliai į Rusijos pietus“. Čia minima, jog „50 varstų Bugo upės aukštupio link į Bugą įteka upelis Mėlynieji Vandenys, o netoli šio upelio, 70 varstų nuo Bugo, įkurtas miestas Mėlynieji Vandenys“¹⁰. Taigi matyti, jog rašytiniuose šaltiniuose pateikiama informacija yra nevienareikšmiška, tik pastarojo šaltinio tekstas byloja Mėlynyų Vandenų vietovę iš tikrųjų egzistavus. Kita vertus, tyrinėtojams kyla abejonių ir dėl šiame šaltinyje pateikiamos informacijos patikimumo. Tyrinėtojas Fiodoras Petrunia akcentuoja, kad daug klaidingų detalių į šį šaltinį pateko sekant senaisiais kartografsais. Būtent jų žemėlapiai, kuriuose buvo priversta nemažai faktinių klaidų, galėjo tapti neteisingos informacijos šaltiniais¹¹.

Mėlynyų Vandenų toponimo variantiškumas ir vaizdavimo tendencijos žemėlapiuose

Senuosiuose žemėlapiuose pateikiama informacija buvo nuolat reprodukuojama, mat jų autoriai gyveno ir kūrė toli gražu ne žemėlapyje atspindimoje teritorijoje. Bene absoliučia dauguma atvejų žemėlapius sudarinėjo Vakarų Europos, dažniausiai Augsburgio, Niurnber-

⁸ Žr. plačiau: F. Šabuldo, *1362 m. Mėlynyų Vandenų mūšio šiuolaikinė mokslinė interpretacija*, p. 13–16.

⁹ *Ibidem*, p. 23–27.

¹⁰ „А въ верхъ по реке по Бокгу 50 версть, пала въ Бокгъ речка Синяя–вода, а на речке на Синей–воде, 70 версть отъ Бокга, городъ Синяя–вода“, *Книга Большому Чертежу или древняя карта Россійскаго государства, поновленная въ разрядъ и списанная въ нугу 1627 года*, Санкт Петербург 1838, с. 103.

¹¹ Ф. Е. Петрунь, *К вопросу об источниках „Большого Чертежа“*, „Журнал научно–исследовательских кафедр в Одессе“, т. 1, 1923/4, с. 37–43.

go, Amsterdamo, kartografijos mokyklų atstovai, išskyrus, žinoma, 1613 m. M. K. Radvilos Našlaitėlio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapi – jį kūrė tiesiogiai Lietuvos teritorijoje dirbę ir lauko kartografavimo darbus atlikę specialistai. Šie faktai liudija, kad žemėlapiuose neįmanoma užčiuopti vienalaikių politinių aktualijų pėdsako. Dažniausiai informacija būdavo keletu ir daugiau dešimtmečių pasenusi, neretai klaidinga ar sąmoningai interpretuota taip, kaip to pageidavo žemėlapių užsakovai. Autoriai neturėjo galimybės patys patikrinti ir įsitikinti surinktų duomenų teisingumu bei patikimumu. Todėl žymėti praeities istorinių įvykių ir procesų padarinius buvo ypač sudėtinga, tai reikalavo didelių profesinių gebėjimų, istorinių žinių ir pragmatiškos kartografinės nuovokos.

Mėlynieji Vandenys istorinėje kartografijoje žymimi kaip detali geografinė nuoroda, nenaudojant ypatingų stilistinių ir kitų piemonių, kurios galėtų būti vertinamos kaip aki-vaizdas šio įvykio sureikšminimas, turintis politinę potekstę.

Šio įvykio istorinės aktualijos žemėlapiuose pradėtos atspindėti tik maždaug XVI a. pirmosios pusės kartografijoje. Kitaip tariant, realiai vykusius įvykius nuo jų įamžinimo žemėlapiuose skyrė daugiau nei pusantro šimto metų. XV a. pabaigoje pasirodę žemėlapiai buvo gana primityvūs, juose nepateikta tiriamai problemai reikšmingos informacijos. Šio laikotarpio Vakarų Europos kartografiniai Europos dalį tarp Baltijos ir Juodosios jūros vaizdavo schematiškai, remdamiesi II a. po Kristaus Klaudijaus Ptolemėjaus surinkta informacija. Šie duomenys neatspindėjo nei tuometinių geografinių, nei politinių realiųjų, dalis informacijos buvo pasenusi ir klaidinga, todėl plačiau ties jais neapsistosome.

XVI–XVIII a. žemėlapiuose aptinkamos šios Mėlynųjų Vandenų hidronimo formos: *Sinawoda F.*, *Zolta Woda*, *Szinonoda*, *Szinauoda f.*, *Sinuka f.*, *Szinouoda*, *Szinouoda*, *Sinawada*, *Sinawoda R.*, *Sinuha F.*, *Szynauoda*, *Zwino woda flu.*, *Sinucha Fl.*, *Siniawada R.*, *Swynauoda fl.* Čia pridėdamas arba nepridėdamas lotynizuotas upę reiškiančio žodžio (fluvius) trumpinys – raidė F., fl., kartais rašomas slaviškos kilmės upę reiškiančio žodžio (reka) trumpinys – raidė R.

Atitinkamai Mėlynųjų Vandenų vietovės, dėl kurios egzistavimo nesutariama istoriografijoje, toponimo variantiškumas žemėlapiuose yra toks: *Swinigrod*, *Szinonoda*, *Suynigrod*, *Suinigrod*, *Szinouoda*, *Szinovoda*, *Zwinigrod*, *Siniatycze*, *Targowocz*, *Targovica*, *Targovika*, *Targovice*, *Targovica ruinée*, *Vlanoni*, *Unalovi*, *Ulanow*.

Pagal tai, kokio pobūdžio ir detalumo su Mėlynaisiais Vandenimis susijusi informacija buvo užfiksuota žemėlapiuose, juos santykinai galima suskirstyti į penkias grupes.

Pirmoji grupė žemėlapių – tai darbai, kuriuose fiksuojama tik Mėlynųjų Vandenų upė¹². Antroji žemėlapių grupė apima darbus, kuriuose žymima vien Mėlynųjų Vandenų gyvenvietė¹³. Trečioji žemėlapių grupė sujungia darbus, kuriuose žymima ir Mėlynųjų Van-

¹² [Appresso Giordano Ziletti], *Polonia Et Hungaria Nvova Tavola*, Venetia 1574, *Vinco Mincevičiaus kartografijos kolekcija (XVI–XX a.)*, VUB RSS, Minc. 56; *Moscoviae Imperium*, Padova 1621, *Ibidem*, VUB RSS, Minc. 16; LA // POLOGNE, // Suivant les // Nouvelles // Observations de // Mess.rs de l'Academie // Royale // des Sciences... A Leide [Leiden], 1713, ten pat, VUB RSS, Minc. 87; [J. Keyser getek. en gesned], *Nieuwe Kaart // van t' // Koninkryk Poolen // verdeelt in zyn byzondere // Woywoodschappen...*, Amsterdam, 1733, ten pat, VUB RSS, Minc. 155; [Antonio Zatta], *La Wolhynia e La Podolia Divise Ne' Loro Palatinati*, Siena, 1789, ten pat VUB RSS, Minc. 97. Ir kiti pvz.

¹³ [Per Gerardum Mercatorem Cum Priuilegio], *Russia cum confinijis*, Duisburg 1595, *Ibidem*, VUB RSS, Minc. 160. Ir kiti pvz.

denų upė, ir Mėlynujų Vandenių vietovė¹⁴. Ketvirtoji sąlyginė dalis – tai žemėlapiai, kuriuose žymima Mėlynujų Vandenių upė ir vietovė, tačiau jai suteikiamas Targovicos pavadinimas¹⁵. Penktoji darbų grupė apima žemėlapius, kuriuose žymima neįvardyta Mėlynujų Vandenių upė ir vietovė, vadinama Ulanovais¹⁶. Taip pat derėtų paminėti, kad dalyje žemėlapių nežymima jokia vietovė, o Pietų Bugo kairysis intakas – Mėlynujų Vandenių upė – fiksuojama, tačiau neįvardijama.

Toks sąlyginis skirstymas pasirinktas siekiant konkretizuoti kartografinio vaizdo tendencijas ir išryškinti specifines detales. Žinoma, reikia paminėti ir tai, jog buvo peržiūrėta aibė žemėlapių, kuriuose nepateikta absoliučiai jokios Mėlynujų Vandenių istorinę atmintį saugančios informacijos. Išankstinė hipotezė ragino manyti, kad didelei teritorijai, pavyzdžiui, Europai, skirtuose žemėlapiuose tikrai nereikėtų tikėtis rasti Mėlynujų Vandenių istorines aplinkybes menančios informacijos. Tačiau anaipol – peržiūrėjus statistiškai didelį kiekį žemėlapių paaiškėjo, jog kartografuojamos teritorijos ir pasirinkto žemėlapio mastelio santykis nėra pakankamas kriterijus panašioms hipotezėms kelti. Akivaizdu viena – kad Mėlynieji Vandenis sėkmingai buvo pažymėti smulkaus mastelio Europai skirtuose žemėlapiuose ir nepažymėti gerokai stambesnio mastelio, pavyzdžiui, tik Lietuvos teritorijai skirtuose, žemėlapiuose.

Pirmą kartą informacija apie Mėlynuosius Vandenis užfiksuota Bernardo Vaposkio, Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Senojo kartografo bei istoriografo, 1526 m., *Pietų Sarmatijos žemėlapyje*¹⁷. Tai iškalbingas žemėlapio fragmentas – jame Mėlynujų Vandenių upė (*Suynawad fl.*) ir gyvenvietė (*Suynagrod*) ne tik žymima, bet ir iliustruojama raitelių figūromis, piešiamos batalijų scenos, tarsi primenant čia vykusias lietuvių ir totorių kovas. B. Wapowskio žemėlapis yra išskirtinis, jame sukaupta daug specifinės ikonografinės ir istorinės informacijos, grindžiančios Lietuvos ir Lenkijos valstybių politinę perspektyvą. Šio žemėlapio autorius svarbią žinių apie valstybių galią ir įtaką regi-

¹⁴ [B. Wapowski], *Tabula Sarmatiae, Regna Poloniae et Hungariae utriusque, Valachiae, nec non Turciae, Tatariae, Moscoviae et Lithuaniae partem comprehendens*, [in:] S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii* (2012), s. 280, nr. 4; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, nr. 7; G. Mercator, *Lithuania*, 1595, Duisburg, *SLŽ.*. I aplankas, žml. nr. 9; *LŽ*, p. 44–45; G. Gastaldi, *Il vero disegno della seconda parte del Regno di Polonia*, Venetia 1568, *SLŽ.*, I aplankas, žml. nr. 5; *LŽ*, p. 36–37; [Per Gerardum Mercatorem Cum Priuilegio], *Tavrica Chersonesus: Nostra aetate Przepocpsca et Gazara dicitur*, Amstelodami 1638, *Vinco Mincevičiaus kartografijos kolekcija (XVI–XX a.)*, VUB RSS, Minc. 159. Ir kiti pvz.

¹⁵ [Janssonius van Waesbergen I.], *Typus Generalis Ucrainae: sive Palatinatum Podoliae, Kioviensis et Braczlaviensis terras nova delineatione exhibens*, Amsterdam 1680, *Vinco Mincevičiaus kartografijos kolekcija (XVI–XX a.)*, VUB RSS, Minc. 245; [Johann Baptist Homann], *Regni Poloniae Magnique Ducatusq[ue] Lithuaniae Nova et exacta tabula: ad mentem Starovolcii descripta*, Norimbergae 1739, *Vinco Mincevičiaus kartografijos kolekcija (XVI–XX a.)*, VUB RSS, Minc. 248; [Johann Baptist Homann], *Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae nova et exacta tabula ad mentem Starovolcii* [!], 1712, *Jono Norkaičio kartografijos kolekcija*, VDUB RSLs, F1–2; [par le Sr. Robert De Vaugondy], *Le Royaume De Pologne: divisé en ses Duchés et Provinces, et Subdivisé en Palatinats*, Paris, 1752, VUB RSS, Minc. 196. Ir kiti pvz.

¹⁶ Nicolai Christophor Radzivil, *Magni Ducatus Lithuaniae, caeterarumque regionum illi adiacentium exacta descriptio Il[ustri]ss[im]i ac Excell[ent]ss[im]i Pri[n]cipis et D[omi]ni D. Nicolai Christophori Radzivil...opera cura et impensis facta ac in lucem edita*, Amsterdam, 1613 [Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapis], *SLŽ*, apl. I, žem. 10. [Frederik de Witt], *Magni Ducatus Lithuaniae tabula, divisa tam in palatinatus, quam subjacentes castellanias, Jono Norkaičio kartografijos kolekcija*, VDUB RSLs, F1–17; [Matthäus Merian], *Magni Ducatus Lithuaniae, et Regionum Adiacentium exacta Descriptio*, 1672, *Imago Lithuaniae*, p. 108, nr. 150. Ir kiti pvz.

¹⁷ [B. Wapowski], *Tabula Sarmatiae, Regna Poloniae et Hungariae utriusque, Valachiae, nec non Turciae, Tatariae, Moscoviae et Lithuaniae partem comprehendens*, [in:] S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii* (2012), s. 280, nr. 4; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, nr. 7.

one perteikė keleriopai: žymėjo heraldinę informaciją, fiksavo trumpus, bet charakteringus įrašus apie svarbiausias kovas. Matyti, jog B. Wapowski išskyrė Oršos, Varnos mūšių aplinkybes, akcentuodamas jų svarbą ir turėtą reikšmę. Įdomu tai, kad ir Mėlynųjų Vandenių vietoje buvo paliktas užrašas. Reikia pastebėti, jog tyrinėtojai įvairiai traktuoja šį faktą. Tatjana Liuta daro abejotiną išvadą, kad gausi ikonografinė ir istorinė informacija apie šį regioną B. Wapowskio žemėlapyje sietina būtent su Algirdo kovomis ir Mėlynųjų Vandenių mūšiu¹⁸. Jaroslavas Daškevičius laikosi kiek kitokios pozicijos – jis atkreipia dėmesį į tai, jog tekstinė žemėlapio žinutė vis dėlto sietina ne su Algirdo, o su Vytauto asmeniu¹⁹. Mes laikytumėmės nuomonės, kad žemėlapio fragmentą puošiantis tekstas lotynų kalba nėra tiesioginė Mėlynųjų Vandenių mūšio iliustracija. Šiame užrašė minimi Lenkijos karaliai Boleslovas I Narsusis ir Boleslovas II Drąsusis, taip pat Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas. Akcentuotina, jog Lenkijos valdovai šių vietų geografinė prasme niekada nebuvo pasiekę – vienintelis Vytautas gali būti siejamas su stepių užkariautojo ir Lietuvos valstybės erdvės „nuo jūrų iki jūrų“ sampratos kūrėjo įvaizdžiu. Šis žemėlapio tekstas greičiausiai atsirado neatsitiktinėje vietoje. Šalia B. Wapowski įkomponavo Podolės vardą ir herbą. Podolei herbą (auksinė saulė sidabriniam skydo lauke) 1434 m. suteikė Gediminaičių dinastijos atstovas, Jogailos ir Sofijos Alšėniškės sūnus, Lenkijos ir Vengrijos (nuo 1440 m.) karalius Valdislovas III Varnietis. Tai tas pats asmuo, kuris 1444 m. žuvo mūšyje prie Varnos, – šio mūšio istorines aplinkybes B. Wapowski taip pat žymėjo savo *Pietų Sarmatijos* žemėlapyje. Taigi galima manyti, jog B. Wapowski tokiu būdu, minėdamas svarbias asmenybes bei heraldinius simbolius viename kontekste, išryškino Lenkijos ir Lietuvos turėtą įtaką šiame regione. Žvelgiant iš šiandienos perspektyvos, tai gali būti vertinama ir kaip Mėlynųjų Vandenių mūšio pasekmių manifestacija, nes būtent Algirdo laikų kariniai pasiekimai šiame areale padėjo pagrindus tolesnei įtakos plėtrai regione. Užrašo ir heraldinių detalių komponavimas Mėlynųjų Vandenių vietoje skatina susieti šias detales. Tai taip pat leidžia konstatuoti faktą, jog B. Wapowskio žemėlapyje analizuojamo mūšio reikšmė tam tikra prasme, nors ir netiesiogiai, buvo išryškinta.

Dėl įdomumo reikia pastebėti, jog dalis tyrinėtojų įtaria, kad B. Wapowski vis dėlto žymėjo ne Mėlynųjų Vandenių miestą, o visai kitą Podolės miestą – Zvenigorodą, o toks Mėlynųjų Vandenių miestas iš tiesų neegzistavo – tai tėra fikcija, atsiradusi dėl B. Wapowskio žemėlapyje įvertos klaidos²⁰. Dar daugiau: būtent šiame žemėlapyje padaryta klaida buvo atkartota daugelyje kitų žemėlapių ir taip pateko ir į minėto šaltinio *Didžiojo brėžinio* knyga turinį.

Tokia interpretacija yra tikėtina, tačiau į akis krenta ta pati sudurtinio žodžio šaknis – Suyna. O pridėtas antrasis žodžio dėmuo – *woda* ir *grad* – logiškai išreiškia norimus pažymėti objektus – vandenį, tai yra upę ir miestą. Būtent ši B. Wapowskio žemėlapyje pateikta informacija tapo pagrindu kitiems XVI a. žemėlapių kūrėjams, visų pirma tiesioginiams jo

¹⁸ Т. Люта, *Україна на старожитніх мапах*, с. 54.

¹⁹ Я. Дашкевич, *Україна на картах XIV–XVI ст.*, с. 94–100; Idem, *Східне Поділля на картах XVI ст.*, [in:] *Історико-географічні дослідження на Україні*, Київ 1992, с. 13–21.

²⁰ Akivaizdžiai matyti, jog, žemėlapiuose ši prielaida yra paneigiama. Pavyzdžiui, Giacomo Gastaldi'o žemėlapyje žymima upė *Szinouoda flu*, vietovė *Szinouoda* ir miestas *Suinogrod*. G. Gastaldi, *Il vero disegno della seconda parte del Regno di Polonia*, Venetia, 1568, SLŽ, I aplankas, žml. nr. 5; LŽ, p. 36–37;

pasekėjams: Andrejui Pograbkai, Jakobui Gastaldžiui, Gerardui Merkatoriui bei Wacławui Grodeckiui²¹. Net Abrahamo Orteliaus, kuris taip pat tęsė B. Wapowskio kartografinius darbus, žemėlapyje, skirtame Europai, buvo pažymėta Mėlynųjų Vandenų upė²².

Remiantis anksčiau pateikta sąlygine žemėlapių skirtymo schema galima teigti, jog mažiausiai istorinių interpretacijų kelia tie žemėlapiai, kuriuose žymima tik Mėlynųjų Vandenų upė, o labiausiai įtartini kartografiniai darbai, kuriuose žymima neįvardyta Mėlynųjų Vandenų upė ir Ulanovų vietovė. Šiuos įtarimus dar labiau sustiprina faktas, kad pirmą kartą tai buvo pažymėta būtent 1613 m. M. K. Radvilos Našlaitėlio LDK žemėlapyje²³, kuris, kaip žinia, garsėjo kaip detaliausias XVII a. pradžios žemėlapis, juo rėmėsi praktiškai visi kiti XVII–XVIII a. autoriai, pelnytai kartografijos istorijos specialistų įvardijami Radvilos žemėlapio perdirbėjais.

XVII–XVIII a. kartografijoje ryškėja tendencija žymėti Mėlynųjų Vandenų upę, o analogiškoje vietoje žymimą gyvenvietę įvardyti Targovicos vardu. Nustatyti pirminį šaltinį, kuris paskatino būtent tokią kartografavimo praktiką, nepavyko. Konstatuotinas dar vienas dalykas – kad šio laikotarpio Lietuvai, Lietuvos ir Lenkijos valstybėms, Europai, Vidurio ir Rytų Europai, Maskvos valstybei ar totorių ordoms skirtuose žemėlapiuose praktiškai nepasitaiko atvejų, kai Mėlynaisiais Vandeniomis vadinama ir upė, ir gyvenvietė. Dar viena svarbi detalė – absoliučioje daugumoje šio laikotarpio žemėlapių Mėlynųjų Vandenų upė įvardijama hidronimais: *Sinuka*, *Sinuba* arba *Sinucha*. Labai retai ji pavadinama XVI a. žemėlapiuose vyravusio hidronimo *Sinavoda* forma arba jos variacijomis.

Tyrinėtojas Feliksas Šabuldo, skirtingai nei kiti tyrinėtojai, nepaneigia fakto, kad iš tiesų egzistavo Mėlynųjų Vandenų tvirtovė. Istorikas konstatuoja, jog Mėlynieji Vandenys, istorinis Jabu (Jagbu) gorodas ir vėlesnių laikų Targovica – tai viena ir ta pati gyvenvietė. Be kita ko, autorius teigia, kad ši vietovė XIV a. pirmojoje pusėje buvo vienas iš svarbiausių Ordos administracijos centrų Padnepryje²⁴.

Tokia istoriko išvada visiškai įtikinanti. Regis, ir senųjų žemėlapių informacija pagrindžia Targovicos, kaip istorinės Mėlynųjų Vandenų gyvenvietės, lokalizaciją. Tačiau negalima nepastebėti to, jog dalyje XVII–XVIII a. žemėlapių, kurie laikytini tiesioginiais 1613 m. M. K. Radvilos Našlaitėlio LDK žemėlapio perdirbiniais, neužfiksuota nei Mėlynųjų Vandenų, nei Targovicos vietovė. Pietų Bugo intakas – Mėlynieji Vandenys – žymimas, tačiau neįvardijamas. Tai būdinga Frederiko de Witto, Matheauso Meriano, Joanno Janssono ir kitų XVII–XVIII a. kartografų, kurie įprastai laikomi M. K. Radvilos Našlaitėlio suformuoto kartografinio LDK vaizdo pasekėjais, darbams²⁵. Kyla pagrįstas klausimas, kodėl detalumu

²¹ A. Pograbka, *Partis Sarmatiae Europae, quae Sigismundo Augusto Regi Poloniae potentissimo subiacet. nova descriptio*, Venecija 1570, *Imago Lithuaniae*, Nr. 70; EHC, reprod. nr. 24; G. Gastaldi, *Il vero disegno della seconda parte del Regno di Polonia*, Venetia 1568, *SLŽ*, I aplankas, žml. nr. 5; *LŽ*, p. 36–37; G. Mercator, *Lithuania*, 1595, Duisburg, *SLŽ*, I aplankas, žml. nr. 9; *LŽ*, p. 44–45; W. Grodecki, *Poloniae finitimarumque locorum descriptio*, Antverpen 1571, *SLŽ*, I aplankas, žml. nr. 6; W. Grodecki, *Poloniae finitimarumque locorum descriptio*, Antverpen 1574, *LŽ*, p. 28–29; W. Grodecki [et correctore Andrea Pograbio Pilsnens], *Poloniae Litvaniae descriptio*, 1595, *Imago Lithuaniae, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapiai ir dokumentai iš Tomaszo Niewodniczańskiego rinkinių*, Parodos katalogas 2003 09 17–11.

²² A. Ortelius, *Evropae*, Antwerpen 1574, [in:] A. Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*; *LŽ*, p. 26–27.

²³ Nicolai Christophor Radzivil, *Magni Ducatus Lithuaniae*, *SLŽ*, apl. I, žem. 10.

²⁴ F. Šabuldo, *1362 m. Mėlynųjų Vandenų mūšio šiuolaikinė mokslinė interpretacija*, p. 51–55.

²⁵ [Frederik de Witt], *Magni Ducatus Lithuaniae tabula, divisa tam in palatinatus, quam subjacentes castellanias, Jono*

ir tikslumu garsėjusiam M. K. Radvilos Našlaitėlio žemėlapyje, kuriame išryškėjo to meto politinės deklaracijos požymiai, taip pat galima įžvelgti kitų detalių, aiškiai bylojusių apie Lietuvos valstybingumo poziciją, nebuvo jokios informacijos apie Mėlynuosius Vandenis? Be to, kodėl analogiškoje vietoje žymėta vietovė buvo pavadinta *Ulanow / Ulanon / Ulanoni* vardu? Šis klausimas lieka atviras. Norint įminti šią mįslę, būtina atlikti detalius tyrimus. Galima tik atkreipti dėmesį į tai, jog šiandieninės Ukrainos teritorijoje įmanu surasti du panašiai skambančius vardus. Tai upės pavadinimais *Синюхе* ir *Синувода*. Taigi šioje vietoje galima formuluoti hipotezę, kad iš tiesų nėra aišku, prie kurios upės krantų vyko žymusis 1362 m. Mėlynujų Vandenų mūšis – ar prie *Синюхе* upės, šalia kurios įsikūrusi *Targovica*, ar prie *Синувода* upės, greta kurios dar ir šiandien lokalizuotas *Ulanow* kaimas. Ulanovų vietovė buvo strategiškai puikioje vietoje, greta istorinio Ukrainos stepių kelio, vadinamo „Juoduojų traktu“, kuriuo buvo gabenamos prekės bei vykdomi kariniai antpuoliai²⁶. Tikėtina, kad būtent šiuo keliu galėjo judėti totorių kariuomenė mūšio vietos link. Tad logiška manyti, kad tikroji Mėlynujų Vandenų mūšio vieta ir buvo prie Mėlynujų Vandenų upės, Ulanovų vietovės apylinkėse.

Taigi apibendrinant iškeltinos šios versijos. Jeigu vis dėlto mūšis vyko prie *Синюхе* upės, tai šiuos objektus visiškai korektiškai žymėjo dalis XVII–XVIII a. kartografo, nes būtent prie šitos upės lokalizuotina *Targovica*. Anksčiau taip pat buvo minėta, jog tais atvejais, kai žemėlapiuose žymima *Targovica*, upė įvardijama ne *Sinavoda*, o būtent *Sinucha* hidronimu. Vadinasi, XVII–XVIII a. kartografoi kokybiškai lenkė XVI a. dirbusius savo kolegas ir ištaisė B. Wapowskio įveltus netikslumus. Kita vertus, nesinori tikėti, jog M. K. Radvilos Našlaitėlio komanda menčiau išmanė apie šio regiono istorinius įvykius. Be to, kodėl buvo žymima ne *Targovica*, o Ulanovų gyvenvietė?

Belieka kelti dar vieną hipotezę – jog Mėlynujų Vandenų mūšis vis dėlto vyko *Синувода* apylinkėse, prie čia esančios Ulanovų gyvenvietės, taip pat Radvilos kartografams buvo žinomas faktas, jog egzistuoja dvi panašiai vadinamos upės. Tačiau vėlgi, atsižvelgiant į tai, kad 1613 m. žemėlapyje ypač išryškinamos su svarbiais LDK istorijos įvykiais susijusios detalės, kyla klausimas, kaip galima buvo šį faktą apeiti ir žymėti tik gyvenvietę, o upę palikti neįvardytą? Šis klausimas lieka atviras. Siekiant į jį atsakyti, reikia atlikti kompleksinius tyrimus.

Apibendrinimas

Atliktas tyrimas leidžia teigti, jog Mėlynujų Vandenų mūšio istorija senuosiuose XVI–XVIII a. žemėlapiuose atsispindi tik kaip geografinė nuoroda. Fiksuota tiek upė, tiek gyvenvietė tuo pačiu pavadinimu. Toponimo variantiškumas santykinai didelis: aptinkama įvairių upę įvardijančių – *Sinavoda F*, *Zolta Woda*, *Sinuka f.* – bei gyvenvietę atspindinčių – *Swinigrod*, *Szinovoda*, *Targovica*, *Vlanoni* – ortografinių variantų. Šis įvykis nebuvo kaip nors išskirtinai pažymėtas senuosiuose žemėlapiuose, nėra politinio užsakymo pėdsakų, iš-

Norkaičio kartografijos kolekcija, VDUB RSLs, F1–17; [Matthäus Merian], *Magni Ducatus Lithuaniae, et Regionum Adiacentium exacta Descriptio*, 1672, *Imago Lithuaniae*, p. 108, nr. 150. Ir kt.

²⁶ „[...] Ulanow przy slakie thatarskiem nad potokiem Sinowoda. [...]”. Žr.: *Люстрація староства Хмельницького 1565 г.* [in:] *Архивъ Юго Западной Россіи издаваемый Комиссіей для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Вольнскомъ генерал-губернаторе. Акты о заселении юго-западной Россіи*, ч. 7, т. 2, Киевъ, 1890, № 12, с. 163.

skyrus hipotetinę prielaidą, jog B. Wapowskio *Pietų Sarmatijos* žemėlapyje Mėlynujų Vandenių mūšio vietoje paliktas užrašas, reprezentuojantis lietuvių kovas su totoriais, raitelių iliustracijos ir charakteringa heraldinė informacija buvo neatsitiktiniai dalykai. B. Wapowskis siekė atspindėti Lietuvos ir Lenkijos įtakas šiame regione. Ši Podolės sritis žemėlapio autoriui asociavosi su ženkliais lietuvių kariniais laimėjimais stepėse ir, tikėtina, reprezentavo kultūrinės sankirtos bei pakitusio galios santykio regione rezultatus. Kitas ne mažiau svarbus šio tyrimo aspektas sietinas su dar viena hipotetine prielaida, jog nėra visiškai aiški mūšio lokalizacija: prie kurios iš panašiai skambančių upių – *Синюхе* ar *Снивода* – krantų vyko mūšis? Šiuos svarstymus sustiprina būtent senųjų žemėlapių informacija. Ypač didelę mįslę užmena 1613 m. M. K. Radvilos Našlaitėlio LDK žemėlapis, kuriame Mėlynujų Vandenių vietoje žymima Ulanovų gyvenvietė, o pati upė neįvardijama.

*

Laima Bucevičiūtė, *The Presentation of Blue Waters (Mėlynieji Vandenyys) in Historical Cartography*

The paper analyses the presentation of the battle of Blue Waters in (1362) in historical cartography. The information about the historical context of the battle in the written sources is insufficient and fragmented. Blue Waters is presented on the maps of the 16-18th centuries. The same name Blue Waters indicates both the river and the settlement. The occurrence of the toponym is relatively high. The place of the battle has not been marked exclusively on the maps. There is no trace of any political orders, with the exception of the hypothetical assumption that it is not a randomize subject that B. Wapowski's "Southern Sarmatia" map from 1526 has the inscription presenting the Lithuanians – Tatars fights, illustrations and distinctive heraldic information. It is necessary to pay attention to the fact that some of the maps present neither the river nor the place named Blue Waters, but record the toponym Ulanov. This is likely to be related to the localization problem of the battle. However, in order to support or reject this hypothesis complex research is required.

Олена Русина
(Київ)

СИНЬОВОДСЬКА БИТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Статтю присвячено репрезентації Синьоводської битви в українській історичній літературі останніх десятиліть. Автор критикує гіпертрофовані уявлення про цю битву як про видатну історичну подію, котра поклала край політичному домінуванню Золотої Орди у Східній Європі. На думку дослідниці, ці уявлення, що ґрунтуються, головню, на Хроніці М. Стрийковського (кінець XVI ст.), не відбивають історичні реалії, а скоріш можуть правити за приклад етноцентричної міфології у сучасній Україні.

Питання про висвітлення Синьоводської битви в українській історіографії слід розглядати контекстно – у прямому зв'язку з нинішнім станом вітчизняної літUANістики. Тут можна констатувати таку ситуацію: студіювання історії України часів перебування основного масиву її земель у складі Великого князівства Литовського (тобто від середини XIV ст. до останньої третини XVI ст.) досі залишається на узбіччі магістральних шляхів розвитку української історіографії. Саме в цій царині накопичилося чи не найбільше застарілих кліше й стереотипів, значна частина яких сягає наукових праць другої половини XIX – початку XX ст., коли робилися перші спроби осмислення згаданого відтинку української історії.

Консервації генерованих на зламі XIX–XX ст. уявлень значною мірою сприяв занепад литUANістичних студій у радянській історіографії. Не секрет, що в ній панувала москвоцентрична схема історичної еволюції народів, які мешкали на теренах СРСР. Будь-яке відхилення від цієї умоглядної схеми розглядалося як тупикова історична модель, а російська централізована держава імпліцитно розумілась як ідеальна й найпрогресивніша з-поміж усіх існуючих соціополітичних систем.

Цілковито зрозуміло, що такий підхід не стимулював об'єктивний аналіз процесів, які відбувалися на території Великого князівства Литовського – поліетнічної та поліконфесійної держави, вільної від релігійної нетерпимості й будь-яких форм ортодоксії, з широкою регіональною автономією та гарантіями особистих і станових прав. Усупереч привабливості цієї моделі суспільного та державного устрою Вільно й Москва оголошувалися потенційно нерівнозначними центрами об'єднання східнослов'янських земель; у протилежному випадку, стверджував відомий російський

дослідник Володимир Пашуто, „ми муситимемо ототожнити по суті політику Дмитра Донського й Ольгерда (Альгірдаса). Однак джерела – проти такого ототожнення”¹.

Парадоксально, але в певному сенсі ці уявлення корелювали з московськими ідеологемами XVI ст., котрі, як відомо, суттєво вплинули на пізніші історіографічні схеми. Принаймні, видається цікавим, що в одному з послань царя Івана Грозного до польського короля й великого князя литовського Сигізмунда–Августа стверджується, що „наших великих государей вольное царское самодержавство – не как ваше убогое королевство”².

Відтак, не дивно, що в радянській історіографії історія українських земель як складової Великого князівства Литовського ігнорувалась і примітизувалась. Однак навіть після здобуття Україною державної незалежності та зміни панівної історичної парадигми ситуація не зазнала кардинальних зрушень. На відміну від білорусів, чие національне відродження на зламі 1980–1990-х рр. ґрунтувалося на спадщині литовської доби, для українців своєрідним „золотим віком” стали пізніші, козацькі, часи, а саме козацтво перетворилося на наріжний камінь української ідентичності. І якраз на тлі справжнього буму козакознавчих студій у сучасній науці особливо помітним є практичне занедбання професійними істориками подій XIV – першої половини XVI ст. Фахівців у цій царині одиниці, якихось цікавих спеціальних чи узагальнюючих праць практично немає.

Можна сказати, що в Україні литовська доба є середньовіччям не тільки хронологічно, а й у класичному, первинному сенсі цього терміна. Адже початково вираз „середні віки” був запроваджений італійськими гуманістами для окреслення часів, які, мовляв, не мали самостійного історичного значення, становлячи лише ланку між Античністю й Новим часом, початок якому поклав Ренесанс, тобто відродження античних традицій. Так і в українській історіографії литовська доба виступає подеколи як синонім суспільного регресу або малозначуща ланка між „вітчизняною Античністю” (часами Київської Русі) та національним відродженням у XVII ст., коли відбувалися „справжні”, значущі для України події.

Аби не бути голослівною, згадаю одну з останніх узагальнюючих праць, виданих колективом Інституту історії України НАНУ, – *Історію України*³, що орієнтована на російську аудиторію і, за твердженнями її упорядників, підсумовує „последние достижения отечественной и мировой исторической науки”. У цій синтетичній праці розділ I, у якому розглянуті Київська Русь і литовська доба, названий, відповідно, „Расцвет и падение Украины–Руси”; при цьому з’ясовується, що падіння тривало аж 400 років – від Батисевої навали до часів Богдана Хмельницького.

Звісно, подібний підхід не стимулює інтерес молодих істориків до литовської доби. Немає й позанаукових чинників, які могли б активізувати її дослідження (згадаймо колись популярну ідею Балто–Чорноморської єдності – нині, на жаль, призабуту). До цього додається об’єктивна складність вивчення відповідного джерельного

¹ В. Т. Пашуто, *Возрождение Великороссии и судьбы восточных славян*, [in:] В. Т. Пашуто, Б. Н. Флоря, А. Л. Хорошкевич, *Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства*, Москва 1982, с. 28.

² *Послания Ивана Грозного*, под ред. В. П. Андриановой–Перетц, Москва–Ленинград 1951, с. 259–260.

³ *Історія України*, под ред. В. А. Смоляка, Москва 2008.

матеріалу, яка відлякує початківців.

Останнє стосується, передовсім, XIV – першої половини XV ст. – періоду, щодо якого я свого часу не випадково запропонувала термін „Темні віки”⁴, запозичивши його з арсеналу англійської історії, хоча там під „Темними віками” розуміють інший хронологічний відтинок: V–XI ст. н. е. Михайло Грушевський уживав інший вираз – „німі” століття⁵. До яких метафор ми б не вдавалися, фактом залишається те, що ми силкуємося відтворити події тієї доби, оперуючи вкрай мізерними даними. Це є особливо очевидним у випадку Синьоводської битви, яку в українській історичній літературі дедалі частіше порівнюють із битвою на Куликовому полі (1380 р.), під час якої московський князь Дмитро Іванович завдав відчутної поразки татарам під проводом Мамаю.

Однак насправді оцінити значення Синьоводської битви дуже непросто, позаяк наявні літописні відомості про цю подію вкрай лапідарні: єдине авторитетне джерело, *Рогозький літописець*, нотує тільки те, що восени 1362 р. „Ольгерд Синю Воду и Белобережје повоевал”⁶, а в синхронних їй польських хроніках немає жодної згадки про боротьбу Ольгерда з татарами. Тож є підстави вважати, що Синьоводська битва була досить незначним епізодом у політичній історії Південно–Західної Русі другої половини XIV ст., адже сумнівно, що, маючи амбітні плани щодо Москви й одночасно воюючи на півночі та заході, князь Ольгерд міг також змагатися з татарами на півдні. Такий підхід до цієї події є визначальним для польської історичної науки, серед представників якої варто згадати Стефана Кучинського, Тадеуша Трайдоса, Яна Тишкевича, Яна Тенговського, Януша Куртику⁷.

Натомість в українській історіографії існує виразна тенденція до ігнорування висновків польських науковців та до переоцінки Синьоводської битви. Ці гіпертрофовані уявлення ґрунтуються, головню, на *Хроніці* польського історіографа кінця XVI ст. Мацея Стрийковського, схильного до всіляких фантазій та ампліфікацій, та на використаних ним білорусько–литовських літописах XV ст., тенденційність яких у трактуванні історії Поділля завжди була очевидною для фахівців. Чільним речником таких поглядів виступив київський дослідник Фелікс Шабульдо, чию позицію, найдокладніше сформульовану у брошурі *Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв’язання*⁸,

⁴ *Темні віки: XIV – перша половина XV ст.*, упор. і авт. передмови О. В. Русина, Київ 1993.

⁵ М. Грушевський, *Історія української літератури*, т. 5, кн. 1, Київ 1995, с. 19.

⁶ *Рогозький літописець*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далі: *ПСРА*], т. 15, вып. 1, Петроград 1922, стб. 75.

⁷ S. M. Kuczyński, *Sine Wody: (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.)*, [in:] Idem, *Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w.*, Warszawa 1965, s. 135–179; T. Trajdos, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiellły (1386–1434)*, т. 1, Wrocław 1983, s. 118–122; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce: Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989, s. 118; J. Tęgowski, *Małżeństwa Lubarta Giedyminowicza*, „Genealogia”, т. 6, 1995, s. 20; Idem, *Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku*, „Teki Krakowskie”, т. 5, 1997, s. 158; *Urzednicy podolscy XIV–XVIII wieku: Spisy*, Kórnik 1998, s. 8–9; J. Kurtyka, *Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i I. połowie XV wieku*, [in:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, т. 1, Kraków 2000, s. 13–15.

⁸ Ф. М. Шабульдо, *Синьоводська проблема: Можливий спосіб її розв’язання*, Київ 1998.

я неодноразово піддавала критиці⁹; на жаль, це не спровокувало плідної дискусії¹⁰.

Для Ф. Шабульдо битва на Синій Воді (у комплексі з хронологічно близьким походом литовців на Коршів¹¹) сягає ледь не планетарного масштабу (кількаразові згадки про неї у вказаній брошурі як про „подію принаймні східноєвропейського значення” наштотують на думку, що це мірило видається авторові замалим). Він воліє не помічати, що шанований ним М. Стрийковський, за спостереженнями фахівців, „не був справжнім істориком у нинішньому розумінні цього слова, бо дбав не так про історичну правду, як про написання свого твору. Маючи кілька джерел [...], він не міг покласти в основу своєї праці первинне, а вибирав їх довільно, що потрапляло під руку”¹².

Натомість, вихваляючи М. Стрийковського як блискучого „джерелознавця, дослідника та історіографа” Синьоводської битви, Ф. Шабульдо уникнув згадок про те, що на сторінках своєї *Хроніки* той фактично подвоїв її, двічі розповівши про Ольгердові похід на трьох татарських „цариків” (у першому випадку йшлося про виправу вповні історичного Ольгерда (хай і під помилковою датою 1331 р.), у другому – про вигадану особу, Вітовтового воєводу Ольгерда, а саму подію було перенесено на Дон і датовано 1396 р.)¹³. Разом з Ольгердом М. Стрийковський подвоїв подільського князя Федора Коріатовича (оповідь про якого у білорусько–литовських літописах „сусідить” зі згадкою про Синьоводську битву) і, відтак, констатував: „Поділля двічі у двох Федорів Коріатовичів відбирали”¹⁴. При цьому польський хроніст однаково докладно описав як першу, реальну, так і другу, цілком „книжну” подію, що постала в історіографії XVI ст. через дефектні списки білорусько–литовських літописів¹⁵.

Подібне „фантазування на задану тему” було типовим для М. Стрийковського: досить порівняти наявні в його *Хроніці* батальні сцени з їх скромними літописними прообразами, особливо коли йдеться про легендарні події, стосовно яких білорусько–литовські літописи становлять єдино можливе джерело інформації (битви на Окунівці й під Могильною, походи Гедиміна¹⁶). Так само вільно переказав він

⁹ Див., передовсім, рецензію: О. Русина, *Синьоводська „Задонщина”: історична першість чи історіографічний гібрид?* „Український гуманітарний огляд”, вип. 1, 1999, с. 178–189 (передрук: О. Русина, *Студії з історії Києва та Київської землі*, Київ 2005, с. 314–326).

¹⁰ Відповідь Ф. Шабульдо, котрий розцінив мою статтю як особисту образу (Ф. Шабульдо, *Чого не схотіла або не змогла помітити моя Рецензентка (відповідь на рецензію Олени Русиної)*, „Український гуманітарний огляд”, вип. 2, 1999, с. 289), не містила скільки–небудь вагомих контраргументів, а подальший розвиток дискусії був унеможливлений редакційною політикою „Українського гуманітарного огляду”; через це критичні ремарки, підготовлені до друку у 2000 р., побачили світ значно пізніше (див.: О. Русина, *Студії з історії Києва*, с. 327–340).

¹¹ Див. щодо нього: О. Русина, *Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського*, Київ 1998, с. 72–79.

¹² А. А. Семянчук, *Польські хроніки другої півлови XVI ст. як джерело на історію Великого князівства Литовського. Автореф. дис. ... канд. гіст. наук*, Мінск 1997, с. 12–14. Дослідниця також зауважує, що М. Стрийковський користувався приступними йому літописним пам’ятками „довільно, випишуючи з них те, що вважав за потрібне, не аналізуючи зміст, склад та особливості того чи іншого рукопису” (Еadem, *Беларуска–літоўскія летапісы і польскія хронікі*, Гродна 2000, с. 79).

¹³ M. Strykowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*, cz. 2, Warszawa 1846, s. 6–7, 104, 111.

¹⁴ Ibidem, s. 104.

¹⁵ Див.: М. Грушевський, *Історія України–Руси*, т. 4, Київ 1993, с. 456–457.

¹⁶ Пор.: *Летописи белорусско–литовские*, [in:] ПСРЛ, т. 35, Москва 1980, с. 92, 95–96; M. Strykowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*, cz. 1, Warszawa 1846, s. 249–252, 363–366. Див. також: А. И. Рогов, *Русско–польские культурные связи в эпоху Возрождения: (Стрийковский и его хроника)*, Москва 1966, с. 58–59.

у своїй *Хроніці* наявну в білорусько–литовських літописах *Повість про Поділля*, прямо вказавши на джерело своїх даних – „літописці литовські й руські”.

Натомість Ф. Шабульдо воліє стверджувати, що оповідання М. Стрийковського є не „прикрашеним фантастичними вимислами переказом загальновідомих літописних звісток [...]”, а ще одним рідкісним, самостійним і важливим джерелом про мало-відому подію [...], ординським за первісним походженням”. Видаючи звичайні ампліфікації хроніста за „усну історичну традицію колишніх татарських мешканців Поділля”, дослідник формує на цьому ґрунті далекосяжні наукові висновки, розглянуті нами у вказаних вище публікаціях. Що ж до методів „перебудови минулого”, до яких вдається науковець, довільно інтерпретуючи давно введені в обіг джерела, то їхню оцінку можна знайти в нещодавній публікації відомого російського медієвіста Володимира Кучкіна¹⁷.

Наразі варто зупинитися на кількох усталених концепціях, властивих українській медієвістиці загалом, які також мають під собою доволі хиткий джерельний ґрунт. Передовсім, прийнято ототожнювати Синю Воду з р. Синюхою. Переконливих підстав для цього бракує, тому не дивно, що М. Грушевський віддавав перевагу іншій річці, Сниводі, а Філіп Брун і Павло Клепатський вказували на звістку Ст. Сарницького про те, що Синьою Водою зветься лиман при гирлі Дніпра¹⁸. Додамо до цього Синьоводськ із *Галицько–Волинського літопису*¹⁹ – і ми втратимо всіляку певність щодо локалізації битви, виграної Ольгердом у 1362 р.

Що ж стосується археологічних даних, то в цьому сенсі симптоматичною є позиція відомого археолога Олександра Моці, який нещодавно надрукував статтю *Синьоводська битва 1362 р. в контексті майбутніх досліджень*²⁰. У цій публікації дослідник наголошує, що досвід польових досліджень свідчить про археологічну безперспективність пошуків місця Синьоводської битви. При цьому він покликається на приклад такої докладно задокументованої події, як Куликовська битва. Не секрет, що за радянських часів пошуки Куликового поля тривали понад півстоліття з широким залученням озброєних металодетекторами армійських підрозділів. Однак знайдено було тільки декілька стріл та уламків панцирів – і жодних могильників або слідів масових поховань.

Другою рисою, притаманною майже всім українським авторам, є переконання, що перемога на Синій Воді призвела до встановлення литовської зверхності над Поділлям, де запанували сини Коріата Гедиміновича. Ці уявлення ґрунтуються на згаданій

¹⁷ В. А. Кучкин, *Были ли митрополит Киприан в 1380 г. в Москве?* [in:] *Анфологикон: Власть, общество, культура в славянском мире в средние века: К 70-летию Б. Н. Флори*, Москва 2008, с. 258–275.

¹⁸ Див.: М. Грушевський, *Історія України–Руси*, т. 4. с. 81–82; П. Г. Клепатский, *Очерки по истории Киевской земли*, т. 1, Одесса 1912, с. 121–122. Локалізацію Синьоводської битви на Сниводі нині обстоює Микола Дорош, працюючи радше в публіцистичній, аніж в науковій манері й окреслюючи свої публікації як науково–краєзнавчі (див.: М. Дорош, *Битва на Синій Воді 1362 року: правда та домисли*, Вінниця 2009; Idem, *Битва на Синій Воді 1362 року (або таємниця річки Сниводи)*, Вінниця 2011). Занотуємо також новітнє „відкриття” даних Ст. Сарницького: Д. Вирський, *Околиця Ренесансу*, Київ 2007, с. 143, прим. 409.

¹⁹ *Галицько–Волинський літопис. Дослідження, текст, коментар*, за ред. М. Ф. Котляра, Київ 2002, с. 102.

²⁰ *Північне Причорномор'я і Крим в добу середньовіччя (XIV–XVI ст.)*. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кіровоград 2006, с. 92–96.

вище *Повісті про Поділля*, яку донесли до нас білорусько–литовські літописи середини XV ст.: „Коли господарем был на Литовской земле князь великий Ольгерд, шел он в поле с литовским войском, побил татаров на Синей Воде, трех братьов: князя Хочибея и Кутлубугу, и Дмитрия. А си три браты, татарские князи, [были] отчичи и дедичи Подольской земли, а от них заведовали атаманы, а баскаки, приездячи, от них, атаманов, имывали с Подольской земли дань. А брат великого князя Ольгерда держал Новгород–Литовский, князь Кориат, а в него были четыре сыны: князь Юрии, князь Александр, князь Константин, князь Федор. Ино тые княжата Кориатовичи три брата – князь Юрии и князь Александр, князь Константин – и князь Федор со князя великого Ольгердовым презволением и с помочию Литовския земли пошли в Подольскую землю. И тогда в Подольской земле не было ни одного города – ни деревом рубленого, а ни камнем будованого. И тогда тые княжата Кориатовичи пришли в Подольскую землю и баскаком выхода [тут: данину – О.Р.] не почали давати. И напервей нашли себе тверж на реце на Смотриче, тут нарядили себе город Смотрич, а в другом месте были черницы у горе, и в том месте нарядили город Бакоту. И, ловяче в ловех, пригодилося им, како угонили много оленей в тот остров, где ныне Каменецкое место лежит. И, посекиши лес, умуровали город Каменец, а после того все города подольские умуровали и всю землю Подольскую осели”²¹.

Попри докладність, цей літописний переказ не можна вважати за історично достовірний. Він постав у період, коли подільські терени вкотре стали об'єктом польсько–литовського протистояння, тому упорядники *Повісті* прагнули довести пріоритетність історичних прав Литви на цей регіон. Звідси – спроба вивести їх з тогочасного „права завоювання”²² та похідне від цього твердження про те, що Кориатовичі повністю припинили сплату „виходу” татарам. Однак у синхронних документах – як от у потвердній грамоті „князя и господаря Подольской земли” Олександра Кориатовича домініканському монастирю в Смотричі (1375 р.) – фіксується сплата сріблом традиційної „дани в Татары”²³.

Не витримує історичної критики й оцінка діяльності Кориатовичів на Поділлі: давній книжник приписує їм заснування Смотрича, Бакоти та Кам'янця–Подільського, до появи яких „в Подольской земле не было ни одного города – ни деревом рубленого, а ни камнем будованого”. Тенденційність цієї звістки очевидна, з огляду на існування згаданих міст у XII–XIII ст.; найімовірніше, літописець мав на меті максимально піднести роль Кориатовичів у загосподаренні Поділля (можливо, за прикладом польського короля Казимира III, котрий, як казали, „застав Польшу в дереві, а залишив у камені”).

Загалом, слід визнати, що обставини появи Кориатовичів на Поділлі залишаються нам достеменно не відомими. Є думка, що сини Кориата з'явилися тут за десятиліття до Синьоводської битви. Принаймні, за твердженням польського хроніста Яна Длугоша, очищення Поділля від татар розпочав ще в 1350–х рр. король Казимир III

²¹ *Летописи белорусско–литовские*, с. 66, 74, 138.

²² Щодо його генези див.: D. Sutherland, *Conquest and Law*, „Studia Gratiana”, vol. 15, 1972, p. 33–51.

²³ В. Розов, *Українські грамоти*, т. 1, Київ 1928, с. 20.

(якому, зокрема, приписується будівництво замку в Терехові)²⁴. Не можна також не помітити того, що в польсько–литовському протистоянні 1360–х рр. Юрій і Олександр Коріатовичі виступали на боці польського короля проти Ольгерда, Любарта та Кейстута, за що отримали від Казимира Володимир–Волинський і Хоам. У 1377 р. Олександр і Борис Коріатовичі з 11 подільськими замками присягнули на вірність не новому литовському князю Ягайлу, а польсько–угорському королю Людовіку Анжуйському. Загалом, політиці Коріатовичів було властиве балансування між інтересами різних гравців на тодішній політичній арені – Литви, Польщі, Орди, Угорщини й Молдавії. Один із синів Коріата – Дмитро Боброк–Волинський – навіть дістався Москви, де став одним зі сподвижників князя Дмитра Івановича (Донського) й одружився на його сестрі Ганні. Існує також літописна традиція, згідно з якою володар Польщі Казимир хотів видати свою дочку за Костянтина Коріатовича й передати йому своє королівство²⁵.

Слід звернути увагу й на те, що *Повість про Поділля* має всі ознаки художнього твору. Зауважимо її тернарність: три брати Коріатовичі заступають трьох побитих татарських цариків. Таку ж суто фольклорну деталь ми можемо віднайти, наприклад, і в такому творі, як поема невідомого автора *Про вибиття татар перекопських під Вишнівцем року 1512–го*²⁶. Її присвячено перемозі гетьмана Костянтина Острозького на р. Лопушні, коли очолене ним 6–тисячне військо погромило вчетверо більші сили кримського хана Менглі–Гірея. У поемі читаємо:

„Царик сам заледве втік, старшії мурзове
Всі побиті, й царський зять, й цариків аж троє”²⁷.

Можна додати ще низку зауваг щодо псевдоісторичного характеру *Повісті про Поділля*, але це, вочевидь, не зробить її менш привабливою для людей, яким бракує джерелознавчої і загальної фахової підготовки. За приклад тут може правити збірка статей *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*²⁸, яка містить чимало комічних сюжетів, як–от картосхеми Синьоводської битви чи пошуки слідів Синьоводської битви в етнографічному матеріалі, що їх увінчує висновок: у другій половині XIV ст. „в середовищі народу як творця і носія фольклору ще не визріли необхідні засади консолідації для протистояння ординцям, відображення яких і повинно було б стати канвою твору”²⁹.

Це зближує збірку, видану під грифом Інституту історії України НАНУ, з відверто дилетантськими працями, де можна віднайти чимало „оригінальних” аргументів і спостережень; чого варте, наприклад, зауваження Володимира Панченка: „Поет–емігрант Євген Маланюк, який народився у Новоархангельську, на бере-

²⁴ Докладніше див.: J. Kurtyka, *Podole pomiędzy Polską i Litwą*, s. 15–18.

²⁵ Детальні біографи Коріатовичів представлено у книзі: J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań–Wrocław 1999, s. 167–189.

²⁶ *Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія*, ч. 2, Київ 1995, с. 5–10.

²⁷ *Ibidem*, с. 10.

²⁸ *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: Збірник статей*, наук. ред. Ф. М. Шабульдо, упор. О. Д. Брайтченко, Київ 2005.

²⁹ О. Брайтченко, *Синьоводська проблема: перспективи комплексних краєзнавчих досліджень*, [in:] *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*, с. 33, 37.

гах Синюхи, ніскільки не сумнівався, що „монголо–татар на нашій землі” ліквідував Ольгерд Литовський, перемігши велике ханське військо саме на річці його дитинства”³⁰.

Занотуємо також, що останнім часом тема Синьоводської битви була популяризована в художній літературі. Письменник Володимир Рутківський створив історичний роман–трилогію для юнацтва *Сині Води*, котрий у 2012 р. (вже як діалогія) був удостоєний Шевченківської премії. У цьому творі, „спираючись на історичні дані, автор стверджує, що першим, хто дав нищівну відсіч татарам, був не Дмитрій Донської і не залізний Тамерлан, а саме наші славетні пращури–українці”³¹.

У цьому, власне, і полягає, головне концептуальне підґрунття окресленої проблематики, яке має більше спільного з політикою, аніж з наукою. Саме позанаукові фактори домінували над студіюванням вказаної проблеми і в попередні часи, коли піонерами у цій справі виступили литовський дослідник Ромас Батура³² (в якого Ф. Шабурдо запозичив ідею походу на Коршів) і українець із діаспори Ярослав Пеленський³³.

Обидва дослідники прагнули підірвати російську „монополію” на боротьбу з монголо–татарським ярмом (з якою, зрозуміло, кореспондувала визвольна місія Москви) й довести, що литовці/українці не тільки не стояли осторонь цієї боротьби, а й чи не першими виступили проти Золотої Орди. Особливо виразно ця інтенція виступає в працях Я. Пеленського, котрий наполягав, що „Велике князівство Литовське було державою, яка першою активно виступила проти присутності монголів у Східній Європі та їхньої супрематії над давньоруськими землями задовго до широко розрекламованої битви на Куликовому полі”, котра не привела до суттєвого послаблення Золотої Орди³⁴.

Нині цей пафос дослідника виглядає, до певної міри, недоречним, позаяк з плином часу сама концепція „монголо–татарської кормиги” зазнала суттєвої трансформації – аж до повного її спростування в працях Лева Гумільова³⁵ та його численних епігонів³⁶. Сучасні фахівці слушно зауважують, що взаємини між монголами й населенням підкорених ними давньоруських земель мали складний, багатоаспектний характер, і критикують доробок радянської історіографії, котра, повністю підтримуючи концепції російської науки XVIII–XIX ст., „заперечувала легітимність татарського правління й екстраполювала це ставлення на східних слов’ян доби середньовіччя”, фокусуючи увагу на їхній „героїчній боротьбі” проти загарбників – тоді як насправді

³⁰ В. Панченко, *Битва на Синіх Водах: початок кінця Золотої Орди?* [in:] *Україна Incognita*, Київ 2002, с. 73.

³¹ *Володимир Рутківський: Зустріч з письменником*, Одеса 1999, с. 3.

³² R. Batura, *Lietuva Kovoje prieš Auksa Orda. Nuo Batu antplūdžio iki mūšio prie Melnujų Vandenų*, Vilnius 1975.

³³ Див. передрук його статті, що уперше побачила світ у 1982 р.: J. Pelenski, *The Contest between Lithuania and the Golden Horde in the Fourteenth Century for Supremacy over Eastern Europe*, in: Idem, *The Contest for the Legacy of Kievan Rus'*, New York 1998, p. 131–150.

³⁴ *Ibidem*, p. 133.

³⁵ Див. їхню критичну оцінку: S. Panarin, V. Shnirelman, *Lev Gumilev: His Pretensions as Founder of Ethnology and His Eurasian Theories*, „Inner Asia”, vol. 3, 2001, no 1, p. 1–18.

³⁶ Див., зокрема, працю О. Бушкова, де стверджується, що ніякого монгольського нашестя не було, а „Батий” – це „псевдонім, під яким діяли Ярослав Всеволодович та його син Олександр” (А. Бушков, *Россия, которой не было: Загадки, версии, гипотезы*, Москва–Санкт–Петербург–Красноярск 1997, с. 100, 144, 236).

в Давній Русі золотоординський режим розглядали як цілковито законний і визнавали принципи легітимності, вироблені Чингізидами³⁷.

Отже, нинішнє постулювання „поглибленого вивчення обставин та наслідків Синьоводської битви” як „однієї з основних задач української медієвістики”³⁸ є, вочевидь, не відповіддю на виклики сучасної історіографії, а, радше, реалізацією патріотичного імперативу в царині середньовічних студій. З цього погляду доволі симптоматично, що розробка окресленої проблематики почалася саме в 1990–х рр. – за умов щойно відновленої Україною незалежності, коли науковці, слідом за публіцистами, стали доводити пріоритет українців у різноманітних сферах історичного буття.

Без сумніву, „синьоводська” проблематика варта наукової уваги – хай навіть забезпеченість автентичними джерелами робить її студювання мало перспективним. Однак неприпустимо, аби її дослідження здійснювалося на базі *Хроніки* Стрийковського чи праць, котрі постали на її основі в XVII–XVIII ст.: усі ці твори є невичерпним джерельним „ресурсом”, який уможлиблював і уможливає міфологізацію середньовічної української історії. Очевидно, що без ґрунтовного текстологічного опрацювання цих пам’яток, як і без критичного осмислення історіографічного спадку зламу XIX–XX ст., нині є неможливим наближення до реалій литовських часів, які залишаються „темними віками” навіть для більшості фахових істориків.

*

Olena Rusina, *The Battle of the Blue Water in contemporary Ukrainian history-writing*.

The article deals with the representation of battle of the Blue Water (1362) in Ukrainian historiography of last decades. Author criticizes exaggerated views on this battle as a major historical event that put an end to the political domination of the Golden Horde in Eastern Europe. In author’s opinion, these notions based primarily on the late 16th c. *Chronicle* by Maciej Strykowski do not reflect historical realities, but can serve as an example of ethnocentric mythology in present-day Ukraine.

³⁷ Ch. Halperin, *Omissions of National Memory: Russian Historiography on the Golden Horde as Politics of Inclusion and Exclusion*, „Ab Imperio”, vol. 3, 2004, p. 131–144.

³⁸ *Слово до читачів*, [in:] *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*, с. 4.

Борис Черкас
(Київ)

СИНЬОВОДСЬКА БИТВА 1362 Р. В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ЗАХІДНИХ УЛУСІВ ЗОЛОТОЇ ОРДИ (КРИЛО МУВАЛА) ПІД ЧАС „ВЕЛИКОЇ ЗАМЯТНІ”

В статті робиться спроба реконструювати політичне тло в західних володіннях Улуса Джучи, на фоні якого відбулася Синьоводська битва 1362 р. Показано, що Литвою було захоплено цілком конкретний улус–область, т.з. „Улус Курумиши”, більш відомий як Поділля. При цьому, ця територія була складовою великої територіально–адміністративної одиниці Золотої Орди – Крила Мувала. Наступ і успіх Ольгерда був спричинений тим фактом, що Улус Джучи на 1361–1362 рр. розколовся на низку незалежних володінь–князівств. Причому на захід від Волги, після поразки Кельдибека, був відсутній легітимний хан (нащадок Бату). В той же час найпотужніший емір в цих теренах, Мамай, лише почав збирати навколо себе степові області, і не міг перешикувати просування ВКЛ. Більше того, аналіз економічної ситуації в регіоні дає підстави припускати, що між еміром і Ольгердом існували домовленості. Головним наслідком битви став вихід кордону ВКЛ до Чорного моря (міжріччя Південний Буг і Дніпро) і, відповідно, „розрізання” західних володінь Золотої Орди, що, в свою чергу, заклало основи для створення Буджакської Орди.

Події 1362 р. прийнято оцінювати в контексті передусім історії Великого князівства Литовського (далі: ВКЛ), меншою мірою Польщі, Угорщини чи руських князівств. При цьому Золота Орда дещо відсувається на задній план. У той же час, виходячи з того, що саме держава Джучидів зазнала територіальних втрат, є сенс звернути головну увагу якраз на Золоту Орду.

У 1359 р. внаслідок заколоту загинув хан Бердібек. Це спровокувало затяжну політичну кризу в Золотій Орді, що відома як „Велика замятня”. Перші два роки кризи виглядали як придворна боротьба, під час якої до влади в Сараї прийшов представник кок–ординської аристократії Хизр. Таким чином, якщо раніше представники правого крила керували Ордовичами й Шибанідами, то тепер ситуація істотно змі-

нилася¹. Юрій Варваровський характеризував цей момент як „критичну ситуація для оточення Ак–Ординських володарів”. Причому вчений саме з цим пов’язував відкочівлю „багатьох прихильників попередньої династії в єдино можливому західному напрямку”². Цей розрив у географічному походженні Джучидів поглибився з наступним претендентом з Кок Орди Току–Тимуровичем Ордумеликом. Останній убив Хизра, але тут же вступив у боротьбу з його близькими, передусім братом і сином загиблого Тимур–ходжею і Мюридом. Така ситуація перетворила споконвічний ак–ординський престол на перехідний постамент чужих кок–ординських ханів. Зрозуміло, що такий розвиток подій мав викликати зворотню реакцію з боку місцевих емірів. Проявом цього стала поява Кельдибека.

Походження останнього не відоме (сам він видав себе за сина Джанібєка). Однак цей епізод його життя, на думку вчених, є досить сумнівним. Землі, які контролював даний претендент, знаходилися на захід від Волги. Його монети чеканилися в Сараї, Мокші й Азаці³. Ареал їх знахідок на сьогодні охоплює землі від Волги до Дністра. Щодо ролі Мамає в діяльності Кельдибека, то існує ряд думок: 1) князь зайняв нейтральну позицію, маючи при собі свого ставленика Абдуллаха, 2) він виступав на боці Кельдибека⁴, 3) ворогував із „претендентом”, маючи свого ставленика. Така різноплановість думок обумовлена повідомленнями різних джерел. Наприклад, *Рогозький літописець* у переліку претендентів на престол називає трьох ханів – Мюрида, Абдуллаха з Мамаєм і Кельдибека⁵. Ю. Варваровський вважав, що визначити характер відносин між еміром і Кельдибеком не можливо. Однак гадаємо, що наявність пайзи Кельдибека в Криму вказує, що він був креатурою Мамає⁶.

Головним же був той факт, що саме з появою Кельдибека Золота Орда, зберігаючи формально всі атрибути єдиної держави, фактично розпалася на дві частини. Протягом усієї весни противники готувалися до рішучого зіткнення за Сарай. Влітку, у червні – липні, на берегах Волги вирішувалася майбутня доля держави. Після запеклої битви військо Кельдибека було розгромлено і, зазнавши великих втрат, розбрелось по степу⁷. Проте Мюриду не вдалося поширити свою владу на інші території. Адже на цей час еміри вже виступили в новій ролі – самостійних правителів окремих областей держави. Країна швидко перетворилася на конгломерат уділів. Ібн Хальдун так характеризував ситуацію, яка склалася: „Коли Бердібек помер і (верховної) влади не стало, а ці (еміри) правили самостійно в провінціях”⁸. Джерела повідомляють нам про Булат–Теміра

¹ Ю. Е. Варваровский, „*Мамаева Орда*” по данным письменных и нумизматических источников, „Stratum”, 1999, № 6, с. 277; Р. Ю. Почкаев, *Цари Ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды*, Санкт–Петербург 2010, с. 124.

² Ю. Е. Варваровский, „*Мамаева Орда*”, с. 278.

³ И. М. Миргалев, *Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш–хана*, Казань 2003, с. 32.

⁴ Ibidem, с. 33–34.

⁵ *Рогозьский летописец*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: ПСРЛ], т. 15, Петроград 1922, с. 70.

⁶ Ю. Е. Варваровский „*Мамаева Орда*”, с. 278.

⁷ *Рогозьский летописец*, [in:] ПСРЛ, т. 15, Петроград 1922, с. 73.

⁸ Ібн Хальдун, *Книга назидательных примеров и Сборник подлежащего и сказуемого по части истории Арабов, Иноземцев и Берберов*, [in:] *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из сочинений арабских сборные В. Г. Тизенгаузеном*, т. 1, Санкт–Петербург 1884, с. 390.

в Булгарі на Волзі, Тогай – у Мордовії⁹ (а на схід від нього, за Вадимом Єгоровим, Секіз-бей¹⁰, згадується ще й Уруз Буга Бездежський¹¹), Мамає – на південному Подніпров'ї і в степовому Криму¹² та емірів ногаєвого улусу¹³. Вочевидь, таких володінь було більше. За Ібн Хальдуном, кілька емірів поділили округу Сарая і правили самостійно – Хаджичеркес – в Астрахані, в інших місцях – Урускан та Айбекхан¹⁴. Отже, найбільшу самостійність здобули землі з великою кількістю (якщо не перевагою) саме осілого населення. Більше того, деякі з них охоплювали територію раніше існуючих князівств (Мокша) і царств (Булгарія). І це не випадково, бо саме на їх основі виникли ординські улуси¹⁵. Крім того, мала й середня ланка нобілітету з домонгольських часів, не говорячи вже про рядове населення, залишилися незмінними. Величезну роль відігравав економічний фактор. Адже відкритий степ не давав можливості протриматися в буремні роки окремим князям. Яскравим прикладом є історія з Тогаєм. Цей емір спершу спробував закріпитися в містечку Бездеж, де навіть почав будувати укріплення навколо своєї ставки. Проте, не закінчивши фортифікаційних робіт, відступив до Мокши¹⁶. Значно більше прагнення до „самостійного” життя мали правителі осілих, передусім руських і північнокавказьких, регіонів. Причому чималі сили останніх давали можливість їхнім правителям поступово кидати виклик сусіднім емірам. Відсутність легітимної ханської влади знімала з правителів тієї чи іншої області їх карну відповідальність щодо своїх сусідів. Наприклад, 1365 р. вже згаданий Тогай здійснив напад на Рязанщину. Спочатку йому вдалося пограбувати князівство і навіть захопити місто Переяславль. Але вже на зворотному шляху рязанська дружина розгромила еміра. Причому, як зазначає Геннадій Білорибкін, Тогай був змушений залишити улус¹⁷. Політичний розкол поглибився і кризою – кліматичною, а за нею і економічною. Літом 1361 г. в Золотій Орді була засуха, а взимку вдарили великі морози¹⁸. Унаслідок цього в степу почався голод „великий”¹⁹. Ситуація ускладнювалася ще й епідемією, швидше за все чуми, яка спалахнула того ж року „в Орді, так по ряду ... і по руських містах у Новосилі, і в Коршеві, і в Брянську і по інших містах і на Коломні”²⁰.

⁹ *Рогожский летописец*, с. 69; Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовський, *Золотая Орда и ее падение*, Москва 1998, с. 209; М. Г. Сафаргалиев, *Распад Золотой Орды*, Саранск 1960, с. 118.

¹⁰ В. Л. Егоров, *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.*, Москва 2008, с. 62.

¹¹ *Рогожский летописец*, с. 71.

¹² Р. Ю. Почекаев, *Мамай летописный и Мамай исторический*, [in:] *Мамай. Опыт историографической антологии*, Казань 2010, с. 209.

¹³ Н. Д. Руссев, *Молдавия в „темные века”: материалы к осмыслению культурно–исторических процессов*. „Stratum”, 1999, № 5, с. 389.

¹⁴ М. Г. Сафаргалиев, *Распад Золотой Орды*, с. 120; Ібн Хальдун, *Книга назидательных примеров*, с. 391; *Золотая Орда в источниках*, т. 1, подг. к изд. Р. П. Храпачевский, Москва 2009, с. 175.

¹⁵ И. Л. Измайлов, *Волжская Болгария XIII в.: автономия или ханский улус*, [in:] *Золотоордынское наследие*, вып. 1, ред. И. М. Миргалеева, Казань 2009, с. 31–41; Г. Белорыбкин, *Улус Мокши*, [in:] *История татар*, т. 3, ред. М. А. Усманова, Р. С. Хакимова, Казань 2009, с. 208–210.

¹⁶ В. Л. Егоров, *Историческая география*, с. 110; М. Г. Сафаргалиев, *Распад Золотой Орды*, с. 119.

¹⁷ *Рогожский летописец*, с. 80; М. Г. Сафаргалиев, *Распад Золотой Орды*, с. 119; Г. Белорыбкин, *Улус Мокши*, с. 210.

¹⁸ *Рогожский летописец*, с. 71.

¹⁹ М. Г. Крамаровский, *Петрарка о бедах Скифии (Золотой Орды) в 1360–х гг.* „История и современность”, № 2, сентябрь, 2007, с. 130.

²⁰ *Рогожский летописец*, с. 78.

Не виключено, що однією з причин голоду було порушення притоку товарів з осілих областей. Адже якщо степові еміри спромоглися на створення власних незалежних князівств, то аналогічні осілі області мали до цього більше можливостей.

Наприклад, 1362 р. маємо звістку про початок будівництва кам'яної фортеці в Мангулі. Отже, місцеве населення почувалося досить спокійно і незалежним від ординців. Це ж стосується й інших прибережних теренів Криму. Перша спробу відновлення тут татарської влади фіксується під 1365 р.²¹ Згідно з висновками Аркадія Григор'єва, ординська влада відновилася тут лише 1375 р.²² Того ж 1362 р. відбулося повстання і в Білгороді–на–Дністрі.

Незважаючи на недостатню в контексті інформативність руських джерел, варто звернути увагу на декілька моментів. По–перше, коли 1356 р. Ольгерд захопив Сіверщину, то прибуття князя Василія з ханським ярликом істотно вплинуло на зміну ситуації. Водночас на 1362 р. сіверські князі не могли мати як формального, так і практичного захисту. По–друге, *Рогозький літописець*, розповідаючи про походи Ольгерда на Коршів, а потім „воювання” Синіх Вод та Білобережжя, не згадує татар²³, на відміну від 1356 р., коли Ольгерд залишив Брянськ, і 1374 рр., коли відбулася війна з „Темерем”²⁴. Це виглядає дуже дивно, бо незрозуміло, хто ж протистояв литовцям. Вочевидь, така позиція літописця викликана тим, що він не бачив на цих землях верховної імперської влади. Отже, князі і в цих землях, як і в сусідніх улусах, мали свободу дій.

Але така ситуація тривала недовго і вже на кінець літа 1362 р. у боротьбу за ханський престол відкрито вступив Мамай. Як зазначалося, у попередні роки Мамай закріпився як у своїх володіннях у Подніпров'ї, так і в Криму, точніше – в Солхатській тьмі. Про його дії після смерті Бердібека відомо мало. Ільнур Міргалієв, підсумовуючи дослідження своїх попередників, дійшов висновку, що князь спочатку не втручався в придворну боротьбу і визнавав усіх ханів, навіть Кельдибека²⁵. Фактично лише Кельдибек забезпечував стабільність в одному з найвигідніших, з точки зору надходжень до скарбниці, улусів Золотої Орди. Його поразка і початок анархії серед улусних емірів спонукали Мамаю до активних дій. Для цього останній мав усі можливості. По–перше, він контролював більшість доходів від генуезької торгівлі, що давало йому величезний фінансовий ресурс. По–друге, його фланги були природно прикриті і їм не загрожувала серйозна небезпека. Єдиною проблемою могли бути еміри улусу Ногая, але просування литовців на Поділля знімало й цю проблему. По–третє, Мамай мав високий статус оскільки був родичем Бердібека, точніше – чоловіком його доньки. Відповідно, емір став „гургеном” („ханський зять”), що, як відзначив Ю. Варваровський, було почесним соціально–шлюбним титулом і наблизило до „ханської родини”²⁶. При хані він займав посаду беклярбека, і саме з рук Бердібека отримав Солхатський улус. І, по–четверте, Мамай сам був непересічною особистістю.

²¹ М. Г. Крамаровский *Петрарка о бедах Скифии*, с. 129.

²² А. П. Григорьев, *Загадка крепостных стен Старого Крыма*, [in:] *Мамай*, с. 116.

²³ *Рогозький літописець*, с. 75.

²⁴ *Ibidem*, с. 106.

²⁵ И. М. Миргалев, *Политическая история*, с. 33

²⁶ Ю. Е. Варваровский, „*Мамаева Орда*”, с. 278.

Єгипетський хроніст Ель Мухіббі характеризував цього еміра: „войовничим, той що підтримує, помічником, багато піклуючий, очільником, нойоном, ессеїфі славою ісламу і мусульман... Помічником войовників і борців, вождем ратей... мечем повелителя правовірних”²⁷.

Влітку (у серпні?) Мамай разом з претендентом на престол Абдуллахом почав займати улуси на північ і схід від Дніпра. Вже восени під його владою перебував Азов і степові території між Доном і Волгою²⁸. Враховуючи брак власних сил для успішного початку кампанії (повідомлення про бойові дії, принаймні масштабні, відсутні), очевидно, Мамай діяв не стільки як „вогьель”, а як дипломат. Справа в тому, що Мюрид був представником „Заяицких орда”²⁹, точніше крила Орди, тобто в очах більшості емірів західних улусів – чужинцем. Вочевидь, еліта правого крила й частини лівого вважала себе обійденою в боротьбі за владу. В той же час, Мамай справляв формальний вплив на крило Мувала. Наприклад, одночасно з захопленням Азова, венеціанці, які там мали головну резиденцію в Північному Причорномор’ї, отримали торгові привілеї (зменшення мита з п’яти відсотків до чотирьох)³⁰. Олена Скржинська прослідкувала буквально по роках, як Венеція намагалася здобути зниження митної ставки. Дослідниця не вказує, хто саме дав венеціанцям знижку; вона лише допускає, що це могли бути як Хизр, так і Мюрид³¹. Разом з тим, О. Скржинська зазначає, що 1369 р. венеціанці знову прагнули до знижки мита вже до трьох відсотків і зверталися з цим проханням саме до Мамає³². Отже, більш перспективною виглядає версія про те, що Мамай, надавши митну знижку, заручився підтримкою італійців. Ю. Варваровський, посилаючись на О. Скржинську, прямо стверджував, що саме Мамай надав цей привілей³³.

На кінець осені Мамай уже мав достатньо сил, щоб розпочати відкриту боротьбу за Сарай. Між ним і Мюридом відбулася битва³⁴, у якій перемогу мав отримати Мамай, бо він зайняв Сарай. Проте закріпитися надовго в столиці Мамай не зміг і відступив на Правобережжя Волги. На Дніпрі, емір, згідно з дослідженням О. Григор’єва, заснував свою нову столицю під назвою Орда³⁵ (сучасне городище Великі Кучугури, або Кінські Води під Запоріжжям³⁶). Однією з причин відступу стала протидія еміру всередині крила Мувала. Ібн Хальдун повідомляє, що Мамай після захоплення Сарая і посадки Абдуллаха отримав опозицію в особі Кутлуг–Тимура, але переміг його³⁷. Ю. Варваровський висловив припущення, що тут описується захоплення Криму після

²⁷ Ель Мухибби, *Исправление определения по части высокой терминологии*, [in:] *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*, т. 1, с. 350.

²⁸ Г. А. Федоров–Давыдов, *Общественный строй Золотой Орды*, Москва 1973, с. 147.

²⁹ М. Г. Сафаргалев, *Распад Золотой Орды*, с. 117.

³⁰ Е. Ч. Скржинская, *Русь, Талия и Византия в Средневековье*, Санкт–Петербург 2000, с. 145, 146.

³¹ *Ibidem*, с. 144.

³² *Ibidem*, с. 146.

³³ Ю. Е. Варваровский, „*Мамаева Орда*”, с. 279.

³⁴ *Рогожский летописец*, с. 78.

³⁵ А. П. Григорьев, *Историческая география Золотой Орды*, „Тюркологический сборник”, 2006, с. 117.

³⁶ М. В. Ельников, *Золотоординські міста на території запорізького краю*, Б.м., б.д., с. 163.

³⁷ Ібн Хальдун, *Книга назидательных примеров*, с. 390.

відступу з Волги в 1360–1361 рр.³⁸ На мою думку, мова йде про 1362 р., тому що в Ібн Хальдуна черговість подій така: Крим – Сарай і посадження „царевича” Абдуллаха на престол – конфлікт з Кутлуг–Тимуром.

Вище вже відмічалось, що Мамай лише 1365 р. спромігся поширити свою владу на Кримське узбережжя³⁹. М. Сафаргалієв звернув увагу, що на карті братів Піцигані, складеній близько 1367 р., над Таною (Азовом) відсутній ординський герб (був лише венетіанський). З цього вчений зробив висновок, що місто, вочевидь, на той час вийшло з-під влади ординців⁴⁰ (очевидно Мамає). Тут швидше за все мав місце якийсь кондомініум, бо за своїм розташуванням Азов навряд чи міг бути вільним від присутності татар. Тим більше, що вже 1363 р. саме цьому в місті починають карбувати монети Мамає⁴¹.

Таку ситуацію слід пояснити не лише недостатньою кількістю сил Мамає, але також його формальним правом на ці території. Тобто, Мамай розширював свою владу в межах законної юрисдикції. Ця ситуація ще більш яскраво проявилася в руських (українських) князівствах Поділля, Київщини і Чернігово–Сіверщини.

Відсутність легітимної центральної сарайської влади залишали ці князівства сам на сам з ВКЛ. Останнє, як зазначалося, чинило постійні спроби поширити на них свою владу, і лише наявність ординського фактора стримувала литовців. Тепер же за відсутності цього бар'єру шлях для ВКЛ було відкрито. Протягом літа – осені 1362 р. Ольгерд зайняв Чернігово–Сіверську, Київську і Подільську землі.

Ця проблема добре досліджена в працях українських вчених (Фелікс Шабульдо, Олена Русина), вивчена її подієва сторона⁴². Разом з тим, слід наголосити, що поза увагою авторів залишилися німецькі джерела: *Хроніка Йоганна Пошильге*, *Торунські аннали*, *Хроніка Дитмара Любецького*, *Вандалія Альберта Кранца*.

Причина, очевидно, полягала в тому, що опис, поданий у них, більше підходить під Куликовську битву. Наприклад, у Й. Пошильге читаємо: „У тому ж році була велика війна в багатьох країнах: особливо билися руські з татарами біля Синьої Води, і з обох сторін було вбито біля 40 тисяч чоловік. Однак руські утримали поле. І, коли вони поверталися з бою, вони зіткнулися з литовцями, яких татари покликали туди на допомогу, і вбили руських дуже багато і взяли в них велику здобич, яку ті взяли у татар”⁴³. А. Кранц у *Вандалії* навіть подає дату події: „Було це в 1381 р. після народження Христа”. Хоча по його викладу тут мова більше йде про отримання повідомлення, а не дату самої битви. Саме тому історики не вважали за потрібне датувати ці події 1362 р.

³⁸ Ю. Е. Варваровский, „*Мамаєва Орда*”, с. 278.

³⁹ М. Г. Крамаровский, *Петрарка о бедах Скифши*, с. 129.

⁴⁰ М. Г. Сафаргалієв, *Распад Золотой Орды*, с. 122.

⁴¹ Ю. Е. Варваровский, „*Мамаєва Орда*”, с. 279.

⁴² Ф. Шабульдо, *Наративні джерела і перші дослідники про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя*, [in:] *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. Збірник статей*, наук. ред. Ф. М. Шабульдо, упор. О. Д. Брайченко, Київ 2005, с. 57–74; О. Русина, *Синьоводська „Задонщина”: історична першість чи історіографічний гібрид?*, „Український гуманітарний огляд”, вип. 1, 1999, с. 178–189; Ф. М. Шабульдо, *Чого не хотіла або не змогла помітити моя рецензентка (відповідь на рецензію Олени Русини)*, „Український гуманітарний огляд”, вип. 2, 1999, с. 198–217.

⁴³ *Johannes Lindenblatt oder Chronik Johannes von Pusilie, Offizials zu Riesenburg*, hrsg. v. J. Voigt, F. W. Schubert, Königsberg 1823, s. 45–47.

Проте, на мою думку, такі висновки є дещо не коректними (назва місця битви прямо вказує на Сині Води). Мені не зустрічалася така назва стосовно Дону, Красивої Мечі й Непрядви. Вочевидь, тут має місце контамінація – створення повідомлення в хроніці на основі накладання двох різних сюжетів і видання їх за один. Адже, що знали хроністи: десь була баталія з татарами і там були русини, татари й литовці – всі ці герої фігурують в обох битвах. З іншої битви, віддаленої в часі, вони взяли назву місцевості, а з тієї, що ближче, – загальний перебіг події. Є ще одне джерело, яке, на мою думку, побічно підтверджує сам факт завоювання ВКЛ Поділля. Цим джерелом є *Хроніка Яна Длугоша*. На перший погляд, це не так, адже якраз цей польський хроніст кінця XV ст. навпаки стверджував, що татар з Поділля прогнав Казимир Великий (це сказано в сюжеті про смерть короля). У похвалі сказано, що Казимир завоював Галичину, Волинь і Поділля. При цьому на попередніх сторінках Яна Длугош описав переможні походи Казимира на територіальну спадщину Романовичів. А от звільнення Подільських теренів не показав. На мою думку, поясненням цього є той факт, що Ян Длугош писав пропагандистський твір з „правильною історією”. Відповідно, існувала потреба довести приналежність Поділля Польщі через першість її завоювання польськими королями. Конкурентом же такої думки виступало ВКЛ. Додатковим аргументом у підтвердженні цієї думки є сюжет від 1370 р. Тоді патріарша канцелярія титулує Казимира Великого королем у т. ч. Русовлахії, або, з інших джерел, Пониззя, територію якого Ігор Сковчиляс окреслює аж до Білгорода⁴⁴. Але відомо, що перед цим Коріатовичі визнали себе васалами короля, тобто Русовлахія через це потрапила до титулу Казимира. А, отже, до цього часу король не мав до неї жодного відношення.

Рогозький літописець, найстаріше джерело про приєднання до Литовської держави нових земель, пише коротко: „Того же лета Литва взяли Коршев и сотвориша ся мятежи и тягота по всеи земли. Тое же осени Ольгерд Синю Воду и Белобережие повоевал”⁴⁵. У цьому описі звертають увагу на себе, передусім, географічні пункти. Коршів – місто розташоване на кордоні Чернігово–Сіверщини і степових улусів. Невипадково в описі розповсюдження чуми він (разом з Новосилем) іде після Орди⁴⁶. Бо Орда – це центр імперії і літописець, відповідно, описував, керуючись цим фактом. Сині Води є рубежем як між осілим Поділлям і кочовиками, так і локалізується поблизу впадіння в Південний Буг, де проходив кордон з улусом Ногая. Що ж до Білобережжя, то для розуміння його розташування, на мою думку, слід керуватися, в першу чергу, саме *Рогозьким літописом*. Відповідно, в ньому дана місцевість ще фігурує в історії про повернення Святослава Ігоровича до Києва. І там чітко зазначено, що мова йде про правий берег Дніпра біля порогів⁴⁷. Підсумовуючи, треба зазначити, що літописець фактично окреслив крайні межі теренів, захоплених ВКЛ. Іншим моментом, що впливає з літописного повідомлення, є виділення двох етапів, точніше – двох кампаній Ольгерда: перша – на Чернігово–Сіверщину, а друга – на Поділля.

⁴⁴ І. Сковчиляс, *Аспрокастрон–Білгород – кафедра Галицької митрополії у XIV ст.*, „Ruthenica”, вип. 8, 2009, с. 120.

⁴⁵ *Рогозький літописець*, с. 75.

⁴⁶ *Ibidem*, с. 78.

⁴⁷ *Ibidem*, с. 14.

Також визначено й час подій. Друга кампанія відбулася восени 1362 р. Відповідно, перша була раніше, вочевидь літом. Як бачимо, хронологічно це збігається з поразкою Кельдибека і початком наступу Мамає. Погром хана відкрив шлях на князівства, а рух Мамає на схід відбувся одночасно з походом Ольгерда на Поділля. У даному випадку можна зробити два висновки: або Ольгерд скористався зайнятістю еміра, або – навпаки – еміру був вигідний наступ литовців. Останнє могло мати місце, якщо Мамає конфліктував з емірами улусу Ногає. Ф. Шабульдо висунув гіпотезу, що між Ольгердом і Мамаєм було підписано угоду й емір відступив ярликом Поділля, Київщину й Чернігово–Сіверщину на правах кондомініуму. Вчений навіть спробував відтворити варіант цього документа на основі пізніших ярликів. У принципі, за логікою подій, такий факт міг мати місце. Справа в тому, що будівельна політика Мамає, утримання майже два десятиліття теренів від Дніпра до Волги й активна участь у боротьбі за Сарай повинні були мати під собою серйозну основу. Одним з її елементів мало бути постачання з осілих теренів лісу, без якого було б неможливе не лише будівництво, але й просте утримання ординських міст. Не менш важливими були поставки зерна, меду, руди й заліза тощо. Не виключено, що ця угода була укладена вже після наступу ВКЛ, і Мамає був поставлений перед фактом: або воювати з Литвою, або укласти мир. Війна в той час навряд чи була можливою. У 1362 р. в Орді був голод⁴⁸, що став результатом не лише відповідних погодних умов, а й припинення литовцями поставок стратегічних продуктів. Загалом кондомініум був звичайним явищем у суміжних зі степом осілих теренах. Подвійне підпорядкування і оподаткування чітко простежується в історії функціонування, наприклад, італійських міст Причорномор'я.

Я вже відмічав, що в літописі згадано про смуту в Чернігово–Сіверщині. Саме на цих внутрішніх усобицях і базувалося підпорядкування краю ВКЛ. Адаже не треба забувати, що швидке територіальне розширення Литовської держави за рахунок руських князівств відбувалося не стільки за допомогою військової сили, скільки на договірній основі. Фактично мала місце заміна однієї династичної родини (Рюриковичів) іншою (Гедиміновичів). За таких умов литовці намагалися не стільки завойовувати окремі міста чи місцевості, скільки приєднати князівство цілком. Так Волинь увійшла до складу ВКЛ за рахунок шлюбу Любарта Гедиміновича з донькою Андрія Юрійовича. Той же Ольгерд, за життя батька, став вітебським князем шляхом одруження з місцевою княжною. Відповідно, і сам він намагався діяти за таким же принципом. Його старший син Андрій був як князем Новгороду, так і Полоцького князівства. Тому Ольгерд, намагаючись захопити руські землі, що перебували в складі Золотої Орди, також мав діяти вже второваним шляхом. Власне, і завойовати ці області, за умови протидії місцевого населення, він навряд чи зміг би. Так, спроба Ольгерда в 1356 р. утримати зайняту Сіверщину завершилася невдачею. Проте саме його присутність там є показовою з точки зору впливу на місцеве населення. Період смут, що почався паралельно із „замятнею” в Орді, сприятливо позначився на планах литовського правителя. Не є випадковою і та обставина, що в джерелах фігурує не Ольгерд, а збірна назва „Литва”. Вочевидь, військом керували діти великого князя литовського: Дми-

⁴⁸ М. Г. Крамаровский, *Петрарка о бедах Скифши*, с. 130–131.

тро–Корибут, Лунгвеній та інші, які згодом і стали місцевими князями⁴⁹. Таким чином, цей похід був продуктом передусім дому Ольгердовичів.

Наступним (а може й одночасним) етапом у цих процесах стало приєднання до ВКЛ Києва. Згідно з *Густинським літописом*, князівство було „взято під Федором”⁵⁰. Павло Клепатський висунув ідею, що між Ольгердом і київським князем (Федором?) була досягнута союзна угода про перехід князівства з–під влади однієї сили – Орди, під владу іншої – ВКЛ⁵¹. Це, загалом, логічна думка, особливо з огляду на швидке зайняття без якогось військового, принаймні значущого, протистояння.

На сьогодні ця гіпотеза знайшла додаткові підтвердження. Так, О. Русина звернула увагу, що Путивль ніколи не належав безпосередньо до Київської землі. Це місто входило до Чернігівського, а пізніше Новгород–Сіверського князівств. Вочевидь, поява міста в Київському князівстві була викликана лише появою на стольному престолі путивльського князя⁵².

У випадку усунення Федора або іншого князя з київського престолу Путивль швидше за все відійшов би назад до Новгорода–Сіверського. Проте він залишився в Київському князівстві. Це могло мати місце лише в тому разі, якби Федір передав свої володіння новому київському князеві Володимирі Ольгердовичу. Історія з Черкасами також підтверджує такий сценарій розвитку подій. Цей населений пункт географічно належав до Київської землі. Плано Карпіні, змальовуючи свій шлях до Орди, прямо вказував Київ – Канов – невідоме місто на Дніпрі. Але відомо, що до кінця XIV ст. Черкаси входили до складу Подільського князівства. На це вказує як список міст Кіпріана⁵³, так і документ з польської королівської канцелярії⁵⁴. Місто потрапило до Поділля за золотоординської влади. А це означає, що Ольгерд не змінював кордонів приєднаних областей, а приєднував у цілому.

Крім того, заслуговує на увагу той факт, що в легенді про Гедимінів похід на Київ Федір виступає як син литовського правителя. Безсумнівно, що це відносилось до пізнішої литовської традиції, яка підкреслювала передачу ним землі на цілком легітимних умовах. Таким чином, на кінець літа 1362 р. Київське князівство було повністю під владою Ольгерда.

Вже згадувалося про відносини європейських країн із Золотою Ордою. Сусіди держави Джучидів постають складними політичними організаціями з розгалуженим адміністративно–територіальним устроєм. Війни між цими країнами відбувалися за цілком конкретні князівства, воеводства, повіти, намісництва, волості, старства, „землі” тощо. Щодо висвітлення політики Орди, тож не слід забувати, що вона теж була покрита сіткою областей–улусів. При чому їх кордони нерідко були більш сталими в часовому проміжку внаслідок специфіки кочового господарства. У 1362 р. Оль-

⁴⁹ Детальніше про Чернігово–Сіверські землі після їх включення в ВКЛ див.: О. В. Русина, *Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського*, Київ 1998.

⁵⁰ *Ипатьевская Летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 2, Санкт–Петербург 1843, с. 350.

⁵¹ П. Клепатський, *Очерки по истории Киевской земли. Литовский период*, Біла Церква 2007, с. 57.

⁵² О. Русина, *Студії з історії Києва та Київської землі*, Київ 2005, с. 17, 19.

⁵³ М. Тихомиров, *Список русских городов дальних и ближних*, „Исторические записки”, т. 40, 1952, с. 224; J. Kurtyka, *Repertorium Podolskie dokumenty do 1430 r.*, „Rocznik Przemyski. Historia”, т. 50, 2004, з. 4, с. 164.

⁵⁴ J. Kurtyka, *Repertorium Podolskie*, s. 163.

герд зайняв один „осілий” улус Орди – Сіверщину і два „суміжні” улуси: Київщину і Поділля. Враховуючи відому аксіому литовської влади: „Ми старини не рушимо і новини не вводимо”, – слід було чекати, що Гедіміновичі залишать попередню систему управління і соціально–економічних відносин недоторканою (принаймні спочатку). Адже навряд чи такий складний механізм, як кондомініум, конструювався на початку наступу литовців. Фактично він діяв на Київщині в рамках відносин усередині Золотої Орди – аналогічно до того, як це було і в Солхатській тьмі. Тільки там на чолі улусу стояли представники татарського нобілітету, а на території Київщини цей порядок зазнав змін. Спершу Бату віддавав перевагу князям з володимиро–суздальської гілки, пізніше Менгу–Тимур віддав ці землі Тука–Тимуру (чи його сину) а з 20–х років XIV ст. знову утвердилася влада Рюриковичів. Коли ж литовці прийшли на Київщину, вони взяли не просто якусь абстрактну територію, а окремих улус Золотої Орди, з певними традиціями спільного існування осілого населення і кочових володінь емірів.

Є ще кілька фактів, що підтверджують наявність подвійної зверхності. По–перше, це існування на території Київського князівства володінь ординських емірів. По–друге, масштабне будівництво укріплень у Києві („замок з дубових паль збудував”) та інших міст (останнє могло бути здійснене лише за умови безпеки з боку Степу). По–третє, осілі регіони економічно працювали на Золоту Орду не лише за допомогою плати сріблом. Головним надходженням були натуральні податки, без яких неможливе нормальне життя кочової імперії. Що стосується форми податків, то їх уже як явний архаїзм бачимо наприкінці XV ст. у вигляді, наприклад, „черкаської данини медом”. Окремо слід сказати про монети. Справа в тому, що ті з них, які мали „в’язь”, випускалися Володимиром Ольгердовичем лише на початку правління. Всі ж інші, а їх відомо на сьогодні принаймні десять типів, такої особливості не мали⁵⁵. Хоча, можливо, тут є продовження карбування на „татарський манер”, що вже існувало в князівстві на момент приходу литовців⁵⁶. З цього можна зробити висновок, що для Ольгерда і його сина Володимира кондомініум був лише тимчасовим явищем, спрямованим на те, щоб виграти час та інкорпорувати місцевих татарських феодалів у свою ойкумену. Адже всі наступні монети випускалися ще за життя і вершини могутності Мамає. Такий висновок можемо зробити не лише на основі місцевих реалій. Микола Руссев, досліджуючи просування молдаван у середині 60–х рр. XIV ст. на південь, звернув увагу, що й перші монети Богдана I, молдавського господаря, мали з одного боку в’язь. І це при тому, що засновник Молдавської держави знищив чи вигнав татар. Учений зробив висновок, що цей правитель таким чином намагався пристосувати місцеві економічні звички до нових реалій⁵⁷. Що ж стосується емірів, які володіли землями на території Київського князівства, то з їх боку не бачимо ніякого спро-

⁵⁵ Г. Козубовський, *Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі–України*, [in:] *Синьоводська проблема*, с. 96.

⁵⁶ К. Хромов, *О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50–е годы XIV века („киевские” подражания монетам Джанибека)*, [in:] *Международная научно–практическая конференция Проблемы охраны и восстановления фортификационных сооружений Киевской земли, Киев 26–27 мая 2005*, с.122–130 (http://www.hordecoins.folgat.net/Rpubl_ZamkovaGora2005–conf.htm [20.10.2013]).

⁵⁷ Н. Д. Руссев, *Молдавия в „темные века”*, с. 391.

тиву. На мою думку, це було викликано такими факторами. По–перше, у них просто не було вибору, бо в умовах боротьби за золотоординську столицю воювати з Литвою сил було недостатньо. І, по–друге, протистояння в Орді було кривавим. Питання збереження власних володінь від розорення стояло надзвичайно гостро. Тому, визнаючи литовську владу в Київському князівстві, еміри фактично залишали під її захистом свої землі. Не слід забувати, що міста в степу були дотаційними і без поставок ліса, провізії тощо вони просто не могли б існувати. А ці товари могли прийти тільки з півночі.

На відміну від Сіверщини і Київщини, на Поділлі ситуація для литовців складалася по–іншому. Ця земля дісталася Гедиміновичам через збройне протистояння з татарами. Але чому? При розгляді дій Мамає 1362 р. землі на захід від Дніпра і до Дунаю якимось випадують. Це чітко простежується за характером нумізматичних знахідок. Монети Абдуллаха зустрічаються там між 1362–1365 рр., але історики їх кваліфікують не як показник влади хана, а як наслідок торгових операцій. Монет часів його попередників там досить мало, а деякі взагалі відсутні⁵⁸. Так, на Торговиці, що була столицею улусу Курумши (Куремси), археологами фіксуються знахідки монет від Токти до Кульпи й Навруза 1360 р.⁵⁹ На мою думку, це пояснюється тим, що еміри Нагаєвого улусу не визнавали влади Мамає і його кандидата, а за прикладом Мордвичи Булгару правили самостійно. Саме цим можна пояснити і військові дії Ольгерда на території Правобережної України, на що прямо вказує *Рогозький літопис*. Цікаво, що пізніше на монетах уже литовських ставлеників на Поділлі – Коріатовичів – відсутні „ординські” знаки. Це вказує, що для ВКЛ вказана земля була здобута мечем, без будь–яких договорів з ординцями.

Якими ж силами володіли еміри, проти яких виступило литовське військо? На думку М. Руссева, на 1362 р. Ногаїв улус складався з трьох туменів і контролювався трьома мурзами–беками, найавторитетнішим серед яких був Демитрій. Територія, яку контролювали еміри, була досить великою і займала значні простори межиріччя Дністер–Серет. Богдан I у 1359 р. створив Молдавське князівство, проте його територія охоплювала лише витoki Дністра і Пруту в передгір’ї Карпат⁶⁰. Тобто його сил було замало, щоб поширити владу на південь. Наприклад, болгарський цар Михайло Шишман найняв три тисячі „Черних” татар (з Придунав’я). Причому мова йшла не про союзні орди, а саме найманців з їх числа. Отже, загальна кількість татар була більшою. Цінним є і повідомлення кілійських генуезьких торгових книг про торг з ординцями. В них зазначені представники з трьох конкретних тисяч⁶¹. Але при цьому не згадано туменів. Пояснити такий факт можна тим, що ці тисячі походили з місцевого тумену, на території якого існувала Кілія. Адже уявити, що окремі тисячі були в змозі контролювати великі

⁵⁸ Е. Николає, *Две монеты финальной стадии золото ордынского господства к западу от Днестра*, „Stratum”, 1999, № 5, с. 142–146.

⁵⁹ І. Козир, О. Чорний, *Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р. у світлі нових джерел*, „Український історичний журнал”, 2012, № 2, с. 24.

⁶⁰ Н. Д. Руссев, *Молдавия в „темные века”*, с. 391.

⁶¹ *Ibidem*, с. 388.

простори безпосередньо поблизу Угорщини і волоських князівств, доволі складно. Щодо персон емірів (точніше двох – Кутлубуга і Хаджибей), про яких згадують джерела, то це питання також є дискусійним. Справа в тому, що Демитрій відомий нам із сучасного угорського документа – торгових пільг купцям. Інша справа, чи Кутлубуга і Хаджибей є тими ж, хто зустрічається серед Мамаєвих емірів. Але М. Руссев звернув увагу, що в інших угорських документах про володарів Нагаєвого улусу говориться в множині. У 1388 р. турецькі джерела згадують орди Янджи бея і Кутлух Бугі. Молдавський дослідник звернув увагу на їх схожість, як з Кутлубугою і Хаджибеєм, так і з топонімами в Буджаку і Бессарабії – о. Кутлухбуг і м. Хаджи (Качи, Ачи, Аджи) бей. М. Руссев проаналізував фрагменти *Хроніки* Мацея Стрийковського про вигнання татар з Поділля. Молдавський вчений звернув увагу, що топоніми, пов'язані з Ногаєм, зустрічалися на цих землях ще до переселення ногаїв і, отже, не пов'язані з ними. З цього М. Руссев зробив висновок про реальність тексту М. Стрийковського⁶².

Що стосується самої Синьоводської битви, то її опис, поданий М. Стрийковським, є досить цікавий: „Татари з шаленим завзяттям розпочали бій, засипавши литву густим залізним градом з луків, сточили кілька сутічок, але завдали мало втрат через правильний її шик та швидке маневрування. А литва з русинами враз із шаблями та списами наскочили на них і в рукопашному бою прорвали лобові частини та змішали їм танці півколом, а інші, особливо новгородці з Коріатовичами, із самострілами зі стрілами наскочили з боків і довгими списами скидали їх із сідел, наче вітер снопи в бурю. Не змігши довше витримати лобового натиску Литви, татари почали мішатися та перелякані тікати в розлогі поля”⁶³. Тут впадає у вічі те, що битва мала характер лобового зіткнення. Описаний характер бою не дуже характерний для ординського війська, яке частіше застосовувало тактику обхідних маневрів. Проте дана ситуація була дещо іншою. Річ у тім, що шлях з Буджака на Поділля пролягав від сучасних Бендер (переправа через Дністер) до „Великої мечетні” й „Вітовтового броду”, якраз вище гирла Синіх Вод. І далі вздовж самої річки. М. Стрийковський фактично пояснює, що баталія відбулася за містом „Торговицею”. Вочевидь, еміри довідалися про похід литовського війська і поспішили назустріч. За таких умов їх війська навряд чи являли собою загальне ополчення і мали складатися виключно з професійних вояків. Не слід забувати, що билися еміри не стільки за кочівлі, скільки за територію добре заселену, де існували міста й селища. Недарма Сині Води і Білобережжя на сьогодні є регіонами з великим відсотком ординських археологічних знахідок. Саме ж татарське військо не було знищено, а тим же шляхом, яким прийшло, повернулося до своїх кочівель. Більше того, літопис прямо вказує, що Ольгерд повоював „Білобережжя”. Отже, він не намагався дістатися самого улусу Ногая, а – навпаки – повернув у бік Дніпра. Взагалі сам напрям походу Сині Води – Білобережжя вказує, що війна відбулася за Курумисів улус. І, вочевидь, три еміри не були місцевими „легітимними” правителями. Отже, і війна 1362 р. відбувалася між двома сторонами за „нічийну”, з точки зору феодаль-

⁶² Ibidem, с. 390.

⁶³ Додаток І, пер. Ф. Шабульдо, [in:] *Синьоводська проблема*, с. 160–163.

ного володіння, територію. Оскільки жодна зі сторін не змогла встановити повний контроль над усім улусом Курумишевичів, то на майбутні роки зберігалися реальні можливості для продовження війни за Поділля. У пізніших документах, датованих наступними роками, впадає у вічі той факт, що на подільських теренах, на відміну від Київського князівства, були відсутні феоди ординської знаті. Це не було випадковим. На 1362 р. місцевих татар, вочевидь, тут було замало. І вони або пішли до Мамає, або, що більш реально, віддалися (чи були віддані) під владу „ногаєвих” емірів. Можливо, це сталося ще за часів Джанібека. Відповідно, після Синіх Вод улус залишився без кочовиків. А, отже, міста й поселення у відкритому степу виявилися окремими острівками життя. Беручи ж до уваги, що їх виникнення та існування було продуктом ординської влади, за умови зміщення владного центру на північ, їх існуванням ставало малоймовірним.

*

Borys Cherkas, Synovodska battle in 1362 in the context of the political history of the western uluses of the Golden Horde Wing Muwala during the „Great Zamyatnya”

This paper is the attempt to reconstruct the political background in the western possessions of Ulus Dzhuchyi, in which there was the Synovodska battle in 1362. It is shown that Lithuania captured concrete ulus – specific region, i. e. „Ulus Kurumy-shy”, better known as Podillya. Thus, this area was the part of the larger territorial–administrative unit of the Golden Horde – Wings Muwala. The advent and success of Algirdas was caused by the fact that Ulus Dzhuchyi to the 1361–1362's split into a number of independent principalities–possessions. And to the west of the Volga, after the defeat of Keldybek, there was no legitimate Khan (descendant Batu). At the same time the most powerful emir on these lands, Mamay, only began to gather around a prairie area and could not prevent the advancement of GDL. Moreover, the analysis of the economic situation in the region gives the reason to believe that there were the arrangements between emir and Algirdas. The main result of the battle was the way on the border to the Black Sea (between the rivers of the Southern Bug and the Dnieper) and, accordingly, „cutting” the western possessions of the Golden Horde, which laid the foundation for the creation of the Budzhak Horde.

Ярослав Пилипчук
(Киев)

СЕПАРАТИЗМ В ЗОЛОТОЙ ОРДЕ: ЕВРОПЕЙСКИЙ ВЕКТОР (XIV–XV ВВ.)

Данная статья посвящена сепаратизму в Золотой Орде и отношениям золотоордынских эмиров с великими литовскими князьями. Сепаратизм на западе Улуса Джучи не был новостью для местных татар. Впервые задумал отделиться от центра Ногай. После смерти Бердибека эмиры западных улусов Золотой Орды Дмитрий, Кочубей и Кутлуг–Буга были фактически независимыми от центра. После прихода к власти в Сарая Тохтамыша государственное единство Улуса Джучи было восстановлено. Единство Улуса Джучи сумели поколебать вторжения войск Тимура в 1391 и 1395 г. От Золотой Орды отделились западные улусы. Однако политика Идегея некоторое время держала Днепровское Правобережье в сфере влияния метрополии. Земли в междуречье Днестра и Днепра были закреплены за Великим Княжеством Литовским во второй четверти XV в.

Проблема сепаратизма в Золотой Орде до сих пор не была изучена должным образом. Существуют работы по отдельным улусам, в частности Улусу Шибана и юго–восточным владениям Улуса Джучи¹. Но вопрос о сепаратизме на крайнем западе евразийских степей, кроме работ Артема Порсина и Евгения Мыськова, так и не был исследован².

Западом владений Улуса Джучи в XIII в. управляли Мауци и Ногай с воли центральных властей, но они были полусамостоятельными правителями³. Несколько иная ситуация сложилась на крайнем западе Улуса Джучи после того, как в этот регион был назначен Ногай. Этот царевич, по предположению Рома-

¹ В. П. Костюков, *Улус Шибана Золотой Орды в XIII–XIV вв.*, Казань 2010; К. Ускенбай, *Улусы первых Джучидов. Проблемы терминов Ак–Орда и Кок–Орда*, [in:] *Тюркологический сборник. 2005: Тюркские народы России и Великой Степи*, Москва 2006, с. 355–382.

² А. А. Порсин, *Политика Золотой Орды в Восточной и Южной Европе в 50–х – 70–х годах XIII века*, [in:] *Золотоордынская цивилизация*, Вып. 3, Казань 2010, с. 155–166; Е. П. Мыськов, *Политическая история Золотой Орды*, Волгоград 2003, с. 112–140.

³ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Москва 1962, стб. 805–806, 876–878.

на Почекаева, был отправлен на запад по воле Менгу–Тимура⁴. Ногай не смирился с второстепенной ролью, которую ему отвели. Он вступил в отношения с мамлюкскими султанами и именно из арабских документов мы узнаем о нем как об одном из правителей правого крыла Улуса Джучи⁵. Подобно тому, как Романовичи по воле Бурундая совершили поход на Литву и Польшу в 1259–1260 г., так и в 1277 г. по воле Ногая галицко–волынские князья выступили походом в литовские земли⁶. Нельзя сказать, что эта кампания была вовсе не в интересах Романовичей, поскольку в 1275 г. литовцы и русины уже воевали между собой⁷. В 1291/1292 г. Токта передал Ногаю улус Крым. В состав улуса также входили Готия и Херсон, завоеванные в 1278 г. Впрочем, позиции Ногая не были сильными в Крымском улусе и ему пришлось осуществить поход 1298/1299 г.⁸

Ногай мог саботировать военные кампании, если они препятствовали реализации его замыслов. Ярким примером этого была кампания в Венгрии в 1285 г., когда Ногай, действуя некоторое время на указанной территории, отступил в свои владения, оставив Телебугу самого воевать в Трансильвании⁹. Силы Телебуги после похода в Венгрию были подорваны, но их еще было достаточно для того, чтобы опустошить некоторые владения Льва Даниловича. И в Галицко–Волинском княже-

⁴ Р. Ю. Почекаев, *Цари ордынские*, Санкт–Петербург 2010, с. 53–54.

⁵ *Из биографии Калавуна*, [in:] В. Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды* [далее: *СМИЗО*], т. 1: *Извлечения из сочинений арабских*, Санкт–Петербург 1884, с. 67–69; *Из летописи Рукнеддина Бейбарса*, [in:] В. Г. Тизенгаузен, *СМИЗО*, т. 1, с. 101–102.

⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 847, 852–855, 876–878.

⁷ *Ibidem*, стб. 871–873, 876–878; А. Dubonis, *Traidenis: monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje (1268–1282)*, Vilnius 2009, p. 115–120, 239–240; В. А. Егоров, *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.*, Москва 1985, с. 189–190; И. А. Измайлов, *Войны на Западе. Польша и Литва*, [in:] *История татар, т. 3: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в.*, Казань 2009, с. 522–523; А. Краўцэвіч, *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*, Жэнаў 2000 (http://kamunikat.fontel.net/www/knizki/historia/kraucevicz/stvarennie/stvarennie_04.htm#3.2.1 [17.09.2013]); В. Насевіч, *Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: Падзеі і асобы*, Менск 1993 (<http://vln.by/node/63> [17.09.2013]).

⁸ О. С. Маврина, *Некоторые аспекты генуэзско–татарских отношений в XIV веке (к постановке проблемы)*, „Сходознавство”, № 29–30, 2005, с. 90.

⁹ *Ипатьевская летопись*, стб. 888–891; *Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuni*, pars 1, Vindibonae 1766, s. 189, 471; А. А. Горский, *Ногай и Русь*, [in:] *Тюркологический сборник. 2001*, Москва 2002, с. 135–136; V. Spinei, *Moldavia in the 11th–14th Centuries*, București 1986, p. 121–122; Т. Сэлэджан, *Румынское общество в раннем средневековье*, [in:] *История Румынии*, ред. И. Поп, И. Болован, Москва 2005, с. 160–162; Р. Бабенко, *Стільні воєнні кампанії Південно–Західної Русі та золотоординських ханів в останній чверті XIII ст.*, „Воєнна історія”, № 1, 2003, с. 77–83; П. Ф. Параска, *Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства*, Кишинев 1981, с. 46–48; *Из летописи Рукнеддина Бейбарса*, с. 106; И. А. Измайлов, *Войны на Западе*, с. 523–524; J. Hammer–Purgstall, *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland*, Pesth 1840, s. 264; І. Возний, *Політичний розвиток території Північної Буковини напередодні входження її до складу молдавського воєводства*, „Русин”, № 4 (22), 2010, с. 16–17; В. Spuler, *Die Goldene Horde: die Mongolen in Russland 1223–1502*, Leipzig 1943, s. 66–67; *Chronicon pictum Vindobonense*, ed. M. Florianus, [in:] *Historiae Hungaricae fontes domestici*, pars 1: *Scriptores*; vol. 2, Lipsiae 1883, p. 226; *Chronicon Dubnicense*, [in:] *Historiae Hungaricae fontes domestici*, pars 1: *Scriptores*, vol. 3, Quinque–Ecclesiis 1884, p. 107; G. I. Bratianu, *Recherches sur le commerce genois dans la mer noire au XIIIe siecle*, Paris 1929, s. 235; P. Jackson, *The mongols and the West*, Harlow 2005, p. 207–208; А. Dume, *Turanicii: tătari și cumanii în cadrul politicii regale interne și externe a Ungariei în timpul monarhului Ladislau al IV–lea (1272–1290)*, „Analele Universității din Oradea, Istorie–Arheologie”, т. 17, 2007, s. 23; Idem, *Sketch of a portrait, the life of an atypical monarch: Ladislau IV the Cuman (1272–1290)*, „Analele Universității din Oradea, Istorie–Arheologie”, т. 18, 2008, s. 18; Н. И. Веселовский, *Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время*, Петроград 1922, с. 30–31, 33–34.

стве, как и во Владимиро–Суздальском, появились группы князей, настроенные как на союз с Ногаем так и на войну с ним¹⁰.

После возвращения из венгерского похода Телебуга питал к Ногаю не самые лучшие чувства и хотел погубить его. Но в результате заговора сам Телебуга был убит, а новым ханом стал Токта. Впрочем, Токта начал готовиться к войне с Ногаем. Именно с этого времени „Ногаев Улус” фактически обособился от Улуса Джучи¹¹. По мнению Леонтия Войтовича, период независимости Улуса Ногая стоит датировать 1296–1301 гг., когда этот Чингизид сознательно пошел на разрыв отношений с метрополией¹².

После победы Токты над Ногаем центр западных владений Улуса Джучи сместился из Исачки в Крым, а точнее в Солхат. Крымский полуостров и центр соединяла торговая магистраль, которая от Сарая до Солхата имела 18 остановок–ямов. При Узбеке Крымский Улус возглавлял Тюлук–Тимур. Этот эмир осуществил три похода на Судак и поощрял развитие исламских институтов в своем улусе. После него Крымом правили Кутлуг–Тимур из Кыятов и Зайн ад–Дин Рамазан из племени найман. Они были ханскими наместниками Крыма и назначались из центра. Пример Ногая настолько напугал Батуидов, что они держали правителей Крыма под жестким контролем. Кутлуг–Тимур среди восьми татарских эмиров ходатайствовал перед Джанибеком за интересы венецианских купцов. Бердибек писал предписание Кутлуг–Тимуру¹³. Очевидно, состав писем и уведомлений от крымских эмиров итальянцам был одобрен сверху (ханами). Сложно предположить, что, допустим, Зайн ад–Дин Рамазан действовал без согласия центральных властей¹⁴.

Возвращаясь к эпохе Ногая, стоит сказать, что когда избежать конфликта с центральной властью было уже невозможно, Беклярибек мобилизовал свои войска. Когда Токта атаковал его войска, Ногай нанес поражение правительственным силам. Однако Ногай погубили противоречия среди собственных нойонов. Усобица между его сыновьями и сыновьями Курмыша (Курумыши) повлекла за собой переход на сторону Токты некоторых нойонов. Этим воспользовался Токта, который совершил новый поход во владения Ногая и нанес ему поражение под Куканлыкком в 1300 г. Ногай был обезглавлен прежними союзниками из числа русинов¹⁵.

„Ногаев Улус”, как составная часть Улуса Джучи и отдельная администра-

¹⁰ А. А. Горский, *Ногай и Русь*, с. 130–153.

¹¹ *Из летописи Рукнеддина Бейбарса*, с. 106–108; *Из энциклопедии Эннувейри*, [in:] В. Г. Тизенгаузен, *СМИЗО*, т. 1, с. 155–157; *Из истории Ибн Халдуна*, [in:] В. Г. Тизенгаузен, *СМИЗО*, т. 1, с. 381–382.

¹² Л. Войтович, *Улус Ногая і Галицько–Волинське князівство*, [in:] *Україна–Монголія: 800 років у контексті історії*, ред. О. В. Онищенко, Київ 2008, с. 23.

¹³ М. Г. Крамаровский, *Джучиды и Крым: XIII–XV вв.*, [in:] *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, Вып. 10, Симферополь 2003, с. 515–519; О. С. Маврина, *Некоторые аспекты*, с. 92–93; А. П. Григорьев, В. П. Григорьев, *Коллекция золотоордынских документов XIV века. Источниковедческое исследование*, Санкт–Петербург 2002, с. 5–167, 185–191; Д. М. Исхаков, *Исторические очерки*, Казань 2009, с. 51–52.

¹⁴ А. П. Григорьев, В. П. Григорьев, *Коллекция золотоордынских документов*, с. 168–184, 192–195.

¹⁵ *Из летописи Рукнеддина Бейбарса*, [in:] В. Г. Тизенгаузен, *СМИЗО*, т. 1, с. 109–116; *Из энциклопедии Эннувейри*, с. 157–161; *Из истории Ибн Халдуна*, [in:] В. Г. Тизенгаузен, *СМИЗО*, т. 1, с. 382–383; *Из Сборника Летописей Рашида ад–Дина*, [in:] В. Г. Тизенгаузен, *СМИЗО*, т. 2: *Извлечения из персидских сочинений*, собр. В. Г. Тизенгаузен и обраб. А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным, Москва–Ленинград 1941, с. 70–72; Л. Войтович, *Улус Ногая*, с. 26.

тивная единица, продолжал существовать и после 1299–1300 гг.¹⁶ После бегства Кара–Кисека в страну Бугу западные улусы перешли под власть Батуидов. Сначала их правителем был Сарайбуга (брат Токты). После того, как заговор Тури и Сарайбуги был раскрыт, Токта назначил правителем западного улуса Тукель–Бугу. Потом этот улус получил сын Токты Ильбасар¹⁷. Во времена Узбека в этом регионе упоминались полководцы Тайтак и Тогул–Тархан. Они были назначены Узбеком эмирами наиболее западных улусов. К сожалению, их имена зафиксированы только в византийских хрониках¹⁸. Ниже от них по иерархии находились тысячники, сотники и десятники¹⁹.

В беларусско–литовских летописях указано, что после поражения в битве на Синих Водах татары бежали на юг, а не восток, как следовало бы полагать в случае, если бы эти земли были связаны с Крымом политическими узами. О татарах в Добрудже упоминал Мацей Стрыйковский. Это сообщение указывает на южных, а не восточных татар²⁰. По сведениям Яноша Кюкюлеи, после поражения от войск Эндре Лакцифи люди Атламышы бежали к другим татарам на берегу моря. Иштван Вашари предполагал, что татары отступили к Черному морю, в междуречье Дуная и Днестра²¹. По гипотезе Ярослава Дашкевича, после победы в 1345 г. венгерская сфера влияния расширилась до Серета и, может быть, до Прута²².

В битве на Синих Водах приняли участие татарские эмиры: Кутлу–Буга, Дмитрий и Хаджи–бей. Имя Кутлу–Буга было широко распространено среди татар²³. Османский историк Шамс ад–Дин Али упоминал о Кутлу–Буге вблизи Дуная²⁴. Кутлу–Буга из племени найман, о котором писал Утемиш–хаджи, погиб в 1360 г. Также известен наместник Крыма Кутлу–Буга, о котором находим информацию в золотоордынских ярлыках²⁵. Среди исследователей распространено мнение о том, что Кутлу–Буга, упомянутый Мацеєм Стрыйковским, – это Кутлу–Буга

¹⁶ Б. В. Черкас, *Поход Токтамышы на Великое Княжество Литовское*, [in:] *Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения. Материалы Круглого стола, проведенного в рамках Международного Золотоордынского Форума. Казань, 29–30 марта 2011 г.*, Казань 2011, с. 167.

¹⁷ *Из летописи Рукнеддина Бейбарса*, с. 115–119; *Из энциклопедии Эннувейри*, с. 161–162; *Из истории Ибн Халдуна*, с. 383–384.

¹⁸ И. Вашари, *Военно–политические контакты с Византией и балканскими странами*, [in:] *История татар*, т. 3, с. 516; J. Hammer–Purgstall, *Geschichte der Goldenen Horde*, s. 293.

¹⁹ И. Вашари, *Татарские походы венгерского короля Лайоша Великого*, [in:] *Золотоордынская цивилизация*, Вып. 3, с. 23–25; Н. Руссев, *Молдавия в темные века: материалы к осмыслению культурно–исторических процессов*, „Stratum Plus”, № 5, 1999, с. 379–407.

²⁰ Ф. М. Шабунько, *Мацей Стрыйковский як історик Синьоводської битви*, [in:] *Синьоводська проблема: можливі способи розв’язання*, редкол. С. В. Кульчицький і ін., Київ 1998, с. 77.

²¹ И. Вашари, *Татарские походы*, с. 23–25; *Küküillei János és a névtelen minorita Krónikája*, [in:] *Monumenta Hungarica*, vol. 4, Budapest 1960 (<http://mek.oszk.hu/05500/05564/05564.htm#2> [17.09.2013]).

²² Я. Дашкевич, *Угорська експансія на Золотоордынське Поділля 40–х – 50–х рр. XIV ст.*, [in:] *Україна в минулому*, редкол. Я. Дашкевич і ін., Вып. 5, Київ–Львів 1994, с. 59–60.

²³ S. M. Kuczynski, *Sine Wody (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.)*, [in:] S. M. Kuczynski, *Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w.*, Warszawa 1965, s. 163–165.

²⁴ V. Spinci, *Moldavia*, p. 188; Я. Дашкевич, *Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор’ї як проблема історії України XIV ст.*, [in:] *Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині*, вип. 10, ред. Я. Ісаєвич, В. Баран, Львів 2006, с. 116.

²⁵ Д. Исхаков, *Исторические очерки*, с. 37–39; S. M. Kuczynski, *Sine Wody*, s. 165.

из Крыма²⁶. Эта версия широко распространена ещё со времен Василия Смирнова и Стефана Кучинского²⁷. Ярослав Дашкевич высказал мнение о том, что Кутлуг–Буга беларусско–литовских источников не обязательно управлял Крымом, а мог быть правителем улуса в Подунавье²⁸. Кутлуг–Буга, отец Ильяс, был куда более заинтересован событиями в Крыму, чем Подольем. Его деятельность как эмира, по сведениям арабских и итальянских латиноязычных источников, связывается исключительно с Крымом и с управлением государством в качестве улугбека при хане Джахибеке²⁹.

Как участник Синеводской битвы упомянут Качибей³⁰. Скорее всего, он правил улусом от Днестра до Днепра³¹. О Качибее (Кочубее) есть упоминания в беларуско–литовских летописях. Ал–Мухибби упоминал о Ходжа Али–Беке³². Филипп Брун и Василий Смирнов считали Качибея (Хаджибея) правителем Кырк–Ора и представителем племени Суткуль³³. С наместником Кырк–Ора его идентифицировали Марк Крамаровский и Роман Почекаев³⁴. Николай Руссев предположил, что Хаджи–бей – это Яндже–бей, брат Катлабуги³⁵. Борис Черкас считает, что Хаджи–бей вместе с Кутлубугой контролировал земли от Хаджибейского лимана до Дуная³⁶. Хаджи–бей принимал участие в битве на Воже³⁷. Ходжа Али–бек был достаточно известной личностью в середине XIV в.³⁸ Хаджи передавалось в славянских языках как Хозя или Ази. По мнению Александр Галенко, участника Синеводской битвы звали именно Кочубей (Качибей)³⁹.

Интересной является точка зрения Я. Дашкевича об аланском происхождении

²⁶ М. Г. Крамаровский, *Джучиды и Крым*, с. 517–520; В. Spuler, *Die Goldene Horde*, s. 117; V. Spinci, *Moldavia*, z. 187; Ю. Е. Варваровский, «*Мамаева Орда*» по данным письменных источников и нумизматики, „Stratum Plus”, № 6, 1999, с. 276–287; И. В. Зайцев, *Отец Мамай*, [in:] *Мамай. Опыт историографической антологии*, ред. И. М. Миргалеев, Казань 2010, с. 202; О. Галенко, *Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р.*, [in:] *Синево́дська проблема у новітніх дослідженнях*, ред. Ф. М. Шабульдо, О. Д. Брайченко, Київ 2005, с. 136–138; Р. Ю. Почекаев, *Мамай летописный и Мамай исторический (попытка развенчания стереотипов)*, [in:] *Мамай*, с. 223.

²⁷ S. M. Kuczynski, *Sine Wody* s. 164–165; В. Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала 18 в.*, Санкт–Петербург 1887, с. 127–138, 160.

²⁸ Я. Дашкевич, *Степові держави на Поділлі*, с. 115–116.

²⁹ М. Г. Крамаровский, *Джучиды и Крым*, с. 517–520; А. П. Григорьев, В. П. Григорьев, *Коллекция золотоордынских документов*, с. 160, 163; А. П. Григорьев, *Сборник ханских зрлыков русским митрополитам*, Санкт–Петербург 2004, с. 113–115.

³⁰ Я. Дашкевич, *Степові держави на Поділлі*, с. 116.

³¹ О. Галенко, *Золота Орда*, с. 138–141.

³² *Из сочинения Эльмухибб*, [in:] В. Г. Тизенгаузен, *СМИЗО*, т. №1, с. 349; О. Галенко, *Золота Орда*, с. 138–141.

³³ S. M. Kuczynski, *Sine Wody*, s. 164; А. П. Григорьев, *Золотоордынские зрлыки: поиск и интерпретация*, [in:] *Тюркологический сборник. 2005*, редкол. С. Г. Кляшторный и др., Москва 2006 (http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Zolotoord/XIV/1380-1400/Grigorjev_1/text.phtml?id=3427 [17.09.2013]); В. Д. Смирнов, *Крымское ханство*, с. 160–161.

³⁴ М. Г. Крамаровский, *Джучиды и Крым*, с. 518; Р. Ю. Почекаев, *Мамай летописный*, с. 223.

³⁵ Н. Д. Руссев, *Золотая Орда на Нижнем Дунае*, [in:] *Золотоордынская цивилизация*, вып. 2, ред. И. М. Миргалеев, Казань 2009, с. 101.

³⁶ Б. Черкас, *Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.): науково–популярне видання*, Київ 2011, с. 44.

³⁷ Ю. Е. Варваровский, «*Мамаева Орда*», с. 276–287.

³⁸ *Из сочинений Эльмухибб*, с. 349

³⁹ О. Галенко, *Золота Орда*, с. 138.

Дмитрия. Аланы упоминались как подданные сыновей Ногая и соседи Влахии⁴⁰. Господство Яшко в *Законике* Стефана Душана выступало таким же членом коалиции, как господарь Басараб, болгарский царь и правитель „Черных Татар”⁴¹. Упоминание Деметрия (Деметрий в венгерской грамоте, в тексте Дмитрий) как правителя, торговавшего с брашовскими купцами, логично, поскольку его владения должны были непосредственно граничить с Венгрией⁴². Иоанн Кантакузин зафиксировал имена аланских правителей – Итиль и Темир⁴³. Недаром названия некоторых топонимов венгерских ясов имели тюркское происхождение, так как они жили рядом с кыпчаками⁴⁴. Итиль и Темир вместе с русином Иваном были союзниками болгар в войне против Византийской империи⁴⁵. Не исключено, что для кочевых тюрков Буджака Димейтер–солтан был Темиром (Тимуром), а венгры и русины знали его под христианским именем Дмитрий (Деметрий). Деметрий был известен как Дмитрий–солтан в беларусско–литовских летописях⁴⁶.

Относительно происхождения Дмитрия–солтана имеется несколько гипотез. Я. Дашкевич в 1994 г. допускал, что это татарский правитель Прославии, который под угрозой венгерского вторжения принял католичество и имя Деметрий⁴⁷. Позднее, в 2006 г., исследователь сделал предположение, что он был аланом или русином на службе у правителей Улуса Джучи⁴⁸. Николай Руссев в 1999 г. высказал гипотезу о том, что татарский предводитель добровольно принял католичество⁴⁹. В более поздней публикации он предположил, что границы улуса Дмитрия находились западнее Прута, доходя до Карпат. На юге границей его владений, по мнению исследователя, был Дунай⁵⁰. Александр Галенко допускает, что Дмитрий – это лишь народная этимология и настоящим именем татарского правителя было имя Демир. Он владел монетными дворами в Костештах, Лозовой, Старом Орхее, Аккермане⁵¹. Борис Черкас предположил, что Дмитрий был татаринном, который правил улусом между Днестром и Прутом⁵². Пламен Павлов считает, что Дмитрий был

⁴⁰ Из летописи *Рукнеддина Бейбарса*, с. 116–117; О. Б. Бубенок, *Аланы–асы*, с. 231–232.

⁴¹ О. Б. Бубенок, *Аланы–асы*, с. 231–232.

⁴² Н. Руссев, *Молдавия в темные века*, с. 379–407; О. Галенко, *Золота Орда*, с. 142; М. Cazacu, *A propos de l'expansion polono-lituanienne au nord de la mer noire aux XIV – XV siècles: Czarnigrad „La Cite Noire” de l'em bouchure du Dniestr*, [in:] *Passé Turco–Tatar Present Soviétique études offertes à Alexandre Bennigsen*, Paris 1986, p. 107; Ş. Papacostea, *Modificări geo–strategice la Dunărea de Jos la mijlocul secolului XIV–lea*, „Studia Universitatis Cibiensis. Seria Historica”, № 3–4, 2007, p. 66–67; G. Tasin, *Peste un mileniu de existență a populației turco–tătare pe teritoriul României*, [in:] *Moștineria istorică a tătarilor*, vol. 1, coord. T. Gemil, N. Pienaru, București 2010, p. 9–22.

⁴³ А. Алемань, *Аланы в древних и средневековых письменных источниках*, Москва 2003, с. 292–293.

⁴⁴ О. Б. Бубенок, *Аланы–асы*, с. 259.

⁴⁵ А. Алемань, *Аланы*, с. 292–293.

⁴⁶ D. Ciucălău, *Noarda de Aur și spațiul nord dunărean la începutul statlității românești*, „Acta Moldaviae Septentrionalis”, № 8–9, 2009, p. 88–93; Ş. Papacostea, *Modificări*, p. 59–68; *Хроника Литовска и Жмойтска*, [in:] *ПСРА*, т. 32, изд. М. М. Улащик, Москва 1975, (<http://izbornyk.org.ua/psr13235/lytov03.htm> [17.09.2013]); *Хроника Быховца*, [in:] *ПСРА*, т. 32, (<http://izbornyk.org.ua/psr13235/lytov08.htm> [17.09.2013]).

⁴⁷ Я. Дашкевич, *Угорська експансія*, с. 55.

⁴⁸ Idem, *Степові держави на Поділлі*, с. 117.

⁴⁹ Н. Руссев, *Молдавия в темные века*, с. 379–407.

⁵⁰ Idem, *Золотая Орда*, с. 100.

⁵¹ О. Галенко, *Золота Орда*, с. 141–142.

⁵² Б. Черкас, *Степовий цит Литви*, с. 44.

христианином–татарин⁵³. По мнению Бертольда Шпулера, Дмитрий был правителем гагаузской части Добруджи⁵⁴. Виктор Мыц предполагает, что настоящим именем этого правителя было Демирбег⁵⁵. Некоторые исследователи отождествляют его с Темирезом⁵⁶. В историографии распространено мнение о связи Дмитрия с Мангупом и Феодоро⁵⁷. Марк Крамаровский предполагает связь Дмитрия с Крымом⁵⁸. Николае Йорга считал Дмитрия правителем Аккермана Темиром⁵⁹.

Три татарских предводителя – Дмитрий, Кутлу–Буга и Качибей – были местными эмирами. После смерти Бердибека они фактически стали независимыми правителями на западе Улуса Джучи. Они находились в стороне от борьбы за сарайский престол. Им угрожали не столько соплеменники, сколько соседи. В 1362 г. Кутлу–Буга, Дмитрий и Качибей были разбиты литовцами в битве на Синих Водах. Под власть Кориатовичей перешла часть татарских владений между Днепром и Днестром. На восток от Днепра в 60–х гг. XIV в. начала формироваться „Мамаева Орда“, которая включила в свой состав Крым, степи Днепровского Левобережья и Северо–Западный Кавказ. Мамаю часто ошибочно считают сепаратистом. На самом деле он представлял центральную власть и фактически правил от имени легитимных цариц Батуидов⁶⁰. Он не стал вмешиваться в войну литовцев с золотоордынскими эмирами–сепаратистами. Между Литвой и „Мамаевой Ордой“ был вооруженный нейтралитет, при котором каждая из сторон была готова применить оружие, но не была в силах поколебать позиции другой⁶¹. Во время „Великой Замятни“ Улус Джучи фактически имел несколько центров. Одним из таких центров было Нижнее Поднепровье, где находилась ставка Мамаю. Исследователи сопоставляют ее с городищем Большие Кучугуры в Запорожской области. Этот факт подтвержден сведениями Абдал–Гаффара Кырыми о ставке Мамаю на реке Йылкы (Конские Воды)⁶².

Долгое время в историографии было популярно мнение о том, что Мамай утвердился в Крыму лишь в 1371 г. Очевидно, причиной подобного утверждения были события в Крыму, которые не укладывались в логическую систему.

⁵³ П. Павлов, Г. Владимиров, *Златната Орда и българите*, София 2009, с. 127.

⁵⁴ Ю. Е. Варваровский, „Мамаева Орда“, с. 276–287; В. Spuler, *Die Goldene Horde*, с. 117.

⁵⁵ В. Л. Мыц, *Битва на Синей Воде в историографии средневекового Крыма*, [in:] *Археологічний літопис Лівобережної України*, т. 1, ред. О. Б. Супруненко, Київ 2002, с. 110; В. Л. Мыц, *Битва на Синей Воде в 1363 г. Тумарх Хутайни мангупской надписи 1361/1362 г. или мнимый князь Феодоро Дмитрий*, [in:] *Античная древность и средние века*, Вып. 32, отв. ред. В. Д. Корольюк, Екатеринбург 2001, с. 245–256.

⁵⁶ Ю. Е. Варваровский, „Мамаева Орда“, с. 276–287.

⁵⁷ В. Л. Мыц, *Битва на Синей Воде в историографии*, с. 108; В. Д. Смирнов, *Крымское ханство*, с. 160; Р. Ю. Почкаев, *Мамай летописный*, с. 223.

⁵⁸ М. Г. Крамаровский, *Джучиды и Крым*, с. 517, прим. 18.

⁵⁹ Я. Дашкевич, *Степові держави на Поділлі*, с. 117.

⁶⁰ В. В. Трепавлов, *Золотая Орда в XIV в.*, Москва 2010, с. 57–58; Р. Ю. Почкаев, *Мамай летописный*, с. 208–210; М. Г. Крамаровский, *Солхат и Мамай во второй половине 70–х–80–е гг. XIV в.*, [in:] *Золотоордынское наследие*, вып. 2: *Материалы второй Международной научной конференции „Политическая и социально–экономическая история Золотой Орды“*, посвященная памяти М. А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г., ред. И. М. Миргалеев, Казань 2011, с. 9.

⁶¹ Ю. Е. Варваровский, „Мамаева Орда“, с. 276–287.

⁶² О. Б. Супруненко, В. В. Приймак, К. М. Мироненко, *Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя*, Київ–Полтава 2004, с. 38; И. М. Миргалеев, „Чёрный человек“ Мамай, [in:] *Мамай*, с. 190.

Крымские готы укрепили Мангуп, а в 1365 г. генуэзцы захватили 18 поселений южного берега Крыма и Судак⁶³. 18 поселений были возвращены в состав Улуса Джучи Мамаем, но в 1381 г. Тохтамыш признал за генуэзцами их завоевания в Южном Крыму и вернул им эти населенные пункты⁶⁴. Нужно сказать, что дипломатическая переписка между мамлюками и Мамаем началась только в 1371 г. Ал–Муhibби называл Мамаю одним из правителей в „землях узбековых”. Ибн Халдун же считал его одним из высших эмиров. Он зафиксировал, что Абдаллах был ставленником Мамаю, а также отметил, что Хаджи–Черкес отнял у Мамаю Сарай, после чего Мамаю стал независимо править Крымом⁶⁵. Но строительство укреплений вокруг Солхата датируется 1362–1365 и 1375–1380 гг. Наместник Крыма Кутлуг–Буга, который правил краем по поручению Мамаю, таким образом защищался от генуэзцев, которые агрессивно расширяли сферу своего влияния⁶⁶. Стереотипы, что Мамаю погиб в Каффе и был союзником генуэзцев, основаны на сведениях только части русских источников, которые показывают Мамаю как узурпатора и союзника католиков⁶⁷.

Но Утемиш–Хаджи датировал деяния Мамаю в Крыму временем после смерти Бердибека. Выбор Мамаем Крыма как центра своих владений был не случаен, поскольку это был развитый в экономическом отношении улус. Интересно, что он приказал обнести валами и стенами Солхат, чего раньше не делал никто из татарских правителей⁶⁸. То, что даже великие правители не совсем могли контролировать происходившие в Крыму события, ясно показывает пример Идегея. Этот правитель несколько лет боролся с жителями Горного Крыма⁶⁹.

Только в конце 70–х гг. Тохтамыш собрал несколько осколков Улуса Джучи в одно целое. Поход Тохтамыша во владения „Мамаевой Орды” ознаменовал закат карьеры Мамаю. По сведениям Абд ал–Гаффара Кырыми Тохтамыш послал для переговоров с Мамаем Урик–Тимура. Когда старый эмир утратил концентрацию, Урик–Тимур его убил. Убийство Мамаю практически устранило последнюю преграду для объединения Улуса Джучи⁷⁰.

В тени свершений Мамаю и Тохтамыша практически незамеченными для историков остаются события в золотоордынских владениях на территории современных Молдовы и Румынии, а также запада Центральной Украины. В правление Узбека та-

⁶³ М. Г. Крамаровский, *Джучиды и Крым*, с. 518.

⁶⁴ Д. А. Селиверстов, *Сражение при Солхате (Кастадзоне) 22 июня 1434 г.*, [in:] *Военное дело Золотой Орды*, с. 185.

⁶⁵ *Из сочинения ал–Муhibби*, [in:] *Золотая Орда в источниках*, т. 1: *Арабские и персидские сочинения. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды в переводах В. Г. Тизенгаузена*, сост., вводная статья и комм. Р. П. Храпачевского, Москва 2003, с. 162; *Из истории Ибн Халдуна*, [in:] *Золотая Орда в источниках*, т. 1, с. 175–176.

⁶⁶ М. Г. Крамаровский, *Солхат и Мамаю*, с. 9–11, 14.

⁶⁷ Р. Ю. Почаев, *Мамаю летописный*, с. 225, 232–233.

⁶⁸ В. В. Трепавлов, *Золотая Орда в XIV в.*, с. 57–58.

⁶⁹ А. Г. Герцен, *Описание поэмы иеромонаха Матфея*, [in:] *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, вып. 10, ред. сост. А. И. Айбабин, В. Н. Зинько, Симферополь 2003 (<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XIV/Matfei/pred.phtml?id=9426>, <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XIV/Matfei/text.phtml?id=9427> [17.09.2013]).

⁷⁰ И. М. Миргалеев, „Чёрный человек” Мамаю, с. 187–193; О. С. Маврина, *Протистояння Тимура і Тохтамыша та зміна політичної ситуації на Півдні Східної Європи наприкінці XIV ст.*, „Сходознавство”, № 35, 2006, с. 66.

тары совершили ряд нападений на Венгрию. Венграм удалось переломить ситуацию только после смерти Узбека и победы комита секеев Эндре Лакцифи над татарским правителем Атламышем в 1345 г. В этой битве погибли венгры Давид Шуки и Янош Патвароци. По сведениям Яноша Кюкюллеи, люди Атламышя после поражения были вынуждены бежать в далёкое поморье к другим татарам, то есть в Буджак⁷¹. Анонимный венгерский минорит называет Атламоша (Атламош в венгерском источнике, татарское имя Атламыш) вторым после хана. Естественно, это было не совсем так. При Джанибеке доминировали эмиры, упомянутые ал–Мухибби. Но в данном списке не было Атламышя. Это значит, что он был только одним из эмиров без особенного политического влияния⁷². В 1347 г. король Лайош I сообщал Папе Римскому о том, что епископия в Милкове восстанавливается. Победа Эндрэ Лакцифи привела к вытеснению татар из восточных районов современной Румынии⁷³.

В 1352 г. венгры считали себя настолько сильными, чтобы принять под свой сюзеренитет золотоордынского правителя Подолья (Прославии)⁷⁴. Это, в свою очередь, вызвало поход Джанибека против венгров⁷⁵. Поход венгров в степи в 1354 г. окончился поражением. Естественно, от нападения татар должны были пострадать и подольские союзники венгров⁷⁶. В войне за галицко–волинское наследство (по терминологии Бориса Черкаса „Сорокалетняя война“) литовцы выступали в большинстве случаев не как противники, а как союзники татар⁷⁷. Только дипломатический талант Казимира III позволил полякам временно перехватить инициативу. В 1348 г. Ольгерд отправил к татарам посольство во главе с Кориатом с просьбой о помощи. Но литовских послов захватили в заложники, а Джанибек на некоторое время стал союзником польского короля Казимира III⁷⁸. Но за этим не последовало какого–то вторжения в Литву. Татары просто не оказывали поддержки литовцам. Уже в 1351 г. литовско–татарский союз возобновился. В 1352 г. татары вместе с русинами Любарта Гедиминовича воевали против поляков и венгров⁷⁹. В 1353 г. Любарт Гедиминович взял Львов, но без помощи татар не смог его удержать⁸⁰. Естественно, хан Улуса Джучи

⁷¹ *Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuni*, pars 1, s. 221; P. Jackson, *The mongols and the West*, p. 213; И. Вашари, *Татарские походы*, с. 23–26; Küküllői János és a névtelen minorita Krónikája (<http://mek.oszk.hu/05500/05564/05564.htm#2> [17.09.2013]).

⁷² *Из сочинения Эльмухиби*, с. 347–350.

⁷³ П. Ф. Параска, *Политика Венгерского Королевства в Восточном Прикарпатье и образование Молдавского феодального государства*, [in:] *Карпато–Дунайские земли в Средние Века*, ред. Я. С. Гросул, Кишинёв 1975, с. 46.

⁷⁴ Б. Черкас, *Похід хана Джанибека на Правобережну Україну*, [in:] *Україна в Центральній–Східній Європі*, вип. 9–10, Київ 2010, с. 14, 17, 19–20; Я. Дашкевич, *Угорська експансія*, с. 42, 50, 52–53, 57; О. Білецька, *Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області*, Одеса 2004, с. 74.

⁷⁵ Я. Дашкевич, *Угорська експансія*, с. 42–43, 50, 52–53, 57; Б. Черкас, *Похід хана Джанибека*, с. 14, 17, 19–20.

⁷⁶ Б. Черкас, *Похід хана Джанибека*, с. 14–15, 20–21; Я. Дашкевич, *Угорська експансія*, с. 43, 50, 53, 57.

⁷⁷ М. С. Грушевський, *Історія України–Руси*, т. 4, Київ 1993, с. 25–39, 436–444; Б. Черкас, *Степовий щит Литви*, с. 30–33.

⁷⁸ А. А. Горский, *Москва и Орда*, Москва 2003, с. 73–76.

⁷⁹ P. Jackson, *The mongols and the West*, Harlow, 2005, p. 210; S. M. Kuczynski, *Sine Wody*, s. 156; *Długosza kanonika Krakowskiego Dziejów Polski Ksiąg Dwanaście*, т. 3: *Ks. IX–X*, Kraków 1868, s. 224–226, 229.

⁸⁰ Л. В. Войтович, *Польща, Мазовія, Литва та Угорщина в боротьбі за спадщину Романовичів*, „Проблеми слов'янознавства”, вип. 59, 2010, с. 63; *Długosza kanonika Krakowskiego Dziejów Polski Ksiąg Dwanaście*, т. 3, s. 230; Л. В. Войтович, *Боротьба Любарта–Дмитра Гедиминовича за відновлення Галицко–Волинської держави*, „Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки”, вип. 22,

не хотел чрезмерного усиления ни одной из сторон. Джанибек при условии уплаты дани был согласен признать владычество поляков над землями русинов⁸¹.

Под угрозой того, что венгры и дальше будут поддерживать сепаратизм татарской знати, Джанибек во главе войска выступил в 1354 г. против венгров. Воины, готовые для вторжения в Азербайджан, были задействованы на Подолье. Татары одержали победу над венграми⁸². В грамоте, данной Юрием Кориатовичем населению Каменца–Подольского, присутствуют данные о двадцати годах свободы от уплаты налогов Кориатовичам, которые были фактическими правителями края. Юзеф Пузына считал, что татары сами пригласили на Подолье литовцев для того, чтобы создать преграду вторжениям поляков и венгров в татарские земли. До 1362 г. Подолье пребывало в состоянии кондомината, то есть совместного владения Гедиминовичей–Кориатовичей и Джучидов. Сама Синеводская битва ознаменовала конец системы кондоминанта на Правобережной Украине и распространение литовской власти на лесостепные и степные районы⁸³.

В 50–х гг. XIV вв. с установлением власти Кориатовичей над „Малым Подольем” речь о независимости этих князей от татар не шла. Литовцы выступали как союзники и владельцы украинских земель, вассальных от татар. Естественно, когда в Улусе Джучи началась „Великая Замятня”, Кориатовичам не было нужды продолжать платить дань и оказывать помощь татарам, как во времена Джанибека⁸⁴. В результате похода Джанибека против венгров „Малое Подолье” (Подольское воеводство) с Каменцем перешло под власть литовцев. Фактически Кориатовичи и Альгирдас в битве против татар на Синих Водах начали наступление на буферные зоны и собственно татарские владения, пользуясь неразберихой в Улусе Джучи. Опорными пунктами татар в этом крае были Великая Мечетная на Саврани, Торговица на Синюхе и Караул на Днестре⁸⁵.

Окончательно остановил продвижение Кориатовичей поход Тохтамыша на Подольское и Киевское княжества в 1380–1381 гг. В битве с татарами погиб Александр Кориатович⁸⁶. Эти события ознаменовали новый этап в отношениях Великого княжества Литовского и Улуса Джучи. Только во времена Витовта литовцы возобновили продвижение на юг⁸⁷. Очевидно, некоторое время после 1380 и 1399 гг. правителям

2009, с. 124.

⁸¹ В. Spuler, *Die Goldene Horde*, s. 108.

⁸² Б. Черкас, *Похід хана Джанибека*, с. 14–15, 20–21; Я. Дашкевич, *Угорська експансія*, с. 43, 50, 53, 57.

⁸³ Ф. М. Шабунько, *Кондоминантний статус українських земель в XIV в.: От первых территориальных приобретений Польши и Литвы во владениях Золотой Орды до ярлыка Мамая*, „Balcanica Poznaniensia”, т. 14, 2007, s. 157–182; Д. Ващук, *Подільське князівство за часів Кориатовичів: невідомий рукопис Юхима Січинського*, [in:] *Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоляка*, відп. ред. О. Онищенко, Київ 2010, с. 916–940.

⁸⁴ Ф. М. Шабунько, *Кондоминантний статус*, с. 157–182.

⁸⁵ Ф. Петрунь, *Ханські ярлики на українські землі*, „Східний Світ”, № 2, 1929 (<http://litopys.org.ua/rizne/petrun3.htm>[17.09.2013]); М. Сазасу, *A propos de l'expansion*, р. 99–122.

⁸⁶ Б. В. Черкас, *Поход Тохтамыша*, с. 168; О. Білецька, *Поділля на зламі*, с. 115.

⁸⁷ Ф. М. Шабунько, *Витовт и Тимур: противники или стратегические партнеры*, [in:] *Lietuva ir jos kaimynai. Nuo normani iki Napoleono*, Вильнюс 2001, с. 95–106; Б. Черкас, *Степовий щит Литви*, с. 46–52.

Подолья приходилось платить дань⁸⁸. Но они прекращали платить дань татарам, как только в Улусе Джучи начинался хаос. В общем, отношения Польши и Литвы с Улусом Джучи и Крымском Ханством напоминали движение маятника. Когда поляки и литовцы были не в силах противостоять набегам кочевников, они соглашались на дань. Когда же сила была на их стороне, то, конечно, ни о какой дани не могло быть и речи.

На территории Днепровского Правобережья снова обосновались золотоордынские татарские эмиры. Но вряд ли их власть распространялась далее Днестра, поскольку Роман Мушат называл себя властителем земель от гор до моря⁸⁹. Ибн Арабшах упоминал о Кара–Богдан. Мустафа ал Хусаини, сообщал, что часть татар ушла в Рум (к османам), а вторая осела в Лакурбунде и их называют Кара–Бутдан⁹⁰. В конце XIV–XV вв. граница между зонами расселения восточнороманского и тюркского населения проходила около Кишинева⁹¹.

История золотоордынских владений между Днепром и Днестром слабо известна из сведений письменных источников, но на нее несколько проливают свет тимуридские персидские источники. Они детально сообщают о событиях 1395–1396 гг. Шараф ад–Дин Йазди сообщали, что эмир Усман, двигаясь в авангарде войск Тимура, атаковал владения татар около Днестра (Узи) и Киева (Мункармана). Войска Бек–Ярыка–оглана были разбиты, а Джанак спасся за счет искусства верховой езды. Таш–Тимур–оглан и Актау бежали в область Хурмадай. При этом хронисты сообщали, что это область была враждебна им⁹². Шараф ад–Дин Йазди, Низам ад–Дин Шами и Хафиз–и Абри зафиксировали, что Бек–Ярык после битвы на Дону бежал на север, в леса. Таш–Тимур и Актау укрылись в местности Уйматай (Хурмадай)⁹³.

В источниках нет упоминания о вражде правителей Богдана (Молдавии) или Афлака (Валахии) с людьми Актау и Таш–Тимура. Враждебными по отношению к ним были правители страны (или местности) Хурмадай (Уйматай). Нужно принять во внимание, что молдавский господарь Штефан писал Ягайлу, что он вместе со своим народом будет помогать ему против турок и татар. Участие молдаван в битве на Ворскле свидетельствует о том, что молдаване сдержали слово, но уже по отношению к Витовту. Татары Актау пришли в Валахию с согласия Мирчи Старого. Это значит, что Актау и Таш–Тимур были в то время нейтральны по отношению Тохтамышу, а молдавские и валашские союзники Витовта не воспринимали их как врагов⁹⁴. В условиях хаоса кочевники Днепровского Правобережья предпочли создать свой собственный улус, подобный тем, которые существовали в эпоху „Великой

⁸⁸ D. Kolodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland–Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th century). A study of peace treaties followed by annotated documents*, Leiden–Boston 2011, p. 7, note 9; S. M. Kuczynski, *Sine Wody*, s. 157.

⁸⁹ Н. Руссев, *Молдавия в темные века*, с. 379–407.

⁹⁰ З. В. Тоган, *Восточно–европейская политика Тимура*, [in:] *Золотоордынская цивилизация*, ред. И.М. Миргалеев, вып. 3, с. 215.

⁹¹ Н. Руссев, *Молдавия в темные века*, с. 379–407.

⁹² О. Десей, *Обоснование Актава из Золотой Орды в Османской Империи во времена Йылдырыма Баязида*, [in:] *Золотоордынская цивилизация*, вып. 3, с. 205–206.

⁹³ З. В. Тоган, *Восточно–европейская политика*, с. 215; О. Десей, *Обоснование Актава*, с. 205–206.

⁹⁴ О. Десей, *Обоснование Актава*, с. 205, 208; И. М. Миргалеев, *Политическая история Золотой Орды периода правления Тохтамыш–хана*, Казань 2003, с. 97.

Замятни”.

Нужно сказать, что власть хана оспаривалась его эмирами и родственниками. Когда Тохтамыш принимал участие в походе на Мавераннахр, то в войсках на Кавказе поднял восстание Бек–Булат. Он был Тука–Тимуридом и, очевидно, хотел занять место Тохтамыша. Он завладел прежними землями Мамая, а его первоначальный улус находился на Дону. Борьба с этим царевичем заняла несколько лет⁹⁵. До этого он уже проявил себя в „Солхатской войне”⁹⁶. В 1391 г. силы Тохтамыша потерпели серьезное поражение от войск Тимура на реке Кондурче. Бек–Булат претендовал на Крым, а Тимур–Кутлук на ханский престол. Нужно сказать, что некоторые эмиры планировали изменить Тохтамышу. При посредничестве Идегея и Тимур–Кутлука великий эмир Тимур подкупил Бек–булата, Ходжа–Медина, Бекича и Турдучака Берди Давуда⁹⁷. Главным противником Тохтамыша, конечно, был Идегей. Вместе с Тимур–Кутлугом он утвердился в восточной части Дашт–и Кыпчак⁹⁸. По поручению Тохтамыша Тулу–Ходжа, Кутлу–Буга и Хасан отправились с посольством в Литву в 1393 г., а в 1394 г. состоялась дипломатическая миссия в Египет. Татары организовали коалицию стран против эмира Тимура. Но власть Тохтамыша значительно пошатнулась, когда в 1395 г. когда он потерпел еще одно значительное поражение. В битве на Терекке войска эмира Тимура снова одержали победу и двинулись вглубь территории Улуса Джучи⁹⁹. Арабские хронисты сообщали, что после этого Тохтамыш ушел в земли урусов. Персидский хронист Муин ад–Дин Натанзи же указывал, что Тохтамыш бежал в Либка. Под землями урусов и Либка нужно понимать Среднее Поднепровье. В то время в Киевском княжестве правил Скиргайло (наместник короля Владислава Ягайла). Мусульманские хронисты сообщали о разорении Каффы и Крыма, а это значит, что Тохтамыша преследовал Идегей¹⁰⁰. Некоторые летописцы даже говорили о смерти Тохтамыша в 1395/1396 гг., хотя он еще жил около десяти лет. Муин ад–Дин Натанзи сообщал о его смерти в 1397/1398 гг.¹⁰¹ В такой ситуации, чтобы привлечь на свою сторону

⁹⁵ И. М. Миргалеев, *Политическая история*, с. 110–112; А. Л. Пономарев, „Солхатская война” и „император” Бек Булат, [in:] *Золотоордынское наследие*, Вып. 2, с. 20.

⁹⁶ А. Л. Пономарев, „Солхатская война”, с. 18–21.

⁹⁷ В. П. Костюков, *Несколько замечаний к походу Тимура 1391 г.*, [in:] *Золотоордынская цивилизация*, вып. 3, с. 172–183; О. С. Маврина, *Противостояния Тимура и Тохтамыша*, с. 70–71; И. М. Миргалеев, *Битвы Тохтамыша–хана с Аксак–Тимурам*, [in:] *Военное дело Золотой Орды*, с. 170–176; И. Н. Березин, *Ярлык Тохтамыша: второе возвращение*, „Эхо веков”, № 1–2, 1998 (http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Zolotoord/XIV/1380–1400/Tochtamysch/jarlyk_jagajle.phtml?id=3057 [17.09.2013]).

⁹⁸ Г. Заплогинский, *Емир Едігей: основні віхи державницької політики*, „Український історичний збірник”, вип. 8, 2005, с. 39.

⁹⁹ З. В. Тоған, *Восточно–европейская политика*, с. 213–214; О. С. Маврина, *Противостояния Тимура и Тохтамыша*, с. 72; И. М. Миргалеев, *Битвы Тохтамыша–хана*, с. 176–180; И. Н. Березин, *Ярлык Тохтамыша* (http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Zolotoord/XIV/1380–1400/Tochtamysch/jarlyk_jagajle.phtml?id=3057 [17.09.2013]); *Из летописи Ибн Дукмака*, [in:] *Золотая Орда в источниках*, т. 1, с. 154; *Из летописи Ибн ал–Форат*, [in:] *Золотая Орда в источниках*, т. 1, с. 168; *Из истории Ибн Халдуна*, [in:] *Золотая Орда в источниках*, т. 1, с. 177; *Из летописи Ибн Шохбы ал–Асади*, [in:] *Золотая Орда в источниках*, т. 1, с. 201; *Из летописи Ибн Хаджара ал–Аскалани*, [in:] *Золотая Орда в источниках*, т. 1, с. 203–204; *Из летописи Бадр ад–Дина ал–Айни*, [in:] *Золотая Орда в источниках*, т. 1, с. 233.

¹⁰⁰ *Из летописи Ибн Дукмака*, с. 154; *Из летописи Ибн ал–Форат*, с. 168; *Из истории Ибн Халдуна*, с. 177; *Из летописи Ибн Шохбы ал–Асади*, с. 201.

¹⁰¹ *Из летописи Ибн Хаджара ал–Аскалани*, с. 204.

литовцев, Тохтамыш должен был сделать уступку. Предполагается, что он уступил Витовту права на все ранее платившие дань татарам земли¹⁰².

Низам ад-Дин Шами и Шараф ад-Дин Йязди сообщали о действиях войск Тимура вблизи от Киева и Ельца, но никак ни в Крыму. Если бы эмир Тимур действительно направил войско против Солхата и Каффы это было бы зафиксировано в тимуридских источниках. А в них было зафиксировано бегство Таш-Тимура и Актау на запад от Узи (Днепра), а улус Бек-Ярыка был локализован между Манкерманом (Киевом), Узи и Таном (Доном), то есть на Днепровском степном Правобережье. Бек-Ярык бежал в район Карасу (Елец)¹⁰³.

В связи с этим, оживились правители провинций, которые не желали покоряться центру. Одним из центров сепаратизма был Крым, где правил Таш-Тимур (сын Тука-Тимурида Джанака). На Урале обособился Мангытский юрт Идегея, а в Хаджи-Тархане правил Тимур-Кутлуг. Григорий Заплотинский считает Тимур-Кутлуга ставленником Идегея¹⁰⁴. Владения эмиров Токтамыша Бек-Хаджи и Бек-Ярыка были ограблены. Операции войск врагов Токтамыша в Крыму возглавлял Идегей. В поэме иеромонаха Матфея сказано о девятилетнем противоборстве жителей Феодоро с агарянами (мусульманами). Поскольку край входил в состав владений Улуса Джучи, то именно поход Тимура привел к обособлению княжества Феодоро, которое раньше было лояльно к Токтамышу. Несмотря на то, что Идегей взял столицу княжества – Мангуп, местное население продолжало сопротивление¹⁰⁵. Обособились также и другие территории, в том числе и улус Хурмадая¹⁰⁶.

В мае 1396 г. Тохтамыш вернулся из Литвы в Крым и провозгласил себя местным ханом. Осенью 1396 или зимой 1396–1397 гг. Тимур-Кутлуг и Идегей объединили свои силы против Тохтамыша. Уже весной 1397 г. Тимур-Кутлуг изгнал Тохтамыша из Крыма и предоставил тарханный ярлык Мухаммеду (сыну Хаджи Байрама)¹⁰⁷. Но Тохтамыш вернулся в Крым при поддержке войск Витовта, а могущественный клан Ширинов признал его как легитимного правителя Улуса Джучи¹⁰⁸. Факт союзнических отношений между литовцами, поляками и татарами Тохтамыша был зафиксирован даже в дипломатической переписке Тимура. Великий эмир призывал турецкого султана Баязида заключить общий союз против франков (в

¹⁰² M. Zdan, *Stosunki litewsko-tatarskie za czasów Witolda, w. Ks. Litwy*, „Ateneum Wilenskie”, R. 7, 1930, z. 3–4, s. 542.

¹⁰³ Из сочинения Низам ад-Дина Шами Книга побед, [in:] *Золотая Орда в источниках*, т. 1, с. 302–303.

¹⁰⁴ О. Маврина, *Кримське ханство як спадкоємець Золотої Орди*, [in:] *Україна-Монголія*, с. 29; О. С. Маврина, *Протистояння Тимура і Тохтамыша*, с. 72; Г. Заплотинський, *Емір Едігей*, с. 39–40.

¹⁰⁵ О. С. Маврина, *Протистояння Тимура і Тохтамыша*, с. 72–73; А. Г. Герцен, *Описание поэмы иеромонаха Матфея* (<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XIV/Matfei/pred.phtml?id=9426>, <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XIV/Matfei/text.phtml?id=9427> [17.09.2013]).

¹⁰⁶ О. Дессей, *Обоснование Актава*, с. 205–206.

¹⁰⁷ О. Маврина, *Кримське ханство*, с. 30; Eadem, *Від улусу Золотої Орди до Кримського ханства: особливості політичної еволюції*, „Сходознавство”, № 33, 2006, с. 112–113; Г. Заплотинський, *Емір Едігей*, с. 40; А. П. Григорьев, *Золотоординские ярлыки* (http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Zolotoord/XIV/1380-1400/Grigorjev_1/text.phtml?id=3427 [17.09.2013]).

¹⁰⁸ Ф. М. Шабельдо, *Витовт и Тимур*, с. 95–106.

данном случае поляков и литовцев) и татар Тохтамыша¹⁰⁹.

Султан Османов справедливо рассудил, что война с поляками и литовцами ему пока не нужна, тем более, что турок ожидало испытание в виде крестового похода венгерского короля Сигизмунда¹¹⁰. Мысли Тимура в то время были заняты вовсе не Восточной Европой. Фактически великий эмир оставил Идегея и Тимур–Кутлуга самих разбираться с врагами. В то же время, на переправе через Днепр по приказу Витовта была сооружена крепость святого Яна, которая обозначила литовско–татарскую границу по Днепру в 1398 г¹¹¹.

Кульминацией похода Витовта стала битва на Ворскле. Русские летописцы открыто выступали с антилитовской риторикой¹¹². Ян Длугош сфокусировался на освещении участия поляков в битве¹¹³. Немецкие же хронисты даже не знали о месте битвы и предполагали, что она произошла где–то около Киева. Они сообщали о поражении литовцев во время похода против татар¹¹⁴.

Удивительно, но в восточных источниках почти не запечатлена битва на Ворскле. По–видимому, татары не придавали ей особенного значения. Ибн Арабшах сообщал, что между Идегеем и Тохтамышем состоялось пятнадцать битв. Последняя битва была не в пользу Идегея. Но, по сведениям арабского хрониста, Идегей застал Тохтамыша врасплох и убил. Сыновья Тохтамыша – Керим–Берди и Джелал ад–Дин – бежали к урусам. У Муин ад–Дина Натанзи указано, что Тохтамыш пришел из Либка с большим войском и сражался на берегах реки Итиль. Итилем татары вообще называли большую реку. Поэтому не исключено, что под описанием этой битвы персидский хронист упоминает о битве на Ворскле. Указано, что много урусов погибли от рук „узбеков” (так в этом источнике были называны тюркские подданные Улуса Джучи). Тимур–Кутлуг и Идегей после этого утвердили свою власть.

Бросается в глаза и тот факт, что почти все восточные хронисты продолжают называть земли Среднего Поднепровья Урус, хотя на то время эти земли уже несколько десятилетий находились под властью литовцев. Только у Муин ад–Дина Натанзи была запечатлена смена государственного наименования¹¹⁵. Практически все источники сообщали о страшном поражении войск Витовта. В 1399 г. татары вышли на Днепровское Правобережье, но отступили, взяв с Киева откуп¹¹⁶.

¹⁰⁹ З. В. Тоған, *Восточно–европейская политика*, с. 217–220.

¹¹⁰ *Ibidem*, с. 209, 219.

¹¹¹ *Ibidem*, с. 214; М. Zdan, *Stosunki litewsko–tatarskie*, s. 543–544.

¹¹² *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, изд. А. Н. Насонов, Москва 1950, с. 393–396; J. Pelenski, *The contest between Lithuania–Rus and the Golden Horde in the Thourteenth century for supremacy over Eastern Europe*, „Archivum Eurasiae Medii Aevi”, vol. 2, 1982, p. 313–316.

¹¹³ *Jana Dlugosza Kanonika Krakowskiego Dziejów Polskich Ksiąg Dwanaście*, т. 3, s. 495–497.

¹¹⁴ *Scriptores Rerum Prussicarum*, Bd. 3, Leipzig 1866, s. 229–231; *Торнский анналист*, пер. с лат. и комм. И. Дьяконов (http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_Thorun/frames.htm[17.09.2013]).

¹¹⁵ *Из летописи Ибн Дукмака*, с. 154; *Из летописи Ибн ал–Фората*, с. 168; *Из сочинений ал–Махризи*, с. 197; *Из летописи Ибн Шохбы ал–Асади*, [in:] *Золотая Орда в источниках*, т. 1, с. 201; *Из сочинения Ибн Арабшаха*, [in:] *Золотая Орда в источниках*, т. 1, с. 212–213; *Из сочинения Муин ад–Дина Натанзи (Аноним Искендера)*, [in:] *Золотая Орда в источниках*, т. 1, с. 315.

¹¹⁶ Б. Черкас, *Степовий щит Литви*, с. 48–49; З. В. Тоған, *Восточно–европейская политика Тимура*, с. 214; Г. Заплатинский, *Емир Едигей*, с. 43, 47; М. Zdan, *Stosunki litewsko–tatarskie*, с. 546–553.

В тюркских источниках куда более значительным считались эпизоды, связанные с некоторыми видными государственными деятелями. Так, Абд ал-Гаффар ал-Кырыми упоминал о Мамае и Сайид-Ахмеде¹¹⁷. Для более позднего времени указано, что Сайид-Ахмед кочевал около моковской крепости Киев и был разбит неверными. Поскольку улус „Семеновых людей” отошел к Оленьковичам, то логично заключить, что именно киевский князь и одолел татар Сайид-Ахмеда. При этом нужно заметить, что этот улус был передан Оленьковичам Хаджи-Гиреем¹¹⁸. Принимая во внимание тенденциозность подачи материалов Яном Длугошем по отношению к литовцам, то, скорее всего, Сайид-Ахмеда одолел именно литовский князь, а не будущий крымский хан, поскольку в хронике Абд ал-Гаффара ал-Кырыми указано, что не Хаджи-Гирей, а именно „неверные” разбили Сайид-Ахмеда. В общем, события представляются таким образом, что объединенное Польско-Литовское государство было готово к отражению нападения Сайид-Ахмеда. Хаджи-Гирей участвовал в событиях, но его роль не была значительной. Куда большую роль должны были играть отряды киевских князей Оленьковичей, которые, как и Хаджи-Гирей, воспользовались победой над ордой Сайид-Ахмеда и присоединили к себе ряд татарских владений¹¹⁹.

Возвращаясь к битве на Ворскле, стоит сказать, что на могуществе Литвы это сказалось минимальным образом. После поражения на Ворскле были еще многочисленные стычки с татарами. Если же быть более внимательным к региональным аспектам, то, конечно же, от набега Идегея наиболее пострадали приграничные регионы. Татары опустошили славянские поселения в междуречье Ворсклы и Сейма. Опустевшие земли колонизировались татарами, вассальными от Литвы. На Сейме и Выре находились владения Еголтая, который был в источнике назван Саревичем. Интересно, что в мусульманских источниках при описании событий 1391 г. упоминается Хасанбек из клана Сарай. Дамир Исаков считает Сарай частью более влиятельного клана Барын. Земли на Суле, Удае и Снепороде были переданы Лексе Мансуркановичу из рода Глинских. Глинские происходили из клана Кыят, к которому принадлежал Мамай¹²⁰. Б. Черкас считает, что предоставление сыну Мамаю укрытия уже в 1380 г. повлекло за собой вторжение войск Тохтамыша. Мансур-Кыят, таким образом, получил земли на Киевщине уже от Владимира Ольгердовича¹²¹. В хронике *Умдат ат-Таварих* Абд ал-Гаффара Кырыми указано, что кыяты после смерти Мамаю ушли в районы Энгэл вэ Онгул, то есть в бассейны рек Ингула и Ингульца, которые находились под контролем Гедиминовичей¹²².

¹¹⁷ И. М. Миргалесев, „Чёрный человек” Мамай, с. 187–192.

¹¹⁸ За предоставление перевода отрывка хроники Абд ал-Гаффара Кырыми о Сайид Ахмеде хочу выразить благодарность Ильясу Мустакимову; Ф. М. Шабульдо, *Семеновы люди: их территории и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века*, „Ruthenica”, № 9, 2010, с. 57–73.

¹¹⁹ J. Długosz. *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*, przekł. K. Mecherzyńskiego, т. 5, ks. 12, Kraków 1870, s. 109–111.

¹²⁰ О. Б. Супруненко, В. В. Приймак, К. М. Мироненко, *Старожитності*, с. 18, 38–39, 71, 73; В. В. Трепавлов, *Предки Мамаю-царя. Киятские беки в Подлинном родословие князей Глинских*, [in:] Мамай, с. 136–170; Д. М. Исаков, *Исторические очерки*, с. 39–42, 51–52; Е. В. Русина, *Яголдай, Яголдаевичи и Яголдаева тьма*, [in:] *Славяне и их соседи*, Вып. 10, ред?, Москва 2001, с. 144–152.

¹²¹ Б. В. Черкас, *Поход Тохтамыша*, с. 168–169.

¹²² И. М. Миргалесев, „Чёрный человек” Мамай, с. 193.

После катастрофического поражения на Ворскле литовцы продолжали борьбу руками Тохтамышевичей. В Великом княжестве Литовском после гибели Тохтамыша в 1406 г. оставались его сыновья, один из которых – Джелал ад-Дин принял участие на стороне литовцев в Грюнвальдской битве. В 1414 и 1422 гг. татары в составе литовских войск совершали нападения на владения Тевтонского Ордена¹²³. При помощи Тохтамышевичей Витовт беспокоил пограничье Улуса Джучи. Во время одного из таких набегов Джелал ад-Дин в 1407 г. даже был провозглашен ханом в Булгаре, но потом был вынужден отступить вследствие поражения от войск Идегея. В 1411 г. Джелал ад-Дин снова атаковал Идегея и убил в столкновении хана Пулада, правда, не смог удержаться в степи. В 1411 г. в Улусе Джучи воцарился хан Тимур, который не пожелал быть марионеткой Идегея и вынудил последнего бежать в Хорезм. В 1412 г. Джелал ад-Дин, пользуясь этой усобицей, воцарился, однако вскоре был убит своим братом Керим-Берди, чем воспользовался уже Идегей, восстановивший свою власть. В 1418 г. Витовт провозгласил ханом какого-то Бетсубулу (Кепека), но поход закончился неудачей. После этого литовцы поддержали какого-то Керембердена (Keremberdena), брата Еремфердена (Jeremferdena)¹²⁴. Татары Улуса Джучи также не ограничивались только незначительными ответными набегам. Например, поход Идегея на Киев в 1416 г. привел к сожжению Киева и Печерского монастыря, но киевская крепость так и не была взята татарами. Витовт ответил экспедицией маршалка Радзивилла, которая была осуществлена совместно с Тохтамышевичем Керим-Берди¹²⁵. Под 1419 г. Ян Длугош сообщал о том, что Идегей заключил мир и союз с Витовтом¹²⁶. Однако достоверность этого сообщения под вопросом. В то время Идегею уже было не до литовских дел и он погиб в битве с Кадыр-Берди. Впрочем, в битве погиб и этот Тохтамышевич¹²⁷.

В 1419 г. в Крыму правил Девлет-Берди, его двоюродный брат Мухаммед – в Сарае¹²⁸. Однако это не остановило нападений татар на литовские владения. В 1420 г. они напали на приграничные земли. В 1422 г. они снова атаковали литовское пограничье, но были отбиты войсками Свидригайла. В 1424 г. татары напали на Одоев, но были разбиты литовцами. В то же время Витовт поддерживал

¹²³ В. Свентославский, *Татары на территории Тевтонского Ордена в Пруссии*, [in:] *Золотоордынское наследие*, Вып. 2, с. 73–77; Б. Н. Флоря, *Орда и государства Восточной Европы в середине XV века*, [in:] *Славяне и их соседи*, Вып. 10, с. 174; M. Zdan, *Stosunki litewsko-tatarskie*, s. 559–563.

¹²⁴ Ю. В. Селезнев, *Деятельность хана Джелал ад-Дина в контексте международных отношений эпохи Грюнвальдской битвы*, „*Studia Slavica et Baltica Petropolitana*”, №2, 2011, с. 46–52; Б. Черкас, *Степовый щит Литвы*, с. 50; З. В. Тоган, *Восточно-европейская политика*, с. 214; J. Długosz, *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*, przekł. K. Mecherzyńskiego, т. 4, ks. 11–12, Kraków 1869, s. 203–204; J. Pelenski, *The contest between Lithuania–Rus*, p. 313; M. Zdan, *Stosunki litewsko-tatarskie*, s. 564–569.

¹²⁵ Б. Черкас, *Степовый щит Литвы*, с. 50; П. Клепатский, *Очерки по истории Киевской земли. Литовский период*, Біла Церква 2007, с. 118; Г. Заплотинський, *Емір Едігей*, с. 42–43; J. Długosz, *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*, т. 4, ks. 11–12, s. 182–183.

¹²⁶ Ibidem, s. 220.

¹²⁷ *Из летописи Бадр ад-Дина ал-Айни*, с. 234.

¹²⁸ О. Гайворонский, *Повелители двух материков*, т. 1: *Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследие Великой Орды*, Київ–Бахчисарай 2010, с. 21–22.

активные контакты с Улу–Мухаммедом, который принял участие в походах литовского князя на Псков и Смоленск. Нападения татар после смерти Идегея некоторое время не несли сильной угрозы и были набегамися небольших отрядов, а не походами большого войска¹²⁹. В конце правления Витовта у литовцев был ряд форпостов на днепровском правобережье. Это были города и крепости Караул, Черн, Дашов и Тавань¹³⁰.

Сепаратизм на западе Улуса Джучи не был новостью для местных татар. Впервые задумал отделиться от центра Ногай. После смерти Бердибек эмиры западных улусов Золотой Орды Дмитрий, Кочубей (Качибей) и Кутлу–Буга были фактически независимыми от центра. После прихода к власти в Сарае Тохтамыша государственное единство Улуса Джучи было восстановлено. Единство Улуса Джучи сумели поколебать вторжения войска Тимура в 1391 и 1395 г. От Золотой Орды отделились западные улусы. Однако политика Идегея некоторое время держала Днепровское Правобережье в сфере влияния метрополии. Земли в междуречье Днестра и Днестра были закреплены за Великим княжеством Литовским во второй четверти XV в.

*

Yaroslav Pylypchuk, *Separatism in the Golden Horde: European vector (13th–15th c.)*

This article focuses on separatism in the Golden Horde and relationships between the Golden Horde emirs and great Lithuanian princes. Separatism in the west of the Golden Horde was not new thing to the local Tatars. Nogay was the first who planned to separate from the center. After the death of Berdibek the rulers of the western uluses of the Golden Horde, Dmitriy, Kochubey and Kutlu–Buga, were literally independent from the center. After Tokhtamysh came to power in Saray the state unity of the Golden Horde was restored. The invasions of Timur in 1391 and 1395 were able to shake unity of the Golden Horde. The western Uluses were separated from the Golden Horde. However, the policy of Idegey was holding the right bank of Dnieper in the sphere of the metropolis influence. Lands in the area between the Dniester and Dnieper were assigned to the Grand Duchy of Lithuania in the second quarter of the 15th c.

¹²⁹ Б. Черкас, *Степовий щит Литви*, с. 51; М. Zdan, *Stosunki litewsko-tatarskie*, s. 576–577.

¹³⁰ Ф. М. Шабурьдо, *Семеновы люди*, с. 68, прим. 37, 69, 70–71, прим. 44, 72; М. Cazacu, *A propos de l'expansion polono-lituanienne*, p. 99–122; М. Zdan, *Stosunki litewsko-tatarskie*, s. 581–585.

Андрей Любый
(Минск)

ТАТАРСКАЯ „ВОЙНА” КНЯЗЯ АНДРЕЯ ОЛЬГЕРДОВИЧА ПОЛОЦКОГО

В статье рассматривается биография князя Андрея Ольгердовича Полоцкого (1320–е гг. – 1399 г.) сквозь призму трех военных походов против татар (1378, 1380 и 1399) и их роль в создании литературного образа рыцаря. Все военные походы на татар относятся к этапу политической активности князя Андрея уже после смерти отца – великого князя Ольгерда. Они связаны с утратой в 1370–80–е гг. и Полоцкого удела в Великом княжестве Литовском, и определенного политического статуса в государстве во время непосредственного правления Великим княжеством Ягайлы и Скиргайлы. Князь Андрей Полоцкий принимает активное участие в священной войне христиан против неверных. Именно во время похода на татар в 1399 г. князь и расстаётся со своей жизнью.

С высоты университетской кафедры мы давно уже говорим о задачах пересмотра отношения к военной истории как единице измерения политической, экономической, даже культурной и ментальной активности населения государства в эпоху средневековья. Деперсонализация военных кампаний и этническое обозначение войн привели европейскую историческую науку к восприятию войны как примера патриотического воспитания и гражданской ответственности в действиях, от которых ни в коем случае не зависит одна–единственная судьба, принадлежащая Человеку.

Средние века в Западной и Восточной Европе, в их различном понимании (от марксистского до цивилизационного подходов), являются эпохой единой цели – борьбы за веру. Имеют примеры множества вариантов ее христианского достижения: личной жертвы, массового страдания, искупления через прощение. Не исключён вариант и священной войны. Но часто на страницах письменных и визуальных источников она превращается в пример единоличной, гиперперсонализированной борьбы, с множеством избранных фронтов и целым арсеналом средств. В итоге по сценарию нас ожидает красивая смерть праведника, которая, безусловно, подвигнет оставшихся в живых к новым подвигам. Это история рождения и смерти настоящего Рыцаря.

История представителей политической элиты всегда окружена ореолом славы предков или деяниями потомков. Так, в регионе Центральной и Восточной Европы образ великого князя и короля польского Казимира Ягеллончика представляет собой

житие отца святого Казимира. То же самое мы видим и в жизни князя Константина Ивановича Острожского. Венец прославления отца – деятельность его сына, Константина Константиновича. Это всё те же ветхозаветные континуации праотцев Авраама и Исаака, царя Давида и его сына Соломона.

Жизнь князя Андрея Ольгердовича, отраженная в источниках, предоставляет нам возможность рассмотреть личность, избавленную зависимости от судьбы последних и непричастную к gloryи первых.

Действительно, в историческом нарративе образ князя Андрея Полоцкого стоит обособленно. Его жизнь, как представителя старших сыновей Ольгерда (по Марии Ярославне Витебской), протекала в зависимости от статусных изменений их отца на государственной арене (князь „земель прислухающих”, участник государственного переворота, с 1345 г. – великий князь литовский). Судьба позволила Андрею Ольгердовичу не только поучаствовать в большой политике, проводимой отцом, но так же и самому прославиться и быть отмеченным летописцами, облаченным в собственные (самостоятельные, не привязанные к отцу) подвиги. При всей бурной и насыщенной деятельности князя Андрея его персональные подвиги сосредоточены преимущественно на татарском „направлении”. И, возможно, символично, что если не альфа его жизни, то омега её связывается именно с татарами, татарской стрелой или, вероятно, саблей, принёсшей ему смерть.

Персоне князя Полоцкого (а именно город на Двине и Полоцкая земля подарили ему своеобразную фамилию) в научной литературе посвящено не так много строк. Одним из первых к проблеме биографии князя Андрея обратился Казимир Стадницкий в своей работе *Bracia Władysława–Jagielly*¹. Затем названную персону затронул Юзеф Вольф в книге *Kniaziowie Litewsko–Ruscy od końca czternastego wieku*². Изучение биографии сыновей Ольгерда продолжили в польской историографии Жигмунт Вдовишевски³, а в наши дни Ян Тенговски в своих работах по генеалогии, в том числе и в монографии *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*⁴. Свои взгляды на биографию князя сформировали российские исследователи Анна Хорошкевич, Владимир Кучкин, Андрей Кузьмин⁵. В белорусской историографии биографией Андрея Ольгердовича интересовались Василий Воронин, Вячеслав Носевич, на научно–популярном уровне – Витовт Чаропка⁶.

Вынесенный в заглавие термин „татарская война” является всего лишь попыткой сконцентрировать внимание на одном векторе деятельности главного героя. Возможно, это сфокусирует рассмотрение политической судьбы князя–рыцаря в зависимости от татарской составляющей в регионе.

¹ K. Stadnicki, *Bracia Władysława–Jagielly Olgierdowicza króla Polski, Wielkiego Xięcia Litwy*, Lwów 1867, s. 18 etc.

² J. Wolff, *Kniaziowie Litewsko–Ruscy od końca czternastego wieku*. Kraków 1895, s. 336 etc.; Idem, *Ród Gedymina*. Kraków 1886, s. 79–88.

³ Z. Wdowiszewski, *Genealogia Jagiellonów i Domu Wazów w Polsce*, Kraków, 2005, s. 34–35.

⁴ J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań–Wrocław 1999, s. 67–72.

⁵ А. Хорошкевич, *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв.*, т. 3, Москва 1980, с. 140 etc.; В. Кучкин, *Андрей Ольгердович*, [in:] *Большая российская энциклопедия*, т. 1, Москва 2005, с. 730; А. В. Кузьмин, *Опыт комментария к актам полоцкой земли второй половины XIII – начала XV в.*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 2007, № 4, с. 52 etc.

⁶ В. Варонін, *Вялікія князі полацкія (канец XIV ст.)*, [in:] *Полацк: карані нашага радавода*, Полацк 1996, с. 44–50; В. Насевич, *Генеалагічныя тэблицы старадаўніх княжацкіх і магнатскіх беларускіх родаў 12–18 стагоддзяў*, Мінск 1993, табліца 3; В. Чаропка, *Імя ў летапісе*, Мінск 1994, с. 255–262.

Источники по биографии Андрея Ольгердовича не являются скудными (в сравнении со многими современниками–Гедиминовичами). Основная информация относительно политики князя содержится в русском летописании XIV–XVI вв. псковские, новгородские, тверские, московские⁷ летописцы отображали деятельность Андрея Полоцкого в отдельном регионе. Белорусско–литовское летописание в XVI в. уже меньше интересуется персонами Ольгердовичей не по линии Ягайло⁸. Последнее привело к разночтениям в работах хронистов XVI в. и появлению других Андреев, похожих по „амплуа” с нашим Полоцким.

Ничего в биографии Андрея Ольгердовича не предвещало „увлечения” татарами. Родился и воспитывался князь Андрей в Витебске – княжении отца, которое перешло к нему после смерти тестя Ярослава. Первоначально его политическая карьера связывалась родителями с русскими княжениями региона. А значит, весьма велика вероятность крещения княжича в раннем возрасте. И нет ничего необычного, что уже при первом упоминании на страницах летописей сын Ольгерда предстает перед нами только с христианским именем.

Возможно, информация о „повторном” крещении Андрея в кафедральном соборе Святой Троицы в Пскове была связана не столько с языческим „прошлым” князя, сколько со сменой религиозной доверительности между частями митрополии Всея Руси (московской и литовской)⁹.

Появление Андрея на страницах летописей под 1341/1342 г. связано с приглашением витебского князя Ольгерда выступить защитником псковичей и Псковской земли (в контексте антиновгородских настроений), оградить их от экспансии рыцарей с территории Ливонии. Взамен Псков предлагал Ольгерду княжение. Тот соглашение принял, но оставил вместо себя своего сына Андрея: „Тогда псковичи много томишася, биуще чоломъ князю Олгерду, хотяще его крестити и на княжение посадити въ Пскове. Он же не всхоте, но крести сына своего Андреа, и посадиша его псковичи на княжении, надеюшися помощи от Олгерда”¹⁰.

В связи с недостатком боевого и, конечно, политического опыта Ольгерд оставил вместе с сыном воеводу Юрия Витовтовича. Последний, возможно, пребывал в качестве наместника князя, когда Андрей, ближе к середине 1340–х гг., выехал в Полоцк.

Кем был князь Андрей в Пскове: вассалом или наёмником? Для себя он ехал или для отца? Можно строить разные гипотезы на этот счет. Но Псков стал надёжным пристанищем для Андрея–изгнанника в 1370–1380–е гг., он дал ему войско для походов на татар, а в 1380–1390–е гг. приютил его семью.

В 1347 г. произошла „смена прописки” князя Андрея: с Псковского кремля на Полоцкий детинец. Связано это, безусловно, с государственными интересами Великого княжества Литовского. Андрей – представитель великого князя Ольгерда в одной из „земель прислухающих”, боевая единица войска великого князя. Специа-

⁷ *Псковская и Софийская летописи*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: *ПСРА*], т. 5, Санкт–Петербург 1851, с. 226; *Псковские летописи*, вып. 1, Москва–Ленинград 1941, с. 21; *Рогожский летописец*, [in:] *ПСРА*, т. 15, вып. 1, Москва–Ленинград 1965; *Летопись Симеоновская*, [in:] *ПСРА*, т. 18, Санкт–Петербург 1913, с. 107–112.

⁸ *Западнорусские летописи* [in:] *ПСРА*, т. 17, Москва 2008.

⁹ В. М. Лурье, *Русское Православие между Киевом и Москвой*, Москва 2009, с. 17 etc.; И. Мейендорф, *Рим – Константинополь – Москва: исторические и богословские исследования*, Москва 2006, с. 173 etc.

¹⁰ *Псковская и Софийская летописи*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: *ПСРА*], т. 5, Санкт–Петербург 1851, с. 226.

лизация – Тверь, Москва, Новгород. Не исключено – и немецкого направления. С 1349 г. князь Андрей Полоцкий начал эпоху походов на смежные с Полоцкой землёй Псковские и Новгородские города и волости. Целью являлось территориальное расширение своего удела: „В лето 6858. Князь Андреи Олгердович с полочаны от своая оукраины пригнавшее без вести, и повоеваша неколико Вороначькоя волости; и се первое нача воиноу”¹¹.

Новгородское и тверское порубежья стали главной ареной боевых действий, а Торопец и Ржева – основой всех территориальных претензий Великого княжества Литовского и соседних русских княжеств в 1350–1370–е гг. Вот так описан поход в Новгородскую землю Андрея Полоцкого с князем серпуховским Владимиром Андреевичем в 1368 г.: „[В л]ето 6876 [1368]. Князь великии Дмитрии Иоановичь посларать на князя Михаила тферьского, он же бежа в Литву. Того же лета князь Ондре[и] полоцкий воева Хорвачь да Родне, а князь Володимер Ондреевичь, пришеда ратью, възья Ржову”¹².

В конце 1360–х – первой половине 1370–х гг. князь Андрей Ольгердович принял активное участие в споре за гегемонию между Великими княжениями Тверским и Московским в Северо–Восточной Руси. Ярким примером является поход на Переяславль в 1373 г. на стороне Михаила Тверского: „В лето 6881 [1373]. Князь Олег рязаньский прииде изгоном на Рязань на князя Володимера и сьрна его, а сам седе. Тое же весны князь Михаило тферьский подвел рать литовьскую втаи на град Переяславль, князя Кестутья да князя Ондрея полоцкого Олгирдовича по пасце на другою недели в вторник. Посад пожгоша, а града не взяша, а люди множество плениша”¹³.

Среди постоянных партнеров князя Андрея в акциях 1360–1370–х гг. мы наблюдаем князя Кейстута. На страницах русских летописей отряды Кейстута и Андрея предшествуют формуле „литовская рать”. Это подчеркивает их статус самостоятельных боевых единиц, в отличие от „рати” самого великого князя Ольгерда. На московской службе в соратниках значатся родной брат Дмитрий Ольгердович и муж сестры Владимир Андреевич Серпуховский.

Смерть Ольгерда и внутривеликопольские преобразования в Великом княжестве Литовском в первой половине 1380–х гг. изменили жизнь Андрея Ольгердовича. Его титул – Полоцкий – в то время подчеркивал только его притязание на свой великокняжеский удел в Великом княжестве Литовском. Участие в выступлениях против власти короля Владислава–Ягайла в 1386 г. привело князя Андрея к продолжительному „отдыху” в Хенченском замке в Польском королевстве. Оттуда по просьбе братьев (в том числе и великого князя Витовта) он был выпущен только к 1394 г.: „В лето 6902 [1394]. Приездил в Новьгород князь Ондреи Олгирдовичь полоцкий”¹⁴.

Упоминания о „татарских кампаниях” князя Андрея Полоцкого связаны с походами войск уже московского князя Дмитрия Ивановича, будущего Донского. Это битвы на р. Воже в 1378 г. и на Куликовом поле в 1380 г. Обособленно от московского вектора русско–татарской войны стоит битва на р. Ворскла в 1399 г. как достаточно трагический пример татарской политики великого князя литовского Витовта.

Зачем нужно было в них участие князя Андрея Ольгердовича? Тут, возможно, спле-

¹¹ *Псковские летописи*, вып. 1, Москва–Ленинград 1941, с. 21.

¹² *Рогожский летописец*, [in:] *ПСРА*, т. 15, вып. 1, Москва–Ленинград 1965, стб. 87.

¹³ *Летопись Симеоновская*, [in:] *ПСРА*, т. 18, Санкт–Петербург 1913, с. 107–112.

¹⁴ *Супрасльский список*, [in:] *ПСРА*, т. 17, Москва 2008, с. 45.

лись воедино многие преимущества Ольгердовича: огромный опыт боевых действий, возможность привлечения боевой единицы (как представитель псковской и новгородской земли). И, конечно, немаловажно – родовитость. Иначе он не смог бы командовать полками великокняжеского войска Дмитрия Донского. Иной вопрос – зачем самому Андрею Полоцкому принимать участие в антитатарских акциях? Тут мы можем только рассуждать. Попытка пойти на службу к великому князю московскому, безусловно, связана с поиском поддержки в сохранении собственного удела – Полоцка. В противостоянии со своими сводными братьями, Ягайлом и Скиргайлом, князю Андрею нужен был сильный политический партнёр. На эту роль не могли претендовать ни Псков, ни Новгород, ни Тверь. Вероятно, в московском князе князь Полоцкий такового видел. С другой стороны, события конца 1370–х гг. в Восточной Европе, в русско–татарских отношениях привлекают всё больше внимания в цивилизационном плане, проекции священной войны. Случай приобщиться к возможной скорой победе Руси над Ордой. Участие в такой войне должен принять каждый князь. Недаром автором *Задоницы* именно князьям Ольгердовичам, Андрею и Дмитрию, отводится роль проповедников общерусской идеологии похода на татар: „И рече ему Дмитрей: „Брате Андрей, не пощадим живота своего за землю за Рускую и за веру крестьянскую...”¹⁵.

Таким образом, мы имеем сведения об участии князя Андрея Ольгердовича в трёх „больших” походах Руси против татар: в 1378, 1380 и 1399 гг. Данные о действиях Андрея Ольгердовича в битве на реке Вожа в 1378 г. имеют разночтения в разных летописных списках. Командовать одним из полков князь Дмитрий Иванович поручил, по одной версии, Андрею Ольгердовичу¹⁶, по другой – Даниилу, князю пронскому: „Не по мнозех же днех татарове пересехаша на сю сторону и, удариша в кони свои, и скочиша вборзе и, нюкнуша гласы своими, и поидоша на грунтах и ткнуша на наших. И удари на них: съ едину сторону Тимофей околничий, а съ другую сторону князь Данилей Пронский (выделено мною – А. Л.), а князь великий удари в лице. Татарове же в том часе повергоша копыя своя и побегоша за реку за Вожу, а наши после за ними бьючи их, и секучи, и колючи, и убиша их множество, а инии в реце истопоша”¹⁷. В историографии оба указываются участниками по умолчанию.

Попадание в списки участников битвы, возможно, является совпадением информации с участием Андрея Ольгердовича в Куликовской битве. С другой стороны, ничего не мешает предположить, что Андрей был на поле битвы. *Псковская летопись* сообщает, что „В лето 6885 [1378] прибеже Андрей Ольгердович в Псков”¹⁸. А под 1379 г. Андрей Ольгердович участвовал в походе Дмитрия Донского на города Северной земли¹⁹. Позже была Куликовская битва. А значит, полностью вероятно, что Гедиминович мог быть назначен командовать одним из полков великокняжеского войска. Наконец, в это время, он находился в пределах Великого княжества Московско-

¹⁵ *Задоница. Изборник*, Москва 1987, с. 192.

¹⁶ *Летопись Симеоновская*, с. 125–129.

¹⁷ *Повесть о битве на реке Воже*, [in:] *Институт русской литературы (Пушкинский дом) РАН*. Электронный ресурс: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4979> [12.11.2013]; публикуется по списку *Симеоновской летописи* первой половины XVI в. – БАН, 16.8.25. Отдельные исправления ошибочных написаний сделаны по *Рогожскому летописцу*.

¹⁸ *Псковские летописи*, с. 24.

¹⁹ *Летопись Симеоновская*, с. 125–129.

го, вероятно при дворе московского князя. Пропустить такую операцию, как поход против мурзы Бегича, не мог (ведь, с большой долей вероятности, именно на неё князь Дмитрия благословлял Сергей Радонежский).

Мною не подвергается сомнению участие князя Андрея Ольгердовича в Куликовской битве. Хотя не всё и тут гладко с имеющимися у нас в наличии текстами. Основной источник о „ярком” участии братьев Ольгердовичей содержится в литературном произведении конца XIV – начала XV в. *Задоницине*: „О соловей, летняя птица, что бы ты, соловей, выщекотал славу великому князю Дмитрею Ивановичю и брату его князю Владимиру Андреевичю, и земли Литовской дву братом Олгордовичем, Андрею и брату его Дмитрею (выделено мною – А. Л.), да Дмитрею Вольтиньскому! Те бо суть сынове храбры, кречаты в ратном времени и ведомы полководцы, под трубами повита, под шеломы възлелеаны, конець копия вскормлены, с востраго меча посны в Литовской земли”²⁰. Суть – две силы (московская и литовская) представляют анти-татарскую оппозицию Руси. Если первым слава причитается по положению, то вторым она должна быть дана за их ратные умения, приобретённые на родине: „Молвяше Андрей Олгордович своему брату: „Брате Дмитрей, сами есмя себе два браты, сынове Олгордовы, а внуки есмя Едимантовы, а правнуки есми Сколомендовы. **Зберем, брате, милье пановя удалые Литвы, храбрых удалцов, а сами сядем на свои борзи кони** (выделено мною – А. Л.) и посмотрим быстрого Дону, испием шеломом воды, **испытаем мечев своих литовских о шеломы татарские, а сулиц немецких о боеданы бусорманские**” (выделено мною – А. Л.)! И рече ему Дмитрей: „Брате Андрей, **не пощадим живота своего за землю за Рускую и за веру крестьяньскую** (выделено мною – А. Л.) и за обиду великаго князя Дмитрея Ивановича! Уже бо, брате, стук стучит и гром гремит в каменом граде Москве. То ти, брате, не стук стучать, ни гром гремит, — стучит сильная рать великаго князя Дмитрея Ивановича, гремят удалцы руские злаченными доспехи и черлеными щиты. Седлай, брате Андрей, свои борзи кони, а мои готовы — напреди твоих оседлани. Выедем, брате, в чистое поле и посмотрим своих полков, колько, брате, с нами храбрые литвы. А храбрые литвы с нами 70000 окованные рати”²¹. Подобные красочные описания находим и в *Сказании о Мамаевом побоище* (XV в.): „В то же время слышав князь Андрей Полотский и князь Дмитрей Брянский, Олгордовичи, яко велика туга и попечение належить (выделено мною – А. Л.) великому князю Дмитрию Ивановичу Московскому и всему православному христианству от безбожнаго Мамаа. ... **Нь подвигнемся, брате, подвигом добрым подвижнику Христу, началнику христианьскому** (выделено мною – А. Л.), пойдем, брате, на помощ великому князю Дмитрию Московскому и всему православному христианству, велика бо туга належить им от поганых измаилтян... **Ныне убо, брате, подвигаемся не земнаго ради жывота, нь небесныя почести желающе, юже господь даеть творящим волю его** (выделено мною – А. Л.)”²². Для авторов пример Андрея и Дмитрия является скорее исключением из практики участия Гедиминовичей в кампаниях русских князей против татар, так как Великое княжество Литовское выступа-

²⁰ *Задоницина. Изборник*, с. 192.

²¹ *Повесть о Куликовской битве*, Москва 1959, с. 35 etc.

²² *Ibidem*, с. 35.

ло не на стороне московского князя Дмитрия: „Князь же великий Дмитрей з братом своим Владимиром възрадовастся радостию великою, яко бо такова милость божия... И въскоре посла весть князь великий к Москве къ преосвященному митрополиту Киприану, яко «Олгордовичи князи приидоша къ мне съ многими силами, а отца (имеется в виду великого князя литовского – А. Л.) своего оставиша»²³. С другой стороны, это аллегория „своих” и „других своих”, как в тексте *Слова о походе Игоревом*, когда пример князей Полоцкой земли приводится в назидание князьям остальной Руси.

Таким образом, нам известно, что в урочище Березуй к великокняжескому войску присоединились Андрей Ольгердович (псковские полки, возможно – личная дружина князя из полочан) вместе с родным братом Дмитрием Ольгердовичем; они привели свои полки в войско Дмитрия Ивановича. В ходе перестроения войска Андрей и Дмитрий возглавили полк Правой руки и Засадный полк, которые в ходе битвы выполнили поставленные перед ними задачи. Роль князей Ольгердовичей интересна тем, что именно они вошли в штаб великокняжеского войска Дмитрия, сменив в нём ранее поставленных воевод: „Князь же великий почал думати со князи своими и бояры, мовячи: „Тут ли будем стояти чили переправимся през Дон”. Отказали ему Ольгердовичи: „Гды хочеш войска крепка, кажи чрез Дон возитися, то нихто не помыслит назадь утекати”... великий князь Димитрий з братом своим и з княжатами литовскими Ольгердовичами почал войско шикувати”²⁴.

Третья война с татарами завершилась для князя Полоцкого смертью на поле боя. В августе 1399 г. Андрей Ольгердович, как и многие князья Великого княжества Литовского, погиб в „крестовом походе” Витовта против татар (битва на р. Ворскле). „Мартиролог” упоминает нашего героя первым среди убиенных: „А се имена избиеных князеи литовьскихъ: князь Андреи полоцкый Олигирдовичь, братъ его Дмитреи бряньский, князь Иоан Дмитровичъ Кындырь, князь Андреи, пасынокъ Дмитреев; князь Иоанъ Евлашековичь, князь Иоан Борисовичъ киевьский, князь Глебъ Святославичъ смоленский, князь Лев Корьядовичь, братъ его князь Семень, князь Михаило Подберезькы и братъ его князь Олександро, князь Михаило Даниловичь, братъ его князь Дмитреи, князь Феодор Патрыкиевичъ волянський, князь Ямонтовичь, князь Иоан Юревичъ Бельский, князь Выспытко краковьский”²⁵.

Об участии Андрея Полоцкого в битве на Синих Водах возможно утверждать только гипотетично. Логика подсказывает, что это вполне возможно исходя из масштабности военного похода, задействованных ресурсов и достигнутых результатов. Хотя, без конкретного упоминания имени князя, можно говорить и о его отсутствии в стане победителей. В пользу второй версии говорит и система координации оборонительных действий Великого княжества Литовского во время внешних походов, налаженная Ольгердом и Кейстутом в государстве в 1350–1360–е гг. Она предполагает взаимопомощь различных земель (в том числе и Полоцкой) при непосредственной угрозе для государства или при возможной интервенции (в том числе и за людскими ресурсами). Учитывая это, Андрей Полоцкий, во время очередной акции Ольгерда

²³ Ibidem.

²⁴ *Летопись Симеоновская*, с. 129–130.

²⁵ *Супрасльский список*, [in:] *ИСПЛ*, т. 17, Москва 2008, с. 48.

в Поле, мог остаться со своим войском на севере Великого княжества Литовского (на немецком рубеже) в качестве прикрытия – как Полоцкой земли, так и Виленского и Трокского княжеств.

Таким образом, определим некоторые моменты „татарской войны” князя Андрея Ольгердовича Полоцкого.

1. Московский период – основной период татарской войны князя Андрея, который включает в себя оду в честь Ольгердовича и проявление его духа войны за веру. *Сказание* говорит об этом: пошли с братом Дмитрием против воли отца, но по зову духа, ибо христиане. Для московского князя и его войны с Мамаем необходимы были отряды с Севера – Пскова, Новгорода, возможно Полоцка, где авторитет Андрея был велик. Но смерть князя Остея, внука Ольгерда, при обороне Москвы в 1382 г. показала бессмысленность продолжения службы. Во время осады города ханом Тохтамышем великий князь не вмешался в дело спасения города. Москва была взята. К 1384 г. московский князь заключил с великим князем Ягайло, политическим оппонентом Андрея, ряд соглашений. В Московской Руси ожидать больше было нечего. В первой половине 1380–х гг. князь Андрей Полоцкий возвратился к своим локальным проблемам и пытался спасти собственный удел, Полоцкое княжество, от притязаний великого князя Ягайло и его ставленника в Полоцке – князя Скиргайло. Во время коронации Ягайло в Польше, в 1386 г. на северо–востоке Великого княжества Литовского вспыхнуло восстание против власти короля. Совместно с князем Полоцким выступили смоленские князья Святославовичи. Но акция провалилась – финалом её для Андрея Ольгердовича стало пленение и сидение в Хенчинском замке до зимы 1393/1394 г.

2. Отряды, приводимые князем Андреем, были ожидаемы в московской рати. В иерархии командиров Ольгердович получал под своё начало полк руки или засадный. Столь высокий статус в армии великого князя московского давало происхождение Гедиминовича. Немаловажным являлся и опыт князя в ведении боевых действий, приобретенный за сорок лет военно–политической активности в регионе.

3. Для чего же в начале 1390–х гг. Андрей Ольгердович понадобился великому князю Витовту? Возможно, здесь сыграл опыт и статус князя как победителя в Куликовской битве. Своеобразного героя Донского (по аналогии с Дмитрием, князем московским, Владимиром, князем серпуховским и др.). Для привлечения союзников не имел значение возраст князя. Под имя Андрея Ольгердовича вполне реально было собрать войска его родных братьев, возможно Пскова и Новгорода. Недаром после своего освобождения Андрей Ольгердович поехал именно на север – в Новгород.

Итак, татарская „война” князя Андрея Ольгердовича Полоцкого являет нам, на фоне бурной биографии сына Марии Витебской и великого князя Ольгерда, пример жизни рыцаря своей эпохи, своего восточноевропейского региона. Для него „война” одновременно являлась и следованием своему жизненному пути, и проявлением христианской позиции. Будучи князем в русских землях, он не мог не участвовать в борьбе против татар, ибо это была война против внешнего мира, священная война (недаром даже автор *Задонщины* выводит русских и татар из разных колен Ноя). Для князя Андрея Ольгердовича его „татарская война”, в отличие от войн монархов–

современников, была избавлена территориальных претензий, равно как и великой политики. А так же не будем забывать, что смерть в постели не могла быть по душе рыцарю – видимо Бог смилостивился над человеком, и чаша сия его миновала. В августе 1399 г. он погиб в бою.

*

Andrey Lyubyj, *Tatar „war” of the Polotsk Prince Andrew Olgerdovich*

The article discusses the biography of the Polotsk Prince Andrew Olgerdovich (1320–ies – 1399) through the prism of three military campaigns against the Tatars (1378, 1380, 1399) and their role in creating of the literary image of the knight. All military campaigns against the Tatars belong to the stage of the political activity of Prince Andrew after his father’s death – Grand Duke Algirdas. They are associated with the loss in 1370–80s of the Polotsk region in the Grand Duchy of Lithuania, and certain political status in the state during the direct reign in GDL Jagiello and Skirgaylo. The Polotsk Prince Andrew took the active part in the holy war of Christianity against the infidels. Certainly during the campaign against the Tatars in 1399 Prince died/was killed.

Vytas Jankauskas
(Kaunas)

KARIJOTAIČIŲ VALDŽIOS POBŪDIS PODOLĖJE XIV A. ANTROJOJE PUSĖJE

Straipsnyje analizuojama, kaip ir kokiomis aplinkybėmis klostėsi Karijotaičių valdžia Podolės žemėje. Kaip teigiama naujausioje istoriografijoje, tai laikyti dinastija dinastijoje, kurioje nuosekliai buvo perduodama valdžia, su aiškiai išreikštu diarchinės valdžios pobūdžiu. Visgi, peržvelgus išlikusius šaltinius galimas ir kitoks paaiškinimas, pagrįstas kompleksine dokumentų ir metraštinės tradicijos analizė, leido padaryti išvada, jog teiginys apie diarchinį valdžios pobūdį Karijotaičių valdomoje Podolėje nėra iki galo pagrįstas. Ne mažiau svarbu pažymėti, jog Karijotaičiai negalėjo veikti savarankiškai ir turėjo derintis prie regione dominavusios jėgos. Didelė tikimybė, jog Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atveju, bent keli valdas LDK turintys Karijoto sūnus buvo savotišku garantu, jog šie ir toliau liks ištikimi didžiajam kunigaikščiui. Ne mažiau svarbu pažymėti, jog tokius pačius interesus turėjo ir Lenkijos bei Vengrijos monarchai. Netiesioginė šaltinių informacija leidžia kelti tokias prielaidas.

Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. formavosi valdžios tradicija, paremta elito, pirmiausia Gediminaičių dinastijos atstovų, mobilumu. Siekiant užtikrinti valstybės funkcionavimą, buvo bandoma įtvirtinti pagrindinių dinastijos šakų dominavimą etninėse žemėse. Tačiau plečiantis valstybei šis procesas apėmė ne tik tikrąją Lietuvą, bet ir žemes, glaudžiai susijusias su Lietuvos aplinkėmis. Algirdaičiai ir Kęstutaičiai buvo skiriami į artimiausias kunigaikštystes, buvusias netoli valstybės centro. Tokiu būdu rusėniškose žemėse, tokiose kaip Polockas, Gardinas, Naugardukas, kūrėsi svarbiausių to meto dinastijos atstovų – Algirdo ir Kęstučio – palikuonys. Tai žymėjo ne tik šių dviejų dinastijos šakų valdžios įtvirtinimo procesus, bet ir tai, kad kitos dinastijos šakos stumiamos į periferiją. Gedimino palikuonys, valdę labiau nuo valstybės centro nutolusias žemes, šiuos poslinkius mažiau juto, tačiau Gedimino sūnus Karijotas ir jo palikuonys, valdę Naugarduką, puikiai atspindėjo šiuos procesus.

Karijotas iš tėvo Gedimino buvo gavęs valdyti Naugarduko kunigaikštystę¹. Nėra aišku, kaip jis elgėsi konflikto su Jaunučiu metu, tačiau veikiausiai buvo tarp tų brolių, kurie

¹ Plg.: Супраськая летапись, подгот. Н. Н. Улащик, [in:] Полное Собрание Русских Летописей, т. 35: Летописи белорусско-литовские, Москва 1980, с. 61.

pripažino pasikeitusias realijas, ir tapo lojaliu Algirdo rėmėju. Bent jau tokia situacija yra užfiksuota XIV a. 5–6 dešimtmečių sandūroje, kada Karijotas buvo siunčiamas kaip pasiuntinys į Aukso ordą tartis dėl sąjungos, tačiau, jam patekus į Maskvos kunigaikščio nelaisvę, Algirdas dėjo visas pastangas, kad susigrąžintų broli². Tai iškalbingai liudija, jog abu Gediminaičiai glaudžiai bendradarbiavo ir valdovas rūpinosi kitais dinastijos nariais. Nėra pagrindo teigti, kad Karijoto santykiai su broliais galėjo pablogėti vėliau – iki pat paskutinio paminėjimo 1358 m. apie Karijotą atsiliepiama kaip apie bendradarbiaujantį su Algirdu ir Kęstučiu kunigaikštį. Jo mirtis datuojama prieš 1366 m., nes tuomet, kilus konfliktui su Lenkijos karaliumi Kazimieru III dėl įtakos pietvakarių Rusioje, Karijotas jau nebeminas, tačiau aktyviai veikė jo sūnūs.

Karijotaičių judėjimas toliau nuo etninės Lietuvos prasidėjo dar XIV a. šeštojo dešimtmečio pradžioje, taigi tuomet, kai dar buvo gyvas pats Karijotas. Puikiai dokumentuotas jo sūnų dalyvavimas užvaldant Voluinę, kuomet Jurgis ir Aleksandras Karijotaičiai aktyviai veikė Liubarto aplinkoje (jų veikla dokumentuojama tarp 1352 ir 1366 m.)³. Tai, jog šie kunigaikščiai neapsiribojo vien tik Rusios žemėmis, bet prisidėjo ir prie Algirdo bei Kęstučio žygių į Prūsiją, liudija 1365 m. didelės apimties žygis⁴. Tai dar kartą patvirtina dinastijos narių konsolidaciją ir jų mobilumą, siekiant užtikrinti bendrusius valdančiosios giminės interesus. Veikiausiai ir pats Karijotas puikiai svokė, kad jo gausiems palikuonims Naudarduko kunigaikštystė per maža, todėl tuo metu didesnių konfliktų su dinastijos lyderiais nepastebėta.

Reikia pažymėti dar vieną svarbų aspektą – kad 1365 m. Kęstučio iniciatyva buvo keičiamos jam pavaldžių kunigaikščių valdos: Patrikas neteko Gardino, Butautas pabėgo į Prūsiją, tad atsilaisvino jo kunigaikštystė Drohičine, prieš tai Kaune buvęs Vaidotas nebegalėjo sugrįžti į šį miestą, nes 1362–1364 m. Vokiečių ordinas sunaikino Nemuno žemupio gynybinę sistemą⁵. Ne mažiau svarbūs pokyčiai vyko ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdomos Rusios erdvėje, kadangi Mėlynųjų Vandenių mūšis ir sėkminga teritorinė plėtra Černigovo–Severenių žemėje atvėrė galimybę dalį jaunosios kartos Gediminaičių įkurdinti nutolusiose Rusios žemėse. Būtent su Mėlynųjų Vandenių mūšiu šiuolaikinėje istoriografijoje siejamas ir Karijotaičių įsitvirtinimas Podolėje. Polemika, kuri susijusi su bandymu paankstinti Karijotaičių atsikėlimą į Podolę, Lietuvos istoriografijoje liovėsi funkcionavusi, Romui Batūrai atlikus gana išsamią šių įvykių analizę⁶. Tačiau Lenkijos ar Ukrainos istoriografijoje šie klausimai vis dar svarstomi⁷. Vis dėlto artėjama prie išvados, jog net ir šiame lauke nuostata apie Karijotaičių pasirodymą Podolėje įtvirtinama tik po Mėlynųjų Vandenių

² J. Puzyna, *Korjat i Korjatowicze*, „Ateneum Wileńskie“, t. 7, 1930, z. 3–4, 1930, s. 429.

³ 1352 m., Lietuvos kunigaikščių sutartis su Lenkijos karaliumi Kazimieru III ir Mazovijos kunigaikščiais. Žt.: *Акты, относящиеся к истории Западной России*, t. 1: 1340–1506, Санкт–Петербург 1846, c. 1–2; *Traktat ksiąząt litewskich z Kazimierzem Wielkim 1366 r.*, podał A. Czuczynski, „Kwartalnik Historyczny“, R. 4, 1890, s. 513.

⁴ *Die Chronik Wigands von Marburg*, hrsg. T. Hirsch, [in:] *Scriptores Rerum Prusicarum*, Bd. 2, Leipzig 1863, p. 549; V. Marburgietis, *Naujoji Prūsijos kronika*, vert. R. Jasas, Vilnius 1999, p. 129.

⁵ V. Jankauskas, *Kunigaikštis Vaidotas Kęstutaitis*, [in:] *Kauno istorijos metraštis*, t. 12, Kaunas 2013, p. 8.

⁶ R. Batūra, *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso ordą: Nuo Batu antplūdžio iki mūšio prie Mėlynųjų Vandenių*, Vilnius 1975, p. 262–268.

⁷ В. Михайловський, *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст.*, Київ 2012, с. 32.

mūšio.

Karijotaičių valdžios pobūdžio Podolėje traktuotei, be jokios abejonės, daug įtakos turėjo Edvardo Gudavičiaus hipotezės apie diarchiją Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje konceptualizacija⁸. Nepaisant šios hipotezės kritikos, kurią išsakė Stephenas C. Rowellas⁹, Jaroslawas Nikodemas¹⁰, Zigmantas Kiaupa¹¹, ji pasirodė pakankamai gyvybinga. Janas Tęgowkis¹², o vėliau ir juo pasekęs Janusz Kurtyka¹³ diarchinės valdžios modelį pabandė perkelti į Podolę. Rimvydas Petrauskas, apibūdindamas Karijotaičių valdžią Podolėje, pastebėjo, jog kelis dešimtmečius šie Gedimino palikuonys keitė vieni kitus, suformuodami dinastijų dinastijoje vienos žemės ribose. Dar daugiau: šis tyrinėtojas, sekdamas Lenkijos istoriografija, Karijotaičių valdymą Podolėje įvardijo kaip aiškiai išreikštos diarchijos pavyzdį¹⁴. Susidariusi kontroversiška situacija atrodo keistai, kadangi stipriausiu argumentu, kalbant apie diarchijos klausimą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, išliko sprendžiamas Karijotaičių valdžios Podolėje klausimas. Tai verčia dar kartą peržiūrėti to laikotarpio šaltinius, susijusius su Karijotaičiais.

Šaltinių bazę, susijusią su Karijotaičiais Podolėje, sudaro dvi grupės. Pirmiausia tai šaltiniai, kurie buvo išduoti pačių kunigaikščių ar bent jiems dalyvaujant tiek Podolėje, tiek Lenkijoje, tiek Moldovoje. Šiuos šaltinius diplomatinio aspektu išsamiai aptarė J. Tęgowkis, pabandęs nurodyti ir jų atsiradimo bei įsigaliojimo aplinkybes¹⁵. Tokiu būdu Karijotaičių dokumentai buvo priešpriešinti pasakojimui apie Podolės užvaldymą ir metraštinę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tradicijai. Tačiau jeigu paanalizuotume nuosekliau, pastebėtume, kad didesnių skirtumų tarp turimo dokumentų korpuso ir pasakojimo apie Podolės užvaldymą nėra. Nors šis šaltinis ir vėlyvas, datuotinas paskutiniu Vytauto valdymo dešimtmečiu, surašytas toli nuo aprašomosios įvykių erdvės – Smolenske, vis dėlto neabejotina, jog buvo geras informatorius, kuris galėjo perteikti turimas žinias. Tokiu informatoriumi laikomas Jurgis Gedgaudas (ar jo aplinkos žmogus), kuris pirmiausia veikė Podolėje, o vėliau buvo paskirtas į Smolenską. Negalima pamiršti, jog tuo laikotarpiu galėjo būti gyvi ir patys įvykių liudinininkai (tokiais būtų galima laikyti net ir tuometinį dinastijos elitą – Jogailą ir Vytautą). Todėl negalima visiškai ignoruoti šio pasakojimo, nors gana didelė įtampa tvyro tarp Lenkijos karūnos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, skirtingiems interesams kryžiuojantis Podolės žemėje. Kartu iškyla klausimas, ar galima šaltinį kritikuoti ir jį skaityti paradižiui. Dėl šios priežasties reikia atsargiai vertinti informaciją, kuri jau galėjo

⁸ Э. Гудавичюс, *По поводу так называемой „диархии“ в Великом Княжестве Литовском*, [in:] *Feodalisms Baltijos regione*, Riga 1985, c. 35–45.

⁹ S. C. Rowell, *Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva: Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345*, Vilnius 2001, p. 68–75.

¹⁰ J. Nikodem, *Jedynowładztwo czy diarchia? Przyczynek do dziejów ustroju Wielkiego Księstwa Litewskiego do końca XV w.*, „Zapiski Historyczne”, R. 68, 2003, z. 4, s. 7–30 [501–524].

¹¹ Z. Kiaupa, *Lietuvos valstybės istorija*, Vilnius 2004, p. 37.

¹² J. Tęgowkis, *Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku*, „Teki Krakowskie”, t. 5, 1997, s. 155–176.

¹³ J. Kurtyka, *Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i I połowie XV wieku*, [in:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, Kraków 2000, s. 21–23.

¹⁴ D. Baronas, A. Dubonis, R. Petrauskas, *Lietuvos istorija*, t. 3: *XIII a. – 1385 m. Valstybės iškilimas tarp rytų ir vakarų*, Vilnius 2011, p. 348–353.

¹⁵ J. Tęgowkis, *Dokumenty Koriatowiczów władców Podola w XIV wieku. Tendencje kulturowe Podola za Koriatowiczów*, [in:] *Tekst źródła: Krytyka, Interpretacja*, Warszawa 2005, s. 227–236.

būti paveikta pasakojamosios tradicijos ir kurios tikslumas kai kuriais atvejais abejotinas.

Karijotaičių pasirodymas Podolėje metraštinėje tradicijoje tiesiogiai siejamas su mūšiu prie Mėlynujų Vandenių. Istoriografijoje tai datuojama antrąja 1362 m. puse¹⁶, vėliausiai – pirmąja 1363 m. puse (ruduo – pavasaris). Net jeigu ir tarsime, jog pats mūšis įvyko 1362 m. pabaigoje, o Karijotaičiai į Podolę buvo išsiųsti tiesiai iš mūšio lauko, negalime pamiršti, jog pakeliui jie dar turėjo sustoti Kijeve, tik paskui patraukti iki pačios Podolės. Todėl pats Karijotaičių pasirodymas Podolėje, šiaip ar taip, yra datuotinas ne vėliau negu 1362–1363 m.¹⁷ Šioje vietoje būtina pažymėti, kad esama pirmosios spragos: nors Karijotaičiai gana anksti pasirodė Podolėje, pirmieji jų dokumentai, susiję su šia vietoje, buvo išduoti tik 1371 m. Apie Karijotaičių valdžios pobūdį Podolėje iki tol nėra jokios papildomos informacijos. Todėl atrodo natūralus klausimas: „Kaip metraštyje aprašomas Karijotaičių įsitvirtinimas Podolėje?“

Metraštyje pirmiausia pažymima, jog Karijotaičiai pateko į Podolę didžiajam kunigaikščiui Algirdui pritariant, ten jie nepatyrė pasipriešinimo, nes žemė buvo ištuštėjusi, nu-stota mokėti duoklę totorių baskakams ir pradėta steigti miestus. Akivaizdu, kad ši metraš-čio informacija yra gerokai sutirštinta, tačiau joje puikiai atsispindi pats įsitvirtinimo Po-dolėje faktas. Metraštininkas pabrėžė ir tai, jog į Podolę išvyko trys Karijoto sūnūs: Jurgis, Konstantinas ir Aleksandras, o ketvirtasis – Teodoras – pasiliko Naugarduke, dar jo tėvui suteiktoje Gedimino tėvonijoje. Pateikiama duomenų, kad Lenkijos karalius Kazimieras su-žinojo, jog Karijotaičiai yra įsitvirtinę Podolėje, ir jie jam pasirodė tinkama pora jo dukrai. Konstantinas išvyko į Lenkiją, tačiau nepanoro keisti tikėjimo, kartu vesti Kazimiero duk-ters, tad sugrįžo į Podolės žemę, kur savo valdose ir mirė. Tolesnis pasakojimas buvo susijęs su Jurgio ir Aleksandro veikla Podolėje. Fiksuojama, kad Jurgis buvo pakviestas į Valakiją, kur mirė nuuodytas¹⁸.

Ši pasakojimo dalis apima labai konkretų laikotarpį, nuo 1373 iki 1374 m. – tuo metu Jurgis Karijotaitis pasirodė ir netrukus mirė Moldavijoje. Isotriografijoje žinomas jo išduo-tas dokumentas Jakšui Liutaurui¹⁹. Su tuo susiję bent keli klausimai: kiek reali informacija apie planus ištekinti Kazimiero dukterį? Kodėl šiame epizode minimi tik keturi Karijotai-čiai, nors žinoma, jog Podolėje iki pasirodant Teodorui Karijotaičiui veikė (bent) dar vienas brolis – Borisas? Kodėl jis neminimas kartu su kitais? Koks tuo metu buvo santykis tarp Ka-rijotaičių ir dinastijos lyderių? Šie klausimai yra logiški, tačiau atsakymą į juos metraštinėje informacijoje galima rasti tik iš dalies. Gerokai svarbesnė tampa kontekstinė informacija, nes, uždavus šiuos klausimus, pirmiausia tenka konstatuoti, kad nėra didelio pertrūkio tarp metraštinės informacijos ir Karijotaičių aktų.

Pirmiausia dera pripažinti, jog faktas, kad į Podolę buvo išsiųsti trys Karijoto sūnūs, neprieštarauja logikai. Svarstyti galima ir didesnio bei mažesnio skaičiaus tikimybę, tie-siog reikia konstatuoti, jog, šiaip ar taip, apie kitus Karijotaičius tuo metu žinių neturime. Net ir pasirodžius pirmiesiems aktams, ne iš karto į veiklos akiratį patenka Borisas (pirmą

¹⁶ Ф. М. Шабульао, *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*, Киев 1987, с. 66–70.

¹⁷ *Рогожский летописец*, подгот. А. Н. Лихачев, [in:] *ПСРА*, т. 15, ч. 1, Петроград 1922, стб. 75.

¹⁸ *Сутрасьская летопись*, с. 66.

¹⁹ *Documentele moldovenești înaintea de Ștefan cel Mare*, т. 1: *Anii 1374–1457*, publ. de M. Costăchescu, Iași 1931, p. 1–2.

kartą paminėtas 1377 m.) ir Konstantinas (paminėtas tik 1382 m.). Tai gali sukelti rimtų abejonių dėl metraščio patikimumo. Šie pastebėjimai yra taip pat susiję su informacijos apie Konstantino ir Kazimiero III dukters vedybas persvarstymu. Nors istoriografijoje ir bandoma skaičiuoti bei dėlioti galimybes, vis dėlto smarkiai abejojama, ar ši informacija galėjo būti bent kiek reali: dinastinei sąjungai sudaryti vietoj Konstantino bandoma pasiūlyti jaunesnį Karijoto sūnų, tačiau tai taip pat kelia abejonių²⁰. Atmetus galimybę sudaryti Karijotaičių ir Lenkijos valdovo dinastinę sąjungą, suabejojama pačia metraštinė informacija. Vis dėlto tenka konstatuoti, kad toks požiūris yra nepamatuotai drąsus. Karijotaičiai 1364–1365 m. sandūroje dar buvo glaudžiai susiję su Algirdu ir dalyvavo jo organizuotame žygyje, vėliau du iš jų – Jurgis ir Aleksandras – perėjo į Kazimiero III pusę, o tai rodo jėgų pokyčius. Toks elgesys siejamas su konfliktu Voluinėje. Jurgiui ir Aleksandruvi buvo paliktos valdos, tačiau vargu ar taip galėjo būti pasielgta tikint vien tik priesaika, ypač tuomet, kai galima fiksuoti tam tikrą Karijotaičių perteklių. Didelė tikimybė, jog Kazimieras III galėjo paimti įkaitų, užsitikrindamas Karijotaičių lojalumą, o geresnių įkaitų negu broliai ar, kaip nurodoma metraštyje, brolis Konstantinas, iš Karijotaičių nebuvo galima tikėtis. Garantiniai raštai, kuriuos pasitelkdamas parvyko Konstantinas, irgi galėjo reikšti, jog susitarimai buvo individualūs. Neatmestina galimybė, kad, jeigu Kazimierui III mirštant Konstantinas susiruošė išvykti ir tuo metu dar nebuvo vedęs, jis galėjo būti įkalbinėjamas pasitelkiant būtent vedybų argumentą. Kazimiero III laidotuvių metu, bent jau Aleksandras Karijotaitis buvo Krokuvoje. Tai reiškė ir atsinaujinančią grėsmę. Bent jau Jurgis Narimantaitis po Kazimiero III mirties pakeitė savo poziciją ir drauge su vyresniaisiais Gediminaičiais ėmėsi aktyvių karo veiksmų prieš Lenkiją²¹. Todėl visai tikėtina, kad buvo bandoma iš šios kovos eliminuoti Karijotaičius, pateikiant net ir nelabai realių pasiūlymų. Ne mažiau tikėtina atrodo ir tai, jog Karijotaičiai, kaip įkaitai, buvo Lenkijoje. Tai liudija dar vienas faktas – kad būtent jie tapo tarpininkais, prasidėjus deryboms tarp Jogailos ir Lenkijos Karūnos²². Tai natūralus reiškinys: ilgai bendravę su Lenkijos elitu, Karijotaičiai pripažinti kaip priimtini pasiuntiniai. Faktas, jog jie buvo Jogailos giminaičiai, taip pat padidino galimybes susitarti. Todėl įkaitų scenarijus laikytinas visiškai tikėtiniu. Galiausiai argumentus sustiprina tai, jog abu Karijotaičiai pirmą kartą paminėti kaip palaikantys glaudžius santykius su Lenkija.

Palyginus Karijotaičių išduotus dokumentus, galima išskirti kelias chronologiniu pagrindu padalijamas grupes. Ankstyviausi dokumentai yra tie, kuriuose veikia Jurgis ir Aleksandras. Jurgio mirtis datuojama jo suteikties Jakšui Liutaurui metu. Jurgio veiklos Podolėje laikotarpiu žinomas tik vienas dokumentas, išduotas jam kartu su broliu Aleksandru²³. Vėliau dokumentai, išeinantys iš Karijotaičių aplinkos, buvo išduodami tik Aleksandro Karijotaičio vardu²⁴. Tai, jog nėra jungiamosios grandies, veikiant Podolėje, ir tik

²⁰ J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań–Wrocław 1999, s. 177–180.

²¹ Joannis de Czarnkow, *Chronicon Polonorum*, opr. J. Szlachetkowsky, [in:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. 2, Lwów 1872, s. 643–644.

²² J. Tęgowski, *Który Konstanty – Olgierdowicz czy Koriatowicz – był przodkiem kniaziów Czartoryskich?* [in:] *Europa Orientalis: Polska i jej wschodni sąsiedzi od Średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, Toruń 1996, s. 56–58.

²³ A. Jureczko, *Dokument lokacyjny Kamieńca Podolskiego*, [in:] *Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, pod red. F. Kiryka, Kraków 2000, p. 62.

²⁴ B. Розов, *Українські грамоти*, № 10, c. 20; *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506*, wyd. F. Piekosiński,

vėliau fiksuojama Konstantino Karijotaičio veikla, negali būti rimtu argumentu atmesti diarchinį valdžios pobūdį. Vis dėlto po Jurgio Karijotaičio mirties vienvaldis ir dominuojantis Podolėje tampa Aleksandras. Už Podolės ribų, Lenkijos karalystėje, jis jau matomas kartu su broliu Borisu, tačiau apie jų bendrą veiklą žinių neturime. Pokyčiai galėjo prasidėti apytikriai 1380–1382 m., kada, tikėtina, kovose su totoriais žuvo Aleksandras²⁵. Tačiau Boriso Karijotaičio veikla Podolėje ir toliau nefiksuojama. Pabrėžtina, jog ir Konstantinas Karijotaitis, pradėjęs išdavinti dokumentus kaip Podolės kunigaikštis, pradžioje veikė kaip vienintelis Podolėje buvęs kunigaikštis²⁶. Situacija ėmė keistis tik 1388 m., kuomet pasirodo Konstantino ir Teodoro Karijotaičių dokumentas²⁷. Tik paskutiniai dokumentai (1391 ir 1392 m.) buvo išduoti Teodoro Karijotaičio²⁸. Istoriografijoje tai suteikia tam tikras gaires – jas pasitelkiant bandoma nustatyti Konstantino Karijotaičio mirties laikotarpį. Tačiau tuo pačiu metu reikia kelti klausimą: „Kodėl į areną neižengia jauniausias Karijoto sūnus Vasilijus?“ Panašu, jog Teodoras Karijotaitis nesiruošė su juo dalytis valdžia ir veikė kaip vienintelis Podolės valdovas. Apie Vasilijaus, kaip Podolės kunigaikščio, pretenzijas sužinome tik iš 1403 m. priesaikos akto Jogailai, anksčiau jo veikla Podolėje nebuvo užfiksuota²⁹. Greta to, kyla klausimų ir dėl Karijoto anūkų išstūmimo iš Podolės. Nepaisant to, kad Jurgio ir Konstantino Karijotaičių sūnūs veikė ir po tėvų mirties, jų dalyvavimas Podolės valdžios struktūrose silpnai dokumentuotas. Jurgio sūnus Simonas minimas kaip 1388 m. Konstantino ir Teodoro dokumento liudininkas³⁰. Tame pačiame dokumente užsimenama ir apie Vasilijų, Vinicos kunigaikštį, tačiau istoriografijoje jis su Karijoto palikuonimis nėra siejamas³¹. Klausimas gali kilti tik dėl 1403 m. Vasilijaus akto: ar jį išdavęs asmuo buvo Karijoto sūnus, ar anūkas? Pripažįstant, jog tai buvo Karijoto anūkas (Konstantino sūnus), klausimas bent iš dalies gali būti išspręstas – aukščiausia valdžia Podolėje pirmiausia dalijosi tik Karijoto sūnūs, o keičiantis kartoms bei praradus tiesioginę žemės kontrolę, pasireiškė ir kitos kartos pretenzijos. Nuoroda į tai, jog Vasilijus buvo Karijoto palikuonis, kaip tik ir buvo deklaruota priesaikos akto tekste.

Šiame kontekste išlieka dar vienas klausimas, susijęs su Dimitrijumi Bobroku, valdžiuoju kunigaikštystę Voluinės žemėje. Ir senesnėje, ir naujausioje istoriografijoje sutariama, jog Dimitrijus taip pat buvo Karijoto sūnus, tačiau jis niekada nebuvo pastebėtas tarp Podolėje veikusių Karijotaičių. Žinoma, kad jis žuvo 1399 m. mūšyje prie Vorsklos upės, be to, spėjama, jog jis buvo vyresnis už Teodorą Karijotaitį. Jeigu Podolėje valdžia buvo perleidžiama remiantis amžiumi, kodėl Dimitrijus šioje hierarchinėje sistemoje buvo praleistas?

Atsakymo į šiuos klausimus galima bandyti ieškoti analizuojant dinastijos vidaus struk-

Kraków 1879, p. 57.

²⁵ Б. Черкас, *Синеводская битва 1362 року. Историчий нарис*, Київ 2012, с. 89.

²⁶ *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa*, 1879, p.74–75.

²⁷ J. Tęgowski, *Sprawa przyłączenia Podola*, s. 170–171.

²⁸ А. Груша, *Невядомая грамата Фёдора Карыятовіча за 1391 г.*, „Беларускі гістарычны агляд”, т. 8, 2001, т. 8, сш. 1/2, с. 133–134; *Źródła dziejowe*, т. 5: *Lustracje królewsczyzn ziem polskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku*, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa 1877, p. 22.

²⁹ J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, s. 187–188.

³⁰ Idem, *Sprawa przyłączenia Podola*, s. 171.

³¹ В. М. Михайловський, *Правління Коріатовичів на Поділлі (1340–ві – 1394 рр.): Соціальна структура князівського оточення*, „Український Історичний Журнал”, 2009, № 5, с. 40.

tūros pokyčius, kurie buvo nulemti kartų kaitos ir naujo geopolitinio balanso. Jogailos ir Jadvygos vedybos ne tik pakeitė Lietuvos padėtį Europoje – tai sąlygojo ir vidaus struktūrų kaitą. Pasienio su Lenkija kunigaikštystės, anksčiau turėjusios didelę reikšmę, nustojo savo svarbos, kadangi jos atsidūrė tarp Lenkijos ir Lietuvos, kur tiek vienos, tiek ir kitos valstybės aukščiausioji valdžia buvo to paties asmens rankose. Pokyčiai akivaizdžiai paveikė Liubarto palikuonis: Voluinę pradėta intensyviai skaldyti, susiaurinant Liubartaičių valdžią šioje teritorijoje. Tokie patys pokyčiai turėjo vykti ir Podolėje, tačiau Karijotaičiai dėl savo pastovių ir gana intensyvių santykių su Lenkija, užmezgtų ryšių su politiniu Lenkijos elitu, vis dar išlaikė valdžią bei Podolės kontrolę iki to momento, kai Vytautas atėjo valdžion.

Klausimas, koks buvo Karijotaičių valdžios pobūdis iki Jogailos ir Jadvygos vedybų, išlieka aktualus. Į jį gali padėti atsakyti Lietuvos ir Lenkijos sutarčių duomenys. 1366 m., kai Karijoto sūnus jau tapo priklausomas nuo Kazimiero III, Liubartui buvo palikta galimybė nedalyvauti atliekant karo veiksmus prieš Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. Galima numanyti, jog panašios sąlygos buvo keliamos ir kitiems Gediminaičiams, tarp jų ir Karijotaičiams. Beveik neabejotina, kad Kazimieras III šių ištikimybę užsitikrino paėmęs įkaitų iš jų pačių tarpo. Ne mažiau tikėtina, jog Algirdui šis klausimas taip pat buvo aktualus. Kunigaikštis siekė išlaikyti santykį su Karijotaičiais bei Podolės žeme ir rūpinosi, kad dinastijos nariai netaptų vien tik Lenkijos interesų objektu, todėl tapo itin aktualu užtikrinti jų santykius su dinastijos branduoliu. Pirmoji prielaida – išlaikyti bent dalį Karijotaičių Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Būtent dėl šios priežasties dalis Naugarduko kunigaikštystės išliko Karijotaičių rankose, kartu jie gavo valdų ir Voluinėje. Dinastijos lyderiai bent jau į Naugarduką paskirtą kunigaikštį galėjo nesunkiai kontroliuoti, kadangi jo valdos buvo iš visų pusių įrėmintos Algirdo ir Kęstučio tiesiogiai ar per sūnus kontroliuojamų teritorijų. Ne mažiau svarbus šis klausimas buvo ir Liubartui, kurio valdos buvo tapusios nuolatinio karo su Lenkija lauku. Veikiausiai Dimitrijaus Bobroko ir Teodoro Karijotaičio padėti nulėmė tai, kad dinastijos lyderiai iki galo nepasitikėjo ryšiais su vyresniaisiais Karijoto sūnumis ir norėjo pasilikti įtakos svertų. Situacija pakito tik po to, kai Karijotaičiams pasidarė nebeaktualu balansuoti tarp Lenkijos ir Lietuvos. Šioje vietoje galima prisiminti ir metraštinę informaciją – ja remiantis, Teodoras, sužinojęs, jog Podolėje nebeliko gyvų jo brolių, išvyko valdyti šios žemės³². Negalima teigti, jog metraštininkas suklydo. Nenuoseklus pasakojimas apie Konstantiną, kurio mirtis buvo paminėta pirmoji, gali sudaryti tokį įspūdį. Tuo metu, kai Teodoras išvyko į Podolę, bent du iš trijų metraštinėje tradicijoje minimų Karijotaičių jau buvo mirę, kadangi kaip Podolės kunigaikštis jis pirmą kartą paminėtas 1388 m.

Apibendrinant anksčiau išdėstytus teiginius, galima tvirtinti, kad diarchinės valdžios regimybė Podolėje buvo nulemta Karijotaičių padėties, kuomet tik vienas ar du broliai galėjo tiesiogiai dalyvauti valdant Podolę. Kadangi šioje vietoje kirtosi LDK ir Lenkijos interesai, tiek vienai, tiek kitai pusei buvo būtina užtikrinti nenutrūkstamą ryšį su Karijotaičiais. Nors pagrindinės priemonės buvo skirtingos, vis dėlto galima pabrėžti jų efektyvumą. Kartu reikia atkreipti dėmesį į tai, jog Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės metraštinėje tradicijoje užfiksuotas Karijotaičių valdymo Podolėje aprašymas buvo pakankamai

³² Супрасьская летопись, с. 66.

tikslus, jo duomenys neprieštarauja iš Karijotaičių aktų žinomai informacijai. Dokumentų korpusas papildo tai, kas metraštinėje tradicijoje buvo praleista.

*

Vytas Jankauskas: *The Karijotids (Karijotaičiai) Policy of Ruling in Podolia in the Second Half of the 14th Century*

The paper analyses the issues and the circumstances of the Karijotids ruling in Podolia. According to the most recent historiography, there is a case of the dynasty in the dynasty. The political authority passed through successive dynasties, which had the clearly defined diarchic nature. However, investigating the existing sources, different explanations of the problem have occurred. They are based on a complex analysis of the documents and the chronicles. The research has led to the conclusion that the diarchic nature of the Karijotids' ruling is not fully justified. It is important to note that the Karijotas could not act independently and had to adapt to the authorities of the region. It is probable, that in the case of the Grand Duchy of Lithuania, the Karijotas's sons and their possessions were a kind of guarantor of their loyalty to the Grand Duke. It is equally important to note that the Polish and Hungarian monarchs had the same interests. Indirect information from different sources allows us to raise the following assumptions.

Rimvydas Petrauskas
(Vilnius)

GEDIMINAIČIŲ PASAULIS: TARPTAUTINĖS POLITIKOS IR DIPLOMATINĖS VEIKLOS FORMOS BEI GALIMYBĖS XIV A. ANTROJOJE PUŠEJE

Straipsnyje analizuojama Lietuvos valdovų trijų dešimtmečių tarptautinė politika nuo perversmo prieš Jaunutį 1345 m. iki Algirdo ir Kęstučio gyvenimo pabaigos 1377/1382 m. Pagrindiniai išoriniai faktoriai, galėję veikti to meto Lietuvos politiką buvo: 1) ekonominės konjunktūros svyravimų ir Didžiojo maro sukelta krizė Vakarų Europoje; 2) popiežių valdžia Avinjone ir Romos imperatoriaus Karolio IV universali politika; 3) Vokiečių ordino organizuojamo „reizių karų“ pakilimas ir jo nulemta „šventojo karo“ pobūdžio rytinėje Baltijos pakranteje kaita; 4) viešpataujančios Piastų dinastinės šakos išmirimas Lenkijoje ir Vengrijos–Lenkijos personalinė unija, valdant Liudvikui Anžu; 5) Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės stiprėjimas; 6) kintanti situacija Aukso ordoje. Vienas svarbiausių ir aiškiausiai atpažįstamų to meto tarptautinės politikos aspektų yra tarpdinastinės santuokos ir jų kuriami tarptautiniai ryšiai. Šia prasme Algirdo ir Kęstučio laikais, lyginant su jų pirmtako Gedimino valdymu, galima stebėti tam tikrą dinastinių santuokų „diapazono susiaurėjimą“, kurį iš dalies sąlygojo dinastinės valdžios aplinkybės kaimyninėse šalyse. Asmeninio faktoriaus reikšmė to meto valstybės gyvenime, o kartu ir „užsienio politikoje“ verčia ypatingą dėmesį skirti žmonėms, kuriuos galima pavadinti šios politikos „vykdytojais“: valdovo giminaičiai, didikai pasiuntiniai, atstovai, „pamaldžios princesės“, „agentai“ ir pabėgėliai.

Vokiečių ordino kronikininkas Hermanas Vartbergietis, aprašydamas 1358 m. derybas tarp Šv. Romos imperatoriaus Karolio IV ir Lietuvos valdovų Algirdo bei Kęstučio, be kita ko, nurodė, jog šių derybų metu „lietuviai pareikalavo, kad Ordinas saugotų nuo totorių puolimų ir būtų iškeltas į dykrą tarp totorių ir rusų, taip pat kad Ordinas neturėtų jokių teisių į rusus ir netgi kad visa Rusia priklausytų lietuviams”¹. Ši istoriografijoje dažnai prisi-

¹ H. de Wartberge, *Chronicon Livoniae*, [in:] *Scriptores rerum prussicarum*, hrsg. von Th. Hirsch, M. Töppen, E. Strehle, Bd. 2. Leipzig, 1863, p. 80. Liet. vertimas: H. Latvis, H. Vartbergė, *Livonijos kronikos*, vertė J. Jurginis, Vilnius 1991, p. 185.

menama citata yra vienas nedaugelio vienalaikiuose šaltiniuose užfiksuotų Lietuvos valdovų „strateginių“ užsienio politikos reikalavimų. XIV a. šaltiniuose lietuvių tarptautinių politikos įvykių suvokimas iš esmės atsispindi tik didžiojo kunigaikščio Gedimino laiškuose² bei jo sūnaus Algirdo laiške Konstantinopolio patriarchui³. Visa kita yra tarpinių šaltinių medžiaga paremtos istorikų rekonstrukcijos. Šios interpretacijos neišvengiamai remiasi išankstinėmis tyrinėtojų prielaidomis, todėl itin reikalinga jas teoriškai ir šaltiniotyriškai reflektuoti.

I. Kalbant apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės užsienio politiką vėlyvaisiais viduramžiais, visų pirma pasigendama teorinio įdirbio, kur būtų gvildenamos tokios politikos sąlygos, taip pat ryškesnės lyginamosios perspektyvos, atskleidžiančios tarptautinės politikos funkcionavimą XIV ir XV a. Europoje⁴. Užsienio politika ir tarptautiniai ryšiai pagal apibrėžimą reikalauja komparatyvistinės prieigos. Viena vertus, net ir iš dalies izoliuota pagonių valdoma XIV a. Didžioji Kunigaikštystė buvo tarptautinių ryšių struktūros dalis, kita vertus, jai gali ir turi būti pritaikomi teoriniai postulatai bei klausimynas, kuriuos tarptautinė istoriografija suformulavo Europos valstybių politikai analizuoti. Medievistinėje istoriografijoje pastaruoju metu pastebimas „užsienio politikos“ tyrimų suaktyvėjimas, kurį iš dalies nulėmė „geležinės uždangos“ griuvimas ir europinės integracijos pažanga, sužadinusi interesą tarptautiniais ryšiais bei santykiais. Šie monografijose ir straipsnių rinkiniuose⁵ bei teoriniuose straipsniuose⁶ jau apibendrinti tyrimai padeda geriau suprasti tokios politikos formas ir galimybes.

Šia prasme mūsų temai svarbi teorija apie XV a., kaip „slenkstinį laikotarpį“ (*Schwel-lenzeit*) Šv. Romos imperijos užsienio politikoje⁷. Tą patį galima pasakyti ir apie Prancūziją, Angliją bei kitas šalis, kuriose tyrinėtojai pastebi rutuliojantis naujo tipo tarptautinius santykius ir diplomatiją. Su tuo siejasi plačiai analizuota Wolfgango Reinhardo koncepcija apie „valstybinės valdžios“ sistemos klostymąsi viduramžių pabaigoje bei ankstyvaisiais Naujaisiais laikais⁸. XV a. Vakarų ir Vidurio Rytų Europos šalių istorijoje konstatuoti du tarpusa-

² *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans. Gedimino laišakai*, parengė S. C. Rowell. Vilnius, 2003.

³ Liet. vertimas: M. Ročka, *Algirdo laiškas Konstantinopolio patriarchui*, [in:] *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai (Senoji Lietuvos literatūra, kn. 4)*, Vilnius 1996, p. 193–204.

⁴ Lietuvos istoriografijoje XIV a. didžiųjų kunigaikščių užsienio politika vienaip ar kitaip paliečiama daugelyje darbų, kuriuose nagrinėjamas tas laikotarpis. Tiesa, *expressis verbis* apie XIV a. „užsienio politiką“ iš esmės kalba tik Alvydas Nikžentaitis (plg. prie 22 nuor.) ir Artūras Dubonis: *Volūnietiškos Lietuvos užsienio politikos krypties formavimasis (iki Mindaugo mirties 1263 m.)*, „Lituanistica“, nr. 4, 2005, p. 1–12. Taip pat žr.: H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, Poznań 2006. Vėlesni laikai: B. Dundulis, *Lietuvos užsienio politika XVI a.*, Vilnius 1971.

⁵ Čia tik keli pasirinktinai cituojami veikalai: D. Berg, *Deutschland und seine Nachbarn 1200–1500*, München 1997; A. Reitemeier, *Außenpolitik im Spätmittelalter. Die diplomatischen Beziehungen zwischen dem Reich und England 1377–1422*, Paderborn 1999; M. Kintzinger, *Westbindungen im spätmittelalterlichen Europa. Auswärtige Politik zwischen dem Reich, Frankreich, Burgund und England in der Regierungszeit Kaiser Siegmunds*, Stuttgart 2000; *Auswärtige Politik und internationale Beziehungen im Mittelalter (13–16 Jahrhundert)*, hrsg. von D. Berg, M. Kintzinger, P. Monnet, Bochum 2002; *Außenpolitisches Handeln im ausgehenden Mittelalter. Akteure und Ziele*, hrsg. von S. Dünnebeil und Ch. Ottner. Köln–Weimar–Wien 2007; J. Watts, *The Making of Politics. Europe, 1300–1500*, Cambridge 2009.

⁶ S. Wefers, *Versuch über die „Außenpolitik“ des spätmittelalterlichen Reiches*, [in:] *Zeitschrift für Historische Forschung*, Bd. 22, 1995, p. 291–316; Idem, *Zur Theorie auswärtiger Politik des römisch–deutschen Reiches im Spätmittelalter*, [in:] *Auswärtige Politik* (kaip 5 nuor.), p. 259–370.

⁷ P.–J. Heinig, *Konjunkturen des Auswärtigen. „State formation“ und internationale Beziehungen im 15. Jahrhundert*, [in:] *Außenpolitisches Handeln* (kaip 5 nuor.), p. 21–57.

⁸ W. Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegen-*

vyje susiję reiškiniai: valstybinių struktūrų „tankėjimas“⁹ ir valstybių tarpusavio komunikacinių ryšių intensyvėjimas¹⁰. Tokia chronologija neabejotinai tinka ir LDK – mat Vytauto laikais (1392–1430) aptinkamos esminių pokyčių valdant šalį ir santykiuose su užsienio kraštais apraiškos: išplėtojama kanceliarijos ir pasiuntinybių veikla¹¹, keičiasi rezidencinis dvaras ir pareigybinė organizacija¹², sudaromos tarptautinės sutartys ir koalicijos¹³. Visos šios „institucionalizuotos politikos“ formos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje intensyviai vystėsi XV ir XVI a.¹⁴ Jei iš šios perspektyvos pažvelgsime į XIV a. ikirikriščioniškos Lietuvos situaciją, tai derlius iš pirmo žvilgsnio atrodo labai menkas (net ir atsižvelgiant į šaltinių skurdumą): žinome vienetinius tarptautinės korespondencijos atvejus, paliudytų pasiuntinybių nedaug, apie vidaus raštijos faktorių diplomatijoje (instrukcijas, memorialus) apskritai netenka kalbėti. Todėl akivaizdu, jog, interpretuojant šio laikotarpio „užsienio politiką“, būtina apsvarstyti veiklos galimybių ribas (susijusias visų pirma su informacijos būkle ir institucijų sąranga), kad būtų išvengta anachronistinių prielaidų. Beje, panašios raidos tendencijos būdingos ir Lietuvos kaimynams. Antai Vokiečių ordino tarptautinės raštvedybos proveržis prasidėjo tik XIV a. pabaigoje¹⁵. Žinoma, tai nereiškia, kad ano meto veikėjai nevykdė tarptautinės politikos, – tiesiog jų politikos instrumentai turėjo būti kiek kitokie¹⁶.

Pirmasis dalykas, kurį svarbu įvertinti, – tai tarptautinės politikos horizontas. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atveju atsižvelgtina ir į specifines valstybės susidarymo aplinkybes: Lietuva savo politinę organizaciją kūrė būdama tarp kelių „tarppolitijinių sistemų“¹⁷. Peržvelgiant šiuo požiūriu jau naujai epochai priklausančią Vytauto tarptautinę korespondenciją, aiškiai matyti, kad iš esmės realūs ir aiškiau suvokiami buvo tik santykiai su kaimynais, vakaruose – su Ordinu ir Lenkija, rytuose – su Maskva ir totoriais. Tačiau vartoti sąvoką „kaimynai“, kalbant apie XIV a. LDK, labai sudėtinga. Taip yra ne vien dėl to, jog stokojama nuolatinė kontaktų su kai kuriais iš jų. Kitas faktorius, kurį reikia nuolat turėti omenyje, – tai apie XIV a. vidurį greitai susiformavusi didvalstybė. Mėginant suvokti valstybės funkcionavimą komunikaciniu ir integraciniu aspektais, akivaizdu, kad neišvengiamai kildavo koordinavimo problema ir veikėjų dalyvavimo priimant sprendimus klausimas. Di-

wart, München 1999.

⁹ P. Moraw, *Von offener Verfassung zu gestalteter Verdichtung: das Reich im späten Mittelalter*, Frankfurt am Main–Berlin 1989.

¹⁰ *States and Rulers in Later Medieval Europe*, ed. B. Guenée, Oxford 1988; *Europa im späten Mittelalter. Politik–Gesellschaft–Kultur*, hrsg. von R. C. Schwinges, Ch. Hesse, P. Moraw, München 2006; R. Czaja, M. Dygo, S. Gawlas, G. Myśliwski, K. Ożóg, *Ziemie polskie wobec Zachodu. Studia nad rozwojem średniowiecznej Europy*, red. S. Gawlas, Warszawa 2006.

¹¹ S. Szybkowski, *Polish Staff as a Social Group in the Chancery of Grand Duke Witold*, [in:] *Quaestiones Medii Aevi Novae*, t. 3, 1998, p. 75–94.

¹² R. Petrauskas, *Didžiojo kunigaikščio institucinio dvaro susiformavimas Lietuvoje (XIV a. pabaigoje – XV a. viduryje)*, [in:] *Lietuvos istorijos metraštis 2005*, t. 1, Vilnius 2006, p. 5–38.

¹³ J. Kiaupienė, R. Petrauskas, *Lietuvos istorija. IV tomas. Nauji horizontai: Dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m.*, Vilnius 2009, p. 352–387.

¹⁴ Pasiuntinių tarnyba: E. Banionis, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinybių tarnyba XV–XVI amžiais*, Vilnius 1998. Kanceliarija: A. I. Груша, *Канцелярия Вялікага княства Літоўскага 40–х гадоў XV – першай паловы XVI ст.*, Мінск 2006.

¹⁵ *Kancelarie krzyżackie. Stan badań i perspektywy badawcze*, pod red. J. Trupindy, Malbork 2002.

¹⁶ Plg. vertingas pastabas: S. C. Rowell, *A pagan's word: Lithuanian diplomatic procedure 1200–1385*, „Journal of Medieval History”, vol. 18, 1992, p. 145–160.

¹⁷ Z. Norkus, *Nepasiskelbusioji imperija. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu*, Vilnius 2009, p. 116–150.

namiška įvykių raida lėmė tam tikrą neatitikimą tarp potencialių „vykdytojų / pasitarimų dalyvių” (artimiausios valdovo giminaičių bei didikų aplinkos) ir dinastinės politikos, kuri turėjo būti realizuojama taip pat su tolimesnėse srityse valdančių bei centre retai apsilankančių giminaičių žinia. Pasitikėjimo broliais ir sūnėnais klausimas buvo tiesiogiai susijęs su jų įtraukimu į tokios politikos „formavimą”. Šaltinių paliudyti Liubarto¹⁸ ir brolių Karijotaičių¹⁹ „nelojalumo” atvejai byloja apie tokio koordinavimo bei komunikavimo problemškumą. Šie kunigaikščiai daugeliu atvejų turėjo veikti savarankiškai, o viešpataujančios giminės²⁰ solidarumas nebuvo savaime suprantamas dalykas. Tai kartais paskatindavo veikėjus vienašališkai elgtis (kaip antai Karijotaičius sudaryti sąjungą su Lenkijos, vėliau Vengrijos karaliumi).

Dar vienas dalykas, kurį taip pat būtina įvertinti, – tai to meto Lietuvos valstybingumo pobūdis. Ankstyvoji Lietuvos monarchija buvo neinstitucinis ir menkai konsoliduotas politinis darinys, kuriame valdžia funkcionavo tarpasmeninių santykių pagrindu²¹. Atsižvelgiant į tai, verta klausti apie galimybes plėtoti „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės užsienio politikos programą”²². Ar galima kalbėti apie apibrėžtą ir aiškiai reflektuotą Lietuvos „užsienio politiką”? Ar neprimetame viduramžių epochai vėlesniais šimtmečiais atsiradusių politinių kategorijų? Ar mūsų sampratos apie ano meto Lietuvos valdovų veiksmus daugiausia nelemia „užsienio politikos primato” (Leopoldas von Ranke) doktrina²³? Juo labiau kad tokią perspektyvą mums norom nenorom primeta išlikę šaltiniai, kuriuose dėl suprantamų priežasčių (vietinės raštijos stokos) didžiąją informacijos dalį sudaro žinios apie santykius su kaimyniniais kraštais.

Žvelgiant metodologiniu ir šaltiniotyriiniu rakursais, iškyla itin aštri šaltinių informatyvumo bei patikimumo problema. Kaip žinoma, to meto Lietuvos valdovų politiką galima rekonstruoti remiantis daugiausia svetimšalių kronikomis (visų pirma Vokiečių ordino²⁴, tačiau taip pat vertingi ir rusų metraščiai, vengrų *Dubnicės kronika*²⁵ ir kt.), taip pat negausiais kitokio pobūdžio šaltiniais – tarp jų ypatingo dėmesio nusipelnė tarptautinės sutartys²⁶.

¹⁸ A. А. Турилов, *Жалованная грамота Любарта Гедиминовича Луцкой кафедре и ситуация на Волыни после гибели Галицко-Волынской Рюриковичей*, [in:] *Восточная Европа в древности и средневековье*, т. 2, 2005, с. 166–168.

¹⁹ J. Kurtyka, *Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i I. połowie XV wieku*, [in:] *Kamieciec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, т. 1, pod red. F. Kiryka. Kraków, 2000, p. 9–59; J. Tęgowski, *Dokumenty Koriatowiczów władców Podola XIV wieku. Tendencje kulturowe Podola za Koriatowiczów*, [in:] *Tekst źródła. Krytyka-Interpretacja*, pod red. B. Trelińskiej, Warszawa 2005, p. 227–237.

²⁰ Plg.: S. Petrauskas, *Gediminaičiai, Algirdaičiai, Jogailaičiai – stirps regia Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, [in:] *Lietuva-Lenkija-Švedija: Europos dinastinės jungtys ir istoriniai-kultūriniai ryšiai* (spaudoje); J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań–Wrocław 1999; V. Jankauskas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdančios dinastijos struktūra XIII a. pabaigoje – XV a. viduryje. Daktaro disertacija*, Kaunas 2011.

²¹ S. Petrauskas, *Ankstyvosios valstybinės struktūros Lietuvoje XIII amžiuje – XV amžiaus pradžioje*, [in:] *Lietuvos istorijos studijos*, т. 16, 2005, p. 19–30.

²² Tokią programą ir jos raidą mėgina rekonstruoti A. Nikžentaitis. Žr.: A. Nikžentaitis, *Lietuvos užsienio politikos veiksmų programa XIV – XV a. I pusėje ir jos įgyvendinimas*, „Lituanistica”, nr. 3, 1990, p. 31–40; Idem, *Lietuvos diplomatijos veikla Vidurio Europoje XIV a. VI dešimtmetyje*, „Lituanistica”, nr. 2, 1991, p. 3–12.

²³ Plg. metodologines pastabas: P.–J. Heinig, *Konjunkturen des Auswärtigen* (kaip 7 nuor.), p. 21–24.

²⁴ XIV a. antroji pusė: W. von Marburg, *Cronica nova prutenica*, [in:] *Scriptores rerum prussicarum*, hrsg. von Th. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. 2. Leipzig 1863, p. 453–662; H. de Wartberge, *Chronicon Livoniae* (kaip 1 nuor.).

²⁵ *Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci, Acephalo et Vaticano, Cronicisque Vindobonensi Picto et Budensi accurate collatum*, ed. M. Florianus. Lipsiae, 1884.

²⁶ A. Czuczynski, *Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim z roku 1366*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 4, 1890, p.

Tačiau šie šaltiniai (ypač naratyviniai) yra specifiniai: pastarųjų dešimtmečių istoriografija²⁷ aiškiai pademonstravo tokių tekstų tendencingumą, simbolinę struktūrą, juose perteikiamos informacijos fragmentiškumą bei naracijos laisvumą.

Atsižvelgiant į visas čia išsakytas išlygas ir pastabas, antroje straipsnio dalyje analizuojama Lietuvos valdovų trijų dešimtmečių tarptautinė politika, nuo perversmo prieš Jaunutį 1345 m. iki Algirdo ir Kęstučio gyvenimo pabaigos 1377/1382 m. Dinastijos valdymo bei genealoginiu požiūriu tai „vienos kartos“ laikotarpis, leidžiantis atpažinti politinės veiklos tendencijas. Suvokiant, kad straipsnyje sunku aprėpti tokį laiko tarpą, detaliau nagrinėjami kelerių metų (1358–1362) įvykiai.

II. Pagrindiniai išoriniai faktoriai, galėję nulemti nagrinėjamo laikotarpio Lietuvos politiką, buvo šie: 1) ekonominės konjunktūros svyravimų ir Didžiojo maro sukelta krizė Vakarų Europoje²⁸ (1351 m. maras buvo pasiekęs ir Ordino žemes, kaip pažymėjo Hermanas Vartbergietis, „labai daug žmonių išmirė“²⁹); 2) popiežių valdžia Avinjone ir universali Šv. Romos imperatoriaus Karolio IV politika³⁰; 3) Vokiečių ordino organizuojamo „reizų karo“ pakilimas ir su tuo susijusi „šventojo karo“ pobūdžio rytinėje Baltijos pakrantėje kaita³¹; 4) viešpataujanti Piasčių dinastinės šakos išmirimas Lenkijoje ir personalinė Vengrijos – Lenkijos unija, valdant Liudvikui Anžui³²; 5) Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės stiprėjimas³³; 6) besikeičianti situacija Aukso ordoje³⁴.

O štai įvykiai iš minėto penkerių metų laikotarpio, kurie bus pristatomi toliau dėstant³⁵: 1358 m. rugpjūtį Gardine Kęstutis Algirdo ir kitų Lietuvos kunigaikščių vardu sudarė taikos sutartį su Mazovijos kunigaikščiais. Tų pačių metų vasarą bei rudenį vyko derybos dėl krikšto su Šv. Romos imperatoriumi Karoliu IV: rugpjūtį ar rugsėjį Algirdo brolis (Kęstutis arba Liubartas) lankėsi Niurnberge, o lapkritį aukšto rango Karolio IV pasiuntiniai, vadovaujami Prahos arkivyskupo Ernesto, atvyko į Lietuvą. Dėl šių derybų iki 1359 m. pabaigos tęsėsi paliaubos su Vokiečių ordinu. Tik 1360 m. vasarą Ordino kariuomenė vėl buvo Lietuvoje, o rugsėjį Lietuvos didysis kunigaikštis (Algirdas arba Kęstutis) įsiveržė į Livoniją. 1360 m. Algirdo duktė Kena Joana, tarpininkaujant Lenkijos karaliui Kazimierui Didžiajam, ištekėjo už pastarojo giminaičio Slupsko Pamaryje kunigaikščio Kazko. 1361 m.

513–515; A. Prochaska, *Rozejm Jagielły z landmistrzem inflanckim zatwierdzony w Rydzie 27. lutego 1380 r.*, [in:] „Kwartalnik Historyczny”, R. 23, 1909, p. 565 ir kt.

²⁷ Iš plačios literatūros: B. Guenée, *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*, Paris 1980; F.–J. Schmale, *Funktion und Formen mittelalterlicher Geschichtsschreibung. Eine Einführung*, Darmstadt 1985. Keli naratyvinių šaltinių, kuriuose aprašomi Lietuvos įvykiai, turinio analizės pavyzdžiai: T. Vilkul, *Haličo–Voluinės metraštis apie kunigaikščio Vaišelgos viešnūostę*, „Naujasis Židinys–Aidai”, t. 6, 2004, p. 263–267; K. Kwiatkowski, *Prolog und Epilog temporis sancti. Die Belagerung Kauens 1362 in der Beschreibung Wigands von Marburg*, „Zeitschrift für Ostforschung”, Bd. 57, 2008, p. 238–254.

²⁸ *Europa 1400. Die Krise des Spätmittelalters*, hrsg. von F. Seibt und W. Eberhard, Stuttgart 1984; K. Bergdolt, *Der Schwarze Tod in Europa. Die Große Pest und das Ende des Mittelalters*, München 1995.

²⁹ H. de Wartberge, *Chronicon Livoniae* (kaip 1 nuor.), p. 77.

³⁰ F. Seibt, *Karl IV. Ein Kaiser in Europa 1346 bis 1378*, München 1994.

³¹ W. Paravicini, *Die Preußenreisen des europäischen Adels*, Bd. 1–2, Sigmaringen 1989–1994; W. Paravicini, *Prasmingas švaistymas: žygiai į Prusiją ir Lietuvą Pierre Bourdieu kapitalų teorijos požiūriu*, „Lietuvos istorijos studijos”, t. 26, 2010, p. 9–21.

³² T. Wiszewski, *Ludwik Andegawieński i jego czasy*, Wrocław 2002.

³³ В. А. Кучкин, *Договорные грамоты московских князей XIV в.: внешнеполитические договоры*, Москва 2003.

³⁴ B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223–1502*, Wiesbaden 1965.

³⁵ Nuorodas į šaltinius ir literatūrą žr. atitinkamosiose vietose.

mirė Algirdo kadaise rekomenduotas Rusios metropolitas Romanas ir vėl iškilo klausimas, ar reikia atskiro metropolito Lietuvos stačiatikiams. 1361 m. vasarį lietuviai surengė dar vieną žygį į Livoniją, tačiau jau kovo mėnesį Kęstutis buvo paimtas į nelaisvę žygio Prūsijoje metu. Iš jos neaiškiais aplinkybėmis pabėgo (ar buvo paleistas) tų pačių metų lapkritį. 1362 m. pavasarį Ordino kariuomenė sugriovė strategiškai svarbią Kauno pilį ir į nelaisvę paėmė Kęstučio sūnų Vaidotą, o 1362 m. rudenį įvyko susidūrimas su totoriais prie Mėlynųjų Vandenių.

Visų pirma pakalbėkime apie derybas su imperatoriumi Karoliu IV. Pagrindiniai šių derybų šaltiniai yra du Karolio IV laišakai lietuvių valdovams (autentiškas išlikęs vienas)³⁶ ir kelių kronikų interpretacijos. Šiuose dokumentuose tik vienos iš derybų pusių – Karolio IV – derybinė pozicija perteikta daugmaž patikimai. 1358 m. balandžio 21 d. Karolio IV iškilmingame auksine bule antspauduotame laiške regime universalios imperijos doktrinai atstovaujantį krikščionių monarchą (*mundi monarcha*)³⁷, kuris to meto priemonėmis bei kategorijomis mėgina apibrėžti savo santykius su tolimos šalies valdovu. Laiškas adresuotas konkrečiai neįvardytam Lietuvos „valdovui ir jo broliams kunigaikščiams“ (*illustribus et magnificis principi et eius fratribus ducibus*). Imperatorius vengė Lietuvos valdovą vadinti karaliumi, veikiausiai turėdamas omenyje savo, kaip *mundi monarcha*, teisę įsteigti naują krikščionišką karalystę. Nors Karolis IV buvo patvirtinęs (1355 m.) žymiąją imperatoriaus Frydricho II Riminio Aukso bulę (užtikrinančią Ordinui veiklos lauką pagonių kraštuose), taip pat kai kuriuos kitus dokumentus, jis savo politinėje vizijoje suranda vietos ir būsimiems naujakrikštams. Šiuo požiūriu Karolio IV mąstymo horizontas skyrėsi nuo neseniai mirusio jo pirmtako imperatoriaus Liudviko IV Bavaro, kuris 1337 m. Ordinui užrašė Lietuvą, Žemaitiją bei Rusiją ir kartu su savo giminaičiu iš Vitelsbachų dinastijos hercogu Henriku įsteigė Bajerburgą (Bavarijos pilį), kaip būsimą bažnytinės metropolijos Lietuvoje centrą³⁸. Karolio IV ir jo atstovo šiame reikale (beje, taip pat giminaičio Henriko Plaueno) derybinis planas jau buvo visai kitoks. Svarbu pastebėti, kad tarp minėtų Karolio IV patvirtintų dokumentų Ordinui Liudviko Bavaro raštas nefigūruoja. Karolis IV siekė rytų didvalstybės krikštytojo laurų – tai savo ruožtu būtų leidę smarkiai padidinti jo ir taip ženkliai politinę įtaką regione. Imperatoriaus angažuotumą liudijo ir į Lietuvą pasiūsta aukšto rango pasiuntinybė, kuriai vadovavo Prahos arkivyskupas Ernestas ir Silezijos Opavos kunigaikštis Mikalojus³⁹. Nors simboliškai per 1358 m. Kalėdas Vroclave numatyta surengti lietuvių kunigaikščių krikštijimo akciją, ji, kaip žinoma, neįvyko. Tolimus ryšius su Lietuvos dinastija pratęsė 1363 m. sudaryta trečioji Karolio IV santuoka su į Lenkiją ištekėjusios Gedimino dukters Onos anūke Elzbieta ir po 1365 m. jo dvare kaip „Lietuvos kunigaikštis“ ilgam ap-

³⁶ H. Grundmann, *Das Schreiben Kaiser Karls IV. an die heidnischen Litauer-Fürsten 1358*, [in:] *Folia Diplomatica*, t. 1, Brno, 1971, p. 89–103; J. Karwasińska, *Złote bulle Karola IV w sprawie chrztu Litwy*, [in:] *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, Warszawa 1976, p. 233–249. Įvykių kontekstas pateikiamas ir detalai aptariami šaltiniai tekste: K. Conrad, *Litauen, der Deutsche Orden und Karl IV. 1352–1360*, [in:] *Zeitschrift für Ostforschung*, Bd. 21, 1972, p. 20–41.

³⁷ H. Grundmann, *Das Schreiben Kaiser Karls IV.* (kaip 36 nuor.), p. 92.

³⁸ J. Jakštas, *Vokiečių Ordinas ir Lietuva Vytenio ir Gedimino metu*, „Senovė“, t. 2, 1936, p. 5–59.

³⁹ Pasiuntinybės sudėtis minima tik registru išlikusioje 1358 07 21 Karolio IV bulėje „Lietuvos valdovui ir jo broliams“, žr.: J. Karwasińska, *Złote bulle Karola IV* (kaip 36 nuor.), p. 242–243.

sigyvenęs Kęstučio sūnus Henrikas Butautas⁴⁰.

Tačiau rekonstruoti lietuvių valdovų derybinę strategiją daug sudėtingiau. Pranešimo pradžioje cituotas Livonijos ordino kronikininko Hermano Vartbergiečio perteiktas⁴¹ (ir kelių vakarietiškių kronikų pakartotas⁴²) Lietuvos valdovų reikalavimas atiduoti jiems Ordino valdas, patį Ordiną iškeliant į rytų stepes, deja, neįgalina kalbėti apie tolimus lietuvių kunigaikščių planus, strategijas ar „programą“. Algirdo tariamos („imperinės“) pretenzijos į Prūsiją ir visą Rusiją grindžiamos tik šia (neabejotinai Ordino proveniencijos) žinia, kurios formuluotojams aiškiai rūpėjo pabrėžti nepagrįstus lietuvių valdovo reikalavimus. Net jei šitie praėjus keliems dešimtmečiams po įvykių lotyniškose kronikose užfiksuoti žodžiai ir reišė autentišką deklaraciją, kad ir sunkiai identifikuojamą, ji veikia atspindi tam tikrą retorinę lietuvių valdovų tradiciją nei realiai įsivaizduojamus planus. Pakanka prisiminti kitus to meto Ordino šaltiniuose įamžintus skambius lietuvių valdovų ir kilmingųjų teiginius, pradėdant nuo didiko Eiginto pažado išvaryti iš Livonijos vokiečius, šios vietovės pilis išdalijant „savo giminaičiams bei draugams“⁴³, ir baigiant tariamu Vytauto grasinimu „pagirdyti savo žirgus Reine“⁴⁴.

Perekime prie kito nagrinėjamo penkmečio įvykio – Algirdo dukters Kenos Joanos santuokos⁴⁵. Nekelia abejonių, kad tarpdinastinės santuokos ir jų kuriami tarptautiniai ryšiai buvo vienas svarbiausių ir aiškiausiai atpažįstamų to meto tarptautinės politikos aspektų⁴⁶. Galima pastebėti, jog Algirdo ir Kęstučio laikais, palyginti su Gedimino valdymu, dinastinių santuokų „diapazonas susiaurėjo“. Tai iš dalies nulėmė dinastinės valdžios aplinkybės (tinkamų partnerių stoka) kaimyninėse (ypač nusidriekusiame vakarus) šalyse. Kalbant apie tarpdinastines santuokas, reikia mėginti, nepaisant šaltinių ribotumo, skirti dviejų tipų santuokas. Vienos buvo sudaromos remiantis gryna „viešpatuojančių giminių vidine logika“: tai lėmė faktas, kad įsitvirtinusi dinastija partnerių savo atstovų santuokoms ieškodavo visų pirma tarp tokio pat rango giminių, taigi iš esmės tik užsienyje, o kiti atvejai buvo veikia aplinkybių nulemtos išimties. Antrojo tipo santuokose galima atpažinti siekius tiesiogiai

⁴⁰ S. C. Rowell, *Unexpected Contacts: Lithuanians at Western Courts*, c. 1316–c.1400, „English Historical Review“, t. 111, 1996, p. 567–575.

⁴¹ H. de Wartberge, *Chronicon Livoniae* (kaip 1 nuor.), p. 79–80. Charakteringa, kad apie šias derybas visai nieko nepraneša XIV a. antrosios pusės prūsiškosios Ordino dalies kronikininkas Vygandas Marburgietis.

⁴² Visų pirma paminėtina Henrico Taubės iš Zelbacho kronika: *Chronica Heinrici Surdi de Selbach*, [in:] *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum*, NS, Bd. 1, hrsg. von H. Bresslau, Berlin 1922, p. 112–113.

⁴³ H. de Wartberge, *Chronicon Livoniae* (kaip 1 nuor.), p. 80.

⁴⁴ Jono Falkenbergo teiginys apie „Vytauto žirgus Reine“ paskelbtas jo traktate „Liber de doctrina potestatis papae et imperatoris“ Konstanco susirinkimui (1417), žr.: *Starodawne prawo polskiego pomniki*, t. 5, ed. M. Bobrzyński, Cracoviae 1878, p. 231. Politinės aplinkybės aptariamoms veikale: H. Boockmann, *Johannes Falkenberg, der Deutsche Orden und die polnische Politik. Untersuchungen zur politischen Theorie des späteren Mittelalters*, Göttingen 1975. Taip pat plg. 1409 m. Ordino pareigūnų platinamą žinią, esą Vytautas nori žygiuoti į Karaliaučių ir ten žudyti vokiečius, kad jie patys pultų į vandenį ir paskęstų, žr.: *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430*, ed. A. Prochaska, Cracoviae 1882, p. 182–183.

⁴⁵ J. Tęgowski, *Małżeństwo Każka Bogusławowicza z Kenną Olgierdówną i jego rola w politycznych planach Kazimierza Wielkiego*, [in:] *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów. Studia ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu*, Poznań 1997, p. 125–133.

⁴⁶ Apie Lietuvos kunigaikščių dinastines santuokas žr.: S. C. Rowell, *Pious Princesses or the Daughters of Belial: Pagan Lithuanian Dynastic Diplomacy 1279–1423*, „Medieval Prosopography“, vol. 15, 1994, p. 3–80; G. Błaszczuk, *Małżeństwa dynastyczne polsko-litewskie od XIII do XV wieku*, [in:] *Profesor Henryk Lowmiański: Życie i dzieło*, pod red. A. Kijasa i K. Pietkiewiczą, Poznań 1995, p. 98–115.

sprešti užsienio politikos reikalus⁴⁷. Tai, jog pirmojo tipo santuokos aiškiai dominavo, liudija kontaktų tarp į rytus ar vakarus nutekėjusių lietuvių kunigaikščių ir jų giminaičių rektumai. Antai 1345 m. Jaunutis, po perversmo bėgdamas į Maskvą, veikiausiai nežinojo, kad ten gyvenusi jo sesuo Aigustė Anastasija jau yra mirusi. Į tolimą Pamarį ištekanči Algirdo dukterė Kena Joana lietuvių kunigaikščių politikos akiratyje daugiau taip pat nebepasirodys. Net jei atskirose vedybose galime įžvelgti tam tikrų „užsienio politikos“ tikslų, jie paprastai būdavo trumpalaikiai. Tai akivaizdu Gedimino dukters Onos Aldonos ir Lenkijos karaliaus Vladislavo Uolektinio sūnaus Kazimiero santuokos atveju⁴⁸ – po jos bendrai veikta vos keletus metų, ir daugiau apie Oną su Lietuva susijusiuose šaltiniuose nebeužsimenama. Taigi valdovų giminių santuokos visų pirma siejamos su tarpdinastiniais ryšiais ir išreiškia siekį prestižinėmis vedybomis sustiprinti savo šeimos statusą šalies viduje. Tik kai kuriais atvejais galime įžvelgti nuoseklesnius tarptautinius dinastinių vedybų tikslus. Tarp tokių išsiskiria Lietuvos valdovų tradicija palaikyti giminystės ryšius su Mazovijos (vakaruose) ir Tverės (rytuose) kunigaikščių giminėmis. Dar Gedimino laiškuose nužymėtas maršrutas iš Vakarų Europos į Lietuvą per žento Mazovijos kunigaikščio Vaclovo žemes rodo, kad sąmoningai suvokiamas tokio kelio poreikis. Tai paaiškina, kodėl nuo šiol visi Lietuvos valdovai iki pat Jogailos ir Vytauto vieną dukterį ar seserį būtinai ištekindavo į Mazoviją. Taip pat ir nagrinėjama laikotarpiu iš Ordino nelaisvės pabėgęs Kęstutis visų pirma prieglobstį surado savo jau labai seniai į Mazoviją nutekėjusios sesers Elzbietos namuose⁴⁹. Bet vėlgi, neturint tiesioginių duomenų, sunku spėti, kiek XIV a. šie kontaktai tarp Lietuvos ir Mazovijos buvo intensyvi ir efektyvi. Nereikėtų pamiršti, kad Mazovijoje paprastai vienu metu valdydavo keli kunigaikščiai. Be to, su jais lietuviai konkuravo dėl vadinamosios Palenkės žemių; vietiniais minėtos Elzbietos sūnus žuvo tokio konflikto su lietuviais metu⁵⁰.

Iš arčiau stebėdami to meto įvykius, regime nuolat besikeičiančią politinę situaciją, kurią formavo ne vien intencionalūs protagonistų veiksmai, bet ir atsitiktiniai faktoriai. Antai padėtį analizuojamu trumpu penkerių metų laikotarpiu reikšmingai paveikė net 3 mirtys: 1357 m. mirė Aukso ordos chanas Džanibekas, ir Ordoje prasidėjo vidinė krizė, kuri užsitęsė; 1359 m. mirė Maskvos kunigaikštis Ivanas, palikęs pilnametystės nesulaukusį sūnų; 1361 m. mirė Algirdo iniciatyva stačiatikių metropolitu paskirtas Romanas. Kiekviena tokia mirtis ar kitas įvykis keitė politinę situaciją. Nebūta stabilių bei ilgalaikių sąjungininkų, bet šis teiginys kartu reiškia, kad nebuvo ir „mirtinų priešų“, – toks yra nepernelyg senų laikų istoriografijų „atradimas“. Lietuva nedalyvavo „tautų kovoje prieš Aukso ordą“⁵¹, nes tokia tautų kova niekada nevyko. Su totoriais, kaip ir su kitais kaimynais, Lietuvos valdovai kariaudavo, tačiau kartais ir taikiai bendradarbiaudavo⁵². Tas pats pasakytina ir apie Vokie-

⁴⁷ Plg.: S. Wefers, *Zur Theorie auswärtiger Politik* (kaip 6 nuor.), p. 360–361.

⁴⁸ K. Jasiński, *Polityka małżeńska Władysława Łokietka*, [in:] *Genealogia: rola związków rodzinnych i rodowych w życiu publicznym w Polsce średniowiecznej*, pod red. A. Radziwińskiego i J. Wroniszewskiego, Toruń 1996, p. 9–28; R. Witkowski, *Aldona, żona Kazimierza Łokietkowica, królowa jakiej nie było*, [in:] *Scriptura custos memoriae. Prace historyczne*, red. D. Zydorek, Poznań 2001, p. 593–607.

⁴⁹ D. Baronas, *Kęstučio pabėgimas iš Marienburgo*, „Lietuvos istorijos studijos“, t. 11, 2003, p. 23–33.

⁵⁰ J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów* (kaip 20 nuor.), p. 42–44.

⁵¹ R. Batūra, *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso ordą*, Vilnius 1975. Šios koncepcijos kritiką žr.: D. Baronas, *Mišių lietuvių ir stepių totorių susidūrimas Mindaugo laikais*, „Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis“, t. 30, 2007, p. 27–42.

⁵² F. Šabuldo, *Lietuvos ir Ordos kondominiumas Ukrainos žemėse XIV a.*, [in:] *Lietuvos istorijos metraštis 2004*, t. 2, Vilnius

čių ordiną – karas su juo niekada netapo „egzistencinis“⁵³. Tai, kad reizuose dalyvaudavo kilmingieji iš kone visų Europos šalių, dar nepavertė šio karo „krikščioniškos Europos“ kova prieš „pagonišką Lietuvą“. Vykti į Prūsiją buvo atskirų riterių (įskaitant valdovus) asmeninis sprendimas, o valstybės žaidė visiškai kitą žaidimą. Tai liudija analizuojamu laikotarpiu vykusį Lenkijos karaliaus ir Ordino konkurencija dėl žygių į Lietuvą organizavimo⁵⁴. Pažymėtina, kad konkuruota ir ekonominėje prekybos srityje. Kaip tik čia Lenkijos karalius Kazimieras Didysis tuo laikotarpiu skundėsi popiežiui, kad Ordinas slapta prekiauja su pagonimis, tiesia jiems kelius bei tiltus ir tokiu būdu bando nukreipti prekybinius kelius per Lietuvą, aplenkdamas Lenkiją⁵⁵. Šiuos teiginius patvirtina Vroclavo miesto šaltiniai ir apie 1355 m. paskelbta lietuvių kunigaikščių Kęstučio ir Liubarto privilegija (apsaugos dokumentas – gleitas) Torunės pirkliais dėl prekybos kelio per Brastą, Drohičiną, Melniką ir Lucką naudojimo⁵⁶.

Taigi dar VIII a. Europoje suformuluotas principas *amicus amicis – inimicus inimicis*⁵⁷ iš esmės buvo vienintelis tvarus dalykas šioje tarptautinėje politikoje. Todėl nestebina, jog kai kurios sąjungos trukdavo metus ar dvejus, o po kelerių metų vėl būdavo atnaujinamos. Besikeičianti situacija vertė improvizuoti priimant sprendimus. Ispūdis, kad lietuvių kunigaikščiai XIV a. „visur spėjo“, yra gana adekvatus realybei, tačiau dėl tokios įvairios ir sunkiai koordinuojamos politikos tapo neįmanomos ilgalaikės strategijos. Vienas tokių improvizacinių sprendimų buvo dviejų faktinių galios centrų susiformavimas Lietuvoje Algirdo ir Kęstučio laikais (vad. „diarchija“)⁵⁸. Vadovėlinis teiginys, jog Algirdas „buvo atsakingas už rytų“, O Kęstutis – „už vakarų politiką“, nors ir nėra visai laužtas iš piršto, vis dėlto smarkiai supaprastina to meto politikos supratimą, trukdo pastebėti jos kompleksiskumą, kad svarbu buvo ne tiek geografinė kryptis, kiek poreikis turėti kunigaikščių, galinčių savarankiškai priimti sprendimus.

XIV a. antroje pusėje Lietuvos valdovų politikoje atsiranda naujų instrumentų – visų pirma dažniau sudaromos tarptautinės sutartys. Išlikusi 1358 m. sutartis su Mazovija yra vėlesnis falsifikatas⁵⁹, tačiau šio dokumento turinio analizė liudija, kad jis neabejotinai rėmėsi (tai labai būdingas viduramžių falsifikatams požymis) autentišku pirmavaizdžiu. Krikščioniškos valstybės su pagonių valdovais nesudarydavo „amžinosios taikos“ sutarčių, todėl iš-

2005, p. 5–26.

⁵³ Plg.: R. Petrauskas, *Tolima bičiulystė: asmeniniai Vokiečių ordino pareigūnų ir Lietuvos valdovų santykiai*, [in:] *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje savimonėje*, sudaryt. R. R. Trimonienė ir R. Jurgaitis, Šiauliai 2007, p. 206–222.

⁵⁴ A. Nikžentaitis, *Lietuvos diplomatinės veikla* (kaip 22 nuor.), p. 5–6.

⁵⁵ K. Conrad, *Litauen, der Deutsche Orden und Karl IV* (kaip 36 nuor.), p. 32–33. Kazimiero skundas (minimas 1356 09 17 popiežiaus Inocento VI bulėje) pateikiamas: *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, vol. 1, ed. A. Theiner, Roma 1860, p. 577–578.

⁵⁶ K. Conrad, *Litauen, der Deutsche Orden und Karl IV* (kaip 36 nuor.), p. 33. Lietuvių kunigaikščių privilegijos (rašytos rusėnų kalba) registras: *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 5, hrsg. von K. Conrad und H. Koeppen, Marburg 1969, p. 214–215. 1355 11 20 Vroclavo tarėjų laiške Karoliui IV minimas Ordino ir lietuvių sutartas prekybos kelias iš Prūsijos per Lietuvą į Rusiją (ibidem, p. 216).

⁵⁷ C. Garnier, *Amicus amicis – inimicus inimicis. Politische Freundschaft und fürstliche Netzwerke im 13. Jahrhundert*, Stuttgart 2000.

⁵⁸ Э. Гудавичюс, *По поводу так называемой „диархии“ в Великом Княжестве Литовском*, [in:] *Feodalisms Baltijos regiona*, Riga 1985, c. 35–45.

⁵⁹ *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza*, t. 3, wyd. I. Sulikowska–Kuraś i S. Kuraś, Warszawa 2000, p. 30–32.

likusios šio laikotarpio sutartys – tai arba paliaubos apibrėžtam laikui, arba trumpalaikiai sutarimai dėl sienų gairių⁶⁰. Tokia buvo sutartis su Mazovija, tokios pat buvo ir sudarytos (neaišku, ar būta atskiro tai patvirtinančio dokumento) paliaubos su Ordinu. Pasibaigus imperatoriaus deryboms dėl krikšto, abipusis reizų karas – vienintelis stabilus faktorius to meto regiono politikoje – atsinaujino. Tačiau dar nesiimta kito europinėje politikoje pažymu plintančio instrumento – valdovų susitikimų⁶¹. Valdovams derybose atstovaudavo pasiuntiniai, kurie turėdavo asmeninį valdovo pasitikėjimą, o neretai užmegzdavo gerus santykius ir su kita puse, tapdami savotiškais tarpininkais šiuose santykiuose.

Todėl, kalbant apie tarptautinę politiką (kaip ir apskritai apie to meto valstybių gyvenimą), asmeninis faktorius yra universaliai reikšmingas. Taigi ir analizuojant Lietuvos „užsienio politiką“, ypatingą dėmesį reikia skirti (kad ir negausiai šaltiniuose minimiems) žmonėms, kuriuos galima pavadinti šios politikos „vykdytojais“. Tai galėjo būti valdovo giminaičiai (1358 m. „valdovo brolis“ Karolio IV buveinėje Niurnberge ar 1379 m. Skirgaila Čekijoje ir Vengrijoje⁶²), didikai pasiuntiniai (Gedimino Lesė ir Kursas⁶³ ar Algirdo Eikšys⁶⁴), kunigaikščiai atstovai (Lietuvos kunigaikščiai, veikę Naugarde ir Pskove⁶⁵), „pamal-džios princesės“⁶⁶ – į krikščioniškas šalis ištekančios valdovų dukterys, pagaliau „agentai“ (lietuvių kunigaikštis Patrikas, draugavęs su Ordino pareigūnais⁶⁷) ir pabėgėliai (Lietuvos kunigaikščių bei didikų – į Ordiną ar Maskvą, Ordino brolių ar Europos riterių – į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę). 1358 m. derybos tarp imperatoriaus Karolio IV ir Algirdo bei Kęstučio nebūtų galėjusios įvykti netarpininkaujant buvusiam Ordino riteriui ir tolimam imperatoriaus giminaičiui Plauenui⁶⁸. Neilgai metropolito soste išsilaikiusio Romano mirtis 1360 m. lėmė beužgimstančios Lietuvos metropolijos žlugimą. Tai – tik keli tokio pobūdžio pavyzdžiai, liudijantys apie atskirų asmenų poveikį politikai.

Vis dėlto baigiant reikia konstatuoti, kad XIV a. antrojoje pusėje, palyginti su anks-tesniais laikais, šiame Europos regione suintensyvėjo tarptautinė komunikacija, ėmė augti tarpusavio pažinimas, o tai savo ruožtu sąlygojo kontaktų tarp kraštų įvairovę ir platesnio pobūdžio iniciatyvas. Svarbų vaidmenį šioje regiono politikoje suvaidino Gediminaičių di-nastinės valdžios stabilizacija. Taip pat tarptautinę politikos plėtotę veikė struktūrinis fak-

⁶⁰ Žr. išsamų Vokiečių ordino sutarčių (tarp jų ir su Lietuva) tyrimą: K. Neitmann, *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen 1230–1449*, Köln–Wien 1986.

⁶¹ G. Schwedler, *Herrschartreffen des Spätmittelalters. Formen–Rituale–Wirkungen*, Ostfildern 2008.

⁶² V. Marburgietis, *Naujoji Prūsijos kronika*, vertė R. Jاسas, Vilnius 1999, p. 160; J. Nikodem, *Rola Skirgielty na Litwie do 1394 roku*, „Scripta minora“, t. 2, 1998, p. 83–129.

⁶³ *Chartularium Lithuaniae* (kaip 2 nuor.), p. 220, 228–230 (abu pasižymėjo pasiuntinybėmis į Livonijos ordiną).

⁶⁴ 1348 m. minimas tarp Algirdo pasiuntinių pas chaną Džanibeką, žr.: *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 25, Москва–Ленинград 1949, с. 177. 1358 m. dalyvavo sudarant sutartį su Mazovija (plg. 59 nuor.). Nėra jokio pagrindo šį didiką laikyti Gediminaičių giminės atstovu.

⁶⁵ K. Krupa, *Książęta litewscy w Nowogrodzie Wielkim do 1430 roku*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 100, 1993, p. 29–46.

⁶⁶ S. C. Rowell, *Pious Princesses* (kaip 46 nuor.).

⁶⁷ J. Tęgowski, *Czym synem był książę grodzieński Patryk? [in:] Venerabiles, nobiles et honesti. Prace ofiarowane profesorowi Januszowi Bieniakowi w 70. rocznicę urodzin i 45–lecie pracy naukowej*, red. A. Radziemiński, A. Supruniuk, J. Wroniszewski, Toruń 1997, p. 59–67. Šio kunigaikščio kilmės klausimas tebelieka neaiškus.

⁶⁸ K. Conrad, *Litauen, der Deutsche Orden und Karl IV* (kaip 36 nuor.), p. 34. 1350 m. Ordino dokumente minimas Ordino brolis Osterodės komturijoje Henrikas Plauenas. Deja, konkretesnių žinių apie šį su Ordinu artimai bendradarbiavusių grafų Plauenų atstovą neišliko. Henriko Plauenio aktyvų dalyvavimą šioje akcijoje patvirtina 1358 07 21 Karolio IV bulė, žr.: J. Karwasińska, *Złote bulle Karola IV* (kaip 36 nuor.), p. 242.

torius – tai, jog atsirado rašytinių dokumentų ir pagausėjo valstybinių institucijų. Visa tai kūrė prielaidas naujoviškai užsienio politikai, kuri prasidės Lietuvai priėmus krikščionybę, Jogailos ir Vytauto laikais.

*

Rimvydas Petrauskas: *The World of the Gediminids (Gediminaičiai): The Forms and Possibilities of the International Policy and Diplomacy in the Second Half of the 14th Century*

The paper analyses the international policy of the Lithuanian rulers of three decades starting with the upheaval against Jaunutis in 1345 and finishing with the death of Algirdas and Kęstutis in 1377 and in 1382. The main external factors, which could affect the policy of Lithuania were: 1) fluctuations in the economic situation and the crisis in Western Europe caused by the great plague; 2) the papacy in Avignon and the universal policies of Roman Emperor Charles IV; 3) the Reiz war organized by the Teutonic Order and its influence on the nature of the “holly war” on the Eastern Baltic coast; 4) the end of the Piast dynasty in Poland and the Polish - Hungarian personal union, the ruling of Louis Ange; 5) the growth in power of the Grand Duchy of Moscow; 6) the changing situation in the Golden Horde. One of the most important and most clearly recognizable elements of the international policy is the marriage between dynasties, which developed international relations. In the times of Algirdas and Kęstutis, compared with their predecessor Gediminas, there were fewer dynastic marriages, partly due to the circumstances of dynastic power in the neighbouring countries. The significance of the personal factor in public life and foreign policy forces us to pay special attention to the policy makers: sovereigns’ relatives, nobles, envoys, representatives, pious princesses, agents and refugees.

Андрей Федорук
(Черновцы)

ЛИТОВСКИЕ КНЯЗЬЯ ИЗ ДИНАСТИИ ГЕДИМИНОВИЧЕЙ И РАСПРОСТРАНЕНИЕ ОГНЕСТРЕЛЬНОГО ОРУЖИЯ В РУССКИХ ЗЕМЛЯХ (КОНЕЦ XIV – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XV ВВ.)

Статья посвящена малоисследованному аспекту, связанному с ролью литовских князей из династии Гедиминовичей в распространении раннего огнестрельного оружия. Главное внимание уделяется появлению последнего не только на подвластных Литве русских территориях, но и на землях Северо-Восточной и Северо-Западной Руси. Автор отмечает, что благодаря активным политическим контактам князей-Гедиминовичей с Немецким орденом в Пруссии, они смогли получить самое передовое в то время военно-техническое средство, которое дало возможность усовершенствовать русское военное искусство. В дальнейшем ими были разработаны необходимые тактические приёмы для эффективного использования нового ствольного порохового оружия в борьбе не только с укреплениями крестоносцев, но и полевых столкновений с татарами (битва на Ворскле 1399 г.). И хотя ранние пушки ещё не всегда могли положительно повлиять на результат последних, однако они довольно быстро внесли существенные изменения в строительство оборонительных сооружений на территории многих русских земель в исследованный период.

Известно, что Синеводская битва, которая произошла осенью 1362 г. и принадлежит к числу достаточно значительных политических событий периода развитого средневековья, в последнее время стала предметом пристального изучения как отечественных, так и зарубежных исследователей¹. Многие из них подчёркивают

¹ Ю. Бохан, *Структура войска Вялікага Княства Літоўскага ў другой палове XIV–XV ст.*, [in:] *Castrum, urbis et bellum: Зб. навук. прац*, Баранавічы 2002, с. 83–85; Ф. Шабульдо, *Синьвоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації*, [in:] *Синьвоводська проблема у новітніх дослідженнях*, ред. Ф. М. Шабульдо, Київ 2005, с. 9–23; О. Брайченко, *Сучасні краєзнавчі дослідження Синьвоводської проблеми*, [in:] *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”*. Кам'янець–Подільський, 17–18

факты, связанные с существенными изменениями в области военного искусства обеих противоборствующих сторон, продемонстрировавших их в ходе названного боевого столкновения. Однако никто не обратил внимания на то, что примерно в это же время на территории Центральной и Восточной Европы впервые появилось новое военно-техническое изобретение, распространение которого вскоре произвело революционный переворот в развитии всего военного дела в указанных регионах. Кроме того, следует отметить, что вызванные этим переворотом качественные изменения в русском военном искусстве произошли во многом благодаря энергичной деятельности литовских князей из династии Гедиминовичей, которые активно содействовали внедрению огнестрельного оружия в отдельных землях ещё в период удельной раздробленности.

По мнению некоторых учёных, сами литовцы, согласно недостаточно подтверждённым письменным сообщениям, познакомились со ствольной пороховой артиллерией за несколько месяцев до битвы с татарами на реке Синие Воды. Уже в апреле 1362 г. её наверняка использовали прусские крестоносцы во время двухнедельной осады хорошо укреплённого замка Ковно, который защищал сильный гарнизон под командой новогрудского князя Войдата, сына Кейстута Гедиминовича². Появление огнестрельных орудий на вооружении орденского войска можно объяснить тем, что, по свидетельству *Die Chronik Wigands von Marburg*, крестоносцы пополнили свои ряды значительным числом „гостей” из Англии, Италии и Германии, которые, по моему предположению, и принесли с собой новое боевое средство³. Если это так, то определённо можно говорить о прямом технологическом влиянии первого этапа так называемой Столетней войны на военное дело других европейских государств. Тем более, что указанные выше осадные мероприятия под Ковно орденское войско уже проводило с учётом военно-технического опыта, достигнутого во время активных военных действий на территории Франции в 1337–1360 гг.⁴. Летом 1366 г., по сообщению Яна Длугоша, польское войско, возглавляемое королём Казимиром III Пястом, примени-

вересня 2003 р. *Доповіді та повідомлення*, т. 2, Кам'янець–Подільський–Київ–Нью-Йорк–Острог 2006, с. 371–376; Р. Ю. Почекаев, *Цари Ордынские*, Москва 2010, с. 127; М. Ліннік, *Битва на Синіх Водах в беларускій гістарыяграфіі*, „Военна історія. Науково-популярний журнал”, 2011, № 4, с. 57–60; І. А. Козир, О. В. Чорний, *Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р. у світлі нових джерел*, „Український Історичний Журнал”, 2012, № 2, с. 11–27.

² *Die Chronik Wigands von Marburg*, [in:] *Scriptores Rerum Prussicarum: Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*, hrsg. von T. Hirsch, M. Tuppen und E. Strehle [далее: SRP], Bd. 2, Leipzig 1863, р. 534–539; М. Glosek, *Broń palna*, [in:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450*, red. A. Nadolskiego, Łódź 1990, s. 156; Ю. М. Бохан, *Узбраєння войска ВКЛ другої половини XIV – кінця XVI ст.*, Минск 2002, с. 186.

³ *Die Chronik Wigands von Marburg*, р. 531–533; Ф. М. Шабурьдо, *Землі Юго-Западної Русі в складі Великого князівства Литовського*, Київ 1987, с. 66.

⁴ В ходе англо-французского вооружённого конфликта обе воюющие стороны достаточно активно применяли новое пороховое оружие. Особенно это касается англичан, которые уже 26 сентября 1346 г. в битве при Креси успешно использовали его в полевых условиях. Флорентийский хронист Джованни Виллани оставил ценное свидетельство, о том, что воины короля Эдуарда III Плантагинета пустили в дело „бомбарды, сотрясавшие воздух и землю с таким шумом, что, казалось, разгневался бог-громовержец. Они наносили большой урон в людях и опрокидывали лошадей” (Дж. Виллани, *Новая хроника, или История Флоренции*, Москва 1997, с. 442). Имеются и вещественные доказательства применения англичанами пушек. Во время археологических исследований поля битвы было обнаружено 2 каменных и 3 железных ядра. Первые из них имеют диаметр 92 мм, а два других – 82 мм. Последний железный снаряд имеет размер 79 мм (А. Бёрн, *Битва при Креси. История Столетней войны с 1337 по 1360 год*, Москва 2004, с. 187).

ло „bombardos” при осаде замков во Владимире и Луцке на Волыни⁵. Однако не все историки однозначно придерживаются такого мнения, хотя некоторые из них считают, что нет достаточных оснований сомневаться в свидетельствах польского анналиста⁶. Зато огнестрельный характер, по предположению большинства исследователей, имели „instrumentum bellicum dictum huke”, с помощью которых ливонские крестоносцы пытались захватить в августе – сентябре 1377 г. Новый замок в Полоцкой земле⁷. Расшифровывая нижненемецкий термин „huke”, следует учесть, что, говоря об этих орудиях, автор *Chronicon Livoniae* Герман из Вартберге употребляет здесь слово „instrumentum”, которым в средневековых нарративных источниках часто обозначалось только что появившееся огнестрельное оружие⁸. Согласно сообщению Виганда из Марбурга, в 1381 г. орденское войско снова использовало „bombarden advolventes crastina die sagittis (usus bombardarum primus) impugnant, multi quoque paganorum parterriti sunt, quum ante hec tempora non asportabant bombardas contra paganos”⁹. Приведённое известие считается в современной исторической науке наиболее достоверным свидетельством о первом на территории Литвы использовании новых боевых средств, которое не вызывает никаких сомнений среди исследователей¹⁰.

Что касается того, когда литовские войска заполучили ствольное пороховое оружие, то, по свидетельству выше указанного хрониста, великий князь литовский Кейстут уже применял пушки в апреле 1382 г. во время осады замка прусских крестоносцев Юргенбург¹¹. Виганд не говорит, откуда правитель Трок, Жмудии, Гродненщины и Берестейщины приобрёл их: были это отбитые у крестоносцев орудия или он сумел где-то заказать производство „bombardos” для себя, перед тем убедившись на деле в их эффективности после многократных боевых столкновений с орденскими войска-

⁵ J. Długosz, *Opera omnia*, t. 12, ed. A. Przeździecki, Cracoviae 1876, s. 308.

⁶ Известно, что *Kronika Jana z Czarnkowa* подаёт первое достоверное упоминание о применении огнестрельного оружия на территории Польши под 1383 г. (*Kronika Jana z Czarnkowa*, tłum. J. Żerbillo; oprac. tekstu i przypisów M. D. Kowalski, Kraków 2006, s. 116). Тем не менее Т. Новак считает, что спокойный тон рассказа коронного подканцлера, может свидетельствовать о появлении ствольных пороховых средств у поляков значительно раньше, возможно, в 60–х гг. XIV в. (Т. М. Nowak, *Artyleria polska do końca XIV w. Problematyka i stan badań*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” [далее: SMHW], 9, 1963, 1, s. 19–20). О проблеме начала использования огнестрельного оружия в Польше также см.: J. Szymczak, *Początki broni palnej w Polsce (1383–1533)*, Łódź 2004, s. 13–15.

⁷ *Hermannus de Wartberge Chronicon Livoniae*, [in:] SRP, Bd. 2, Leipzig 1863, p. 115; В. Б. Вилинбахов, М. Ф. Мурьянов, *Новый факт знакомства Руси с огнестрельным оружием*, „Вопросы Истории”, 1960, № 8, с. 218; Э. Могуревич, *Характеристика военных укреплений Восточной Прибалтики в Ливонской хронике Германа Вартберге XIII–XIV вв.*, [in:] *Восточная Европа в Средневековье: К 80-летию В. В. Седова*, Москва 2004, с. 314. Точное название укрепления не известно, скорее всего, это была Друя, упоминаемая в XIV в. как владение князя Андрея Ольгердовича (М. Strzykowski, *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi*, t. 2, Warszawa 1846, s. 442; Г. Сагановіч, „Русь” у вайне з Нямецкім ордэнам (канец XIII – пачатак XV ст.), „Беларускі гістарычны агляд”, т. 8, 2001, № 1–2, с. 14).

⁸ В. В. Арндт, *К истории средневековой артиллерии. (Генезис и развитие конструкции казнозарядных пушек XIV века)*, [in:] *Труды института истории науки и техники*, серия I: *Архив истории науки и техники*, вып. 7, Москва–Ленинград 1935, с. 318; В. Б. Вилинбахов, М. Ф. Мурьянов, *Новый факт знакомства Руси с огнестрельным оружием*, с. 219.

⁹ *Die Chronik Wigands von Marburg*, p. 599–600.

¹⁰ M. Jähns, *Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens*, Leipzig 1880, s. 877; А. Н. Кирпичников, *Военное дело на Руси в XIII–XV вв.*, Ленинград 1976, с. 77.

¹¹ „Post Pascha navigio per Mimilam descendit Kynstut cum bombardis ante Jurgenberg vulgariter” (*Die Chronik Wigands von Marburg*, p. 613).

ми. Считаем наиболее возможным первый вариант, поскольку известно, что в 1380–1381 гг. литовские отряды неоднократно успешно нападали на земли противника, где в замковых арсеналах крестоносцев Кейстут Гедиминович и мог захватить такие дорогие военные трофеи¹². Одновременно прусский хронист оставил ценное сообщение о том, что в 1382 г. во время междоусобной вооружённой борьбы в Литве великий магистр Конрад Цёльнер фон Ротенштайн подарил великому князю Ягайлу Ольгердовичу „bombardas, quas adduxerat ad vincendas terras in Dei laudem et virginis Marie dedit regi, nec ullam deduxit”, привезённые орденовыми отрядами для штурма замка в Троках¹³. На следующий год уже князь Витовт Кейстутович использовал ствольные пороховые орудия прусских крестоносцев для захвата этого же замка¹⁴. А весной 1384 г. литовское войско под руководством Ягайла при помощи „bombarden” атаковало орденовые укрепления в Мариенвердере¹⁵. Как видим, правители из династии Гедиминовичей познакомились с использованием огнестрельной артиллерии, благодаря своим активным политическим контактам с Немецким орденом в Пруссии¹⁶.

Именно с этого времени и позже свидетельства о новом боевом средстве всё чаще встречаются на страницах средневековых актов документов и нарративных источников. Более того, в них сообщается, что ряд литовских князей старался обзавестись собственным огнестрельным оружием. Так, на 1387 г., кроме Ягайла, ствольные пороховые орудия имелись в арсеналах и его родного брата, трокского князя, и литовского наместника Скиргайла Ольгердовича¹⁷. Ягайло в ноябре 1390 г., по рассказу Я. Длугоша, привёз свои „bombardorum” из Польши в Литву¹⁸. Поэтому „Литвы и Нѣмецъ много побіено бысть отъ пушекъ” во время похода Витовта с крестоносцами на Вильно в 1391 г.¹⁹ Последний, в свою очередь, возвращаясь в 1392 г. со своим отрядом с орденовой территории, также прихватил взятые у крестоносцев „bombardis”²⁰. Кстати, именно при помощи последних он, уже как великий князь литовский, начал проводить активную централизаторскую политику по отношению к другим удельным правителям из династии Гедиминовичей. Известно, что весной 1393 г. отряды Витовта при помощи пушек штурмовали замок в Витебске, где засел мятежный князь

¹² И. А. Линниченко, *В каком году впервые появились на Руси пушки?*, „Киевская Старина”, т. 28, 1890, № 1, с. 134; Г. Саганович, „Русь” у вайне з Немецкім ордэнам, с. 15.

¹³ *Die Chronik Wigands von Marburg*, p. 618.

¹⁴ *Ibidem*, p. 622; M. Jučas, *Grunwald 1410*, Kraków 2010, s. 161.

¹⁵ *Die Chronik Wigands von Marburg*, p. 623.

¹⁶ По наиболее достоверным актовым документам первые артиллерийские арсеналы в замках прусских крестоносцев появились не ранее 1374 г. Поэтому все сообщения письменных источников о более раннем применении огнестрельного оружия войсками Немецкого ордена не нашло единогласной поддержки у современных исследователей (V. Schmidtchen, *Die Feuerwaffen des Deutschen Ritterordens bis zur Schlacht bei Tannenberg 1410. Beistände, Funktion und Kosten, dargestellt anhand der Wirtschaftsbücher des Ordens von 1374 bis 1410*, Lüneburg 1977, s. 23–26; А. Н. Кирпичников, *Военное дело на Руси в XIII–XV вв.*, с. 84; A. Nowakowski, *Some Remarks about Weapons stored in the Arsenal of the Teutonic Order's Castles in Prussia by the End of the 14th and early 15th Centuries*, [in:] *Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter*, hrsg. von Z. H. Nowak, Toruń 1991, p. 84).

¹⁷ *Die Chronik Wigands von Marburg*, p. 634.

¹⁸ I. Długosii, *Annales seu cronicae incliti regni Poloniae*, lib. 10, Varsoviae 1985, p. 189.

¹⁹ *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: ПСРА], т. 11, Москва 2000, с. 125–126.

²⁰ I. Długosii, *Annales seu cronicae incliti regni Poloniae*, lib. 10, p. 197.

Свидригайло Ольгердович вместе с „войском немецким”²¹. Осенью того же года Витовт двинулся „со всеми силами литовскими к Подолию. И то вслышалъ князь Федор Корятрович, выбегалъ ис Подолской земли ко Оугромь, а города всадило волохи, и Вгорский князь Феодору помочь даль. А князь велики Витовтъ перовое пришед ко Брасловлю, и выма Брасловль пришед ко Соколю, и Соколець вынал, и пришел ка Кеменцю в ночи, и Каменца добыль, а потомъ Смотричь выналъ и Сколоу, и Черлении городокъ, и вси города позаседал. И воеводу князя Федора, што на тых городех, на има Нестиса, вынелъ, и по всим городом князь великий Витовтъ свои старосты посажалъ”²². Большинство исследователей связывает довольно быстрый захват подольских замков с активным применением литовским войском огнестрельных орудий²³. Это предположение в последнее время нашло и вещественное подтверждение, благодаря раскопкам, проведённым отечественными археологами на соответствующих объектах в Среднем Побужье. Так, на городище – замчище в с. Соколец было обнаружено 8 ядер. Первые четыре из них изготовлены из камня твёрдой породы, имеют круглую форму и диаметр 120–150 мм. Следующие три круглых снаряда также каменные, диаметром 50–60 мм. Последнее ядро сделано из глины чёрного цвета со вставленной металлической сердцевинкой в середину и имеет 40 мм в диаметре. В ходе археологических исследований оборонительных сооружений Брацлавского замчища пока что обнаружено только один каменный снаряд диаметром 110 мм. Все представленные выше артефакты в основном датируются концом XIV – началом XV вв.²⁴. При помощи указанных характеристик артиллерийских ядер можно приблизительно определить величину ствольных пороховых орудий, для которых они предназначались. Если взять за основу, что толщина стенок пушек в среднем равнялась около 5 см, то калибр ствольного оружия войска Витовта Кейстутовича вряд ли превышал 120–200 мм²⁵. Эти размеры указывают, что рассматриваемые орудия, скорее всего, принадлежали к типу лёгких бомбард, удобных для транспортировки. Стволы их, как правило, крепились обручами к колоде или лафету. Аналогии литовским пушкам известны в Италии, Сербии, Хорватии, Чехии, Германии, Польше, Украине, России²⁶.

²¹ *Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи Баркулабовская, Аверки и Панцирного*, [in:] *ПСРА*, т. 32, Москва 1975, с. 73; Ю. М. Бохан, *Узбраение войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст.*, с. 184.

²² *Западнорусские летописи*, [in:] *ПСРА*, т. 17, Москва 2007, стб. 82–83; *Летописи белорусско-литовские*, [in:] *ПСРА*, т. 35, Москва 1980, с. 66; Ф. М. Шабурдо, *Земли Юго-Западной Руси*, с. 39–140.

²³ Н. В. Молчановский, *Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.*, Киев 1885, с. 233–234; Ю. Сіціньський, *Поділля під владою Литви, Кам'янець–Подільський* 2009, с. 56.

²⁴ А. Виноградська, *Предмети озброєння та обладунків XIV–XV ст. з розкопок замків на Побужжі*, „Вісник національного університету Львівська політехніка”, № 571, 2006, с. 74–84.

²⁵ Для расчётов калибров артиллерийских средств взяты критерии, которые недавно были предложены польскими оружейведами (P. Strzyż, *Średniowieczna broń palna w Polsce. Studium archeologiczne*, Łódź 2011, s. 37). По величине пушки, которые применялись в конце XIV – начале XV вв., согласно с размерами калибров, подразделялись на три категории. К лёгким относились орудия калибром от 120 до 200 мм, к средним – от 250 до 450, а к тяжёлым – от 500 до 800 мм (V. Schmidtchen, *Die Feuerwaffen des Deutschen Ritterordens*, s. 12; M. Głosek, *Broń palna*, s. 157; J. Szymczak, *Sprzet i technika oblężnicza*, [in:] *Polska technika wojskowa do 1500 roku*, red. A. Nadolskiego, Warszawa 1994, s. 263).

²⁶ A. Essenwein, *Quellen zur Geschichte der Feuerwaffen*, bd. 1, Leipzig 1877, taf. AXIII, b; AXX; AXXIII, a, b; М. Петрова, *Мортира–уникум*, „Военно-Исторический Журнал” [далее: ВИЖ], 1940, № 1, с. 150–151; А. Дероко, *Најстарије ватрено оружје у средњовековној Србији*, „Глас Српска академија наука и уметности,

Все стволы, по единодушному мнению исследователей, были изготовлены приблизительно между 1375 и 1425 гг.²⁷ Им присуща длина, составляющая 3.7–5.6 калибров, и отношении зарядной и дульной частей как 1–1.5–2:1. Наиболее древние изделия снабжались пороховой каморой, по длине в два раза превосходившей вместилище для ядра. У более поздних образцов оба эти измерения сравнивались. Поскольку стреляли они, в основном, каменными ядрами, то принадлежали к типу „Steinbüchsen”²⁸. По свидетельствам письменных источников именно этот тип орудий преобладал в литовском войске²⁹. Уже в период так называемых Гуситских войн 1419–1434 гг., как видно по изображениям средневековой иконографии, такие орудия устанавливались на возы (рис. 1) и применялись не только во время осад укреплений, но и участвовали в полевых битвах, отчего они получили название „houfnice” (от чешского слова „houf” – „отряд”, „полк”)³⁰. От последних ведёт своё начало также полковая артиллерия³¹.

В *Никоновской летописи* сохранилось ценное сообщение о первом применении огнестрельного оружия в полевых условиях на подвластных Литве русских землях. Так, 12 августа 1399 г., во время битвы с золотоордынцами на реке Ворскла, великий князь Витовт Кейстутович разместил свои воинские силы „во обозѣ, въ кованыхъ телѣгахъ на чѣпѣхъ желѣзныхъ, со многими пищальми и пушками”³². Таким образом, это свидетельство чётко демонстрирует, что ствольные пороховые орудия литовцы на первых порах не отваживались вывозить в поле иначе, чем под прикрытием подвижных возовых сооружений – „wagenburgen”³³. Однако в борьбе против маневренного

отдельных друштвенных наука”, т. 246, 1961, № 9, с. 28–29; M. Grodzicka *Bombarda z zamku w Kurzgniku (Najstarszy spisowy okaz artylerii krzyżackiej)*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego”, т. 1, 1963, с. 7–13; А. Н. Кирпичников, *Военное дело на Руси*, с. 84; Đ. Petrović, *Dubrovačko oružje u XIV v.*, Beograd 1976, с. 127–132; А. И. Кузь, *Огнестрельная артиллерия в Северном Причерноморье во второй половине XIV–XV вв. (по данным письменных и археологических источников)*, [in:] *Древности–2010: Харьковский историко-археологический ежегодник*, вып. 9, Харьков 2010, с. 77–80.

²⁷ А. Н. Кирпичников, *Военное дело на Руси*, с. 84; А. Федорук, *Роль держав середньовічного Криму в розповсюдженні вогнепальної зброї на Русі у XIV ст.*, [in:] *Північне Причорномор’я і Крим в добу середньовіччя (XIV–XVI ст.)*, Кіровоград 2006, с. 120.

²⁸ Сохранились описания двух видов огнестрельных орудий того времени. Часть из них была бомбардами, которые стреляли каменными снарядами и поэтому назывались по-немецки „Steinbüchsen”. Пушки, что стреляли железными ядрами, по калибру меньше каменных, известны в письменных источниках по названию „Lotbüchsen” (V. Schmidtchen, *Die Feuerwaffen des Deutschen Ritterordens*, с. 12–22; A. Nowakowski, *Some Remarks about Weapons stored*, р. 84; А. В. Федорук, *Огнестрельная артиллерия в Великой войне государств Ягеллонской унии с Немецким орденом 1409–1411 гг.*, [in:] *Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Тайненберге)*, Санкт-Петербург 2010, с. 334).

²⁹ *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae (1376–1430)*, ed. A. Prochaska, [in:] *Monumenta medi aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*, т. 6, Scaeviae 1882, nr 434, р. 204; Ю. М. Бохан, *Узбраенне войска ВКЛ*, с. 180–185.

³⁰ *Лаурентий из Бржезовой. Гуситская хроника*, Рязань 2009, с. 170, 210, 279; J. Durdík, *Husitské vojenství*, Praha 1953, с. 90–98; А. Н. Кирпичников, *Военное дело на Руси*, с. 84–85.

³¹ От чешского слова „houfnice” как вариант производят немецкое „Haubitze” (D. Goetz, *Die Anfänge der Artillerie*, Berlin 1985, с. 32, 94; А. Н. Кирпичников, *Военное дело на Руси*, с. 85).

³² *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*, т. 11, с. 173; В. Г. Федоров, *К вопросу о дате появления артиллерии на Руси*, Москва 1949, с. 116.

³³ E. C. Antoché, *Quelques aspects concernant l'évolution tactique du chariot sur le champ de bataille dans l'histoire militaire universelle – l'Antiquité et le Moyen âge jusque à l'avènement des husites (1420)*, [in:] *Guerre et société en Europe. Perspectives des nouvelles recherches*, Bucarest 2004, р. 45.

противника новое боевое средство не оправдало возложенных на него надежд. Об этом пишет и сам летописец: „въ полѣ чистѣ пушки и пищали недѣйствени бываху”³⁴. Слабость новой артиллерии, её уязвимость были связаны с малой скорострельностью, трудностью перемещения и небольшой дальностью стрельбы. После первого залпа вражеским легковооружённым конным отрядам достаточно было броситься вперёд, чтобы захватить пушки и уничтожить или захватить в плен артиллерийскую прислугу. При этом даже забота о защите огнестрельных орудий с помощью временных укреплений, как свидетельствует исход битвы над Ворсклой, не всегда давала положительный результат. Итак, замысел великого князя литовского эффективно использовать новое боевое средство против мобильной татарской конницы потерпел полный крах. Все пушки литовцев достались победителям в качестве трофеев³⁵.

В Литве, как и в подвластных ей русских землях, огнестрельное оружие первоначально было оборонительно–позиционным, то есть его употребляли с крепостных стен и башен. В связи с этим на ряде укреплений были проведены существенные архитектурные изменения. К примеру, необходимость модернизации сооружений замка в Луцке возникла только тогда, когда ствольные пороховые средства стали всё более влиять на ход осадных операций, а старые укрепления, построенные до появления пушек, оказались слишком уязвимыми для их огня³⁶. Увеличение толщины стен и высоты башен замка, а также перестройка бойниц, предназначенных для стрельбы из нового ствольного оружия, были сделаны в период правления Витовта и уже выше упомянутого Свидригайла. Возможно, что во времена последнего над замурованными промежностями между мерлонами, выше уровня старых бойниц, был сделан дополнительный ряд аркообразных отверстий, которые давали возможность вести огонь из огнестрельных орудий³⁷. Так, известно, что в августе 1431 г., во время так называемой Луцкой войны, по сообщению Яна Длугоша, русский гарнизон замка, во главе с воеводой Юршей, упорно оборонялся от войска Ягайла при помощи „bombardis et fistulis”³⁸. Кстати, при проведении археологических исследований на территории города было обнаружено два каменных ядра диаметром 140 и 260 мм³⁹. Находка ещё

³⁴ *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*, т. 11, с. 173; А. Н. Кирпичников, *Военное дело средневековой Руси и появление огнестрельное оружие*, „Советская Археология”, 1957, вып. 3, с. 63; Ю. М. Бохан, *Узбраение войска ВКЛ*, с. 184–185.

³⁵ В дальнейшем Витовт старался использовать ствольное пороховое оружие в основном во время осадных операций. При Грюнвальде, 15 июля 1410 г., великий князь литовский имея в наличии ствольную артиллерию, не осмелился применить её в полевых условиях против орденского войска, что как показал исход битвы оказалось правильным решением (А. В. Федорук, *Огнестрельная артиллерия в Великой войне*, с. 336; Idem, „...И громит бомбардами!” *Артиллерия при Грюнвальде*, „Родина. Российский исторический журнал”, 2010, № 7, с. 34).

³⁶ Г. Н. Логвын, *Луцкий замок*, [in:] *Культура и искусство Древней Руси. Сборник статей в честь проф. М. К. Каргера*, Ленинград 1967, с. 106; П. А. Раппопорт, *Военное зодчество Западнорусских земель X–XIV вв.*, [in:] *Материалы и исследования по археологии СССР* [далее: *МИА*], № 140, Москва 1967, с. 189–191; С. В. Терський, *Історичний розвиток оборонних укріплень Галицько–Волинської держави*, [in:] *Військово–науковий вісник Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*, вип. 16, Львів 2011, с. 194.

³⁷ Г. Н. Логвын, *Луцкий замок*, с. 107; С. В. Терський, *Лучеськ X–XV ст.*, Львів 2006, с. 181–182; П. О. Троневиц, *Луцкий замок*, Луцьк 2003, с. 46–47.

³⁸ J. Długosz, *Opera omnia*, т. 12, s. 455; Ю. М. Бохан, *Узбраение войска ВКЛ*, с. 196; С. В. Терський, *Лучеськ X–XV ст.*, с. 181.

³⁹ С. В. Терський, *Лучеськ X–XV ст.*, с. 181–182; П. О. Троневиц, *Луцкий замок*, с. 27.

одного артиллерийского снаряда диаметром 100 мм, сделанного из камня, во время раскопок замка в Перемыли даёт возможность утверждать, что с использованием ствольных пороховых средств, кроме Луцка, были знакомы и другие города Волынской земли⁴⁰. Размеры найденных артиллерийских ядер указывают, что на вооружении этих русских городов находились пушки калибром от 110 до 300 мм. Активное распространение огнестрельного оружия на указанной территории произошло, скорее всего, уже в период правления великого князя литовского Витовта Кейстутовича⁴¹.

Однако надо сказать, что вопросами обеспечения укреплений пушками с целью защиты своих русских уделов занимались не только представители великокняжеской власти Литвы, но и другие князья с династии Гедиминовичей. Например, существуют все основания предполагать, что с использованием огнестрельного оружия были знакомы подольские князья Александр и Фёдор Кориатовичи⁴². Так, исследование самого древнего ядра западной стены замка в Каменце–Подольском показали, что толщина и формы её бойниц были приспособлены к применению огнестрельного оружия⁴³. Откуда князья Кориатовичи могли получить новое боевое средство однозначно ответить сложно. Хотя известно, что они поддерживали довольно тесные политические и экономические связи с Польшей и Венгрией⁴⁴, а также с Москвой⁴⁵.

Кроме того, следует отметить, что князья из династии Гедиминовичей содействовали появлению и внедрению ствольных пороховых орудий и в землях Северо–Восточной Руси. Считается, что новое пороховое оружие появились в Москве между 1376 г. (когда, по сообщению *Воскресенской летописи*, со стен одного из городов Волжской Болгарии против русской рати было задействовано не названное приспособление – „зъ города громъ пуцаху”)⁴⁶ и 1382 г. (когда, по свидетельству *Никоновской летописи*, на укреплениях московского кремля, наряду с пороками и самострелами, упомянуты уже вошедшие в обиход „пушки и тюфяки”)⁴⁷. Логично предположить, что огнестрельное оружие было принято в Москве в период наиболее ин-

⁴⁰ С. В. Терський, *Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля*, „Вісник Національного університету Львівська політехніка”, № 584, 2007, с. 20.

⁴¹ Г. Н. Логвин, *Луцкий замок*, с. 107; С. В. Терський, *Оборонний комплекс*, с. 20.

⁴² Находка каменного ядра диаметром 90 мм на городище в с. Зелёная Лица даёт основания предположить, что князья Кориатовичи могли использовать ствольные огнестрельные орудия ещё зимой 1377 г., когда они на стороне князя Володислава Опольского воевали против молдавского воеводы Петра Мушата и поддерживавших его золотоордынцев (А. Федорук, *Кам'яне ядро з городища XIV ст. в Зелений Ліпні*, [in:] *Археологічні студії*, вип. 3, Київ–Чернівці 2003, с. 216–221; Idem, *Воєнна діяльність князя Володислава Опольського на території Шипинської землі у 1374–1377 рр.*, [in:] *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in the 11th – 14th Centuries*, ed. V. Nagirnyu (*Colloquia Russica*, series I, vol. 2), Krakow 2012, s. 129).

⁴³ Е. М. Пламеницька, *Початкові етапи будівництва Кам'янець–Подільського замку*, [in:] *Матеріали III Подільської історико–краєзнавчої конференції*, Львів 1970, с. 139–143.

⁴⁴ А. В. Войтович *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиминовичів у XII–XVI ст. Історико–генеалогічне дослідження*, Львів 1996, с. 108, 111–112.

⁴⁵ У великого князя московського Дмитрія Івановича воеводою служив їх родний брат – Дмитрій Кориатович, який став більш відомий під прозвисьом Боброк–Волынский (С. З. Заремба, *Куликівська битва та її історичне значення*, Київ 1980, с. 44–45, 57–58; Ф. М. Шабульдо, *Землі Юго–Западної Русі*, с. 115, 124, 146, 147).

⁴⁶ *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, [in:] *ПСРА*, т. 8, Санкт–Петербург 1859, с. 24.

⁴⁷ *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*, т. 11, с. 74.

тенсивных военных приготовлений, непосредственно предшествующих „Донскому побоищу”⁴⁸. При этом безоговорочным фактом остаётся то, что обороной столицы великого князя московского Дмитрия Ивановича от войска золотоордынского хана Тохтамыша в августе 1382 г. руководил не кто иной, как „князь литовскій, именемъ Остѣй, внукъ великого князя Олгирда”⁴⁹. Безусловно, произошло это неспроста, особенно если учитывать, что наверняка по его приказу на атакующих татар горожане „овіи стрѣлами стрѣляху съ забороль, овіи каменіемъ шибаху на ня, друзіи же тюфяки пущающе на нихъ, а иные самострѣлы напоминающе пущаху, и пороки пущаху, а иніи великіи пушки пущаху”, которые были установлены на башнях кремля (рис. 2)⁵⁰.

Ко всему этому надо добавить, что некоторые исследователи не отбрасывают возможности проникновения ствольных пороховых орудий в земли Северо–Восточной Руси именно через территорию Литвы. На такое предположение их наталкивает одно сообщение, зафиксированное в *Тверской летописи*, согласно с которым в 1389 г. в русские земли „изъ Нѣмецъ вынесоша пушки”⁵¹. В основных деталях этот процесс выглядит следующим образом: „Рыцари–меченосцы употребляли пушки впервые в 1380 г. Через два года приобрели артиллерию литовцы, возможно, заимствовав её у орденов братьев. В свою очередь русские познакомились с действием пушек через литовцев”⁵². Несмотря на некоторые фактические неточности, предложенная версия проникновения огнестрельного оружия в порубежные с Литвой русские земли выглядит достаточно правдоподобно⁵³. Более того, в первых российских историографических компиляциях сохранилось ценное свидетельство, по которому, возвращаясь из похода против Немецкого ордена в Пруссии в ноябре 1410 г., „князь великий Витовт прислал зятю своему великому князю Василию дары многи и 2 пушки медяны пруские”⁵⁴. Таким образом, возможный „литовский путь” проникновения нового порохового оружия на территорию земель Северо–Восточной Руси находит некоторые подтверждения в летописных сообщениях.

Не последнюю роль сыграли литовские князья и в использовании пушек в Новгороде Великом, где в исследуемый период представители из династии Гедиминовичей неоднократно бывали, по приглашению, на военной службе вместе со своими

⁴⁸ А. Н. Кирпичников, *Военное дело на Руси*, с. 77.

⁴⁹ *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, т. 8, с. 43; *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*, т. 11, с. 73.

⁵⁰ *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, т. 8, с. 44.

⁵¹ *Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью*, [in:] *ПСРА*, т. 15, Санкт–Петербург 1863, стб. 444.

⁵² А. Л. Монгайт, *Русская артиллерия в XIV–XVI вв.*, „ВИЖ”, 1940, № 7, с. 66.

⁵³ Приведённая версия находит подтверждение и в лингвистическом анализе общеславянского слова „пушка”. Этимологически оно может быть связано с разноязычными родственными понятиями: „rukis”, „rixides” – вместилище, сосуд (греческо–латинское слово); „buszen”, „buhsa” (верхне–немецкое), которые произошли от „rukis”, „рухен” (чешско–латинское), „rukša”, „ruška” (сербское и польское). Вероятно, это слово было заимствовано и в литовский язык, где оно звучит как „rūčkka” (В. Б. Вилинбахов, А. Н. Кирпичников, *К вопросу о появлении огнестрельного оружия на Руси*, [in:] *Сборник исследований и материалов Артиллерийского исторического музея*, вып. 3, Ленинград 1958, с. 249).

⁵⁴ В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 5, Москва; Ленинград 1965, с. 216.

„дружинами” и „дворами”⁵⁵. Так, уже в 1394 г. „месяца августа въ 1 день, приидоша новгородцы ко Пскову ратию в силе велице, и стояша оу Пскова 8 днии, и побегоша нощию прочь посрамлении милостию святыя троица; тогда князя копороского оубиша Ивана и инех боярь много, овых избиша, овых поимаша, а пороки и пушчи пометаша”⁵⁶. Благодаря информации из других русских летописей, известно, что среди главных руководителей этого неудачного похода войска Новгорода Великого был служилый литовский князь Роман Фёдорович, внук Ольгерда Гедиминовича, родоначальник династии князей Кобринских⁵⁷. А его противником во время этой войны был другой литовский князь – Андрей Ольгердович, активный участник битв с татарами на реке Воже (1378 г.) и Куликовом поле (1380 г.), которого псковичи в 1393 г. пригласили к себе на военную службу⁵⁸.

Судя по выше наведённому летописному сообщению, вместе со ствольными пороховыми средствами, новгородская рать во время осады Пскова применяла и другие виды военно-технических орудий – „пороки”⁵⁹. Все эти виды боевой техники при осадах укреплений вели огонь практически с одной дистанции, отдаленной от защитных преград примерно на 80–100 м⁶⁰. Объяснить такое равноправное применение старых и новых средств борьбы можно тем, что ранние образцы пороховых орудий в большинстве случаев не имели необходимой огневой мощности для пробивания стен и башен укреплений противника. На это указывают и соответствующие археологические материалы. Обнаруженное во время раскопок в Новгороде Великом железное ядро имеет диаметр всего 70 мм и датируется XV в.⁶¹ По размерам оно подходит для стрельбы из небольших казнозарядных „пищалей” калибром 75–150 мм (рис. 3), которые ныне хранятся в собраниях Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи в Санкт-Петербурге⁶². Последние, учитывая особенности их конструкций, датируются концом XIV – первой половиной XV вв.⁶³

Более успешным для новгородцев было использование пушек в полевых условиях. Так, в *Псковской первой летописи* говорится, что 6 июля 1447 г., „князь Александръ станы сташа на Нарове с новгородцы, биющися через Норову реку с погаными

⁵⁵ В. А. Янин, *Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII–XV вв.*, Москва 1998, с. 90–99.

⁵⁶ *Новгородские летописи*, [in:] *ПСРА*, т. 3, Санкт-Петербург 1841, с. 96–97; *Псковские летописи*, [in:] *ПСРА*, т. 5, вып. 1, Москва 2003, с. 25; А. В. Валеров, *Новгород и Псков: Очерки политической истории Северо-Западной Руси XI–XIV вв.*, Санкт-Петербург 2004, с. 298.

⁵⁷ *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*, т. 11, с. 156; Б. Н. Флоря, *Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле*, [in:] *Куликовская битва. Сб. статей*, Москва 1980, с. 93; А. В. Войтович *Удільні князівства*, с. 137.

⁵⁸ *Новгородские летописи*, т. 3, с. 97; Б. Н. Флоря, *Литва и Русь*, с. 158–160; А. В. Войтович *Удільні князівства*, с. 192.

⁵⁹ А. Н. Кирпичников, *Метательная артиллерия древней Руси (Из истории средневекового оружия VI–XVI вв.)*, [in:] *МИА*, № 77, Москва 1958, с. 26–31, 35–41; Ю. М. Бохан, *Узбраение войска ВКА*, с. 178–180.

⁶⁰ А. Н. Кирпичников, *Военное дело на Руси*, с. 79.

⁶¹ Медведев А. Ф. *Оружие Новгорода Великого*, [in:] *МИА*, № 105, Москва 1959, с. 150; А. В. Арциховский, *Оружие* [in:] *Очерки русской культуры XIII–XV вв.*, ч. 1, Москва 1969, с. 415.

⁶² В. В. Арндт, *К истории средневековой артиллерии*, с. 298–302; В. М. Крылов, С. В. Успенская, С. В. Ефимов и др. *Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи. Путеводитель*, Санкт-Петербург 2008, с. 26–28.

⁶³ В. В. Арндт, *К истории средневековой артиллерии*, с. 301–302.

Нѣмцы. И пособи Богъ, святыи Софии премудрости Божия мужем новгородцемъ и князю Александру, и побѣдиша поганыхъ Нѣмецъ, а инѣхъ много их на мори в бусахъ погибоша, а инии истопиша в мори, а инѣхъ руками поимаша 80 и 4 нѣмчина, и с ними два князца яша немецкая, и много добытка добыша молитвами благовѣрныхъ князей⁶⁴. И так, битва с ливонскими и прусскими крестоносцами у устья Наровы, в ходе которой с обеих сторон активно применялись ствольные пороховые орудия, закончилась убедительной победой новгородцев. На этот раз их войском руководил литовский служилый князь Александр Васильевич Чарторыйский, недавно приглашённый в Новгород Великий⁶⁵. До этого он побывал в Пскове и во главе псковской рати ходил походом „под Новый Городок немецкий“⁶⁶. Успешное применение пушек новгородцами в битве с крестоносцами у устья Наровы можно объяснить наличием у их командующего необходимого тактического опыта использования пороховой артиллерии в открытом поле⁶⁷. Ствольные пороховые орудия, как и раньше, вывозились и размещались под прикрытием временных укреплений. Именно так можно интерпретировать известия летописца о том, что „князь Александръ станы сташа на Нарове с новгородцы“⁶⁸. При этом, возможно, часть пушек была поставлена на колёса, что резко увеличило её подвижность и позволило эффективно применить в полевом столкновении с противником⁶⁹. Возможно, что литовский служилый князь применил некоторые передовые тактические принципы использования артиллерии, которые практиковались в гуситском военном искусстве (на территории Чехии пушки ставили на колесные лафеты ещё в конце XIV в. (рис. 4) и были также уже известны в Литве)⁷⁰.

⁶⁴ *Псковские летописи*, т. 5, вып. 1, с. 48. В другой русской летописи сообщается, что „приѣха князь Александръ Васильевич в Великий Новгородъ, и поиде с Новгородчи к Наровѣ, противу Немець, и сташа на усть Наровѣ у моря, мѣсца июля в 3 день, и узяша Новгородчи оже Нѣмцѣ на бусахъ и на шнекахъ бѣжачу к Наровѣ, и приидоша Новгородчи на лодьяхъ протиу ихъ, и начаша Новгородчи и с Нѣмци пушками битися и стрѣлятися, и пособи бог Новгородцемъ, побиша Нѣмец много, а инии в морѣ истопиша, и иныхъ руками поимаша, осмидесять человек убиша. А побоще бысть сие мѣсца июля въ 6 день, въ четверг по обѣдѣ. И поидоша Новгородчи от Наровѣ в субботу по обѣдѣ“ (*Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки*, [in:] *ПСРА*, т. 16, Санкт-Петербург 1889, стб. 191). При чтении этого летописного отрывка создаётся впечатление, что в нём идёт речь только об одном морском сражении, во время которого между кораблями враждующих сторон имела место артиллерийская дуэль. Но, как правильно отметил ещё И. Э. Клейнберг, сравнивший известия обоих источников о Наровской битве, в действительности в боевом столкновении участвовали как морские, так и сухопутные силы: артиллерийскую перестрелку вели последние „через Нарову реку“ (И. Э. Клейнберг, *К вопросу об огнестрельном вооружении новгородского войска*, [in:] *Вестник Ленинградского университета*, № 20: *Серия истории, языка и литературы*, вып. 4, Ленинград 1959, с. 133).

⁶⁵ Н. А. Казакова, *Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения*, Ленинград 1975, с. 72.

⁶⁶ *Псковские летописи*, т. 5, вып. 1, с. 47.

⁶⁷ Возможно, также, что у этого служилого литовского князя были и свои специалисты по артиллерийскому делу. На это косвенно указывает летописное сообщение о том, что с ним пришло „двора его кованой рати боевыхъ людей 300 человекъ, oprичъ кошовыхъ“. *Ibidem*, с. 165.

⁶⁸ *Ibidem*, с. 48.

⁶⁹ Для этого временное укрепление располагалось „въ колѣхъ“, то есть, сдвинув везы, плотно сцепив их, из-за которых вели огонь из пушек по противнику (П. В. Голубовский, *С какого времени можно проследить на юге Руси способ защиты табором?*, Москва 1901, с. 3, 10).

⁷⁰ Известно, что благодаря заграничной деятельности князей Сигизмунда Корибутовича и „Фридерика“ Острожского, литовцы познакомились с передовыми приёмами чешского военного искусства, которые были использованы во время решающего боевого столкновения междуусобной войны 1432–1438 гг. Более подробно см.: J. Skrzypek, *Bitwa nad rzeką Świętą*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy“, R. 10, 1938, nr 1, s. 35–57; S. Zakrzewski, *Bitwa*

Благодаря этим новым приёмам, новгородские вооружённые отряды сумели нанести орденским войскам ощутимые потери не только в живой силе, но и военно-техническом обеспечении.

Во время активных военных контактов с князьями из династии Гедиминовичей земли Северо-Западной Руси познакомились с использованием и тяжёлых „проломных” бомбард. Так, под 1428 г. в *Никоновской летописи* сообщается, что „князь велики Витовть Кестутьевич литовскій со многими силами ходиль ратью на Новгородъ Великий; бѣаху же съ нимъ и пушки и туфяки и пищали; едина же съ нимъ пушка велика велми, Галка именемъ, везяху ея на сороцѣ конехъ отъ утра до обѣда, а отъ обѣда до полудни на иныхъ сороцѣ конехъ, а до вечера на иныхъ сороцѣ конехъ. И пришедшую ему подъ градъ Порховъ”⁷¹. Это ценное летописное известие чётко указывает на присутствие в распоряжении великокняжеской власти Литвы огромных ствольных орудий, которые сравнительно недавно появились на вооружении в отдельных землях Центральной и Восточной Европы. Распространение их преимущественно произошло после так называемой Великой войны 1409–1411 гг., во время которой бомбарды такого значительного размера успешно использовались войсками прусских крестоносцев для проведения крупномасштабных осадных операций на территории Добжинской земли, Северной Куявии и самой Восточной Пруссии⁷². Известно, что многие представители династии Гедиминовичей брали достаточно активное участие в этом вооружённом конфликте с Немецким орденом, имея возможность лично убедиться в эффективном действии „огнестрельных чудовищ”⁷³. Позже часть прусских орудий как трофеи попали в руки литовцев вместе с артиллерийской прислугой. Русский летописец оставил известие про „немчина мастера пушечнаго” в составе войска Витовта под Порховом, которого звали „Миколай”⁷⁴.

Необходимо отметить, что использование таких огромных „проломных” бом-

nad Świętą, inaczej pod Wilkomierzem, dnia 1 września 1435 r., [in:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, t. 1, Lwów 1935, s. 554–558; V. Štěpán, *Bitva u Wilkomierze (Ukmerge) 1 září 1435*, [in:] *Husitský Tábor supplementum 3, sborník Husitského muzea, Tábor 2007*, s. 675–700.

⁷¹ *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*, [in:] *ПСРА*, т. 12, Москва 2000, с. 8; А. Л. Монгайт, *Русская артиллерия*, с. 63; П. А. Раппопорт, *Очерки по истории военного зодчества Северо-Восточной и Северо-Западной Руси X–XV вв.*, [in:] *МИА*, № 6, Москва 1961, с. 170.

⁷² *Johann's von Posilge, officialis von Pomesanien, Chronik des Landes Preussen (von 1360 an, fortgesetzt bis 1419)*, [in:] *SRP*, Bd. 3, Leipzig 1866, s. 300–303; А. В. Федорук, *Огнестрельная артиллерия в Великой войне*, с. 335.

⁷³ А. В. Кузьмин, *Участие литовско-русских князей в Грюнвальдской битве*, [in:] *Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге)*, Санкт-Петербург 2010, с. 147–153; J. Tęgowski, *Udział przedstawicieli dynastii Giedyminowiczów w Wielkiej Wojnie z Zakonem Krzyżackim*, [in:] *Jogailos ir Vytauto laikai. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Žalgirio mūšio 600-osioms metinėms*, Kaunas 2011, s. 41–58.

⁷⁴ *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*, т. 12, с. 8. Сохранились письменные свидетельства о том, что руководство Немецкого ордена после войны с Польшей и Литвой продавало ствольное пороховое оружие в порубежные земли. Так, в 1412 г. великий магистр Генрих фон Плауэн продал бранденбургскому курфюрсту Фридриху I Гогенцоллерну огромную „Steinbüchse”. Её размеры: общая длина ствола – 2,5 м, вес – 4600 кг, калибр – 500 мм. Стреляла она каменными ядрами массой в 150 кг, для чего требовался пороховой заряд – 13 кг. Позже это тяжёлое орудие стало известно под именем „Faule Grite”, которую курфюрст использовал в 1414 г. против замка Плауд, где засели непокорные ему рыцари. С его помощью были разрушены стены укрепления толщиной 4,5 м (V. Schmidtchen, *Riesengeschütze des 15. Jahrhunderts. Technische Höchstleistungen ihrer Zeit*, „Technikgeschichte”, Bd. 44, 1977, z. 3, s. 217–221; D. Goetz, *Die Anfänge der Artillerie*, s. 22).

бард вело за собой не только значительные финансовые затраты, но и организационные трудности, связанные с их транспортировкой к месту проведения осады укрепления противника. К примеру, в западноевропейских письменных источниках сообщается, что в 1386 г. около 2,5–тонную бомбарду из г. Нюрнберг по имени „Chromhilda” тянуло 12 лошадей, другие 16 – использовано для перевозки к ней необходимого снаряжения, а 11 каменных ядер были нагружены в четыре воза, в каждый из которых было запряжено 4 лошади (рис. 5). Механизм для поднятия орудия был размещён на отдельном возе, запряженном 4 лошадьми, а, кроме этого, ещё несколько возов были загружены различным стрелковым снаряжением и щитами для защиты артиллерийской прислуги⁷⁵. В 1420 г. другую 2–тонную бомбарду из г. Базеля тянуло 14 лошадей, а ядра и порох на 50 выстрелов из неё перевозили на возах, в которые было запряжено в сумме 22–24 лошади⁷⁶. Транспортировка таких тяжёлых орудий по дорогам того времени, а также переправа их через водные преграды требовала, с одной стороны, приложения значительных физических усилий, а с другой – соответственного технического обеспечения⁷⁷.

Несмотря на тяжесть и обременительность, эти огромные бомбарды пробивали стены укреплений и наносили такой урон, что город мог сдаться после однодневной осады. Так, под Порховом, „тоѣ пушки мастеръ Миколай похвалився Витовту, рече: „не токмо же княже, сею пушкою стрѣлницу разобью, но и церков святого Николы каменую въ градѣ раздражу”. Стрѣлница же та и церков бѣаху камены и велми крѣпки. Пустившу же ему пушку, и вырази пушка стрѣлницу изо основаніа, и у церкви святого Николы преднюю и заднюю стѣну во олтари проразил, и градныя камены зубцы срази, и тако изыде паки изъ града”⁷⁸. Для того, чтобы достигнуть такого результата при использовании „проломных” бомбард, их должны были установить на специально оборудованных огневых позициях (рис. 6), которые давали возможность вести стрельбу, не подвергая опасности артиллерийскую прислугу со стороны противника⁷⁹. Именно под влиянием эффективного применения „Галки” и подобных ей мощных орудий, начиная с 30–х гг. XV в., активно проводилась модернизация укреплений Порхова, Ямгорода, Новгорода Великого, Пскова и других крепостей на территории Северо–Западной Руси⁸⁰.

В то же время, в ливонских актовых документах находим одно из самых ранних известий о наличии тяжёлых орудий на вооружении новгородского войска. 20 марта 1444 г. комтур Везенберга сообщал рату Ревеля, что, по показаниям пленного русско-

⁷⁵ J. Szymczak, *Początki broni palnej w Polsce*, s. 213; P. Strzyż, *Artyleria Władysława Jagielly w wojnie z Władysławem Opolczykiem (1391–1401)*, [in:] *Acta Militaria Mediaevalia*, т. 3, Kraków–Sanok 2007, s. 93.

⁷⁶ D. Goetz, *Die Anfänge der Artillerie*, s. 26; P. Strzyż, *Artyleria Władysława Jagielly*, s. 94.

⁷⁷ Необходимо отметить, что из–за ужасного состояния дорог в то время транспортировка таких огромных бомбард было достаточным длительным процессом. Например, в 1488 г. свидницкую „Sau”, весившую 8 т, на расстояние 110 км перевозили почти месяц (13 июля – 8 августа), или в среднем 4 км в день (B. Rathgen, *Das Geschütz im Mittelalter. Quellenkritische Untersuchungen*, Berlin 1928, s. 379; Goliński M. *Broń palna na Śląsku do lat trzydziestych XV w. oraz jej zastosowanie przy obronie i zdobywanie twierdz*, „SMHW”, т. 3, 1988, s. 15).

⁷⁸ *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*, т. 12, с. 8; А. Л. Монгайт. *Русская артиллерия*, с. 63.

⁷⁹ D. Goetz, *Die Anfänge der Artillerie*, s. 20–21; P. Strzyż, *Artyleria Władysława Jagielly*, s. 95.

⁸⁰ А. Н. Кирпичников, *Каменные крепости Новгородской земли*, Ленинград 1984, с. 16–17, 182–183, 249.

го, в составе многочисленной рати Новгорода Великого, находившейся в двух милях от Ниенслота, „unde hebben 5 groter busszen medebracht und vort vele ander kleyner buszen”⁸¹. Безусловно, на основании письма везенбергского комтура однозначно трудно сказать, каково было назначение этой пороховой артиллерии. Однако упомянутые в нём „groter busszen” могли предназначаться, скорее всего, для проведения осад ливонских укреплений, в то время как „kleyner buszen” должны были использоваться в полевых боевых столкновениях с противником. Доказательством последнего может служить сообщение комтура Ревеля от 25 марта 1444 г. о том, что одно войско новгородцев осаждало и обстреливало крепость в Нарве, а другое потеснило его вооружённые отряды в открытом бою⁸². По словам русского летописца, „шедше новгородцы в Нѣмѣцкую землю за Нарову съ князем Иваномъ Володимировичем, поплениша и пожгоша много около Ругодива и до Пурдовнѣ, и подле Норову и до Чюдского озера”⁸³. Во главе этого военного похода стоял литовский князь Иван Владимирович, внук Ольгерда, который только что приехал на службу в Новгород Великий⁸⁴.

Заметим, что земли Северо-Западной Руси в этот период испытывали довольно большую потребность в чёрных и цветных металлах, главным образом, для производства вооружения⁸⁵. Так, ещё в начале весны 1421 г. вопрос о продаже металлов новгородцам послужил темой для переговоров Ливонской конфедерации и Любека как главы ганзейских городов. На решение прусских городов в Валке от 12 февраля 1421 г. прекратить ввоз меди, олова и других металлов, из которых изготавливались пушки, Любек ответил, что это касается не только его одного, но и всех городов Ганзейского союза, которые ведут торговлю с Новгородом Великим и издавна привозят русским медь и другие металлы. Тем не менее, съезд постановил „dat nen kopman besundergen сорпере, тун edder andere gud, dar men were von maken mach, uipe de Russen sall voren, unde geven dat selve den steden to kennende”⁸⁶. Хотя этот запрет не имел особенно большого влияния, он всё-таки усложнял покупку необходимого количества чёрных и цветных металлов для производства огнестрельного оружия в новгородских литейных и оружейных мастерских⁸⁷. Поэтому любая возможность получить железо, медь и олово обходным путём, в том числе и через Литву, становилась для земель Северо-Западной Руси достаточно актуальной. Но факты ввоза на территорию последних готовых ствольных пороховых орудий в это период также пока не известны.

Таким образом, литовские князья из династии Гедиминовичей сыграли весомую роль в процессе внедрения и тактического применения новых пороховых средств

⁸¹ *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch*, hrsg. von F. G. von Bunge, H. Hildebrand und Ph. Schwartz [далее: *LEKUB*], Bd. 10, Riga-Moskau 1896, nr 25, s. 22.

⁸² *Ibidem.*, nr 31, s. 29.

⁸³ *Новгородские летописи*, [in:] *ПСРА*, т. 3, Санкт-Петербург 1841, с. 424, 439; *Летописный сборник, именуемый летописью Абраамки*, т. 16, стб. 185.

⁸⁴ Н. А. Казакова, *Русско-ливонские*, с. 64, 67; В. Л. Янин, *Новгород и Литва*, с. 95.

⁸⁵ А. А. Хорошкевич, *Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в XIV-XV вв.*, Москва 1963, с. 307.

⁸⁶ *LEKUB*, bd. 6, Riga 1873, nr 389, s. 338.

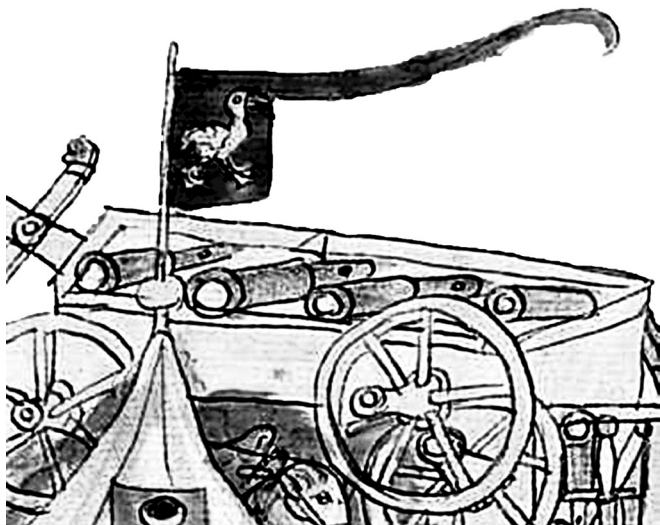
⁸⁷ А. И. Семёнов, *Новгородские литейные и оружейные мастерские XV-XVI вв.*, [in:] *Сборник исследований и материалов Артиллерийского исторического музея Красной Армии*, вып. 1, Москва-Ленинград 1940, с. 239-241.

на русских территориях не только под властью Литвы, но и в землях Северо-Восточной и Северо-Западной Руси. Благодаря их активным политическим контактам с Немецким орденом в Пруссии, они смогли получить самое передовое в то время военно-техническое средство, которое дало возможность усовершенствовать русское военное искусство. Путём проб и ошибок литовские князья постепенно разработали необходимые тактические приёмы для эффективного использования огнестрельного оружия не только при проведении осад укреплений крестоносцев, но и полевых боевых столкновений с татарами. И хотя ранние пушки ещё не всегда могли положительно повлиять на исход „открытой” битвы в степи, однако они довольно быстро внесли существенные изменения в строительство оборонительных сооружений на территории многих земель Центральной и Восточной Европы.

*

Andriy Fedoruk, The Lithuanian princes of the Gediminas dynasty and the proliferation of small arms in the Russian lands (the end of the 14th – the first half of the 15th c.)

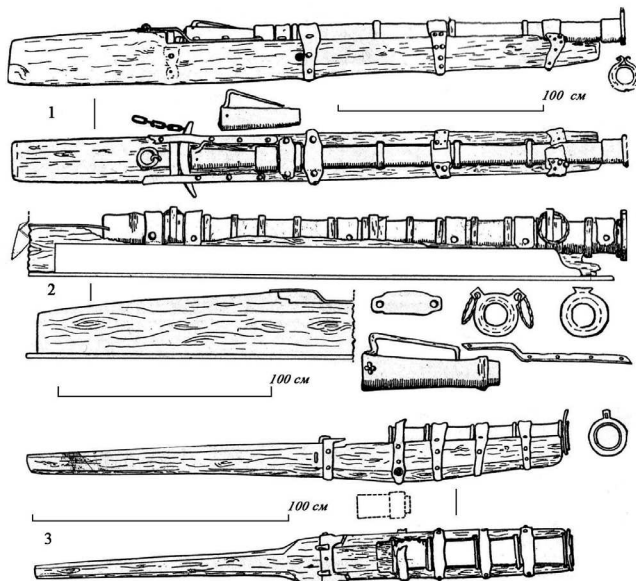
The article is devoted to the little-explored aspects related to the role of the Lithuanian princes of the Gediminas dynasty in the spread of early firearms. The focus is on its appearance not only on the subservient to Lithuania Russian territories, but also in the lands of the North-East and North-West Rus. The author notes that, thanks to the active political contacts of princes-Gediminians with the Teutonic Order in Prussia, they were able to get the most advanced at that time military-technical means, which made it possible to improve the Russian martial art. Later they had developed the necessary tactics for the effective use of a new barrel of gunpowder weapons in the struggle not only with the fortifications of the Crusaders, but also with the field clashes with the Tartars (the Battle of the Vorskla River in 1399). And although the early guns have not always been able to positively affect the outcome of the last, but they quickly made significant changes in the construction of fortifications in many Russian lands in the studied period.

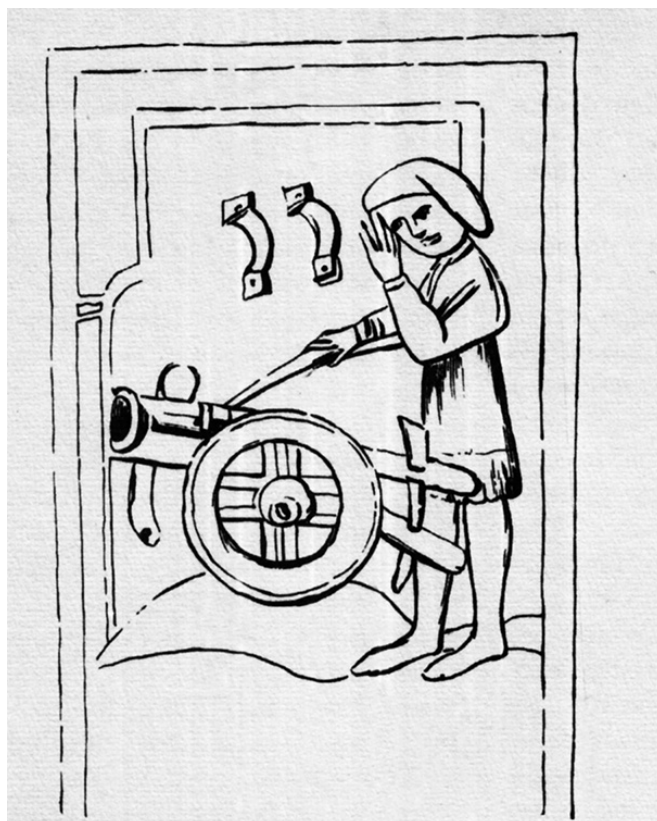
← Рис. 1. Гуфницы на боевых возах. Фрагмент рисунка *Венской хроники* первой половины XV в.

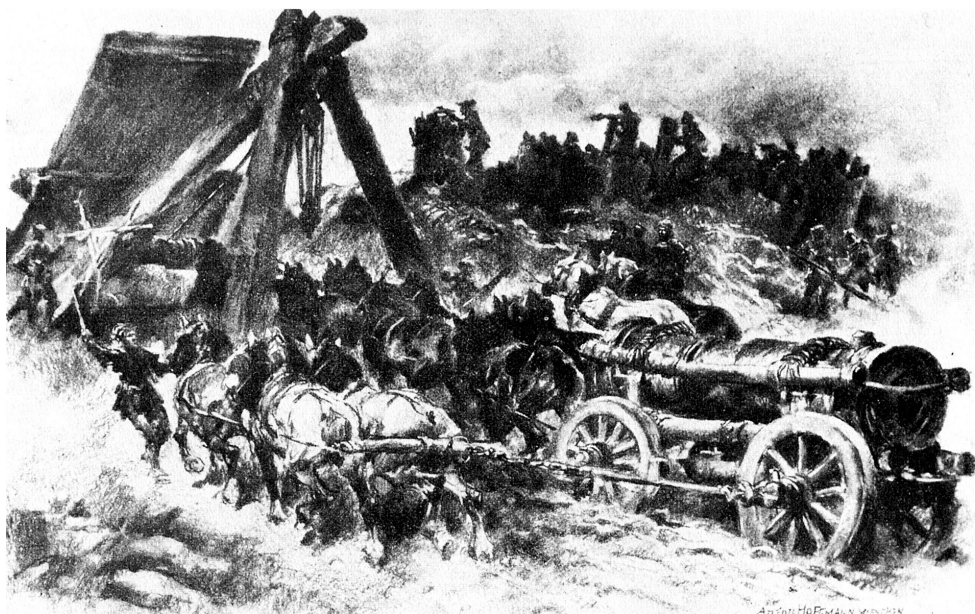
← Рис. 2. „Пушки и тюфяки” на башнях кремля во время осады Москвы татарами в 1382 г. Миниатюра *Лицевого свода* XVI в.

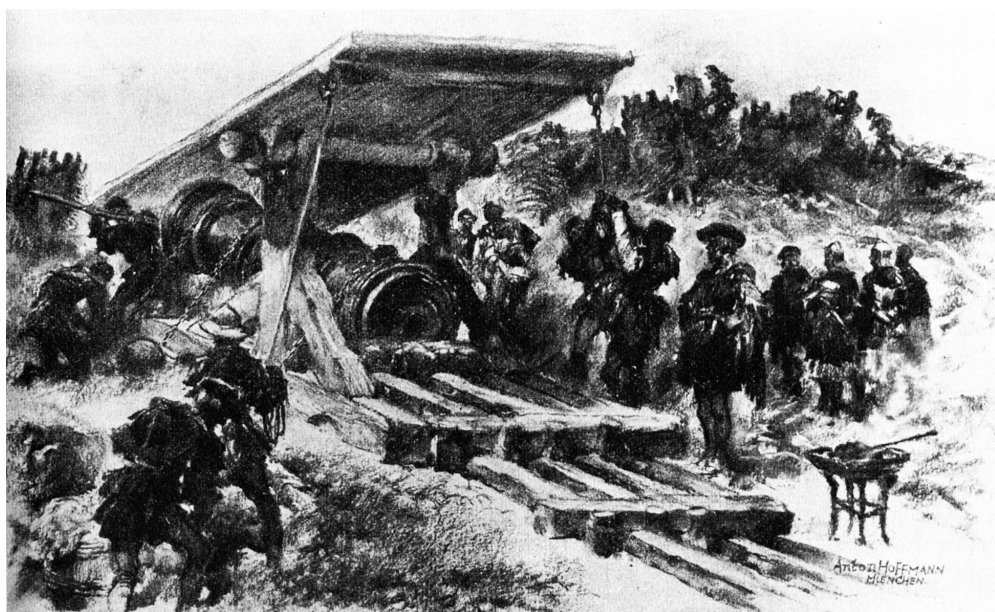
→ Рис. 3.
Казнозарядные пущали
конца XIV – первой
половины XV в.
Прорисунок В. В. Аренда.

→ Рис. 4. Стрельба
из гуфницы на колесном
лафете при помощи
запальника. Рисунок
1390–1400 гг.

↑ Рис. 5. Транспортировка ствола тяжёлой бомбарды (первая половина XV в.)
Реконструкция А. Гоффмана.

↑ Рис. 6. Тяжёлая бомбарда на огневой позиции (первая половина XV в.)
Реконструкция А. Гоффмана.

Jan Tęgowski
(Białystok)

OLGIERDOWICZE, DRUCCY I HOLSZAŃSCY, CZYLI JESZCZE W SPRAWIE POCHODZENIA ZOFII HOLSZAŃSKIEJ I O RODZINIE KORYBUTA OLGIERDOWICZA

W niniejszym artykule autor wraca do tematyki związanej z genealogią Giedyminowiczów, a ściślej do powiązań rodziny Korybuta Olgierdowicza z Druckimi i Holszańskimi, by zweryfikować przekaz Jana Długosza o istniejącym powinowactwie pomiędzy Władysławem Jagiełłą i jego czwartą żoną Zofią Holszańską. Analiza źródeł doprowadziła do następujących wniosków: 1) Korybut był dwukrotnie żonaty – najpierw z Anastazją, wdową po Dymitrze Wasylewiczu Druckim, z którą miał syna Zygmunta oraz córki Anastazję (żonę Wasyla Michałowicza księcia twerskiego) i Helenę (żonę Janusza II księcia raciborskiego), następnie poślubił nieznaną z imienia matkę trojga swych młodszych dzieci: Fiodora, Iwana i Marii, wydanej za kniazia Worotyńskiego; 2) pierwsze małżeństwo Korybuta z wdową po kniaziu Druckim sprawiło, że był on ojczymem dzieci Anastazji z jej pierwszego małżeństwa – jednym z tych dzieci była matka Zofii Holszańskiej, Aleksandra, co wyjaśnia sprawę powinowactwa łączącego Jagiełłę z jego czwartą żoną; 3) najstarszy syn Korybuta, Zygmunt, wychowywał się na dworze stryja i dzierżył nawet starostwo śremskie; 4) jego synem był zapewne duchowny Maciej Korybutowicz, który najpierw był wikariuszem wieczystym, a następnie plebanem w kościele św. Piotra w Gnieźnie

Najważniejszą cechą, która winna charakteryzować pracownika nauki, jest uczciwość, a więc zdolność do korygowania swoich błędów, przyznanie się do nich publiczne i nie upieranie się przy poglądach, w których słuszność się nie wierzy. Poszukiwanie prawdy bowiem narażone jest zawsze na ryzyko nietrafnej oceny przesłanek i poszlak, które skłaniają nas do formułowania takich czy innych zdań.

Przed kilkunastoma laty opublikowałem na łamach czasopisma genealogicznego artykuł o przodkach królowej Polski i matki dwóch królów, Zofii Holszańskiej, mniemając, iż

fakty zgromadzone na ten temat są ostatecznie przekonywujące¹. Po latach okazało się jednak, że w sprawie tej popełniłem pewien błąd identyfikacyjny, który zaważył na wynikach dalszych moich badań². Przyjąłem tam mianowicie bałamutny pogląd Józefa Puzyny zaakceptowany przez Stefana M. Kuczyńskiego, że synami Dymitra Olgierdowicza Starszego byli kniaziowie Drucy: Iwan, Michał, Siemion, Roman, Gleb, Dymitr, Lew i Olecho³. To zaważyło na dalszych moich ustaleniach, przy których już dziś nie obstaję. Uświadomiłem sobie ten błąd, gdy przyszło mi rozważać problematykę udziału męskich przedstawicieli dynastii Giedymina w Wielkiej Wojnie z Zakonem Krzyżackim⁴. Obowiązkiem każdego sumiennego badacza jest naprawić swój błąd, sprostować swoje mylne mniemanie, co niniejszym chciałbym uczynić.

Nie da się zaprzeczyć, że potomkowie wielkiego księcia litewskiego Olgierda posiadali pewne koneksje z kniaziami Druckimi, jednak nie przybierali oni tego nazwiska. Z latopisarskich przekazów opisu bitwy nad Worskłą wiemy, że jeden z kniaziów Druckich, Andrzej, nazwany został pasierbem Dymitra Olgierdowicza. Kłopot w tym, że dwóch Olgierdowiczów otrzymało na chrzcie imię Dymitr. Pierwszy, którego litewskiego imienia nie znamy, zginął razem z wieloma książętami litewskimi i ruskimi we wspomnianej bitwie nad rzeką Worskłą w sierpniu 1399 r., w którym to boju życie stracił też Andrzej Drucki „pasynok” kniazia Dymitra⁵. Drugim z Olgierdowiczów, który przybrał imię Dymitra, był Korybut, syn wielkiego księcia z jego drugiego małżeństwa z Julianną Twerską. Wiemy, że książę Dymitr Wasylewicz Drucki, znany z kilku wystąpień w źródłach trzeciej ćwierci XIV w., był żonaty z księżniczką riazańską Anastazją, która po śmierci kniazia Druckiego została żoną Dymitra Olgierdowicza – pytanie jednak: którego? Świadczy za tym wspomniane nazwanie Andrzeja Druckiego pasierbem Dymitra Olgierdowicza.

Wybitny badacz kniaziowskich rodów zamieszkujących terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego, Józef Wolff, przyjął za Michailem Chmyrowem, że Dymitrem Olgierdowiczem, za którego wyszła ponownie za mąż wdowa po kniaziu Dymitrze Wasylewiczu Druckim był syn Julianny twerskiej Korybut⁶. Aby to rozstrzygnąć przeanalizujmy pewne fakty z życia młodszego z Olgierdowiczów.

Wiemy z przekazu Jana Długosza, że u boku króla Władysława Jagielly w czasie bitwy pod Grunwaldem przebywał bratanek króla, Zygmunt Korybotowic. Wystawił on własną chorągiew „quod equum armatum hominem gestans in campo rubeo habebat pro insigni”⁷.

¹ J. Tęgowski, *Przodkowie Zofii Holszańskiej, czwartej żony Władysława Jagielly*, „Genealogia. Studia i Materiały Historyczne”, t. 8, 1996, s. 27–45.

² Idem, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań–Wrocław 1999, s. 74–81.

³ S. M. Kuczyński, *Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy*, Warszawa 1936, s. 152, przyp. 327.

⁴ Referat wygłoszony w Kownie na Międzynarodowej konferencji naukowej poświęconej 600 – letniej rocznicy pamięci bitwy pod Grunwaldem. Czasy Jagielly i Witolda, w dniu 9 IX 2010 r., zob.: J. Tęgowski, *Udział Giedyminowiczów w „Wielkiej wojnie” z zakonem krzyżackim*, [in:] *Jagailos ir Vytauto laikai. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Žalgirio mūšio 600 – osioms metinėms*, Kaunas 2011, s. 35–57.

⁵ *Новгородская четвертая летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [dalej: ПСРЛ], т. 4, ч. 1, Москва 2000, с. 386; *Московский летописный свод конца XV века*, [in:] ПСРЛ, т. 25, Москва 2004, с. 229.

⁶ М. Д. Хмыров, *Алфавитно-справочных перечень удельных князей русских и членов царствующего дома Романовых. Половина первая*, Санкт-Петербург 1871, с. 21, nr 287; J. Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku*, Warszawa 1895, s. 56 i 178.

⁷ Joannis Dlugossi, *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae, liber decimus et liber undecimus 1406–1412*, Varsaviae 1997,

Z tego opisu możemy wnioskować, że na chorągwi Zygmunta widniała swoista odmiana herbu Pogoń. Musiał być zatem Zygmunt Korybutowicz w tym momencie człowiekiem w miarę dorosłym, dysponującym pewnymi dobrami, z których wystawił i wyekwipował pięćdziesiątą pierwszą chorągiew, wchodzącą w skład chorągwi koronnych. Jak wiadomo ojciec Zygmunta, Korybut Olgierdowicz, był ochrzczony w rycie wschodnim pod imieniem Dymitr zapewne jeszcze w latach 70. XIV w., gdy otrzymywał władzę w księstwie siewierskim⁸. Wyznaniu temu Korybut był wierny aż do śmierci. Imię najstarszego z synów Korybuta, Zygmunt, nie było imieniem nadawanym osobom wyznania prawosławnego i jeśli je nosiło dziecko osoby przynależnej do Kościoła Wschodniego, to należy przypuszczać, że wpływ na zmianę wyznania i na nadanie imienia synowi Korybuta mógł mieć król Władysław Jagiełło, jego stryj, w momencie przejścia nad nim opieki. Musimy zatem postawić pytanie: kiedy mogło dojść do przejścia opieki nad Zygmuntem przez króla polskiego? Najprościej można na nie odpowiedzieć stwierdzając, że ta opieka trwała już po śmierci Korybuta, jednak wydaje się, iż Zygmunt znacznie wcześniej trafił na dwór królewski.

Śmierć Korybuta musiała nastąpić przed 1407 (gdy jego córkę Helenę wielki książę Witold wydawał za mąż za księcia raciborskiego Janusza II) a po 1404 r., kiedy właśnie ten syn Olgierda wraz z braćmi Lingwenem i Świdrygiełłą poświadczony został jako uczestnik wyprawy Witolda przeciwko Jerzemu Światosławowiczowi pod Smoleńsk. Była to ostatnia wzmianka o nim jako żyjącym. Latopisy ruskie takie, jak *Nowogrodzki, Moskiewskiej Letopisnyj Zwod* i inne podają informację o zdobyciu Smoleńska pod datą 26 VI 1404 r.⁹ Pierwsze oblężenie Smoleńska, w którym uczestniczył Korybut – jak relacjonują latopisy, miało miejsce w Wielkim Poście i trwało przez 7 tygodni, czyli w okresie od 13 lutego do pierwszych dni kwietnia 1404 r. i po Wielkanocy zostało przerwane. Dopiero po wyjściu kniazia Jerzego Światosławicza z grodu smoleńskiego, skąd książę ten udał się do Moskwy, Witold ponownie obległ Smoleńsk, który wkrótce skapitulował. Nie wiadomo, czy wielkiemu księciu nadal towarzyszył Korybut Olgierdowicz – raczej należy przypuszczać, że książę nasz nie zmarł podczas tej wyprawy, gdyż źródła ruskie napomknęłyby o jego śmierci, gdyby ona miała miejsce w trakcie opisywanych wydarzeń. Nie wiemy dokładnie, kiedy i gdzie Korybut Olgierdowicz zmarł – wiemy natomiast, że po raz pierwszy na dworze królewskim jego syn Zygmunt odnotowany został w sierpniu 1405 r. wraz ze swym towarzyszem Grabą¹⁰. Już wtedy ten przyszły bohater wojen husyckich musiał być co najmniej kilkunastoletnim młodzieńcem, mającym w swoim otoczeniu osobę z kręgu raczej dalekiego od kultury ruskiej, w której wychowali się młodszy bracia. Książę Korybut z całą pewnością

s. 92 i 104.

⁸ Zob. na ten temat: J. Tęgowski, *Data urodzenia Jagiełły oraz data chrztu prawosławnego jego starszych braci*, „Genealogia. Studia i materiały Historyczne”, t. 15, 2003, s. 137–144. Nie zgadzam się z poglądami głoszonymi na ten temat przez Jarosława Nikodema, *Data urodzenia Jagiełły. Uwagi o starszeństwie synów Olgierda i Julianny*, „Genealogia. Studia i Materiały Historyczne”, t. 12, 2000, s. 23–49, a także w innej pracy: Idem, *Uposażenie młodszych Olgierdowiców. Przyczynki do biografii Skirgiełły*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, t. 15, 2001, s. 5–25.

⁹ *Московский летописный свод конца XV века*, c. 232; *Новгородская четвертая летопись*, c. 396–397; *Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского*, [in:] *ПСРА*, t. 43, Moskwa 2003, c. 163. W *Latopisie Avramki (Летопись Аврамки)*, [in:] *ПСРА*, t. 6, Moskwa 2000, c. 149) dzień i miesiąc się zgadza, lecz rok od stworzenia świata 6913 wskazywałby na datację tego wydarzenia o rok późniejszą.

¹⁰ *Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388–1420*, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1896, s. 302–316.

nie żył już w momencie, kiedy jego córka Helena wychodziła za mąż w styczniu 1407 r. W przeciwnym bowiem razie musiałby być obecny przy jej zaślubinach, a w żadnym z dokumentów nie wspomniano o jego obecności¹¹. Uprawniony jest zatem domysł, że już w sierpniu 1405 r. Zygmunt Korybutowicz i jego rodzona siostra Helena byli pełnymi sierotami.

O ile Zygmunt Korybutowicz dość często bywał na dworze królewskim, co poświadczają rachunki królewskie, o tyle jego dwaj znani młodsi bracia Fiodor i Iwan Korybutowicze (którzy z całą pewnością nie porzucili prawosławia) nie zostali odnotowani w tychże źródłach. Wynika z tego jednoznaczny wniosek, że młodsi synowie Korybuta byli przyrodnim rodzeństwem Zygmunta i po śmierci ojca wychowywali się pod opieką swej bliżej niezidentyfikowanej matki. Mając świadomość, że Korybut był dwukrotnie żonaty, można wysnuć kolejne przypuszczenie, że prawdopodobny jest pobyt starszego jego syna Zygmunta Korybutowicza w otoczeniu królewskiego dworu już od momentu pojawienia się potomstwa z tego drugiego związku. Jest to, niestety, tylko domysł bez umocowania w przekazach źródłowych. Jednak oddanie syna na wychowanie na dwór królewski stwarzało przed nim perspektywy rozwoju kariery, a ojcu pozwalało myśleć o zapewnieniu przyszłości swoim młodszym dzieciom. Jakoż widoczny jest w 1418 r. w roli tenariusza śremskiego tytułując się „*Dei gracia dux Novogrodensis*”, która to tytułatura była roszczeniową i nawiązywała chyba do dawno już nieaktualnego posiadania Nowogrodu Siewierskiego¹².

Wśród duchowieństwa wielkopolskiego lat trzydziestych i czterdziestych spotykamy Macieja Korybutowicza wikariusza wieczystego kościoła gnieźnieńskiego, a następnie plebana w kościele św. Piotra w Gnieźnie¹³. Zapisany jest w obu dokumentach jako „*Mathia Coributhy*”, a o jego wysokiej pozycji społecznej świadczy fakt, że w pierwszym z cytowanych dokumentów będąc wikariuszem wieczystym został pomieszczony przed plebanem Wojciechem z Gierwartowa i trzema prokuratorami konsystorza. Z całą pewnością nie był to syn Korybuta Olgierdowicza, ale z pewną dozą prawdopodobieństwa można postawić hipotezę, że duchowny Maciej mógł być synem Zygmunta Korybutowicza. Fakt, że uzyskał on święcenia kapłańskie, świadczy o jego pochodzeniu z legalnego związku małżeńskiego. Zatem należy się domyślać, iż Zygmunt Korybutowicz w czasie sprawowania funkcji tenariusza śremskiego zawarł związek małżeński z osobą niedynastycznego pochodzenia i z tego związku narodził się ów Maciej. Jego narodziny musiały przypaść przed rokiem 1416, gdyż obejmując stanowisko plebana prawdopodobnie miał już święcenia prezbiteriatu, które można było uzyskać po osiągnięciu 25 roku życia. Prawdopodobnie małżeństwo Zygmunta Korybutowicza z nieznaną matką Macieja trwało krótko, a książę ten po zaangażowaniu się w wojny husyckie prawdopodobnie już nie założył nowej rodziny.

Stawiamy jednak pytanie, czy małżeństwo Korybuta z Anastazją, wdową po kniaziu Dymitrze Wasilewiczu Druckim, było jego pierwszym czy ostatnim mariażem, który trwał jeszcze w początkowych latach 90. XIV w., gdyż od odpowiedzi na to pytanie zależy

¹¹ AGAD, Dokumenty pergaminowe, nr 242 (=) F. W. Sommersberg, *Scriptores rerum Silesiacarum*, t. 1, Lipsiae 1729, s. 951 oraz wystawiony w tym czasie przywilej Witolda dla Moniwida, gdzie poświadczeni prócz Litwinów także Polacy. W. Semkowicz, *Przywileje Witolda dla Moniwida, starosty wileńskiego i dokument jego syna Jana Moniwidowicza*, „Ateneum Wileńskie”, t. 1, 1923, nr 4, s. 256–258.

¹² *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, [dalej: *KDW*], t. 8, Warszawa 1989, nr 817, s. 58–59.

¹³ *Ibidem*, t. 10, Poznań 1993, nr 1401 (27 IV 1436), 1549 (17 VI 1441).

określenie, czy była ona pierwszą, czy też drugą żoną księcia litewskiego. Wydaje się mało przekonująca hipoteza białoruskiego historyka Wasilija Woronina, że Anastazja, wdowa po Dymitrze Wasilewiczu Druckim, została żoną Dymitra Olgierdowicza Starszego, zaś Korybut był żonaty z inną córką Olega Iwanowica Riazańskiego¹⁴. Fakt aktualnego pozostawania Korybyta w związku małżeńskim z Anastazją księżniczką riazańską poświadcza dokument jej ojca, kniazia Olega Iwanowicza, z dnia 14 listopada 1393 r.¹⁵ Poręczenie kniazia riazańskiego za jego zięcia Korybuta związane było z jakimś sprzeciwem Olgierdowicza wobec decyzji Jagiełły i Witolda w sprawie obsady księstwa siewierskiego, które miało przypaść Fiodorowi Lubartowiczowi w zamian za księstwo włodzimierskie¹⁶. Przyznanie księstwa siewierskiego Fiodorowi Lubartowiczowi miało miejsce 23 V 1393 r. w Wiślicy. *Latopis Bychowca* opisując drugi powrót Witolda z Prus nadmienia, iż „Тогда князь Корибут Ольгердович начал чтото замышлять и проявлять ему непослушание, и начал собирать войско и, собрав пошел против него. И сошлись войска в месте называемом Докудово, и было разбито войско Корибута войском Витовта, сам же князь Корибут убежал в Новогрудок с княгиней и с детьми. Князь же великий Витовт собрав свое войско сам пошел к Новогрудку и, взяв город, князя Корибута и княгню его и детей его захватил в плен”¹⁷.

W tym miejscu odpowiedzmy na pytanie: czy w tym czasie Korybut już i czy jeszcze był żonaty z księżniczką riazańską, wdową po Dymitrze Wasylewiczu Druckim, czy była nią żona, która razem z nim została uwięziona po zdobyciu przez Witolda Nowogródka? Odpowiedź jest chyba oczywista, skoro razem z parą księżęcą do niewoli dostały się też ich dzieci – zarówno ich wspólne, jak też dzieci Anastazji z jej pierwszego małżeństwa, które dodatkowo były pod ich opieką. Po pewnym czasie książe i jego rodzina odzyskali wolność, lecz Korybut przestał być już niezależnym, udziałnym księciem.

Warto zwrócić uwagę na znaczną różnicę między pierwszym odnotowaniem przez źródła Zygmunta Korybutowicza (1405) a wystąpieniem jego braci (1422) – różnica ta wynosi siedemnaście lat. Mając na uwadze fakt, że jedyna znana żona Korybuta Olgierdowicza, Anastazja, była wcześniej zamężna i urodziła dzieci już w latach 70. XIV w., to jej biologiczna aktywność jako matki nie wykraczała chyba poza wczesne lata 90. tegoż stulecia. Wydaje się zatem bardzo prawdopodobne, a nawet pewne, że Zygmunt był synem księżniczki riazańskiej, a jego młodszy bracia pochodzili z późniejszego związku Korybuta Olgierdowicza. Jeżeli jeszcze w 1393 r. Anastazja riazańska żyła, to znaczy, iż dopiero w jakiś czas później Korybut owdowiał i pod koniec lat 90. XIV w. pojął kolejną żonę, z którą miał dwóch młodszych synów Fiodora i Iwana, a prawdopodobnie też córkę Marię wydaną za mąż za kniazia Fiodora Worotyńskiego.

Zadajmy sobie więc kolejne pytanie: kiedy mogło dojść do zaślubin Anastazji księżniczki riazańskiej z Korybutem Dymitrem Olgierdowiczem? W akcie przysięgi na wierność królowi Władysławowi, królowej Jadwidze i Koronie Polskiej wystawionym w Łucku 23

¹⁴ В. Варонин, *Друцкія князі XIV стагоддзя*, „Беларускі Гістарычны Агляд”, 2002, сш. 1–2 (16–17), с. 3–29.

¹⁵ *Akta unji Polski z Litwą 1385–1791*, wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz, Kraków 1932, nr 32, s. 29–30.

¹⁶ *Ibidem*, nr 33 i 34, s. 30–31. Problem ten rozwinąłem w artykule złożonym do druku, *W sprawie daty i okoliczności zagadkowego poręczenia za Żedywidą*.

¹⁷ *Список Быховца*, [in:] *ПСРЛ*, т. 17, Москва 2008, с. 514.(=) *Хроника Быховца*, Москва 1966, с. 73.

października 1386 r. wspomina, że będzie służył wiczyście wierną stałością „cum terris nostris universis et filiis”¹⁸. Znaczy to, że Korybut był już wtedy na pewno żonaty i miał dzieci – zapewne córki Anastazję i Helenę oraz syna Zygmunta.

Pierwszym śladem współpracy litewsko–riazańskiej jest opis bitwy na Kulikowym Polu z Tatarami Mamaja w 1380 r. w *Latopisie Nikonowskim*: „Таже посем посла той же Олегъ князь Рязанскій къ великому князю Ягайлу Олгердовичю Литовскому, глаголя сице: „Радостнаа пишу тебе, великий княже Ягайле Литовский! Вемъ, яко издавна еси мыслил Московского князя Дмитрея изгнати, а Москвою владети; ныне приспе время намъ, яко великий царь Мамай грядеть на него со многими силами; приложимся убо къ нему. Но азъ убо послахъ своего посла къ нему съ великою честію и з дары многими”¹⁹. Jak już wcześniej o tym pisałem, dzieląc zdanie Tadeusza Wasilewskiego, Korybut Dymitr otrzymał księstwo siewierskie prawdopodobnie jeszcze za życia swego ojca Olgierda (czyli przed majem 1377 r.), bądź w niedługim czasie po jego śmierci i wtedy to najpewniej przyjął oficjalne wyznanie prawosławne²⁰. W czasie, gdy rozgrywała się bitwa na Kulikowym Polu, Dymitr Starszy Olgierdowicz był po przeciwnej stronie barykady wspierając wraz z rodzonym bratem Andrzejem wielkiego księcia moskiewskiego Dymitra Dońskiego²¹. Czy było możliwe wydanie za mąż córki Olega Iwanowicza riazańskiego za stronnika władcy Moskwy? Teoretycznie mogło tak być, jeśliby to małżeństwo zawarte zostało za życia Olgierda, gdy stosunki między jego dziećmi były normowane autorytetem wielkiego księcia. Gdy Olgierd zmarł duży wpływ na politykę jego następcy Jagiełły miała wdowa po wielkim księciu litewskim Julianna Twerska, która zapewne wyswatała Korybuta Dymitra nawiązując przy okazji bliskie stosunki z księciem riazańskim Olegiem. Latopisy jednoznacznie informują o współdziałaniu Olega Iwanowicza kniazia riazańskiego z wielkim księciem litewskim Jagiełłą w czasie bitwy nad Donem. Ludwik Kolankowski wyraził zdanie, że doszło do umowy w sprawie współdziałania wojsk litewskich i riazańskich z Tatarami Mamaja przeciwko wielkiemu księciu moskiewskiemu Dymitrowi²².

Anastazja riazańska z pierwszym swym mężem Dymitrem Wasilewiczem Druckim miała kilkoro dzieci, w tym co najmniej dwóch synów: Andrzeja i Wasyla i, jak dalej tego dowiedzimy, co najmniej jedną córkę Aleksandrę oraz syna Siemiona. Musiała ona owdowieć jeszcze w latach 70. XIV w. i zapewne wkrótce wyjść za mąż powtórnie za księcia litewskiego. Jak słusznie zauważa Wasilij E. Danilewicz, a za nim W. Woronin, to do Dymitra Druckiego odnosi się przekaz *Kroniki* Hermana z Wartbergu o ataku na Dyneburg „reges de Plotzeke ac de Odriske”²³. Dymitr Drucki żył więc jeszcze w 1374 r. Urodzenie przez Anastazję co najmniej czworga dzieci w małżeństwie z Dymi-

¹⁸ *Akta unji Polski z Litwą 1385–1791*, nr 16, s. 13.

¹⁹ *Патриаршая или Никоновская летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 11, Санк–Петербург 1897 [reprint: Москва 2000], с. 47.

²⁰ T. Wasilewski, *Daty urodzin Jagiełły i Witolda. Przyczynek do genealogii Giedyminowiczów*, „Przegląd Wschodni”, т. 1, 1991, z. 1, s. 32; J. Tęgowski, *Data urodzenia Jagiełły*, s. 141–143.

²¹ Нр.: *Летопись Авраамки*, с. 109.

²² L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, т. 1: 1377–1499, Warszawa 1930, s. 19. W podobnym tonie H. Paszkiewicz, *O genezie i wartości Krewa*, Warszawa 1938, s. 85 i 92.

²³ *Scriptores rerum Prussicarum*, т. 2, s. 105; В. Е. Данилевич, *Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст.*, Киев 1896, с. 163; В. Варонин, *Друцкія князі XIV стагоддзя*, s. 23.

trem Druckim wskazuje na to, iż małżeństwo to trwało minimum 5 lat. Jeśli więc założymy, iż do zawarcia przez Anastazję drugiego małżeństwa doszło już po śmierci Olgierda, to trwanie pierwszego związku księżniczki riazańskiej możemy określić w przybliżeniu na lata 1372–1377/8. Henryk Paszkiewicz domyślał się, że do zawarcia małżeństwa Korybuta z Anastazją riazańską dojść musiało przed 1381 r., kiedy to mamy wiadomość „А къ Литве князю великому Ольгу целование сложити”²⁴. Po zawarciu tego traktatu moskiewsko–riazańskiego drogi kniazia Olega i Jagiełły właściwie się rozeszły. Może dlatego brat Jagiełły, jako zięć sprzymierzeńca Moskwy musiał składać w roku 1388 dodatkowe zapewnienie wierności królowi polskiemu, królowej Jadwidze i Koronie Polskiej²⁵.

Dzieci Anastazji z jej pierwszego małżeństwa już w końcu XIV w. były w pełni dorosłe, bowiem w bitwie nad rzeką Worskłą w sierpniu 1399 r. zginął jeden z synów Dymitra Wasilewicz Druckiego – Andrzej, który był już od jakiegoś czasu żonaty, gdyż pozostawił potomstwo²⁶. Jeśli teoretycznie przyjąłbyśmy, że Andrzej był najstarszym synem Dymitra i Anastazji Druckich i jednocześnie uwzględnilibyśmy, że ożenił się w wieku 20 lat, to jego przyjście na świat musiało nastąpić najpóźniej około 1374–1375 r. Jednak, sądząc po imieniu, starszym z braci mógł być Wasyl, gdyż miano to mogło być nadane na cześć dziada ojczystego (jeżeli urodził się po jego śmierci). Początek pierwszego małżeństwa Anastazji zatem przypadł na wczesne lata 70. XIV w. Jak wyżej o tym wspomniano, jeszcze w 1374 r. książę Dymitr Drucki żył, gdyż to prawdopodobnie on był owym księciem Odriske wspomnianym przez Hermana z Wartbergu. Anastazja zatem owdowiała najwcześniej w tymże roku 1374, a powtórnie za mąż mogła być wydana nie wcześniej niż w końcu 1375 r. Małżeństwo Korybuta z Anastazją najpewniej skojarzono już po śmierci wielkiego księcia Olgierda, a na jakiś czas przed bitwą z Tatarami na Kulikowym Polu. W związku z tym mariażem zapewne pozostaje porozumienie się Litwy z Tatarami Mamaja, które mógł za pośrednictwem ojciec Anastazji książę Oleg Iwanowicz.

To zapewne pasierbicę księcia Korybuta Dymitra, Aleksandrę Drucką, wydano za mąż za księcia Andrzeja Iwanowicza Holszańskiego, z którego to małżeństwa urodziły się trzy córki: Wasilisa, Sonka i Maria. Bez wątplenia w doprowadzeniu do tego małżeństwa do skutku udział miał zarówno ojczym Aleksandry jak i wielki książę litewski Witold, którego szwagrem był ojciec Andrzeja Holszańskiego. Nastąpiło to zapewne już po śmierci Anastazji i po pogodzeniu się Korybuta z Witoldem. I tu dochodzimy do ponownej analizy przekazu Jana Długosza w sprawie powinowactwa króla Władysława Jagiełły z jego czwartą żoną Sonką Zofią Holszańską, który brzmi następująco: „prefatus Wladislaus Polonie rex pro diebus Carnisprivi in Nowogrodek prefatam ducissam virginem Szonkam tercio et quarto affinitatis gradu illum contingentem”²⁷. We wcześniejszych swych pracach, jak już wspominałem, odrzuciłem możliwość powinowactwa (affinitatis) Jagiełły z Sonką Holszańską, gdyż nie była ona z pewnością krewną żadnej z poprzednich żon króla polskiego, a sama wcześniej nie była zamężna. Założyłem więc, że Zofia była ze swym mężem raczej

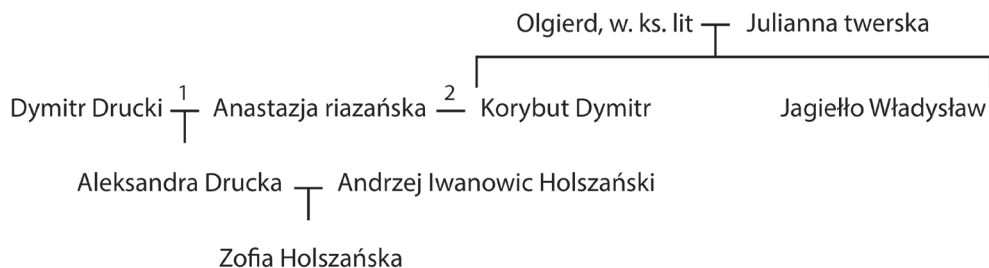
²⁴ *Собрание государственных грамотъ и договоровъ, хранящихся въ государственной коллегіи иностранныхъ дѣлъ*, ч. 1, Москва 1813, № 32; H. Paszkiewicz, *O genezie i wartości Krewa*, s. 103, przyp. 3.

²⁵ AU, nr 22 (Kraków 18 V 1388) oraz nr 20 (poręczenie jego poddanych z 26 IV 1388).

²⁶ J. Wolff, *Kniazowie litewsko–ruscy*, s. 56.

²⁷ Joannis Dlugossi *Annale seu cronicae incliti Regni Poloniae, liber undecimus 1413–1430*, Varsaviae 2000, s. 158.

spokrewniona, a jej domniemanym dziadem macierzystym według mego przypuszczenia miał być Dymitr Olgierdowicz Starszy²⁸. Jeżeli jednak Aleksandra Drucka, matka Zofii Holszańskiej, była pasierbicą rodzonego brata Jagiełły, Korybuta Dymitra, to stosunek powinowactwa Jagiełły z jego czwartą żoną jest możliwy, jednak określenie jego stopnia przez Długosza byłoby błędne. Stopień spowinowacenia tej pary wyglądałby następująco:

W bałamutnej opowiastce *Kroniki Bychowca*, w kontekście wydarzeń z 1401 r. nadmieniono informację o pobycie króla Władysława Jagiełły w Drucku, gdzie na dworze kniazia Siemiona Dymitrowica Druckiego wychowywały się trzy jego siostrzenice księżniczki Holszańskie²⁹. Data, pod którą zamieszczono tę informację jest z całą pewnością anachroniczna, gdyż wtedy jeszcze mogło nie być na świecie Sonki Holszańskiej, zaś Jagiełło miał właśnie poślubić swą drugą żonę Annę Cylejską – zatem chronologia tej opowiastki jest pomyłona. Może jednak datację należałoby przesunąć o równe 20 lat i fakty opisywane przez kronikarza nabrałyby cech większego prawdopodobieństwa. Przyjęcie informacji *Kroniki Bychowca* rodziłoby tę konsekwencję, że prócz Andrzeja i Wasyla Anastazja miała z kniazem Dymitrem Wasylewiczem Druckim jeszcze jednego syna Siemiona oraz córkę Aleksandrę. Drugiemu mężowi Anastazja urodziła jednego syna Zygmunta oraz zapewne dwie córki: Anastazję, żonę kniazia Wasyla Michałowicza Twerskiego (Kaszyńskiego) i Helenę, wydaną za męża za księcia Janusza II raciborskiego. Nie mamy pewności co do pochodzenia z tego małżeństwa trzeciej córki Korybuta Marii, która została wydana za męża za kniazia Fiodora Worotyńskiego, a to z tej przyczyny, że nie znana jest data zaślubin tej pary. Anastazja została wydana za męża między 1397 a 1399 r., ze wskazaniem na tę ostatnią datę, gdyż już w 1400 r. urodziła syna Dymitra³⁰. Gdy weźmiemy pod uwagę ten fakt, to małżeństwo starszej, przyrodniej jej siostry, Aleksandry Druckiej z kniazem Andrzejem Iwanowiczem Holszańskim, ojcem przyszłej królowej, można datować na co najmniej 1398 r. Zapewne za męża wydawał ją ojczym nie bez zgody, czy sugestii kniazia Witolda, który w tym czasie protegował rodzinę swego szwagra Iwana Olgimuntowicza Holszańskiego. Jedynie poprzez spowinowacenie z Holszańskimi Korybut mógł liczyć na ustabilizowanie swej pozycji w Wielkim Księstwie Litewskim, gdyż Iwan Olgimuntowicz, ojciec Andrzeja, był wtedy spowinowacony z wielkim księciem Witoldem, gdyż żony ich obu były siostrami. Wówczas właśnie ojciec Andrzeja Holszańskiego, Iwan Olgimuntowicz, sprawował funkcję namiestnika w Kijowie, zaś Korybut pogodził się z utratą samodzielnego księstwa. Jak

²⁸ J. Tęgowski, *Przodkowie Zofii Holszańskiej*, s. 34 i n.

²⁹ *Список Быховца*, c. 518; *Хроника Быховца*, c. 75.

³⁰ J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, s. 110.

już wcześniej wspomniałem, w początku XV w. Korybut wraz z Lingwenem, a potem i ze Świdrygiełłą, uczestniczył w wyprawach Witolda przeciwko Jerzemu Światosławowiczowi księciu smoleńskiemu, który był żonaty z córką Olega riazańskiego. Znaczy to, iż już wtedy związki rodzinne poprzez Anastazję riazańską były dla tego Olgierdowicza nieaktualne. Jest wielce prawdopodobne, że Anastazja zmarła około połowy lat 90. XIV stulecia, a po jej śmierci Korybut poślubił kolejną, nieznaną bliżej, żonę, z którą miał wspomnianych dwóch młodszych synów Fiodora i Iwana. Wyjaśnia się zatem zagadka zarówno powinowactwa Jagiełły z jego czwartą żoną Zofią, jak i to, dlaczego Zygmunt Korybutowicz tak różnił się od swych braci Fiodora i Iwana.

*

Jan Tęgowski, *Algirdas descendants (Olgierdowicze), Drucki and Holszański Families – once more about Sophia Holszańska's legitimacy and about Korybut the son of Algirdas*

The subject of this article is the the problem of genealogy of the Gediminids Family. Author main interest focuses on connection beetwen Korybut son of Algirdas, Grand Duke of Lithuania, with Drucki and Holszański Families. It's a discussion with Jan Długosz' mention about the King of Poland, Władysław Jagiello's kinship to his fourth wife – Sophia Holszańska. This article is a source study based on information taken from various sources and leads to conclusions: 1) Korybut had two spouses – first he took Anastasia, a Dmitry Drucki's widow, to his wife, who produced him a son Sigismund and two daughters: Anastasia (a wife of Vasily, prince of Tver) and Helena (a wife of Janusz II, prince of Racibórz); the second one was unknown woman – mother of his three younger children: Feodor, Ivan and Maria – a wife of prince Worotyński, 2) due to Korybut's first marriage to Anastasia he was also a step father to her children from her first marriage – one of them was Alexandra (mother of Queen Sophia Holszańska), that is way the King was related to his fourth wife, 3) the eldest son of Korybut – Sigismund, was brought up on the King's court and was later appointed the governor of the Śrem county, 4) it is possible that he had a son – the priest Maciej Korybutowicz – first eternal vicar, and later on a provost of the Church of St. Peter in Gniezno.

Stephen C. Rowell
(Vilnius)

LDK IR TOTORIŲ SANTYKIAI KATALIKŲ BAŽNYČIOS AKIMIS XV A.: PRIELAIDOS IR POVEIKIS

Net prieš oficialiai priimant lotyniškąjį krikštą 1387 m., Lietuvos priešai šalį apibūdindavo kaip krikščioniškojo pasaulio užribį, apjuostą pagonių, atskalūnų ir totorių. XV–XVI a. Lietuvoje šiomis pasaulio pakraščio klišėmis buvo išmokta naudotis, mutandis mutatis, išgaunant naudą, kuomet buvo siekta paramos iš vakarų krikščioniškojo pasaulio kovose su Maskva ir totoriais. XV a. totorių faktorius buvo puiki prielaida siekiant gauti religinių malonių tiek didžiojo kunigaikščio, tiek ir Bažnyčios hierarchų interesų srityje, kadangi galų gale jiems buvo būtina tokia parama. Pajamos iš bažnytinių mokesčių buvo nukreiptos į valdovo išdą, siekiant atstatyti bažnyčias ir pilis, sugriautas po totorių puolimų. Totorių puolimai taip pat buvo įamžinami ir viešuosiuose architektūros paminkluose. Musulmonų ordų įsiveržimas nulėmė Lucko vyskupų rezidencijos perkėlimą į Palenkę po 1452 m., o 1482 m. Maskvos ir totorių sąjungai sugriovus Kijevą, Kazimieras Jogailaitis siekė įtakoti antiosmaniškos politikos kryptį Romos kurijoje.

XV–XVI a. Lietuvos katalikų šaltiniuose LDK geopolitinė ir ideologinė padėtis dažniausiai apibrėžiama pagal jos santykius su kitatikiais: šalis apsupta atskalūnų (maskolių), eretikų (maskolių, vėliau protestantų) ir pagonių (totorių); kraštas driekiasi toli, iki pačių krikščionybės ribų. Jau XV a. pradžioje kai kuriems misionieriams Lietuva atrodo nebeaktuali, nes jie turi svarbesnį tikslą, nei išlaikyti daugmaž krikščionišką didžiąją kunigaikštystę. Šis tikslas – pritraukti totorius prie Romos Bažnyčios, mat, kaip pastebi dominikonų vienuolis ir Sultanijos arkivyskupas Jonas iš Gallifontų: „už Valachiją broliai pamokslininkai ir mažesnieji turi keletą vienuolių... Už tų vietų yra Lietuva. Tai mažas kraštas. Kadaisė jo gyventojai buvo pagonys, bet dabar dėl Kristaus malonės jie, nors ne visi, krikščionys, o to dėlei aš nekalbėsiu apie juos, nes visi juos pažįsta“¹. Nors šios trys kategorijos lietuviams primestos

¹ S. C. Rowell, *Naujieji kryžiaus žygiuotojai: LDK ir Bizantijos santykiai XIV–XV a. sandūroje. Ar Vytautas Didysis buvo Lietuvos kryžiaus žygių prieš turkus bei totorius pradininkas?*, [in:] *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje. Mokslinių straipsnių rinkinys*, sud. R. R. Trimonienė, R. Jurgaitis, Šiauliai 2007, p. 204. Apie arkivyskupo Jono veiklą plačiau rašoma: C. Delacroix–Besnier, *Les dominicains et la chrétienté grecque aux XIVe et XVe siècles* [Collection de

iš kitur, tačiau patys lietuviai politiniai bei dvasiniai veikėjai trumpesnę arba ilgesnę laikotarpį jomis uoliai naudojami. Jau Vilniuje esant vyskupui Albertui Taborui (1492–1507) tvirtai išsaknijo mintis, kad Lietuvos Vilniaus vyskupystė, tarsi avinėlis, apgultas grobuoniškų vilkų, yra apsupta siautėjančių rusėnų, vietinės bei visuotinės Romos Bažnyčios priešų bandos². Čia turėtos omenyje augančios Maskvos didžiojo kunigaikščio ambicijos tapti visos Rusios valdovu. 1514 m. smarkiai sumušus maskolių karius kautynėse ties Orša, Dievui dėkingas Lietuvos valdovas Žygimantas Senasis suteikė žemės sklypą Hajnų bažnyčios klebonui, idant būtų amžinai meldžiamasi už kovoje žuvusiųjų sielas³. Lietuvoje tokią tradiciją įamžinti dideles kautynes statant šventyklas įdiegė Žygimantas Kęstutaitis, Pabaisko (lot. Conflictus) parapijos steigėjas. Pagonių tema bažnyčių fundacijos aktuose ir religinėje polemikoje pastebimai dažniau pradėta minėti nuo XVI a. ketvirtojo dešimtmečio, kai ėmė kilti ginčų su protestantais dėl tikrosios tikybos esmės⁴. Todėl peršasi klausimas: „Ar panašiai išnaudojama ir totorių tematika Bažnyčios raštuose?“ Aišku, tikriausiai čia kalbama ne apie Lietuvos totorius, bet visų pirma apie Krymo ordą. Peržiūrėjus išlikusius tekstus, regis, galima teigti, kad, viena vertus, totoriai buvo prielaida dvasinėms malonėms iš popiežių gauti, tačiau kita vertus, aiškiai matyti jų ne visai teigiamas poveikis XV–XVI a. pirmosios pusės viešajam LDK gyvenimui.

Iš tiesų, kaip pastebėjo viduramžių komentatoriai, LDK plytėjo sausumos pakeliui tarp Vidurio Europos ir Juodosios jūros – ten įsikūrė pranciškonų bei dominikonų misioneriai, siekdami atversti stačiatikių bei musulmonų pasaulį Romos katalikybėn, jau nekalbant apie svarbias Genovos bei Venecijos pirklių kolonijas. 1410 m. Vilniaus Šv. Jono bažnyčios klebonijoje Vytautas prižiūrėjo italų pirklio ir popiežiaus legato dalyvavimą prekiaujant totorių krikščionių vergais⁵. 1473 m. tos pačios parapijos brolijai atlaidų raštą suteikė dar vienas popiežiaus legatas, Ajačo vyskupas Antanas Bonumbra, grįždamas iš Maskvos, kur

l'École française de Rome 237], Rome 1997, p. 164–173.

² Jan z Oświęcimia [Sakran], *Elucidarius errorum ritus Ruthenici*, Krokua 1501. Čia autorius kreipiasi į Vilniaus vyskupą Albertą Taborą tokiais žodžiais: „In Lithuania Vilmensi sedi vigilantissime presidens, tumultuante turba Ruthenorum tue Romanee ecclesie ecclesissimum hostium circumseptus, velud agnus inter rapaces lupos“.

³ *Acta Tomiciana*, vol. 3, Poznań, 1853, nr 238, p. 188: „Redeuntibus nobis ex prelio, quo hostem nostrum magnum duces Moscovie contra fedus et iurisiurandum terras nostras occupantem fudimus, cum ad pimum nostri ritus romani ecclesiam in Hayna applicuimus, volentes immortalī Deo ac eius intemerate matri, in cuius natali tanta nobis victoria cessit, quantam presens seculum non vidit, promordia laudis et gratitudinis nostre exhibere, agrum nostrum incipiendo a domo plebanali usque ad viam, que vadit penes ecclesiam et ex alia parte plebanali usque ad fluvium illuc fluentem honorabili Andree, plebano in Hayna ac successoribus ius omnibus ad tenendum et possidendum perpetuis temporibus dedimus, donavimus et cum omni iure et proprietate immunitati ecclesiastice adscribendum concessimus, ea videlicet ratione quod dictus plebanus ac successores ipsius debebunt exnunc et in perpetuum singulis mensibus cantare aut cantari facere Missam unam die natiuitatis [accuratius de natiuitate] gloriose Virginis Marie cum memoria occisorum, qui ex prelio adducti ibidem tumulati sunt, pro animarum eorum salute et tante victorie memoria sempiterna. In cuius rei testimonium etc. Datum“ [Haina, 1514 09 17]. Plačiau apie su karo įvykiais susietą Vilniaus sakrotopografiją žr.: S. C. Rowell, *War and Piety in the Grand Duchy of Lithuania in the late Middle Ages* Varšuva (pateikta spaudai). Apie su kautynėmis ties Orša susietus 16 a. literatūros kurinius žr.: *Istoriniai mūšiai senojoje Lietuvos raštijoje: Žalgiris ir Orša*, [in:] *Senoji Lietuvos literatūra*, t. 31, Vilnius 2011, p. 127–181.

⁴ S. C. Rowell, *Kaip šaukė, taip ir atsiliėpė: XV a. lietuvių katalikų gyvenimas ir pagonybės liekanų mitas*, [in:] *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas profesorės Jūratės Kiaupienės 65–mečiui*, sud. R. Šmigelskytė–Stukienė, Vilnius 2012, p. 295–320.

⁵ D. Quirini–Popławska, *Włoski handel czarnomorskimi niewolnikami w późnym średniowieczu*, Kraków 2002, p. 219–221.

buvo palydėjęs Jono III žmoną Sofiją Paleologaitę⁶. Šis Genovos kilmės dvasininkas ketino taip pat apsilankyti Kafoje. Kitų metų balandžio ir gegužės mėnesais Venecijos atstovas Ambraziejus Kontarinis, keliaudamas Persijon, aplankė Lucką, Žitomirą ir Kijevą, kur jam buvo suteikta Goštauto karių palyda vykstant kailių prekybos keliu tarp totorių valdų Kafos link⁷. Turkams užgrobus Kafą, jos vyskupystė tapo titulinė. 1472 m. taip titulavosi Lisabonos arkivyskupo padėjęjas (sufraganas). Šešioliktajame amžiuje Lietuvos ir Lenkijos dvasininkai perėmė šią garbę. Nuo 1532 m. balandžio 17 iki 1554 m. šias titulinės pareigas ėjo dominikonas, Vilniaus vyskupas sufraganas Feliksas Kazimierietis⁸.

Išrinktieji į LDK vyskopus – tiek Vilniaus, tiek Žemaičių, Kameneco arba Lucko ordinarius – neretai prašydavo atleisti juos nuo pareigos kas dvejus metus keliauti Romon, aplankyti Šv. apaštalo Petro ir Povilo kapus (ad limina), kadangi gyvena „už visų krikščionių teritorijų ribų tarp atskalūnų, totorių ir rusėnų“ bei gauna labai nedideles pajamas. Panašiai teisinantis prašoma leidimo užimti kelias dvasines pareigas (vyskupo bei kitos vyskupijos kanauninko)⁹. Keistoka, bet tokių teiginių rečiau pasitaiko tarp totorių paribyje tarnaujančių Lenkijos karūnos vyskupų (Lvovo, Pžemislio, Chelmo ordinarijų).

Lietuvos valdovams, ypač didžiajam kunigaikščiui Kazimierui Jogailaičiui ir jo tiesioginiam įpėdiniui Aleksandrui, pasisiekė gauti popiežių leidimus iš dalies nukreipti Bažnyčios rinkliavas į savo išdą, išnaudojant tiek dvasinę prievolę (mokėti šv. Petro denaro mokesį), tiek tikinčiųjų religinius jausmus. 1508 m. rugsėjį popiežius Julius II, atsižvelgdamas į Glinskio perversmo bei totorių antplūdžio pasekmes, leido Žygimantui Senajam pasiimti savo reikmėms du trečdalius Šv. Petro bazilikai statyti skirtos rinkliavos; prieš trejus metus popiežius suteikė leidimą Aleksandrui Jogailaičiui 10 metų šv. Petro denarus naudoti totorių sugriautoms bažnyčioms ir pilims atstatyti. Pirmenybė suteikta Podolės Kameneco pilies remontui.¹⁰

Kaip žinia, nuo keturioliktojo amžiaus pradžios kas penkiasdešimt arba dvidešimt penkerius metus Romos Bažnyčia švenčia jubiliejinius švenčiausiuosius metus, kuomet specialūs atleidų raštai teikiami maldininkams, apsilankantiems amžinojo miesto bazilikoje¹¹. 1450 m. Kazimieras Jogailaitis gavo indultą nukreipti Romos piligrimystės atlaidus tiems, kurie paskyrė atitinkamą sumą pinigų kelionės išlaidoms, apsilankyti Gniezno, Krokuvos, Lvovo arba Vilniaus katedrose. Pusė surinktų lėšų naudotina kovai su totoriais, kurie labai grėsmingai puola karaliaus valdas, ketvirtadalis – karalienės Sofijos fundacijoms kataliky-

⁶ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej* [dalej: *KDKDW*], sud. J. Fijałek, W. Semkowicz, Kraków 1948, nr 280, p. 327–328. Apie Bonumbros misiją žr.: K. Chojnicka, *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2001, p. 65–66, 79–80, 139.

⁷ E. Ч. Скржинская, *Барбаро и Контарини о России к истории итало-русских связей в XV в.*, Ленинград, 1971, с. 311–213.

⁸ R. Jąsas, *Pergamentų katalogas*, Vilnius 1980, nr. 206, p. 87. 1515 m. paminėtas Vilniaus sufraganas Jokūbas (nr. 429, p. 171.), 1540 m. – Kafos vyskupas Feliksas. Plg.: K. Eubel, *Hierarchia Catholica mediæ aevi*, t. 2, Munchen 1914, p. 117; t. 3, Munchen 1924, p. 145.

⁹ *Bullarium Poloniae* [toliau: *BP*], t. 7, ed. I. Sulikowska–Kuraś, S. Kuraś et al. Roma, Lublin 2006, nr 541, 546, 580, 711; *KDKDW*, nr. 102, p. 128, nr. 140 p. 158–159; *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia* [toliau: *V MPL*], vo. 2, ed. A. Theiner, Roma 1861, nr. 391, p. 363; nr. 353, p. 322–323.

¹⁰ *Ibidem*, nr 356, p. 325–326; nr 327, p. 303–304.

¹¹ J. Smolucha, *Udział pielgrzymów z Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego w obchodach średniowiecznych jubileuszów Chrześcijaństwa*, „Nasza Przeszość”, t. 93, 2000, p. 5–21.

bėn atsivertusioms merginoms ištekinėti, o kiti pinigai persiųstini Romon. Po penkiasdešimties metų, 1501 m., Aleksandras VI leido Vilniaus katedrai rinkti maldininkų aukas, paskiriant jas šaliai ginti nuo turkų, totorių bei kitų netikinčiųjų¹². Berods, 1475 m. atlaidai panašiai perkelti nebuvo. Tais metais Kijevo vyskupystės dvasininkas Paulius iš Čižovo keliavo Romon¹³. Ar gali būti, kad Kazimiero Jogailaičio viltis draugauti su neseniai valdžą užėmusiu Krymo totorių chanu Mengli Girėjumi laikinai malšino baimes dėl stepių grėsmės ir būtinybės surinkti kuo daugiau bažnytinų mokesčių valstybės naudai?¹⁴

Totorių grėsmė atsispindi ir bažnyčių fundavimo aktuose. Ne vieną kartą klebonas kreipėsi į valdovą, prašydamas patvirtinti, esą, totorių sudegintą raštą ir suteikti naują. Kaip pavyzdį galima pacituoti Vilkaviškio parapijos bažnyčios ir Senųjų Trakų vienuolyno patirtį. 1511 m. rugpjūčio 9 d. Vilkaviškio klebonas Mikalojus prašė Žygimanto Senojo malonės, kad valdovas patvirtintų jo šventyklos fundacijas. Raštas sunyko jo pirmatnio laikais, Vilkaviškį užpuolus totoriams. Valdovas pasikonsultavo su vietiniais bajorais bei Vilniaus vyskupu Mikalojumi Radvila¹⁵. Po keletos metų Senųjų Trakų abatas pasiskundė valdovui, jog, jam keliaujant tarp Vilniaus ir Trakų, užpuolė vietinių (Lietuvos) totorių gauja. Kilus sumaiščiai priešai vienuolyno raštus pasigrobė ir išplėšė iš jų antspaudus¹⁶. Lyginant galima pateikti truputį kitokį 1510 m. lenkišką pavyzdį, kuomet Turobino miestiečiai prašė Poznans vaivados Andrzejaus atnaujinti totorių sunaikintą suteikties aktą¹⁷. Tikriausiai nesuklysimė teigdami, kad grėsmė bažnyčių turtui buvo reali, puolant totoriams LDK teritorijoje, tačiau galima įžvelgti ir kitų pavojų dokumentų saugumui. 1515 m. Odelsko parapijos raštai buvo atnaujinami dėl gaisro pasekmių, o 1533 m. Švenčionių bažnyčios privilegijos jau prarastos (jų išnykimo priežastis nežinoma)¹⁸.

Vis dėlto tai, jog buvo tikra totorių grėsmė, nereiškia, kad tos grėsmės tema negalėjo

¹² *KDKDW*, nr. 200, 201, p. 227–228; nr. 20, p. 234; 1501 m. – p. 588–590.

¹³ *VMPL*, vol 2, nr. 221, p. 179–180

¹⁴ Mengli Girejus – Ioannis Dlugossii, *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae. Liber duodecimus 1462–1480*, ed. D. Turkowska, Kraków 2005, p. 358–361, 1475 m. įvykiai.

¹⁵ Krokua, Biblioteka Czartoryskich, Rs IV 1777, l.91v–92: „Sigismundus Dei gratia rex Poloniae, magnus dux Lituaniae, Russie Prussiae etc dominus et heres significamus tenore presencium, quibus expedit universis et singulis tam presentibus quam futuris harum notitiam habituris, Quomodo referebat coram nobis honorabilis Martinus, plebanus ecclesie parrochialis Sancti Nicolai in Wolkowysko, quod postquam ecclesia illa tempore antecessoris sui per tartaros fuit exusta, eodem etiam tempore munimenta et privilegia dotationis sue desperierunt. Et licet ipse honorabilis Martinus fuerit et est in reali possessione omnium rerum quibus predicta ecclesia Sancti Nicolai per nostros predecessores magnos duces magni ducatus Lituaniae provisa et dotata est. Et que eidem ecclesie quidem nobiles ex bonis suis in illa parrochia consistentes contulerunt, cupientes tam sibi suisque posteris de meliori ceritudine et quiete providere, supplicavit humiliter, quatenus omnem dotem dicte ecclesie nominatim et expresse litteris nostris innoventes ratificaremus, confirmaremusque”.

¹⁶ 1517 11 23: „Nos Sigismundus Dei gratia rex Poloniae, magnus dux Lituaniae, Russie, Prussiae, Samogitieque dominus et heres significamus tenore presentium quibus expedit universis presentibus et futuris, harum notitiam habituris Quomodo nomine honorabilis et religiosi Bernardi de Wieliczka ordinis sancti Benedicti monasterii in Antiqua Troki abbatis humiliter supplicatum est, ut sibi privilegium foundationis eiusdem monasterii originale coram nostra maiestate exhibitum, potissimum autem propter quandam causalem ab eiusmodi privilegio abstractionem per Tartaros nostros, qui ex Vilna confuse euntes eidem abbati obviarunt literasque seu privilegium eiusmodi ab ipso vi accipiendo sigillum reperunt et abstraxerunt, ipsum omnibus spoliando, auctoritate nostra ducali innovare, ratificare et confirmare dignaremur”. Žr.: St. Szczygielski OSB, *Series et notitia Trocensium abbatum Ordinis S. Benedicti*, do druku przygotował i wstępem opatrzył R. Witkowski, „Lituano–Slavica Posnaniensia. Studia Historica”, t. 9, 2003, p. 320–321.

¹⁷ *Описание рукописного отделения Венской Публичной Библиотеки*, Вып. 4, Вильнюс 1903, nr 2, p. 2–3.

¹⁸ Biblioteka Czartoryskich, Rs IV 1777 l. 99v–100v, 96v–98.

būti išnaudojama kituose diskursuose. Vienas įdomesnių Romon siųstų prašymų, kur naudojamasi totorių prielaida, – Stanislovo Sudivojaičio Kęsgailos 1469 m. suplikacija atlaidų raštui gauti, apsilankant jo naujai atstatytoje Deltuvos Švč. Trejybės parapijėje bažnyčioje. Romos kurijoje Stanislovo atstovas teigia, kad šie maldos namai pastatyti tarp totorių ir pagonių, kad pats fundatorius neseniai atsivertęs iš totorių bei pagonių tikėjimo. Sunku patikėti, jog Kęsgaila, tokio aukšto rango Lietuvos politinis veikėjas, galėjo kadaise būti arba musulmonas, arba pagonis. Toks tyčia išnaudotas stereotipas įtikino Paulių II patenkinti šio „Vilniaus vyskupystės riterio“ – tiksliau, Kazimiero dvaro maršalkos ir Kauno bernardinų globėjo – prašymą¹⁹.

1482 m. rugsėji maskolių sąjungininkui Mengli Girėjui užgrobus ir išnaikinus katalikų vyskupo bei stačiatikių metropolito sostinę Kijevą, Kazimieras dar kartą ir primygtiniau kreipėsi Bažnyčios pagalbos. Lapkričio 7 dieną Sikstus IV paskelbė kryžiaus žygį prieš turkus, siųsdamas bules Lenkijos ir Lietuvos bernardinams (kaip žygio reklamos agentams) ir šalių bažnyčios bei valstybės veikėjams, tarp jų ir Trakų vaivada Martynui Goštautui, Vilniaus vaivada Aleknai, Vilniaus vyskupui Andriui, taip pat (jau totorių nelaisvėje nusiminusiam) Kijevo vyskupui. Tų pačių metu gruodžio 10 d. popiežius paskelbė pinigais remiąs karą prieš netikinčiuosius, ypač totorius²⁰. 1483 m. kovo 1 d. Sikstus Kazimierui perdavė atlaidų raštą tiems, kurie prisideda prie žygio prieš turkus. Pontifikas mini karaliaus ketinimą atstatyti Kijevą, didelį ir gausiai žmonių gyvenamą Rusios miestą, kur, esą, turkai kartu su totoriais sunaikino ir sudegino bažnyčias bei namus, išžudydami gyventojus, paimdami nelaisvėn vyskupą, dvasininkus, vyrus ir moteris, taip pat vaikus. Karalius išpirko vyskupo laisvę. Būtų galima kalbėti apie kitas žymias totorių aukas – Kijevo vaivadą Joną Chodkevičių su žmona ir dukterimi²¹. Vienas Lucko vyskupijos bajoras, Stanislovo Kunato sūnus Mikalojus iš Virozemių, to kaimo Švč. Trejybės, Šv. Onos ir Šv. Mato bažnyčių kolatorius, merdėjo nelaisvėje net 12 metų, kol pažadėjo aplankyti Šv. Petro ir Povilo kapus. 1496 m. atgavęs laisvę, Mikalojus, remiamas Jono Alberto, Aleksandro ir Frederiko Jogailaičių, prašė popiežiaus atsiųsti šventųjų relikvijų savo globotai parapiinei bažnyčiai. Štai bent vienas pavyzdys, kur totorių veiksmai Lietuvoje įamžinti religiniame gyvenime²². Panašai Maskvos stačiatikiai pasinaudojo Kijevo žlugimu – Jono III prašymu Mengli Girėjus pasiuntė Kijevo Šv. Sofijos katedros mišių taures didžiajam kunigaikščiui, kuris jas perdavė Maskvos dvasininkams²³. Viename 1506 m. testamente totorių gresmė paminėta netiesiogiai – žmona byloja apie tai, kad 1505 m. jos vyro ginkai buvo pagrobti totorių, o paveldėtojas turi atlyginti bažnyčiai už palikimą, kurio nesugebėjo laiku perduoti dvasininkui pagal testamentą²⁴. Bene pirmasis viešas architektūros paminklas pergalei prieš totorius pažymėti

¹⁹ *KDKDW*, nr. 261–262, p. 301–303, *BP*, t. 7, nr. 676, p. 205. Sudivojaitis taip pat buvo pagrindinis Kauno bernardinų vienuolyno globėjas, žr.: R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoj – XV a.*, „Sudėtis–struktūra–valdžia“, Vilnius 2003, p. 299–300.

²⁰ *VMP*, vol. 2, nr. 240, p. 219, 220, 242.

²¹ G. Kirkienė, *LDK politikos elito galingieji: Chodkevičiai XV–XVI amžiuje*, Vilnius 2008, p. 82–83.

²² M. Starnawska, *Mikolaj z Wroczbów – obrońca Kijowa przed tatarami i jego suplika do papieża o przekazanie relikwii z 1496 m.*, [in:] *Między Polską a Rusią*, sud. M. Starnawska, Siedlce 2004, p. 51–62.

²³ D. Ostrowski, *Muscovy and the Mongols. Cross-cultural influences on the steppe frontier, 1304–1589*, Cambridge 1998, p. 170.

²⁴ 1506 05 10 Elžbietos Andruškaitė–Sakaitytės, Alberto Ivaškaičio našlės, testamentas, žr.: *KDKDW*, nr. 601, p. 714–718,

– Vilniaus Švč. Sniego Marijos ir Šv. Jurgio vienuolynas. Pagal tradiciją jį rėmė Mikalojus Mikalojaitis Radvila, kuris kartu su Mykolu Glinskiu dalyvavo kautynėse ties Klecku – „ab memorabilem victoriam in ejus die festo nivium temporis felicitis memoriae regis Alexandri germani nostri apud Klecko de tartaris reportatum”²⁵. Ironija ta, kad pergalei tikrai įamžinta bažnyčios akmenyse, o pagrindinis kariuomenės vadas Glinskis ištrintas iš atminties. Nėra pagrindo – išskyrus septynioliktojo amžiaus mokslinę tradiciją – teigti, jog Kauno pranciškonų bažnyčią fundavo Vytautas kaip paminklą, po pralaimėjimo mūšyje prie Vorkšlos. Kaip rodo Darius Baronas, Lietuvos ir Rusijos pranciškonų provincijolas Morkus Korona pastatė vienuolyną su bažnyčia 1400 m.²⁶

Apskritai LDK stačiatikių viešoji religinė atmintis apie totorius dar stipresnė. Pinsko kunigaikštystės Kupiatycze vienuolynė pagerbta Dievo Motinos ikona. Pasak tradicijos, šis paveikslas kentėjo per 13 a. ketvirtąjo dešimtmečio totorių antplūdžius. Jį surado jaunas maldininkas Joachimas, apėjęs Polesės šventyklas. Ikono kultas pradėjo augti XV–XVI a. sandūroje. 1511 m. vietinis kunigaikštis Fedoras Jaroslavaitis ikonos šventyklai padovanojo miško sklypą. Sunku tiksliai sužinoti, ar šios ikonos kultas sietinas su padidėjusia totorių grėsme²⁷. Vis dėlto Lietuvos stačiatikių cerkvių statybos programa atrodo itin patriotiška, turint omenyje tai, kad 1514 m. kunigaikštis Konstantinas Ostrogiškis, leidžiant valdovui, atstatė (o gal pastatė?) dvi Vilniaus cerkves pergalei prieš maskolius ties Orša įamžinti

Reziumuojant galima teigti, jog totoriai XV a. LDK dvasiniame gyvenime buvo ir prielaida malonėms gauti (valstybės, Bažnyčios pareigūnų ir pasauliečių lygmeniu), ir veiksnys, skatinęs būtinybę prašyti tokių malonių: bažnytinius mokesčius paskirti valstybei ginti, bažnyčioms ir pilims atstatyti; indultus (ypač atlaidus) naudoti dvasiniams reikalams tenkinti (pavyzdžiui, šventųjų metų maldininkų malones panaudoti vietinės visuomenės labui). Aiškiausiai tai iliustruoja paprastas faktas – kad po 1442–1453 m. totorių puolimų Lucke vietinis ordinarijus, dažniausiai lietuvis, neberezidavo savo sostinėje, o 1465 m. Andriaus iš Plonsko įpėdinis, Vilniaus kanauninkas Jonas Lasavičius suteikė kaimui, savo rezidencijai, miesto privilegiją bei savo vardą – Janów²⁸. Tačiau tai toli gražu nereiškia, jog

p. 717: „Arma mariti sui omnia nuper in dieta Novogrodensi anno proxime preterito celebrata, quedam per Tataros rapta, quedam in flumine Nyemyen mersa sunt”.

²⁵ Vilnius, MABRS F43–21015m 1600 07 31, Ldk Žygimantas III patvirtina 1514 m. Žygimanto Senojo privilegiją Vilniaus Šv. Jurgio karmelitų vienuolynui: „In nomine Domini amen. Ad perpetuum rei memoriam Sigismundus Dei gratia Rex Poloniae, Magnus Dux Lithuaniae, Russiae Prussiaeque etc dominus et heres, Significamus tenore presentium notitiam habituris, qualiter Magnus Nicolaus Radziwillowicz palatinus Vilnensis ac cancellarius Magni Ducatus nostri Lithuaniae sincere nobis dilectus deduxit ad notitiam nostram, quod ipse ob devotionem singularem ad Virginem gloriosam Dei Genetricem se ob memorabilem victoriam in eius die festo Nivium temporis felicitis memorie Regis Alexandri germani nostri apud Klecko de tartaris reportatam, Basilicam seu templum sub titulo Sanctae Mariae Nivis super Monte versus navigium fluvii Villae suis impensis fieri et construī procuravit totumque spatium, illud sive aream ad se ac conjugem suam Elisabeth iure hereditario spectantem deputavit pro domo sive claustrum ac monasterio aedificando. Quoniam recepit ac posuit viros religiosos fratres Ordinis Sanctae Mariae Carmelitarum, cui quidem monasterio sive conventui fratrum illic commemorantium ipse dominus Nicolaus palatinus dedit perpetuoque inscripsit quoddam fundum sive praedium ac possessionem in parochia Rudaminensi... Vilnae, feria quinta infra octavam Visitacionis Virginis Gloriosae, anno Domini millesimo quingentesimo quarto decimo...”.

²⁶ D. Baronas, *Vilniaus pranciškonų kankiniai ir jų kultas XIV–XX a.*, Vilnius 2010, p. 298–299.

²⁷ P. Chomik, *Kupiatycka Ikona Matki Bożej. Historia i literatura*, Białystok 2008, p. 15–29.

²⁸ T. Demidowicz, *Janów Podlaski. Staropolskie miasto–rezydencja biskupów łuckich w XV–XVIII wieku*, „Rocznik Białskopodlaski”, R. 4, 1996, p. 7–29.

vyskupas nebelankė Lucko – duomenų apie tai, kad jis toliau lankėsi šioje vietoje, randama vyskupijos konsistorijos teismo knygoje.

*

Stephen C. Rowell, *Relations between the Grand Duchy of Lithuania and the Tatars in the eyes of the Catholic Church in the 15th century: pretexts and consequences*

Even before her official conversion to Christianity in the Latin Rite in 1387 Lithuania was defined by her enemies as a land on the edge of Christendom, surrounded by pagan, Schismatic and Tatar foes. During the fifteenth and sixteenth centuries Lithuanians themselves used these religio–geographical clichés to their own benefit, claiming support from western Christians in their fight against Muscovy and the Tatars. During the fifteenth century the Tatars were both grounds for obtaining religious favours for the realm and for grand–ducal and ecclesiastical officials, and also a real factor leading to a need for such subventions. Income from Church taxes was diverted to help rebuild churches and castles destroyed by the Tatars. Tatar attacks were commemorated in public architecture and most clearly attacks by these Muslim hordes forced the bishops of Lutsk to reside in Podlasie after 1452 and the destruction of Kiev in 1482 by Muscovy’s Tatar allies influenced Casimir IV’s anti–Ottoman policy in the papal Curia.

nformacija apie autorius

Batūra Romas – docentas, humanitarinių mokslų daktaras, dirba Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademijoje (Vilnius, Lietuva). Moksliniai interesai: politiniai ir socialiniai procesai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, Lietuvos valstybingumo raida. Pagrindinės publikacijos: *Lietuva tautų kovoje su Aukso orda. Nuo Batu antplūdžio iki Mėlynujų Vandenių mūšio*, Vilnius 1975; *Petras Dusburgietis, Prūsijos žemės kronika*, Vilnius 1981; *Lietuvos pergalė Šiauliu (Saulės) mūšyje*, Vilnius 2005.

Bucevičiūtė Laima – humanitarinių mokslų daktarė, Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Istorijos katedros lektorė, Vytauto Didžiojo universiteto Bibliotekos Rankraščių ir specialiuųjų kolekcijų sektoriaus vedėja (Kaunas, Lietuva). Moksliniai interesai: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienų ir erdvės, valstybės teritorinės raidos istorija, istorinė geografija, istorinė kartografija, Pirmosios Lietuvos Respublikos visuomenės ir valstybės gyvenimas. Pagrindinės publikacijos: *Lietuvos valstybės teritoriniai kontaktai rytuose XV–XVI a.: keletas sienų istorijos epizodų*, „Istorija“, 2010, t. 78, nr. 2, p. 3–14; *Valstybės erdvės samprata Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės dokumentuose (XV–XVI a.)*, „Lietuvos istorijos metraštis 2009“, t. 1, 2010, p. 51–68; *Vandens kelias Kaunas–Karaliaučius XV–XVIII a. kartografijoje*, „Kauno istorijos metraštis“, t. 6, Kaunas, 2005, p. 55–104.

Cherkas Borys (Черкас Борис) – istorijos mokslų kandidatas, vyriausiasis mokslo darbuotojas Ukrainos nacionalinės mokslų akademijos Istorijos institute (Kijevas, Ukraina). Moksliniai interesai: tarptautiniai santykiai Vidurio Rytų Europoje, Ukrainos geopolitinė padėtis XIV–XVII a. Pagrindinės publikacijos: *Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540)*, Київ 2006; *Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.)*, Київ 2011; *Синьоводська битва 1362 року*, Київ 2012.

Dąbrowski Dariusz – profesorius, habilituotas daktaras, vadovauja Viduramžių Rusios tyrimų centrui Kazimiero Didžiojo universitete, Istorijos ir tarptautinių santykių institute (Bydgoščė, Lenkija). Moksliniai interesai: Riurikaičių genealogija, Haličo–Voluinės Rusios istorija. Pagrindinės publikacijos: *Rodowód Romanowiczów książąt halicko–wołyńskich*, Poznań–Wrocław 2002 [*Biblioteka Genealogiczna*, ed. M. Górny, t. 6]; *Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV w.)*, Kraków 2008; *Daniel Romanowicz, król Rusi, ok. 1201–1264. Biografia polityczna*, Kraków 2013.

Fedoruk Andriy (Федорук Андрій) – istorijos mokslų kandidatas, dirba Istorijos fakultete J. Fedkovičiaus nacionaliniame universitete Černovcuose (Černovcai, Ukraina). Moksliniai interesai: viduramžių karo menas, Rusios ir Ukrainos karo meno raida X–XVII a. Pagrindinės publikacijos: *Хотинська битва 1621 року*, Чернівці 2010; *Великая война 1409–1411 гг. и Молдавское воеводство*, [in:] *Stratum plus. Культурная антропология и археология*, т. 6: *Памятники материи и духа*, Санкт-Петербург–Кишинёв–Одесса–Бухарест 2011, с. 295–304; *Военна діяльність Володислава Опольського на території „Шининської землі” у 1374–1377 рр.*, [in:] *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in 11th–14th c. Publication after 2nd International Conference, Ivano-Frankivsk, 20–22th October, 2011*, ed. Vitaliy Nagirnyy, Kraków 2012, s. 121–131 [*Colloquia Russica. Series I*, vol. 2].

Jankauskas Vytaas – humanitarinių mokslų daktaras, dirba Vytauto Didžiojo universitete (Kaunas, Lietuva). Moksliniai interesai: Gediminaičių dinastijos struktūra, LDK visuomenės elitas iki XVI a. pabaigos. Publikacijos: *Положение волынского князя Любарта Гедиминовича в династии Гедиминовичей*, [in:] *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in 11th–14th c. Publication after 2nd International Conference, Ivano-Frankivsk, 20–22th October, 2011*, ed. Vitaliy Nagirnyy, Kraków 2012, s. 172–178 [*Colloquia Russica. Series I*, vol. 2]; *Святиų kunigaikščiai Olekaičių dvare*, [in:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos krštovaizdis*, sud. R. Šmigelskytė–Stukienė, Vilnius 2012, p. 7–14.

Kiaupa Zigmuntas – Vytauto Didžiojo universiteto Istorijos katedros profesorius, Lietuvos istorijos instituto LDK istorijos skyriaus vyriausiasis mokslo darbuotojas. Mokslinių žurnalų „Lietuvos istorijos metraštis“ ir „Kauno istorijos metraštis“ redkolegijų pirmininkas (Kaunas, Lietuva). Moksliniai interesai: LDK miestų istorija, Kauno istorija, LDK visuomenė. Pagrindinės publikacijos: *The History of Lithuania*, 2-as papildytas leidimas, Vilnius 2005; *Kauno istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1655 m.*, Vilnius 2009; *Lietuvos istorija*, t. 7, d. 1: *Trumpasis XVIII amžius (1733–1795 m.)*, Vilnius 2012.

Liuby Andrei (Любый Андрей) – istorijos mokslų kandidatas, Baltarusijos valstybinio universiteto Istorijos fakulteto Baltarusijos senovės ir viduramžių istorijos katedros docentas (Minskas, Baltarusija). Moksliniai interesai: LDK politinės ir Bažnyčios istorija Jogailaičių laikais, LDK vidaus konfliktai, Baltarusijos šiuolaikinė istoriografija IX–XVIII a. Pagrindinės publikacijos: *Да пытання аб адносінах царкоўнай і свецкай іерархіі на землях Вялікага княства Літоўскага ў 40-50-ыя гг. XV ст.* [in:] *Вялікае княства Літоўскае ў гісторыі і культуры Беларусі: Зборнік навуковых артыкулаў*, пад рэд. А. Ул. Любага, Мінск 2009, с. 57–61; *Сымволіка перстня в легализации власти монарха над великим княжеством литовским (casus 1430 года)*, „Studia Historica Europae Orientales”, вып. 3, 2012, с. 92–101; *Грунвальдская бітва ў гістарычнай літаратуры Вялікага княства Літоўскага XV–XVI ст.: погляд праз летанісы*, [in:] *Научные труды РИВШ: Сборник научных работ*, Минск 2012, с. 178–184.

Martyniuk Aleksey (Мартынюк Алексей) – istorijos mokslų kandidatas, vadovauja Baltarusijos istorinės–kultūrinės raidos katedrai Respublikiniame aukštosios mokyklos institute (Minskas, Baltarusija). Moksliniai interesai: Rytų Europos viduramžių istorija, ikonografiniai šaltiniai, istorinė geografija, istorijos metodologijos problemos. Pagrindinės publikacijos: *Die Mongolen im Bild*, Hamburg 2002; *Средневековая Русь в текстах и документах*, Минск 2005.

Nagirny Vitaliy – daktaras, dirba Jogailaičių universiteto Istorijos institute (Krokuva, Lenkija). Moksliniai interesai: viduramžių Rusijos istorija, atskirų kunigaikštysčių tarpvalstybinė politika XII–XIII a., kasdieninis gyvenimas viduramžių Rusijoje. Pagrindinės publikacijos: *Виправа князя Романа 1205 р.: дискусії, конструкції, характер*, „Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: історія, економіка, філософія”, т. 14, 2008, с. 139–149; „Начало княження великого князя Романа”: *До питання про час утвердження Романа Мстиславича в Галичі*, [in:] *Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича*, Львів 2011, с. 511–521; *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264*, Kraków 2011 [*Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności*, т. 12].

Petrauskas Rimvydas – humanitarinių mokslų daktaras, profesorius, Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto dekanas (Vilnius, Lietuva). Moksliniai interesai: XIII–XVI a. LDK politinė ir socialinė istorija, Viduramžių istorija. Pagrindinės publikacijos: *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis, struktūra, valdžia*, Vilnius 2003; *Lietuvos istorija*, т. 4: *Nauji horizontai: Dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m.* (bendraautorė: J. Kiaupienė), Vilnius 2009; *Lietuvos istorija*, т. 3: *XIII a. – 1385 m. Valstybės iškilimas tarp rytų ir vakarų* (bendraatoriai: D. Baronas, A. Dubonis), Vilnius 2011.

Rylypchuk Yaroslav (Пилипчук Ярослав) – istorijos mokslų kandidatas, Ukrainos nacionalinės mokslų akademijos A. Krymsko vardo Orientalistikos instituto mokslo darbuotojas (Kijevas, Ukraina). Moksliniai interesai: polovcų istorija XI–XIII a. Pagrindinės publikacijos: *Суспільний лад та державна організація кипчаків IX–XIII ст.*, „Східний світ”, 2012, №4, с. 78–89; *Наддніпрянські кипчаки, Русь та Центрально–Східна Європа*, [in:] *Україна в Центрально–Східній Європі до кінця XVIII століття*, вип. 12, Київ 2013, с. 111–126; *Етнополітичний розвиток Дешт–і–Кипчак у IX–XIII ст.*, Київ 2013.

Polekhov Sergey (Полехов Сергей) – istorijos mokslų kandidatas, Rusijos mokslų akademijos Rusijos istorijos instituto mokslo darbuotojas (Maskva, Rusija). Moksliniai interesai: LDK XIII–XV a., Viduramžių Rusijos istorija, šaltiniotyra. Pagrindinės publikacijos: *К вопросу о причинах государственного переворота в Великом княжестве Литовском в 1432 г.*, „Studia historica Europae Orientalis“, вып. 1, 2008, с. 34–55; *Рукопись Теодора Нарбута в собрании Исторической библиотеки*, [in:] *Библиотека и история. Сборник материалов международной научной конференции, 18–19 ноября 2008 г.*, Москва 2010, с. 109–121; *Новые документы о Киевской земле XV века*, „Сфрагистичний щорічник“, вип. 2, 2012, с. 257–282.

Rowell Stephen Cristopher – humanitarinių mokslų daktaras, profesorius, Lietuvos istorijos instituto LDK istorijos skyriaus vyriausiasis mokslo darbuotojas; leidinio „Lithuanian Historical Studies“ redakcinės kolegijos pirmininkas (Vilnius, Lietuva). Moksliniai interesai: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybės ir visuomenės raida XIII–XVI a., Katalikų Bažnyčia LDK. Pagrindinės publikacijos: *Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345*, Cambridge 1994 (*Cambridge studies in medieval life and thought*, ser. 4, No. 25); *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans/Gedimino laišakai*, tekstus, vertimus bei komentarus parengė S. C. Rowell, Vilnius 2003.

Rusina Olena (Русина Олена) – istorijos mokslų kandidatė, Ukrainos nacionalinės mokslų akademijos Istorijos instituto vyriausioji mokslo darbuotoja (Kijevas, Ukraina). Moksliniai interesai: Ukrainos žemių istorija LDK sudėtyje (XIV–XVI a.). Pagrindinės publikacijos: *Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського*, Київ 1998; *Україна під татарами і Литвою*, Київ 1998; *Студії з історії Києва та Київської землі*, Київ 2005.

Šabuldo Feliks (Шабульдо Феликс) † 5.05.2012 – istorijos mokslų kandidatas, Ukrainos nacionalinės mokslų akademijos Istorijos instituto (Kijevas, Ukraina) vyriausiasis mokslo darbuotojas. Moksliniai interesai: Ukrainos žemių istorija LDK (XIV–XVI a.), Aukso Ordos ir LDK santykiai. Pagrindinės publikacijos: *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского*, Киев 1987; *Lietuvos ir Ordos kondominiumas ukrainos žemėse XIV a.*, [in:] *Lietuvos istorijos metraštis 2004 metai*, t. 2, Vilnius 2005, s. 5–26; *Чи існував Ярлик Мамає на українські землі? (до постановки проблеми)*, [in:] *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: Збірник статей*, наук. ред. Ф. М. Шабульдо, упор. О. Д. Брайченко, Київ 2005, с. 100–122.

Ščavinskas Marius – humanitarinių mokslų daktaras, Klaipėdos universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Istorijos katedros docentas, Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto mokslo darbuotojas (Klaipėda, Lietuva). Moksliniai

interesai: baltų genčių ir Lietuvos valstybės christianizacija ir europeizacija (X–XIII a.), Kryžiaus karų Baltijos jūros rytinėje pakrantėje problematika (XII–XIII a.). Pagrindinės publikacijos: *Kryžius ir kalavijas. Krikščioniškųjų misijų sklaida Baltijos jūros regione X–XIII amžiais*, Vilnius 2012.

Tęgowski Jan – habilituotas daktaras, profesorius Bialystoko universiteto Istorijos instituto Viduramžių istorijos ir pagalbinių istorijos mokslų katedros (Baltstogė, Lenkija) vedėjas. Moksliniai interesai: Gediminaičių, Piastų ir kt. genealogija, šaltiniotyra, Lenkijos ir LDK santykiai. Pagrindinės publikacijos: *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań–Wrocław 1999; *Rodowód kniaziów Świrskich do końca XVI wieku*, Wrocław 2011.

Voytovych Leontiy (Войтович Леонтій) – profesorius, istorijos mokslų daktaras, I. Franko vardo Lvovo nacionalinio universiteto Istorijos fakulteto Viduramžių istorijos ir bizantinistikos katedros vedėjas; I. Kripiakevičiaus vardo ukrainistikos instituto mokslinis darbuotojas (Lvovas, Ukraina). Moksliniai interesai: Riurikaičių, Gediminaičių ir Čingizidų genealogija, Rusios istorija. Pagrindinės publikacijos: *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006; *Галицько-волинські етюди*, Біла Церква 2011; *Князь Лев Данилович*, Львів 2012.

Colloquia Russica. Series II, vol. 2: Vidurio Rytų Europa mūsų prie Mėlynųjų Vandenų
metu, mokslinė redakcija Vytas Jankauskas ir Vitaliy Nagirnyy,
Kaunas–Kraków 2013, 240 p.
„Spalvų kvartetas“, Laurų g. 2b, Seniava, Kauno raj., Lietuva